Aczél Tamás – Méray Tibor

Tisztító vihar

JATE KIADÓ, SZEGED 1989

NAGY IMRE
GIMES MIKLÓS
LOSONCZY GÉZA
MÁLÉTER PÁL
SZILÁGYI JÓZSEF
emlékének

Lektorálta: Székely Gábor
Szigeti Lajos Sándor

A könyv borítóját Szekeres Ferenc tervezte

Tartalomjegyzék

Előszó az angol nyelvű kiadáshoz

1953. március 5-én este 21 óra 50 perckor Moszkvában meghalt Sztálin. A hivatalos orvosi jelentés szerint a halál közvetlen oka agyvérzés volt.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága, a Szovjetunió minisztertanácsa és a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége levélben fordulta párt valamennyi tagjához, a Szovjetunió valamennyi dolgozójához: „Utolsót dobbant Joszif Visszarionovics Sztálinnak, Lenin harcostársának és ügye lángeszű folytatójának, a Kommunista Párt és a szovjet nép bölcs vezérének és tanítómesterének szíve. Sztálin halhatatlan neve örökké fog élni a szovjet nép és az egész haladó emberiség szívében.”

Sztálin méltó temetésének megszervezésére bizottság alakult, amelynek elnöke Nyikita Szergejevics Hruscsov volt.

A párt- és az államvezetés az ország életének fennakadásmentes biztosítására több intézkedést foganatosított. A Szovjetunió minisztertanácsának elnökévé Malenkovot nevezték ki, első helyetteseivé Bulganyint és Kaganovicsot, Beriját, Molotovot. Egyebek között szükségesnek nyilvánították, hogy N. Sz. Hruscsov kizárólag a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságában végezzen munkát.

A Pravda *„Hatalmas összeforrottság és egység” című vezércikkében megállapította: „A mi feladatunk, hogy úgy őrizzük a párt egységét, mint a szemünk világát... Sztálin elvtárs hű tanítványai és harcostársai, akiket ő nevelt, biztosítják a párt által kidolgozott bel- és külpolitika szilárd és következetes megvalósítását... Lenin – Sztálin műve megbízható és erős kezekben van...”*

A Vörös téri gyászgyűlést N. Sz. Hruscsov nyitotta meg. Az első szónok G. M. Malenkov, a második L. P. Berija és a harmadik L. M. Molotov volt.

L. P. Berija egyebek között kijelentette: „A szovjet állam ellenségei arra számítanak, hogy a bennünket ért súlyos veszteség viszályra és

fejvesztettségre vezet sorainkban. Számításaik azonban hiábavalók: kegyetlen csalódás vár rájuk. Aki nem vak, az láthatja, hogy pártunk e súlyos napokban még szorosabbra zárja sorait, hogy pártunk egységes és megingathatatlan.”

A beszédek után a kommunista párt és a szovjet kormány vezetői a ravatalhoz léptek. Felemelték J. V. Sztálin koporsóját és vállukon bevitték a mauzóleumba, ahol V. I. Lenin mellé helyezték el.

A temetésen a magyar állam- és pártküldöttséget Rákosi Mátyás, a minisztertanács elnöke, a Magyar Dolgozók Pártja főtitkára vezette.

A Magyar Népköztársaság minisztertanácsa nemzeti gyászt rendelt el. A főváros egyik legszebb tere Sztálin nevét kapta. A Sztálin-szobor lábához százan és százan tettek le néhány szál virágot. Országszerte ezer és ezer gyászülést, megemlékezést tartottak.

Budapest népének gyász-nagygyűlése a Sztálin téren, a Sztálin-szobor előtt volt. A hatalmas térségen több tízezer ember gyűlt össze. A gyászbeszédet Gerő Ernő, a minisztertanács elnökhelyettese tartotta.

„Eljöttetek a nagy, a halhatatlan Sztálin szobrához – mondotta –, hogy kegyelettel adózzatok ama férfiú emlékének, akinél senki sem tett többet a népek szabadságáért és függetlenségéért, az egyetemes emberi haladásért, a békéért.”

Joszif Visszarionovics Sztálin emlékére gyászülést tartott a magyar országgyűlés is. Ezen az ülésen a J. V. Sztálin emléke iránti tisztelet és kegyelet, nagy tanításaihoz való rendíthetetlen hűség kifejezéséül törvényt alkottak. A törvényjavaslat előadója Nagy Imre, a minisztertanács elnökhelyettese volt.

„Fájdalmas csapástól lesújtva lépett a szónoki emelvényre, gyászbaborult népünk színe elé – mondotta beszédében – Sztálin elvtárs elhunyt. Kiragadta közülünk a halál, de tanításában és alkotásában örökkön élni fog. Emlékét a népi milliók forró szeretettel zárták szívükbe és legszentebb

örökségként hagyják jövendő nemzedékekre, nagy ügye folytatóira. Legnagyobb barátunk, felszabadítónk és tanítónk iránt táplált mélységes szeretetének kifejezéséül a magyar nép még szorosabban tömörült pártunk, kormányunk és szeretett Rákosi elvtársunk köré és minden erejével segíti Sztálin nagy ügyének diadalát országunkban.”

A Magyar Írók Szövetségének gyászülésén Darvas József elnök kijelentette: „Mi, magyar írók, fogadalmat teszünk, hogy méltók akarunk s méltók is leszünk őhozzá, aki a tudatosság iránytűjét adta nekünk.” A Szabad Nép *és az* Irodalmi Újság *hasábjain versekben és prózai írásokban Teres Péter, Déry Tibor, Szabó Pál, Benjámin László, Zelk Zoltán, Háy Gyula, Tardos Tibor, Aczél Tamás, Hámos György, Kuczka Péter, Kónya Lajos, Méray Tibor és még sokan mások vettek búcsút a halottól.*

Hat esztendő telt el e nap óta.

E hat esztendő alatt Nyikita Hruscsov hivatalos okmányok segítségével bebizonyította, hogy Sztálin a világtörténelem egyik legnagyobb bűnözője volt.

E hat esztendő alatt Beriját agyonlőtték, mint egy kutyát, Malenkov, Bulganyin és Kaganovics eltűntek a nagy szovjet süllyesztőben.

E hat esztendő alatt Rákosi Mátyás és Gerő Ernő elmenekültek Magyarországról, és Sztálin óriási szobrát ledöntötte a felkelő nép.

E hat esztendő alatt Nagy Imre nemcsak az első, Sztálinizmus elleni forradalomnak lett vezére, hanem annak áldozata és mártírja is.

E hat esztendő alatt feloszlatták a Magyar Írók Szövetségét. A díszkötéses Sztálin-antológia *szerzőinek többsége ma, vagy börtönben van, vagy száműzöttként él –, otthon és külföldön.*

E könyv ezekkel a magyar írókkal foglalkozik; azzal a mozgalommal, mely az ő kezdeményezésükre indult útjára. Arról szól, hogyan vezette őket útjuk a Sztálin-antológiáig*; és hogyan váltak később a magyar forradalom harcosaivá. Történetük közben a szerzők nem kerülhették el, hogy az olvasóval*

legalább nagy vonalakban ne ismertessék Magyarország történetét, népének életét, az ország szovjet gyarmatosítását, a kommunista párt módszereit s e módszerek eredményeként kialakuló elkerülhetetlen válságot.

E könyv szerzői nem egyszerűen kommunisták voltak, hanem Sztálinisták. Nemcsak hittek a rendszerben, hanem lelkesen támogatták is. És a rendszer nem volt hálátlan. Mindkettőjüket Kossuth-díjjal tüntette ki, egyikük megkapta a legmagasabb kitüntetést, amit a szovjet rendszer adni tud, a Sztálin-díjat, másikuk mint a koreai háború tudósítója, a legmagasabb észak-koreai polgári kitüntetésben részesült. A szerzők szeme még 1953 nyarán sem nyílt ki teljesen, akkor sem, amikor Nagy Imre az országgal megismertette új kormányprogramját. Még egy esztendő kellett ahhoz, s főként a Rajk perben elkövetett hihetetlen bűnök nyilvánosságra kerülése, hogy ráébredjenek, miféle rendszert támogattak.

E könyvben leírt tapasztalatok a szerzők személyes tapasztalatai, csakúgy mint azoké, akikről a könyv szól. A magyar írók szolgasága és szégyene – a szerző szolgasága és szégyene. Ha számukra van némi vigasz (s talán némi büszkeség is) az abból fakad, hogy végezetül ők maguk is részt vettek írótársaik küzdelmében, a szabadságért.

Meg kell említeni, hogy a könyvben, amikor a szerzők az „írókra" hivatkoznak, általában mindig a fiatal kommunista írókra gondolnak. Természetesen nincs szándékuk azt állítani, hogy csak ilyen írók éltek és küzdöttek Magyarországon. (Ellenkezőleg, a magyar irodalom legjelentősebb egyéniségei nem voltak kommunisták.) De e könyv fő célja az, hogy leírja a kommunista írók küzdelmét, azokét, akik részevettek a forradalmat megelőző nagy irodalmi mozgalomban. S noha ezek az írók bizonyára nem az egyedüliek s nem is éppen a legjelentősebbek voltuk Magyarországon, mozgalmuk, a forradalom lelkévé és testévé vált.

Valószínű, hogy e könyv olvasója úgy találja majd, hogy a szerzők túlbecsülik mozgalmuk

jelentőségét; valószínű, úgy találja, hogy túl elfogadtak, túl szubjektívek irányában. A szerzők elismerik, hogy az olvasónak igaza lehet. Egyetlen mentségük azonban, hogy mindketten még negyven éven aluliak, s hogy ez a mozgalom volt – s marad is örökké – életük legnagyobb élménye. Szerették ezt a küzdelmet. Szerették résztvevőit, kacskaringóit, veszélyeit, kockázatait. Úgy hiszik, ez a mozgalom nemcsak életük legnagyobb tapasztalatát jelenti, hanem megtestesíti annak értelmét is.

Valmandois, 1958. július 25.

Aczél Tamás Méray Tibor

Előszó a magyar kiadáshoz

Megilletődve adjuk a magyar olvasó kezébe könyvünket. Magyarországról szól, magyarul írtuk, – de tudtuk azt, hogy először idegen nyelven fog megjelenni. Különös öröm ez: magyarul viszontlátni a magyar szavakat, „tolmács” nélkül beszélni azokhoz a magyarokhoz, akik figyelmükre méltatják művünket.

Minthogy a könyv eredetileg angol nyelvű kiadásra készült, teletűzdeltük olyan magyarázatokkal, amelyek a külföldi olvasó számára elengedhetetlenek a hazai események megértéséhez; ezek a magyar olvasónak feleslegesek, s igyekeztünk is kigyomlálni őket a kéziratból. A feladat azonban nem volt egészen egyszerű. Igaz, Petőfi nevéhez nem kell magyarázat egyetlen magyarnak sem, de azt a szót, hogy „élmunkás”, vagy „téeszes”, csak az „új-emigránsok” értik meg minden megjegyzés nélkül –, a régieknek, úgy éreztük, el kell magyaráznunk a legszükségesebbet. Így aztán az ilyesfajta kommentárok egy részét bent hagytuk a könyvben; előre is elnézést kérünk azoktól, akik ezt, valamint az eredeti, fordításra szánt szöveg más, stílus-, vagy formabeli maradványát feleslegesnek, esetleg bántónak is érzik.

1956 novemberében, egy hideg, havas, komor éjszakán hagytuk el Magyarországot –, három nappal azután, hogy Nagy Imrét, több más barátunkkal együtt, a jugoszláv nagykövetség épületéből kilépve, szovjet fegyveres alakulatok elrabolták. Úgy éreztük, hogy ez a szószegéssel párosult erőszakos cselekedet hosszú évekre megsemmisíti minden becsületes kibontakozás lehetőségét.

Az utolsó kép, amelyet a haza földjéről magunkkal hoztunk, egy idős parasztember alakja: pár lépésnyire voltunk a határtól, s midőn az öreg elment mellettünk, szótlanul búcsút intett felénk. Azóta is látjuk őt, ébren is, álmunkban is. Nem mondunk le arról a reményről, hogy könyvünket egyszer szabadon letehetjük az asztalára –, szabadon

átnyújthatjuk annak a tízmilliónak, aki otthon maradt...

London, 1961. január

Aczél Tamás Méray Tibor

A hazai kiadás elé

Abban az órában határoztuk el, hogy elhagyjuk Magyarország területét, amikor a budapesti rádióból megtudtuk Nagy Imréék elrablásának és Romániába hurcolásának hírét. 1956-ban Szegeden át menekültünk –, harminchárom év után, 1989-ben, a Nagy Imrééknek kijáró nemzeti tiszteletadás évében Szegeden át érkeztünk haza, a magyar olvasókhoz. Mert hiába jelent meg ez a könyv magyarul három kiadásban is Nyugaton, – egyszer Londonban a „Big Ben”-nél, kétszer Münchenben az Ujváry-”Griff”-nél, – és 1986-ban szamizdatként az AB és az Áramlat kiadásában Budapesten is, az író akkor van otthon vagy akkor érzi, hogy hazaért, amikor a munkája szabadon szólhat azokhoz, akiknek igazán szánta.

Könyvünket több mint harminc esztendeje írtuk –, ekkora távlatból nyilván volna csiszolni való mondat, módosításra, kiegészítésre, helyesbítésre váró részlet benne. Az események szereplőiről akkor megformált véleményünk egyik-másik esetben árnyaltabbá, kedvezőbbé vagy kedvezőtlenebbé válhatott, az illetők azóta tanúsított magatartása, avagy a mi szemléletünk alakulása, szenvedélyeink csillapodása, sebeink hegedése miatt. S azoknak, akikről szólunk, többsége ma már nem is él; egy-egy jelzőt, leírást talán emiatt is elhagytunk vagy másként fogalmaztunk volna. Mégsem kívánunk változtatni az eredeti szövegen: e szegedi kiadás jelentősége a mi szemünkben – és talán nemcsak a miénkben – nem utolsó sorban abban van, hogy ez a Magyarországon három évtizeden át tiltott – betiltott, kitiltott – munka most változtatás nélkül megjelenhet.

De ez nem menthet fel minket az alól, hogy ne kérjük az olvasók megértését harminc év előtti önmagunk – hangunk, lázunk, gyengéink, elfogultságaink – irányában. Tekintsék munkánkat annak, aminek szántuk: frissiben papírra vetett írói naplónak, töredékes emlékiratnak, vagy – ahogyan a könyv alcímében már annakidején jeleztük – adaléknak egy korszak történetéhez.

1989 márciusában

Aczél Tamás   Méray Tibor

PRAELUDIUM

Az irodalomnak pártirodalommá kell válnia... Le a pártonkívüli irodalommal! Le a felsőbbrendű emberek irodalmával! Az irodalomnak a proletáriátus harca egy részévé kell válnia, „kis kerékké és csavarrá” az egy és oszthatatlan szociáldemokrata mechanizmusban –, abban a mechanizmusban, melyet a munkásosztály tudatos élcsapata hoz mozgásba. Az irodalom elidegeníthetetlen része kell legyen a Szociáldemokrata Párt szervezett módszeres és egyesített munkájának.

LENIN
Novaja Zsizny
1905. november

Kerekek és csavarok

A kommunista pártok legfőbb ereje, büszkesége: az egység; a gondolkodás és az akció egységét hirdetik megkülönböztető fontosságúnak az ideológia klasszikusai, erre tesznek fogadalmat a mozgalom vezetői,[1] s még a párt ellenségei is gyakorta ezt tisztelik és csodálják legjobban a pártban. A valóságban ez az egység – tényleges és látszólagos egyszerre. Tényleges annyiból, hogy minden valamirevaló pártban a vezető csoport – meggyőzéssel, vagy adminisztratív módon, avagy mind a kettővel – a maga akarata alá rendeli a tagok ezreit vagy millióit; minden egyes alkalommal az ő nevükben és képviseletükben lép fel anélkül, hogy ez látható ellenkezést váltana ki belőlük; sőt, igen gyakran, nehéz feladatokra is tudja őket mozgósítani.

Ám látszólagos annyiból, hogy az egységes cselekvés és az egyforma jelszavak felszíne mögött a legkülönfélébb nézetek, vágyak, elképzelések kavarognak. S ez nemcsak a tagságra, hanem a vezetőkre is áll. S ez nem csoda, elvégre ezek a vezetők is a legkülönbözőbb környezetből jönnek, s más-más korosztályhoz tartoznak, más-más a foglalkozásuk, az élményanyaguk, az ismereti körük. Nyilvánvaló, hagy bármennyire vérükké vált is a párt ideológiája, a különféle helyzetekre nemegyszer mégiscsak különféleképpen válaszolnak, a feladatok megoldását más-más módon képzelik, a sikereket vagy a bajokat másként ítélik meg. Ha egyéb bizonyíték nem is volna erre, éppen elég egymagában az, hogy kevés pártja van a történelemnek, amelynek rövid históriáját annyira átszőnék a belső harcok, annyi „elhajlást”, „frakciót”, „pártellenes csoportot” lepleztek volna le, s számoltak volna fel benne – nemegyszer ismeretes kegyetlenséggel és éppen az egység nevében –, mint a világ kommunista pártjaiban.

---

[1] Sztálin híres esküje Lenin koporsójánál: „Esküszünk Neked, Lenin elvtárs, hogy úgy vigyázunk pártunk egységére, mint a szemünk fényére.”

S ha ez így igaz (márpedig így igaz) az egyszerű párttagok és fegyelmezett pártvezetők esetében, mennyivel igazabb még az íróknál, a művészeknél. Minden író, ha valóban író, önálló egyéniség. Amikor belép a kommunista pártba, oly lépést tesz, amit talán egyetlen más kor, egyetlen más mozgalom írója sem tett: önként aláveti magát egy felső akaratnak, amely igen gyakran ellenkezhet az ő akaratával; egy kerek és zárt gondolatrendszernek, amely nem tűri meg, hogy az ő gondolatai eltérjenek tőle, s ezzel együtt voltaképpen még egy meghatározott érzelmi rendszernek is, hiszen azt, hogy mit kell szeretni és mit gyűlölni, kire kell mosolyogni és kire kell mennydörögni, ugyancsak a párt határozza meg.

„Kommunista író”: ez a neve neki is, társának is, aki mellette ül az írószövetségi taggyűlésen, akivel egyszerre emeli fel a kezét, amikor szavazni kell, egy ütemre tapsol, amikor mindenki tapsol, együtt menetel a május elsejei felvonulásban, egy Marx- vagy Vorosilov-portrét emelve magasba.

Csakhogy ő harminc éves és a szomszédja hatvan; neki németes a műveltsége, a társának franciás; szerinte a rímtelen versek a szépek, a szomszédja esküszik a rímesekre; egyikük katolikus, a másik zsidó; ő nagy költőnek tartja Majakovszkijt, a szomszédja felfújt hólyagnak; itt már egy kis baj van – szerencsére a szomszédjával: mert Majakovszkijt Sztálin nagy költőnek tartotta, tehát nagy költő; igaz viszont, hogy a szomszédja azzal védekezhet: Lenin nem sokra becsülte ezt az orosz futuristát. De mivel védekezhet ő, akinek nem tetszett a *Szibériai Rapszódia* című film, márpedig köztudomású, hogy ez a film Sztálin kedvenc filmje, és Lenin nem nyilatkozhatott róla, minthogy huszonöt évvel a halála után készült.

Mindezt nem a tréfa vagy a gúnyolódás okából bocsátjuk előre; csupán azért, hogy némiképpen érzékeltessük, mennyire indokolt, ha magukat a kommunista írókat is csoportokra osztjuk, nem törődve az egység fenségességével, s ugyanakkor mindjárt elismerve, hogy felosztásuk többé-kevésbé maga is pontatlan, túl szűk és ugyanakkor túl laza.

Végtére is a magyar kommunista írók taggyűlésén nem ketten, hanem háromszázan ültek, a május elsejei menetben is meneteltek vagy száznyolcvanan (körülbelül 40-50 író a dísztribünön állt s nézte, hogy a többiek hogyan vonulnak fel, 70-80 pedig beteg volt vagy beteget jelentett, elutazott, vagy azt üzente, hogy elutazott).

Háromszáz különféle ember, akik egy párt fegyelmének rendelik alá magukat, egy politikai programot vállalnak, egy szervezeti szabályzat oldja és köti őket, de mindezen túl – ha mindezt eszmeszerűen hibátlannak és (tökéletesnek fogadjuk is el – ezer és ezer apróság különbözteti meg őket egymástól. Ezért írók. Alkotók. Egyéniségek.

A csoportosítás tehát mindenképpen felületes, bizonyos fokig aránytalan is, mégis szükséges; nem lehet háromszáz külön portrét festeni háromszáz íróról. Három írócsoportról könnyebb; a szerzőknek is, az olvasóknak is.

A moszkoviták,

A Szovjetunióbeli emigrációból hazatért írók írói jelentősége sokkalta kisebb, mint az a tényleges szerep, amit 1945 után a magyar irodalmi életben betöltöttek. Alig vannak öten-hatan: de mihelyt újra hazai földre teszik a lábukat, mindegyik azonnal „kulcspozícióba” kerül. Egyik az újonnan megalakult Magyar Írók Szövetségének elnöke lesz; a legkevésbé sem azért, mert jó író, a közepesnél is gyengébb; egyszerűen azért, mert moszkovita. A másikból főszerkesztő lesz, a harmadikból a Magyar-Szovjet Baráti Társaság főtitkára.

Megjelenésük után a felületes szemlélő első benyomása az, hogy mennyire egységes, összeforrott, mélyen elvtársi ez a csoport; a valóságban szó sincs erről. Alapvető ideológiai ellentétek vannak köztük, de ez csak évek múlva derül ki; ami pedig a személyes kapcsolatokat illeti, szinte kivétel nélkül gyűlölik egymást. Kifelé egyformán hirdetik az egység és párt jelszavait, a magánéletükben alig állnak szóba egymással. A gyűlölet gyökerei az emigráció mélységeiben találhatók; mindegyik tud valami rosszat a másikról. Ha az egyik csak elgáncsolta a másik színdarabjának bemutatását, az még a legenyhébb eset; nőügyek, „lebuktatások”, a pártból való átmeneti kizáratások, GPU feljelentések vannak a háttérben; keserves emigrációs évek féltékenykedései, gonoszságai, intrikái.

De minderről a hazaiak semmit sem tudnak; az ő szemükben felcsillan a fény: megjöttek a Szovjet-beli elvtársak, a régi harcosok, akik voltaképpen az új, szocialista ember első képviselői Magyarországon.

Persze nemcsak az irodalomban, sőt elsősorban nem is itt; számuk nagyobb a hadseregben, a rendőrségben, az ipar „parancsnoki magaslatain”. És arányszámuk a legnagyobb, úgy is mondhatnánk, aránytalanul a legnagyobb a párt és az ország vezetésében. A négy legfőbb vezető, a híres „négyesfogat”: a mindenható főtitkár és

miniszterelnök: Rákosi Mátyás, valamint gazdasági helyettese: Gerő Ernő, szervező, rendőri, katonai helyettese: Farkas Mihály, és ideológus helyettese: Révai József – egytől egyig moszkoviták.[2]

Emigránsok persze minden nemzet történetében utaltak már, sőt – nem is kis számban – olyanok is, akik hosszabb-rövidebb idő után visszatértek hazájukba s ott éltek tovább. Ennyiben a moszkovita emigráció is rokon az eddig ismert emigrációkkal. Minden másban azonban különbözik. Ez a különös emberfajta életének utolsó 10-30 esztendejét a Szovjetunióban töltötte: minden cselekedetükre ezek az évek nyomják rá letörölhetetlenül bélyegüket.

Társadalmi szerepükre legjellemzőbb – a hivatás- és küldetéstudatuk. A moszkovita emigráns a háború befejeztével nemcsak egyszerűen visszatért hazájába, hanem határozott és biztos küldetéssel tért vissza. Ez természetesen nem egyszerűen azt jelenti, hogy a moszkovita egy idegen hatalom – ez esetben a Szovjetunió – fizetett ügynökeként, kémjeként vagy megbízottjaként jött haza, noha erre is akad példa. Ez a világosabb, nyilvánvalóbb, egyszerűbb eset. A bonyolultabb dolog, amikor egyfelől a kötelező feladat, másfelől valami elhivatottságféle fűti. A magasabb, bizalmasabb megbízatásnak, amelyet hazatérése előtt Moszkvában kiosztottak rá, egyik alapfeltétele a megbízhatóság, s a moszkoviták általában megbízható emberek.

Magatartásuk alapja a feltétlen szovjethűség, a lojalitás tűzön-vízen keresztül ahhoz az országhoz, amely éveken át menedéket adott nekik. Ez a magatartás – bizonyos fokig – érthető, elfogadható is. Az elfogadhatatlan benne az, hogy a moszkovita minden érdeket, a legnemzetibbet is ideértve, gondolkodás nélkül hajlandó alávetni a szovjet

[2] Az általánosítás alól itt azonnal kivonható három ember. Az első Nagy Imre, aki „moszkovita” létére az 1956-os magyar forradalom miniszterelnöke lett; a második Lukács György, korunk egyik legkiválóbb marxista filozófus-esztétája, a forradalmi magyar kormány kultuszminisztere; a harmadik Háy Gyula, a kiváló drámaíró, a magyar írómozgalom egyik vezető alakja.

érdeknek.[3] Küldetésük, megbízatásuk – és hivatásuk – valódi célja voltaképpen ez: egy idegen nemzet érdekeinek előőrsei, képviselői, helytartói – tulajdon nemzetükön belül. A hazájába visszatért moszkovita jól képzett agitátor vagy propagandista, aki hazája nyelvén mondja el azt, amit más nyelven kellett bebifláznia.[4]

Mindez nem akadályozza meg őket abban, hogy feltétel és gondolkodás nélkül végrehajtsák az orosz utasításokat, meghonosítsák az orosz módszereket, bizonyos értelemben még a nyelvet is.[5]

Munkaterületükön első és leghívebb szószólói a szovjet módszernek. Valójában nem is léteznek számukra másfajta módszerek, csak azok, amelyeket kint megtanultak. Közéleti magatartásuk legjellemzőbbje az az igyekezet. amellyel a szovjet módszereket és formákat akarják idegen talajon, gyökeresen más körülmények között, meghonosítani. Ennek következménye az, hogy nem sokkal munkájuk megkezdése után – ki-ki a maga területén – összeütközésbe kerül a valóságos viszonyokkal és a szovjet utánzásból fakadó módszerekkel; ennek az összeütközésnek nincs feloldása. A szovjet módszerek mindig helyesek, s alkalmazhatatlanságuk oka mindig az anyaország emberi-társadalmi elmaradottságában rejlik. A szovjet módszerek nemcsak helyesek („mi ezt odakint mindig így csináltuk”), hanem egyedül

---

[3] Ennek a magatartásnak megvan az ideológiai alaptézise is. A moszkovita önmaga és a külvilág számára mindig ugyanarra a Lenin-tételre hivatkozik; eszerint a nemzeti mozgalom a világ szocialista mozgalmának egy része; ha a rész ellentétbe jut az egésszel, akkor el kell vetni. Ha tehát a magyar (cseh, román lengyel stb.) érdek ellentétbe jut a szovjet érdekkel, akkor a szovjet érdek az elsődleges, a saját nemzeti érdeket félre kell lökni az útból.

[4] Ez nem jelenti azt, hogy jól megtanultak oroszul; érdekes, hogy a hazatértek jelentős része – kivéve a már kint született fiatalokat – alig-alig törte szállásadói nyelvét.

[5] A háború után éppen a moszkovita penetráció következtében számtalan fogalom, fordulat, sőt szó került nyelvünkbe, amely orosz megfelelőjének szó szerinti fordítása. Ez e „komintern nyelv”, vagy „funkcionárius nyelvezet” vált később oly gyűlöletessé, hogy az irodalmi támadás egyik éle éppen az ellen irányult.

célravezetők és üdvözítőek. Aki mást javasol vagy mást akar (a helyzet és a körülmények elemzésének alapján), eleve rosszat akar, hiszen nem módszerek vagy elképzelések állnak szemben módszerekkel és elképzelésekkel, hanem szovjet módszerek – nem-szovjet módszerekkel.

Ez a magatartás kétféle eredménnyel jár: egyrészt mindenki, aki mást akar, mint amit a moszkoviták a Szovjetunióban tanultak, gyanússá válik (kispolgári elképzelések, burzsoá csökevények, amerikai módszerek!), másrészt igen rövid idő alatt a gyanúnak és előítéleteknek olyan fojtó légköre alakul ki, amely mindenféle termékeny, önálló és hatásos vitát lehetetlenít, hiszen senki sem lesz hajlandó veszélybe kerülni csak azért, mert módszertana nem egyezik a szovjet módszertannal. Miután a moszkovitákról általában köztudomású, hogy közvetlenebb kapcsolatban vannak (régi harcok, ismeretségek, barátságok alapján) a párt és az állam legfelsőbb vezetőivel – ezek maguk is moszkoviták –, munkatársaik sorra elhallgatnak.

Ez a csend a moszkovitát sohasem a bajra figyelmezteti, hanem mindig a szovjet módszerekkel elért sikereire. Miután hosszú párt- vagy állami funkcionáriusi múltja alatt mindig elszigetelten élt a közvéleménytől, annak valódi természetétől, a körülötte zizegő csend nem borzolja fel idegeit, sőt inkább megelégedéssel tölti el.

Ez a megelégedettség nemcsak munkáján, hanem természetén is eluralkodik. Abban a nyelvi és fogalomrendszerben, ahol a gyanú légkörét éberségnek nevezik, más véleményen levőket a nép vagy a nemzet ellenségeinek, aligha képzelhető el, hogy eleven, színvonalas, friss gondolatcsere alakuljon ki. A moszkovitának azonban ilyesfajta vitára nincs is szüksége. Mindig határozott, mindig biztos, mindig optimista, mindig szólamokban gondolkozik és minden problémára mindig van megoldási formulája azon az alapon, hogy semmi új nincs a nap alatt, nálunk a Szovjetunióban mindez réges-rég megtörtént már, most nem kell egyebet csinálnunk, mint alkalmaznunk azokat a

tapasztalatokat, amelyek odakint is meghozták a kívánt eredményt. Meghozták?

Valóban, a moszkovitának ebben igaza van, vele minden megtörtént már. Sőt – s ez magatartásának egyik alapvonása – mindennek az ellenkezője is. A moszkovita tudja, hogy nincs – mert a Szovjetunióban sem volt – állandó igazság. Hiába bizonygatta Lenin az igazság „objektivitását”, a tudattól független igazságot, mint a valóság egyik elemi kritériumát, – az effajta magyarázat már régen nem volt érvényben a leninizmus hazájában. A moszkovita tudja, hogy az igazságnak sok oldala van, s számára mindig az a fontos, melyik oldal kerül előtérbe.

Tökéletesen tisztába van azzal, hogy az igazság minden körülmények között az, amit a párt főtitkára vagy vezető testülete igazságnak vall, éppen ezért nem okoz számára különösebb problémát, ha holnapra hazugsággá válik, ami tegnap még igaz volt. Ezt nemcsak el tudja fogadni, hanem meg is tudja magyarázni. Magyarázata mindig felkészült és tudományos, néhány, a marxista-leninista klasszikusokból vett idézettel támasztank alá, s kiegészíti egy-két fontos példa a Szovjetunió gyakorlatából. Miután az effajta magyarázatokra csak a legritkább esetben van ellenvetés, kétséget kizáróan meggyőződik arról, hogy „népnevelő munkája” helyes volt. „A kommunisták számára” – ez kedvenc mondása – „a nehézségek csak arra valók, hogy legyőzzék őket.” Napról napra tehát nem tesz mást, mint legyőzi a nehézségeket, hogy erről jelentést küldhessen a pártközpontba.

Mert a moszkovita tudja, hogy ezek a jelentések életének legfontosabb mozzanatai. Minden a jelentéseken múlik, ezt tanulta meg a Szovjetunióban, s éppen ezért semmi sem érdekli jobban, mint a jelentés.[6] A jelentésnek persze nem szabad egyoldalúnak lenni, ezt is Moszkvában

---

6 Ez az alapigazság, amely aztán az egész politikai és gazdasági életet átszövi, nemcsak az alárendeltebb beosztású moszkovitákra áll, hanem a legfőbb főnökre, Rákosi Mátyásra is. A különbség mindössze az, hogy ő a jelentését egyenesen Moszkvába küldte.

tanulta. Ha a jelentés eltúlozza a bajokat, sötéten lát, nem világítja meg a fejlődés oldalait; vagyis nem beszél az eredményekről, akkor a jelentés rossz, mert a felső szervek – ennek alapján – úgy ítélhetik meg őt, mint sötéten látó pesszimistát, aki elvesztette hitét a szocializmusban. Ha a jelentés túlságosan rózsaszín, szintén baj, mert „a pártban az elvtársak” erre úgy figyelhetnek fel, hogy szerkesztője elvesztette éberségét, nem figyel a minden sarokban ólálkodó ellenségre, éberség nélkül pedig nem kommunista a kommunista.

Fenti elvek következtében a jelentés megfelelő százalékos elosztással készül el, tekintet nélkül a valóságra: lesz benne 70 százalék eredmény és 30 százalék hiba – ez nagyjából az az arány, amit a moszkovita, szovjet tapasztalatai alapján, legmegfelelőbbnek talál. Mikor a jelentés elkészült, elégedetten alákanyarítja nevét, becsukja hatalmas, világos disznóbőr aktatáskáját, beül a ház előtt várakozó autóba s fáradtan hazatér villájába, amely egy kitelepített, valamikor igen előkelő kereskedőcsaládtól maradt rá; pontosabban szólva, a párttól kapta.

A moszkovita közélete ezzel nagyjából be is fejeződött. Megkezdődött a magánélete. Ez az élet korántsem irigylésre méltó. Alapja a félelem. A moszkovita tudja, hogy élete sehol sem volt biztonságban, a legkevésbé a Szovjetunióban. Tudja, hogy sem életkora, sem hosszú párttagsága nem elegendő védelem, hiszen még egy hibát sem kell elkövetnie ahhoz, hogy elmozdítsák munkájából, letartóztassák, elítéljék. Számára nincs lehetetlen, hiszen ezt is átélte már egyszer a Szovjetunióban. Hűségének, buzgalmának, mosolyának egyetlen mozgatórugója van: túlélni. Moszkvai tapasztalatainak alapélménye a félelem s a rettegés. Erről persze nem szívesen beszél, leggyakrabban semmit. A legismertebb moszkovitákról például csak 8-10 évvel hazatérésük után, az 1953-56-os években derült ki, hogy hosszabb-rövidebb ideig szinte kivétel nélkül börtönben ültek a Szovjetunióban. A volt magyar emigráció sorait is megritkította a vihar, a

trockista, buharinista perek vihara.[7] Noha mindent átéltek, semmiről sem beszélnek: amit tudnak, magukba zárják; tudják, hogy a fecsegésnek börtön vagy halál lehet a vége. A moszkovitákat éppen ezért nem érheti meglepetés. Miután tudják, hogy minden és mindennek az ellenkezője az igaz – erre építik életüket. A legteljesebb emberi csőd ez, a legféktelenebb cinizmus, minden moszkovita lelkének legjellemzőbb sajátsága. Miben és kiben hisznek? Senkiben és semmiben. Egyetlen vágyuk, hogy elkerüljék a viharokat (amelyeket odakint nem volt módjukban elkerülni), s úgy dolgozzanak, hogy kiérdemeljék a párt dicséretét. Nincs már sem önálló akaratuk, sem önálló véleményük, vagy ha még van, azt feleségük elől is elrejtik. Legszívesebben önmaguk elől is elrejtenék. Mindenből elegük van. Amikor hazatértek – a háború befejeztével –, talán reménykedtek abban, hogy a borzalom évei nem ismétlődnek meg. Amikor azonban megkezdődtek a letartóztatások, kezdetét vette a konstrukciós perek sorozata, tudták, hogy elérkezett a tökéletes hallgatás és feltétel nélküli főbólintás korszaka. Tudták, hogy a perek hamisak. Tudták, hogy a vezetők hazudnak. Tudták, hogy az áldozatok ártatlanok. Tudták, hogy amit ők mondanak, az is hazugság. Tudták, hogy a munkatársaknak más a véleménye, mint amit a szemükbe mondanak. Tudták, hogy a jelentéseik torzak. Mi érdekelte őket? Az, hogy annyi év félelmei, veszélyei, teljes, vagy félnyomorai után – hagyják már őket békében. Jó lakások kellettek – amilyenek Moszkvában vagy Novoszibirszkben nem voltak –, jó bútorok, protokollhelyek az operai díszelőadásokon. Lelkükből réges-régen kiégett már a lobogás, az igazság utáni vágy, a társadalom bajainak orvoslása, mindaz, ami fiatalkorukban a pártba hozta, az illegalitás vagy a spanyol polgárháború veszélyeibe sodorta őket. Ez a lélek csupán egy vágyat hordozott már magában: a nyugodt, anyagi gond nélküli, sikeres élet vágyát. Úgy vélték, rászolgáltak a sikerre is meg a

[7] A párt főtitkárát, az 1919-es magyar proletárdiktatúra fejét, Kun Bélát mint trockista ügynököt Sztálin végeztette ki; kívüle még többszáz magyar kommunista pusztult el a szovjet börtönökben, lágerekben és akasztófákon.

nyugalomra is, eleget szenvedtek – odakint. A nép ügye már csak szólamaikban élt, s ez a szó úgy került tolluk alá, oly könnyedén és felelőtlenül, mint egy kötőszó. Ha néha-néha éjjel felriadtak s hallgatóztak a csendben, már nem hallották lelkiismeretük szavát. Azt égette ki belőlük a sokéves szovjet emigráció, ami fiatalkorukban a legértékesebb volt bennük: az igazság szenvedélyét. Ha magukra maradtak, arcukról lehullott a kötelező mosoly, és szájukról lehervadtak a szóvirágok. Keserűek voltak, szikkadtak és öregek. Ha még hittek – abban hittek, hogy szerencséjük lesz, elkerülik a bukást. Gyűlölték, amit csináltak s mégsem tudtak tőle szabadulni. Néha talán még el is hitték, amit mondtak, csak később legyintettek, kiábrándultan, minden mindegy volt.

Nem törődtek a hazugsággal, mert nem hitték, hogy az igazságot valaha még ki lehet mondani az életben. El is felejtették, hogy mi az igazság. Nem érdekelte őket, hogy tegnapi mondataikért önkritikát kell gyakorolniok. Az önkritika életelemükké vált. Tudták, hogy ez a módszer, amivel mindent át lehet vészelni. Vállat vontak és önkritikát gyakoroltak. Megállapították, hogy tegnap hibáztak, de ígéretet tettek a pártnak, hogy bolsevik éberséggel fognak őrködni önmagukon is, és kiküszöbölik a legkisebb hibát, leleplezik az ellenséget és felépítik a szocializmust. Tudták jól, hogy a pártot a legkevésbé sem érdekli, ami a lelkükben van, hanem ezerszer inkább a kimondott, leírt szó, még akkor is, ha mindenki tudta arról, hogy kimondója vagy leírója hazudik. Cinizmusuk merő önvédelem volt – nem is annyira a párt, mint inkább korábbi önmaguk ellen. Másként hogyan is lehetett volna elviselni annak a harminc esztendőnek a tragédiáját, amely fiatalkori álmaik legrettentőbb megcsúfolása volt. Talán azt gyűlölték önmagukban, amit legmélyebbre kellett elásniuk: régebbi indulataikat, fiatalkori vágyaikat. Holt lelkek voltak.

*

A moszkovita emigráció egyik legismertebb alakja Illés Béla, az író, aki harminc esztendős

Szovjetunióbeli tartózkodása után, a háború befejeztével, mint szovjet őrnagy tért vissza Magyarországra. Illés, ez a fiatalkorában igen tehetséges író, akinek egyik korai novellájára Romain Rolland is felfigyelt, éveken keresztül a leghívebb, legodaadóbb, feltétel nélküli kiszolgálója volt a párt hivatalos irodalom-politikájának. Hatalmas, szép szál, jókedvű, az életet nagyon szerető, örökké anekdotázó ember volt, akit nem is annyira művei, mint inkább legendás tódításai, nagyotmondó szenvedélye tettek ismertté. Ha valaki, ő igazán közelről látta mindazt, ami a Szovjetunióban történt, hiszen nem véletlenül ment el pincérnek Ázsiába a harmincas évek végén, amikor – mint Kun Béla volt titkárát – a letartóztatás veszélye fenyegette.[8]

A pártból való kizárását így sem kerülhette el, s amikor frontszolgálata idején rehabilitálták, már ismét az volt, akinek később megismerték az országban: a párt odaadó katonája, amint magát nevezni szerette. Hazatérése után jobb ügyhöz méltó buzgalommal harcolt az „irodalmi fronton". Ez a joviális, mindig jókedvű, nagyevő (együltő helyében megevett két adag borjúpörköltet, galuskával s utána két adag káposztástésztát), de állandó halálfélelmekkel küzdő férfi azonban soha egy pillanatra sem felejtette el, hogy honnan jött. Amikor írt, nem gondolatait, hanem Rákosi Mátyást figyelte, vajon mit szólna ehhez vagy ahhoz a mondathoz. Gyűlölte Rákosit, mert tudta, hogy a pártvezér megveti, középszerű írónak tartja őt. De annyit megtanult, hogy Rákosi élethalál ura, ő pedig nem

---

[8] Igaz-e, vagy se, mindenesetre alig van jellemzőbb történet e korból, mint az, amit Illés Béla mesélt el. „Amikor Kun Bélát letartóztatták" – mesélte Illés –, „engem is berendeltek a Csekára. Ismerted Kun Bélát? – szegezték nekem a kérdést. – Hát persze, hogy ismertem – vágtam rá azonnal –, hiszen a titkára voltam. – A szovjet elvtársak meglepetése nem ismert határt. Ezekben a napokban kihallgatták már Kun Béla legjobb barátait, de ezek, kivétel nélkül, valamennyien megtagadták őt, kijelentették; hogy már évek óta nem látták, vagy hogy mindig is tudták róla, hogy ellenség és így tovább. Az én nyílt és feltétel nélküli válaszom annyira meglepte őket, hogy azt hitték, megörültem. Eredj a fenébe – mondták dühösen. S elengedtek..."

akart a kegyúrral vitába szállni. Ebből elege volt. Mint az írószövetség hetilapjának, az *Irodalmi Újság*nak a főszerkesztője, minden szám megjelenése után, nem is rejtett aggodalommal várta a „nép vezérének és bölcs atyjának” telefonját; tudta, hogy sohasem dicsérni jelentkezik. Dicséretet ugyanis a moszkovita írók csak a legritkább esetben kaphattak. Dicséret többnyire csak azoknak járt, akik még nem voltak kommunisták – esetleg már nem voltak azok –, de mindenképpen mint a párt potenciális szövetségeseit tartották számon őket, akiket előbb vagy utóbb meg kell nyerni az ügy számára. Illés már rég a megnyertek közül való volt, a szolga, akinek gondolkodás és feltétel nélkül végre kellett hajtania a parancsokat, ő tehát aligha számított dicséretre. Sokkal okosabb volt, semhogy ezzel az íratlan renddel tisztába ne lett volna (baráti körben gyakran ki is fakadt ellene), de sokkal tapasztaltabb volt annál, hogysem – ha alkalma nyílott is rá – szóbahozta volna fájdalmát. Eltűrte, vagy elviselte? – mindenesetre csak magában fortyogott, s irigységgel vegyes dühe a pártonkívüli, az oppozícióval gyakran pusztán csalétekként kacérkodó írók ellen ezért is növekedett. Végül is megadta magát sorsának, s ebből az következett, hogy a pártonkívüliek iránt (szemtől szembe) nyájas volt, megértő, engedékeny és elismerő, mögöttük a legképtelenebb szidalmakat szórta rájuk, nem is pusztán írói féltékenységből (könyveinek volt sikere), hanem azért a kivételes helyzetért, ami neki nem. adatott meg. Nehéz volt elviselnie például, hogy Veres Péter tegeződik Rákosival, míg neki csak a „Maga Illés” megszólítás jár, leggyakrabban ilyenforma folytatással: „Maga Illés, megint nagy marhaságot csinált”. „Maga Illés” ilyenkor megpróbált mosolyogni, belül pedig marta a harag, de megfogadta magában –, hogy ezek után még taktikusabb lesz. Így vált a taktika nála életformává. Valójában odáig jutott (mint kívüle akárhány kommunista pártfunkcionárius), hogy egy idő után már nem tudta megkülönböztetni valódi érzelmeit taktikai érzelmeitől, s a kettő összekeveredéséből fakadtak a bajok. Lényévé vált a hazugság. Anekdotáinak tódításait mindenki ismerte: ez a kövér

Háry János kedvesen mesélt, s ezért azok is megbocsátottak neki, akik tudták, hogy hazudik; a hazugság formája legalább irodalmi volt, elviselhető, kerek és jól kihegyezett. Emberi magatartásának alaphazugságát azonban már nem tudta ilyen jól magyarázni és eltitkolni. Hiába formálta meg és gondolta át ezerszer minden leírt mondatát, sohasem tudhatta, hogy egyik vagy másik pártvezér milyen lábbal kel fel aznap s mi az, amit bár ő helyesnek és jónak gondolt, a pillanatnyi helyzetben mégis meggondolatlan ostobaság. Ő tudta igazán, hogy a kommunistát nem védik a pártonkívüli páncélok – a kommunista nem kap szigorú, de alapjában véve bocsánatos bírálatot egy-egy tévedése miatt, a kommunista büntetése kegyetlen és éles megrovás, a legdurvább szavak kíséretében, hiszen neki, a kommunistának „tudnia kellett volna”. A baj persze az volt, hogy sohasem lehetett tudni, amit tudni kellett volna. A tudás fájának almájából nem egy kivénhedt kommunista író szakított, hanem a párt főtitkára, aki megvetésének és lenézésének szúrós töviseit olyankor is kimutatta, amikor erre ok sem volt. Illés érzelmei éppen ezért ingadoztak a félelem, gyűlölet és dicséret szorongóan áhítatos kívánása között. Alázata elegendő volt ahhoz, hogy szolgáljon, de ahhoz már nem volt elegendő, hogy megnyugodjék. Pályafutása ezért a siker pálmája utáni ámokfutáshoz volt hasonló. Nem törődött azzal – noha büszkén emlegette –, hogy könyvei hány nyelven és hány példányban jelentek meg, arra vágyott, hogy Rákosi hívja fel és dicsérje meg egy mondatát, egy szavát legalább.

Rákosi, aki elég jó pszichológus, de még jobb taktikus volt annál, hogy ne sejtse az Illés szívében dúló viharokat – persze tudta, hogy a szolgának néha cukor is jár a sok bürök után. Felvette a kagylót és azt mondta: „Olvastam a cikkét, Illés. Nem mondom,hogy nem lehetett volna jobban megírni, de így is jó. Egészen jó. Hasznos. Alkalomadtán majd beszélgetünk.” Ezzel letette a kagylót, magára hagyván a boldogságtól sugárzó Illést, aki nem csak értette, hanem tudta is, hogy mit jelent az ilyen dicséret. Hasznos! Ez volt a legtöbb, amit

kommunista író kaphatott, s Illés tudta, hogy Rákosi az az ember, aki a hasznosságot fölébe helyezi a szépségnek, – hogy az igazságról ne is beszéljünk. Hasznosságának tudata pozícióját erősítette. Nem egyszerűen az állását – a helyzetét, a „fekvését” a pártban. Ilyenkor kivirult, döngő léptekkel járt fel-alá szerkesztőségi szobájában, külön jövedelmeket biztosított (egyébként hatalmas jövedelmeiből) szerkesztőségi szolgának, gépírónőnek, akik felmagasztosult mosollyal lesték tudósítását arról a pillanatról, amikor a titokzatos kagylóban megszólalt Rákosi elvtárs hangja. Nem volt fukar, cukrászsüteményt hozott, néha pezsgőt is nyittatott az örömre. Sajnos ritkán volt ilyenben része.

A gyakoribb az volt, hogy a telefon túlsó végén felhangzott a jólismert, nógrádi tájszólással beszélő hang, amely a legfelháborítóbb nyugalommal mondogatta a legképtelenebb gorombaságokat, szóhoz sem engedvén jutni a sápítozó Illést, aki néha-néha még megpróbált közbevágni, de csakhamar felhagyott ezzel a meddő kísérletezéssel: Rákosit nem lehetett eltántorítani mondanivalójától. Végighadarta mondókáját, aztán letette a kagylót, félelmeivel és kétségeivel magára hagyva azt, akivel éppen beszélt. Illés ilyenkor letört, elkedvetlenedett, mélyeket sóhajtott, s a leggyakrabban elutazott a fővárosból, valami vidéki üdülőbe, hogy megkezdett nagy regényét, ahogy ő nevezte, élete főművét befejezze.

Általában mindig elutazott, ha baj volt.[9] Erre a gyakorlatra is a Szovjetunióban tett szert: jobb volt távol lenni a központi forrongástól. Ha távol volt,

---

[9] Képes Géza remek epigrammája híven tükrözi a baj láttán menekülők lelkiállapotát:

Beléndek elvtárs súlyos szívbaja
irányítható, furcsa nyavalya:
Valahányszor a vonal változik,
ő szanatóriumba távozik.
Szerkesztők, gépírók és irodasegédek
várják, lesik mikor jön vissza jó Beléndek.
S hetek múltán, mikor visszatér végre,
nem gyógyultan, de már tettvágytó égve,
szobákon utcán a hír végigszáguld:
„Hurrá! A helyzet megszilárdult!”

nem kellett nyilatkozni, nem kellett állást foglalni, hiszen ki tudta, hogy holnaputánra nem változik-e meg a hivatalos vélemény az éppen szóban forgó kérdésről és akkor, ha valakit elővesznek, az csakis ő lehet: a legöregebb és legtapasztaltabb kommunista, akinek „tudnia kellett volna”.

Illés számára nem volt titok, éppen ezért mindent nagyon titokzatosan csinált. Félbehagyott mondatai, alig észrevehető kis célzásai arra engedtek következtetni, hogy sok mindennel tisztában van, de nem beszélhet. Nem fogadalom kötötte a titokhoz: saját bőrének megbecsülése. Amikor az országban és az irodalomban már forró volt a talaj s vitáktól visszhangzott az egész város, Illés döbbenten figyelte a jelenségeket. Nem hitt a fülének. Bolsevik tapasztalatai nagy veszedelmet jósoltak. Gyorsan elutazott a fővárosból, de utazása előtt még egyszer behívta fiatal és tapasztalatlan barátait. Egyenként persze, nehogy a beszélgetésnek esetleg tanúja maradjon. (Általában nem szerette a tanúkat. Az ilyen beszélgetések elején mindjárt közölte is: „Erről ne beszélj senkinek, bár nyugodtan beszélhetsz, én úgyis mindent le fogok tagadni.”)

Aggodalmára és jóindulatára igen jellemzőek voltak ezek a beszélgetések. Szokása szerint percekig fel s alá járt a szobában, rég kialudt pipáját szívogatta, mindent összehamuzva maga körül: ruhát, asztalt, széket, szőnyeget. Aztán megállt.

„Nekem” – fordult barátjához, a fiatal kommunista íróhoz – „nekem, fiam, mindent elmondhatsz. De minek beszélsz annyit a nyilvánosság előtt? Miért rohansz fejjel a falnak? Azt hiszed, odakint mi nem éltünk már át ilyesmit? Nekem, érted, nekem mondj el mindent. A kétségeidet. A hasfájásaidat. Azt hiszed, én nem tudom, mi van? Az ég szerelmére, vigyázz, nagy bajok lesznek ebből, meglátod, nagyon nagy bajok!”

Az ilyesfajta ráolvasásnak már nem volt foganatja. A kérlelés hasztalan maradt. S egyszerre az események forrni kezdtek s Illés zavartan, izgatottan, elveszetten állt a forgatagban. 1956 nyarán egyik napról a másikra megbukott patrónusa

és lelkének gyötrője, Rákosi Mátyás. Illés vidéken volt, de aznap felutazott a fővárosba. Hirtelen megjelent főszerkesztői szobájában, noha köztudomású volt, hogy az *Irodalmi Újság*gal évek óta nem túlzottan törődik. Arca sápadt volt, feketekarikás szemei körül az árnyékok elmélyültek. Pipája szörcsögött. Fel s alá járt a nagy, rosszul berendezett szobában. Ekkor úgy látszott, hogy mégiscsak azoknak van – végérvényesen és visszavonhatatlanul – igazuk, akiknek szíve mélyén mindig is igazat adott, de akik ellen görcsösen és szenvedélyesen (vagy legalábbis szenvedélyt mímelve) évek óta harcolt. Megállt az íróasztalnál, aztán beleroskadt a rozoga bőrfotelba. Ráncos, öreg arcán csorogtak a könnyek.

„Ti” – s nagyot sóhajtott – „ti, fiúk, nem tudjátok, hogy mennyit féltünk és mennyit hazudtunk mi harminc éven át – odakint!”

a „régi harcosok”,

A „kommunista” szónak a két világháború között a magyarországi közhasználatban természetesen más volt a jelentése, mint 1945 után. Horthy Miklós országában könnyen megszerezhető volt ez a nem éppen hízelgő elnevezés; többé-kevésbé mindenki kommunistának számított, aki nem értett egyet a fennálló renddel. Kommunistának számítottak – legalábbis a hivatalos sajtó frazeológiájában vagy a képviselőházi közbeszólásokban a radikális polgárok éppúgy, mint a cionista egyetemi hallgatók. Az a munkás, aki soha egyetlen sort sem olvasott Marxtól vagy Lenintől, de volt bátorsága béremelést követelni, éppolyan könnyedén megkaphatta a „büdös kommunista” jelzőt, mint az a tizenötéves parasztsiheder, aki nem állt elég feszesen a leventén. Valódi kommunista párttag alig egy maroknyi volt, legfeljebb két-háromezer; a párt illegalitásba kényszerült, az elfogott kommunistákat bíróság, sokszor statáriális bíróság elé állították, többet közülük kivégeztek; de túl ezen, az 1919-es proletárdiktatúra hibái rendkívüli módon lejáratták a pártot ahhoz, hogy komoly vonzerőt jelentsen a magyarság számára; s ez így lett volna még akkor is, ha az illegális párt politikája kevésbé szektariánus lett volna, mint amilyen volt. A könnyedén osztogatott „kommunista” jelzők az esetek legfeljebb egy-két százalékában találtak célba, s nem volt sokkal kedvezőbb a helyzet az írók között sem.

1919-ben a magyar írók nagy többsége romantikus lelkesedésből vagy kényszerből, ímmel-ámmal vagy valódi hittel egy-egy cikk, riport vagy vers erejéig állást foglalt a munkásforradalom mellett. A rendszer csak igen nehezen bocsátotta meg ezt, még azoknak is, akik utóbb nyilvánosan megtagadták a „fiatalkori botlásukat”. Egy kicsit mindig „kommunista-gyanús” volt a kor legnagyobb prózaírója, Móricz Zsigmond s egy kissé Babits Mihály is; a munkásokat dicsőítő verseiért „vörös” maradt az istenhívő, szelíd Juhász Gyula, nem is szólva a puszták népének nyomoráról, a lázadó

Petőfiről író Párizst is, Moszkvát is megjárt Illyés Gyuláról.

Olyanok, akik valóban kommunistáknak vallották magukat, tagjai voltak az illegális pártnak, vagy legalább kapcsolatot tartottak vele, kevesen voltak. Egy részük, ha nem a Szovjetunióban, hát nyugatra emigrált, s azokat, akik otthon maradtak, gondot, mellőztetést, veszélyt vállalva, két kézen meg lehetett számolni. De, szemben a moszkovitákkal, ha számuk kicsiny is volt, írói súlyuk és jelentőségük annál nagyobb. Közéjük tartozott a kor legnagyobb költője, József Attila, a novellairodalom klasszikusnak számító mestere, Nagy Lajos és a magyar regényírás talán legkiválóbb élő művésze, Déry Tibor. Közülük a legtöbben kora fiatalságukban kerültek közel a párthoz, s nemcsak politikai véleményük kifejezőjét látták benne, hanem ifjúságuk, fellobbanó szenvedélyük, lázuk első tanúját, elképzeléseik megvalósulásának letéteményesét.

Mi sodorta ezeket az írókat a kommunista pártba vagy legalábbis a párt testközelébe? Az akkori Magyarország bőséges okot adott erre. A nép és a nemzet csaknem három évtizeden át vergődött a megoldatlan problémák hálójában. Ez a király nélküli királyság, amelyet egy tenger nélküli tengernagy kormányzott, egyike volt az elsőknek Európában – sőt talán a legelső –, amely a fasizmushoz hasonló, véres fehérterrorral kezdte el útját. A keresztény-nemzeti irányzat a nemzet egyetlen problémáját sem tudta, valójában nem is akarta megoldani, hiszen ez lényegében annak a rendszernek alapjait ingatta volna meg, amelyeknek léte összefonódott a földesúri, hűbéri, kapitalista osztályokkal, némely elkerülhetetlen modernizálással és szükségszerű kiigazítással helyesbítve. Majdnem minden kérdéshez hozzányúlt, csak éppen egyikben sem hozott radikális vagy legalábbis gyógyító erejű változást; ilyenformán nem osztotta fel a nagybirtokot, csak – szinte a látszat kedvéért – egyes helyeken pénzbeli megváltásért felparcellázta a földeket. Az ország lakosságának jelentős többségét alkotó parasztság továbbra is földtelen maradt,

zsellérmunkára kényszerült, vagy a városokban szívódott fel s növelte az ipari proletáriátust. Noha a parasztság nyomora ebben az időben legendás volt, ugyanakkor olyan jellegzetesen középkori nagybirtokok maradtak meg osztatlanul, amelyek nyugaton már századok óta ismeretlenek. Egyáltalán nem véletlenszerű jelenség a több tízezer, vagy akár több százezer holdas nagybirtok sem.

A rendszer hivatalosan megengedte ugyan a munkásszervezkedést, de rendőri intézkedésekkel megakadályozta azt; szociális haladásról beszélt, de faji alapon állt, társadalombiztosítást szervezett, de eltűrte a korlátlan kizsákmányolást, s a trianoni békeszerződés igazságtalanságait kihasználva, féktelen nacionalista-revizionista propagandával uszított a szomszéd népek ellen. Aligha véletlenül nevezték a harmincas évek elején az országot a „hárommillió koldus” országának. A harmincas évek gazdasági világválsága csak növelte a nyomort és a belső társadalmi feszültséget, melyet az uralkodó osztály – a tőkével és nagybirtokkal operáló modern pénz- és történelmi arisztokrácia – belpolitikailag a demokratikus ellenzék elnyomásával, külpolitikailag a német és olasz fasizmus felé való orientálódással igyekezett, ha nem is levezetni de mindenesetre elnyomni.[10]

Az országban, amelynek nincsenek, vagy alig vannak demokratikus hagyományai és intézményei, igen erős fasiszta tendencia alakul ki, legfőként azok között a tömegek között, amelyeknek alapvető szociális problémái megoldatlanok, míg a fasizmus demagóg szólamaival e kérdések megoldását ígéri. A

---

[10] Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a rendszer, minden elnyomó jellegzetessége ellenére, demokratikusabb és bizonyos értelemben (főként szellemi-irodalmi téren) szabadabb volt, mint a népi demokratikus rendszer, noha vajmi kevés köze volt a néha „példaképként” emlegetett nyugati demokráciák szabadságához. Világosan látható ez azokból az ellenzéki jellegű írásokból, amelyek viszonylag szép számban jelentek meg ez idő alatt s abból a gazdag és színes irodalomból, amely bonyolultabban és sokkalta igazabban ábrázolja a kort, mint a népi demokrácia egész irodalma (kivéve talán az utolsó, a forradalmat megelőző egy-két évet).

nép többsége, legfőként a parasztság, közönnyel és beletörődéssel fogadja a legszélsőségesebb fasiszta árnyalatok napi politikai megerősödését, míg a hivatalos irányzat soviniszta, irredenta, faji politikájával (amelyik a zsidótörvénnyel, majd a Berlin-Róma tengelyhez való csatlakozásával feltétel nélkül elkötelezte magát a hitleri Németország mellett) csak erősíti őket. A demokratikus erők részben gyengék, részben eszköz híján valók; befolyásuk alig érvényesül.

A kiáltó szociális ellentétek, a fasizmus fokozódó nyomása, a faji és nemzeti uszítástól való iszonyodás taszít jelentős írókat is ahhoz a párthoz, amely hitük szerint az ember anyagi-szellemi szabadságának kivívásáért küzd. A harc gyakran elég kilátástalan, elég csüggesztő, és elég bizonytalan kimenetelű; ezek az írók mégis vállalják.

Pályájuk azonban – annak művészi és politikai vetülete – alapvetően más, mint a moszkovitáké. Az első és legdöntőbb különbség, hogy a moszkoviták még életükben megélték eszméik (s egyben tulajdon valójuk) bukását, ezek a kommunisták viszont, fiatalkoruk emlékének erejével – s gyakran lendületével – hisznek abban, amit mondanak. Kommunista voltuk nem félelem szülte taktika, hanem indulat szülte szenvedély, amelyet tompíthatnak az évek során szerzett keserű tapasztalatok, mégsem cinikus nemtörődömségből, hanem egyfajta (erősebb vagy gyengébb) meggyőződésből fakad. Másik alapvető különbség, amely az előbbivel társul: ezeknek az íróknak a valósághoz való viszonya. Míg a moszkoviták világa – általában és részleteiben – az a hamis álvilág, amelyet nem az élet, hanem a párt agitprop osztálya teremt; a hazai kommunistáknak sokkal kisebb mértékben kellett szembenézniük ezzel a dilemmával. Ők még a valóságban élnek, a valóságot akarják – írói hivatásukhoz mérten – művészi formába önteni s a valósághoz (az igazsághoz) való ragaszkodásuk egyben írói létük erkölcsi alapfeltétele; addig tartják magukat kommunistának (s persze azért tartották magukat annak), amiért és amennyire ki tudták fejezni koruk ellentmondásait,

problémáit – ki-ki a magának legmegfelelőbb formában.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az úgynevezett „illegális kommunista” író és pártja között valamiféle idilli kapcsolat alakult volna ki; éppen azért, mert ezek az írók a valóságot akarták ábrázolni, lehetetlen volt, hogy előbb vagy utóbb összeütközésbe ne kerüljenek a párt hivatalos vonalával, amely – jóval a háború befejezése előtt pontosan úgy, mint később – mindig azt a szektás, a valóságtól elszakadt s lényegében immorális taktikát fejezte ki, amely évek múltán sem változott, csak jobban kifejlődött. Az illegális kommunista csakhamar szembetalálkozott a dilemmával: minek higgyen? Tulajdon szemének-e, vagy a hivatalos véleménynek, amelyet – leggyakrabban – az országon kívül élő, annak valóságától gyökerében elszakadt s a valóságot a dogmák börtönébe kényszerítő pártvezérek határoztak meg. Az illegális párt tagjának figyelmét aligha kerülték el a pártban szünet nélkül dúló szekta- vagy klikkharcok, a jövendő hatalomátvétel vezéreinek vetélkedése. S amikor maga köré nézett, azt látta, hogy míg az országban, a falvakban, az üzemekben van néhány bátor, tiszta, elszánt s a halálra is felkészült kommunista, addig a pártvezetőség (amely Moszkvában székelt) legfőbb feladatának azt tartja, hogy tűzzel-vassal érvényt szerezzen a maga hibás és nyilvánvalóan szektás állásfoglalásának. A baloldaliság – amely Lenin szerint a kommunizmus gyermekbetegsége – a magyar kommunista pártra, még annak felnőtt korára is, jellemző maradt; ez a valódi természete.

Az író születésénél fogva kritikus természet. Amikor a kommunista írók számára a két világháború között többé-kevésbé nyilvánvalóvá vált, hogy a párt vonala sem erkölcsi, sem politikai tekintetben nem felel meg a valóságnak (szűkebben: a követelménynek), akkor ezek az írók, kommunista meggyőződésük és írói természetük parancsának engedve, bírálni kezdték a hivatalos vonalat. A párt pedig már abban az időben sem tűrte a bírálatot. Aki a Komintern egyik vagy másik utasítását nem

tartotta jónak, az a párttal szállt szembe, noha az illegalitásban a párt megfoghatatlan tünemény volt csupán, a láthatáron derengő délibáb, melynek határozatai voltak, de valódi ereje nem. Pontosabban, a fennálló rend elleni harcra nem volt komoly ereje; a párton belüli marakodásra és a neki nem tetsző párttagok meghurcolására – volt. A bíráló nem sokkal bírálatának elhangzása után nem a párttal: a rendíthetetlen infallibilitással[11] találta magát szemben, pártbüntetés, kizárás, nem egy esetben denunciálás formájában.

A legmegdöbbentőbb eset a magyar líra egyik tündöklő alakjának, a 20. század egyik legnagyobb európai költőjének, József Attilának a példája. József Attila proletárköltő volt, a szó legteljesebb és legtisztább értelmében, noha világos, hogy életműve nem egy osztály, hanem az egész nemzet kincse. Proletárköltő volt abban az értelemben, hogy a proletariátusból származott, – apja külföldre vándorolt szappanfőző munkás, anyja egész életén át nyomorgó mosónő –, s a magyar munkások érzés-, gondolat- és hangulatvilágát fejezte ki, a legmagasabb irodalmi szinten. És proletárköltő volt a legszigorúbb marxi-lenini értelemben is: tudatosan vallotta magát a munkásosztály forradalmi költőjének, s a legőszintébben törekedett arra, hogy a munkásmozgalom és a kommunista párt érzelmi és értelmi világát forrassza szintézisbe költeményeiben. Belépett az illegális pártba, szemináriumi előadásokat tartott az egyszerű párttagoknak, részt vett a leghétköznapibb és egyben legkockázatosabb pártmunkában, s nagy, lángoló költeményei mellett szívesen írt propagandisztikus verseket is, például a „Vörös Segély”-ről. Ezt a költőt Moszkvában élő törpe intrikusok, álírók, sekélyes rímfaragók egyszerűen kizárták a kommunista pártból. A kizárás dokumentumait eltüntették, azok máig sem kerültek elő: de így is köztudott, hogy a fő ok József Attilának egy tanulmánya volt, amelyben kísérletet tesz arra, hogy a marxizmus és a freudizmus tanításait összeegyeztesse. Azok a kispolgárok, akik kizárták, „kispolgárnak” bélyegezték őt, aki az egyetlen

[11] csalhatatlanság (*a dig.*)

proletár volt közöttük; s a moszkvai emigránsok még tovább is mentek, folyóiratukban fasisztának nevezték. József Attila nem sokkal utóbb, harminckét éves korában öngyilkos lett; skizofréniáját elmélyítette a nyomor, amelybe a rendszer taszította; de halálához kétségkívül hozzájárult az a megrázkódtatás is, amely elvtársainak, az illegális kommunista pártnak válasza volt lelkesedésére, szívére, költészetére.

*

A legtöbb régi kommunista író a két világháború közti időszakban csaknem törvényszerűen bizonyos hullámzó viszonyban volt a párttal. Közelebb került hozzá, majd eltávolodott, hogy egy későbbi időpontban újra nekilásson megfejteni a moszkvai ékírás bonyolult rejtvényeit. A párt mindezt úgy magyarázta, mint a kispolgári eredetű írók ingadozásait; noha lényegesen nagyobb szerepe volt benne a pártvonal ingadozásainak.

Mindennek ellenére 1945-ben ezek az írók kivétel nélkül jelentkeztek az immár legálisan a politikai élet porondjára lépő pártba. A háború s a Szovjetunió jelentős és pozitív szerepe sok mindent feloldott és elfeledtetett. Ügyek, intrikák, sérelmek, amelyek annak idején fontosnak látszottak, elvesztették jelentésüket. Ami pedig a valóban fontos politikai és morális kérdéseket illette, ezekben az írókban gyakran kételyek merültek fel: vajon nekik volt-e igazuk? Vajon nem ők tévedtek-e, s az események menete nem a velük szembenálló elvtársakat igazolta-e? Igaz, nem tetszettek nekik a trockista-buharinista perek; nem tetszett nekik a Molotov-Ribbentrop paktum vagy Finnország megtámadása. Nem tetszett nekik Sztálin személyének istenítése; de nem tudták, nem tudhattak választ adni egy mindennél nagyobb kérdésre: vajon nem volt-e mindez szükségszerű ahhoz, hogy a Szovjetunió olyan erőssé váljék, amilyenné vált, ahhoz, hogy végül is ilyen roppant szerepe legyen a német fasizmus legyőzésében? A szovjet katonák hozta véráldozat sok mindent lemosott, amit szégyenfoltnak lehetett volna addig

tekinteni; Sztálingrád fénye sok sötét ponton túlragyogott. Azok az írók, akik most elsők között jelentkeztek a pártba, büszkén illegális múltjukra, nem voltak járatlan gyerekek; nem hittek el sok mindent a hivatalos párttörténetből, nem tudtak szétoszlatni minden kétséget, ami a lelkük mélyén élt, de úgy gondolták: új korszak kezdődik, és fátyolt kell borítani a múltra, vagy legalábbis arra, ami a múltban nem tetszett nekik.

Tegyük hozzá azonnal, hogy a párt nem volt ilyen nagyvonalú velük szemben. 1945-ben ugyan minden további nélkül felvette őket tagjai sorába, egy ideig erőteljesen támogatta is régi és mégis új harcosait, ám ezek a „mézes évek” nem tartottak túlságosan sokáig; addig csupán, amíg a párt át nem vette a teljes hatalmat s a művészeti életben is egyedül uralkodóvá nem vált. Mihelyt ez bekövetkezett, hirtelen elővette a régi ügyeket, – amelyeket talán 1945-ben még szóvá lehetett volna tenni, de amelyeket 1948-49-ben mindenki elavultnak vélt, hiszen időközben ezek az írók nemritkán a legmagasabb hivatalos elismerésben részesültek, az egész ország, néha az egész „béketábor” sajtója visszhangzott a nevüktől – és lecsapott. Mert a párt olykor megbocsátást színlel, de soha nem felejti el azt, ha valaki akárcsak egyszer is szembefordul vele; és mihelyt elérkezik az idő, előszedi a kifizetetlen számlát. Így történt most is.

Nagy Lajos a korszak egyik legkiemelkedőbb prózaírója volt. Egy életen át ostromolta keserű, kíméletlenül igaz novelláival, regényeivel a kapitalista rendszer hadállásait; huszonöt éven át kínlódott, nyomorgott, de nem adta be a derekát. A legszigorúbb cenzúra idején szimbolikus novellában ünnepelte a Szovjetuniót. Mikor az 1919-es proletárdiktatúráról minden hivatalos fórum csak mint a „hazaáruló, bolsevik rémuralomról” beszélt, ő – noha nem volt hivatalosan a párt tagja – nagy novellát írt a kommünről. 1945 után a párt a tenyerén hordozta; villalakást kapott, a legelsők között koszorúzták a legmagasabb kitüntetés, a Kossuth-díj arany babérágával; könyvei egymásután láttak napvilágot; minden vasárnap tárcája jelent

meg a *Szabad Nép*ben. Aztán 1949-50-ben mindennek vége szakadt. A novelláit nem közölték, a legújabb regényét nem adták ki, s az írószövetség akkori elnöke, Darvas József hamarosan hivatalosan is kinyilatkoztatta, hogy: „Nagy Lajos kávéházi író, aki a kávéház üvegablakán keresztül szemléli csak az életet.”

Amiben annyi igazság volt, hogy Nagy Lajos szerette a kávéházat. A két világháború között a magyar írók jóformán a kávéházakban éltek; a nap huszonnégy órájából tizennégyet-tizenhatot töltöttek a Nagykörút vagy az Oktogon különböző, üvegcsilláros, márványasztalos termeiben, ahol egy kapucíner mellett félnapig lehetett üldögélni, meleg volt, nem esett bele az eső, lehetett írni, beszélgetni, vitatkozni, s olykor a kapucíner árával is adós lehetett maradni az irodalombarát főpincérnek. A kávéházban születtek olykor a legpompásabb témák, itt szerkesztették a folyóiratokat, viharos sakk- és kártyapartik közepette, s közben egy-egy villanásszerű párbeszéd talán már meg is adta a következő novella csattanóját. Nagy Lajos „kávéházi író” volt; egy életen át megszokta, hogy kis kávéházi asztal fölé görnyedve rója szabad szemmel úgyszólván el sem olvasható gyöngybetűit a papírlapra (talán azért írt ilyen kis betűkkel, hogy még a papirossal is takarékoskodjék); a nagy termek szüntelen duruzsolása, vastag füstje a legkevésbé sem zavarta, ellenkezőleg, mindez szinte elengedhetetlen feltétele volt az alkotásnak, majdnem úgy hozzátartozott az ihlethez, mint Schillernek a rothadt alma.

Igen, „kávéházi író” volt Nagy Lajos, – csakhogy a kávéházak üvegablaka mögül szemlélvén a világot, olyan remekeket alkotott, amelyek Gorkij, Csehov és Maupassant novelláival vetekedtek, s ezek az elbeszélések lázítottak, izgattak a fasizmus, sőt a kapitalizmus ellen is. A kávéházi asztal mellett írta meg *Kiskunhalom* című szociológiai regényét s monográfiáját, amely első igazi, s majdnem tudományos bemutatása volt a magyar falu életének, társadalmi szerkezetének, a parasztság nyomorának, – megelőzve ezzel a „népies”, „falukutató”

irányzatot, amely a 30-as évek derekán jött divatba, s amelyhez bírálója, Darvas József is sorolta magát.

Miért kellett ennek a régi kommunistának, ennek a remek írónak egyszer csak szemére vetni, hogy szereti a kávéházat? Soha senki nem adott erre neki választ. Pedig akkortól kezdve úgy élt, mint az üldözött vad. Nem, a villalakást nem vették el tőle, sőt, havi juttatást is kapott az Irodalmi Alaptól, s ebből lényegesen jobban élhetett, mint a háború előtt. Csak a szerkesztők lettek kimértebbek, zavartabbak, dadogó és ügyetlen kifogásokkal adták vissza új írásait, csak a könyvkiadók lektorai mondtak ostoba kifogásokat önéletrajzának második kötetéről, hogy még „szuperlektoráltatni kell", meg hogy „nagy a papírhiány", és „ebben vagy abban a fejezetben egy kicsit jobban ki kellene domborítani a párt vezető szerepét". S lakásáról, mely jóformán éjjel-nappal nyitva állt a vendégek előtt, ahova nem lehetett belépni úgy, hogy valami finom sütemény, esetleg egy libamáj-szelet ne várta volna a látogatót, egyre többen maradtak el régi és főleg új barátok közül. Egyre többen „látták be", hogy Nagy Lajossal nem ajánlatos túl sűrűn érintkezni.

A bennfentesek persze tudták, mi a hirtelen változás oka, s alighanem sejtette az író is, még akkor is, ha nem beszélt róla. Nagy Lajos otthon, barátai körében, gyakran tett néhány megjegyzést olyan jelenségekről, amelyek nem tetszettek neki; s legfőként az az egyre erősödő tömjénezés bosszantotta, amely a párt első titkárát, Rákosi Mátyást napról napra jobban magasztosította fel. Megjelent akkoriban egy vers, amelyet az egyik legtehetségesebb s leghívőbb fiatal kommunista költő írt Rákosiról:

„Csak őt dicséri most a vers is,
dicséri mesterét a mű.
A semmiből formált világot
és eget, nagylélegzetű
költőknek tárgyat, dalra hangot,
erőt a hangra ő adott –
legelső a költők sorában,
köztük is legnagyobb."

Nagy Lajos dührohamot kapott a verstől, talán azért is, mert költője tehetségét nagyra becsülte. „Az még hagyján, hogy a semmiből formált világot” – mondotta – „ezzel még csak az Istenhez hasonlítja... De hogy írhatta le valaki, aki magát költőnek tartja azt, hogy költők közt is a legnagyobb?... Hogy írhatta le valaki azt, hogy Rákosi nagyobb költő, mint Shakespeare, vagy Petőfi?!...”

Nem ez volt az egyetlen megjegyzése. Általában sohasem nyilatkozott túl élesen vagy bántón, inkább finom, alig érezhető gúnnyal, amikor meghökkentően mélyre pillantva, olyasvalami visszásságot fedezett fel, ami másoknak talán természetesnek tűnhetett, hogy feljelentették Rákosinál. A tettes valószínűleg az egyik moszkovita író lehetett, aki jó barátként, rendszeresen látogatta őt, ugyanakkor rendszeresen adott jelentéseket a párt vezérének is. Attól a naptól kezdve Nagy Lajos meghalt Rákosi és természetesen a párt szemében. Csakhogy azzal még bizalmasabb körökben sem lehetett operálni, hogy „megjegyzéseket tett Rákosi elvtársra”, nem, ez „méltóságon aluli” lett volna a magyar diktátor számára, elő kellett hát venni a régi dossziét.

Nagy Lajos 1934-ben – írótársával, a fiatal Illyés Gyulával együtt – vendégként részt vett Moszkvában a szovjet írók első kongresszusán. Minthogy sok minden nem tetszett neki, s talán azért is, hogy a horthysta rendőrség gyanúját csökkentse, elvégre állandó „feketelistán” volt, és helyzetén a moszkvai látogatás nem sokat javított, cikksorozatot írt és meglehetősen bíráló hangon szólt Szovjetunióbeli tapasztalatairól. S íme – párhuzamosan a „kávéházi” megbélyegzéssel, csak kissé bizalmasabban és cinkos hunyorítással – azt kezdték suttogni az irodalom irányító köreiben, hogy „Nagy Lajos régi szovjetellenes, annak idején nagyon csúnyán viselkedett, jó lesz tartózkodni tőle...” De hiszen ezt 1945-ben is tudták róla – mondhatta volna valaki –, akkor mégis felvették a pártba. És 1948-ban is tudták róla, amikor Kossuth-díjjal kitüntették... „Igen-igen, de akkor – taktikai szempontból – az volt a helyes. Most élesedik az osztályharc, éberebbnek kell lenni, vigyázni kell, mélyek a gyökerek... Persze,

ha valami jót ír, azért csak közöljék... Csínjával. Nem kell őt annyira *futtatni*...”

Az öreg író – hetvenedik évéhez közeledett már – egyszerre csak azon vette észre magát, hogy nem kap többé meghívót az operai díszelőadásra, a párt „író-aktívájának” megbeszéléseire, a parlamenti vagy követségi fogadásokra. „Lekerült a protokoll-listáról.” Kegyvesztett lett. Fáradt ember volt már és beteg, súlyosan neuraszténiás, hatalmas szál alakja (amatőr birkózó és atléta volt valaha) meggörnyedt, nem akart ő „kikezdeni” a párttal vagy Rákosival, szeretett volna nyugodtan élni és dolgozni. Azt a régi cikksorozatot a Szovjetunióról, persze, nem tüntethette el, még ha szerette volna, akkor sem. De legalább megpróbált a pártvezérrel egyezkedni. Írt egy-két novellát, amelyben – közvetve – szerepeltette Rákosit; a novella figurái elismerően beszéltek róla, vagy Rákosi közbelépése megjavította valamelyikük sorsát. Lehet, hogy ez utólag megalkuvásnak és elítélendőnek tűnik; de ezekben az években Rákosinak egész irodalma volt Magyarországon; 60. születésnapjára piroskötéses díszalbumot adtak ki, amelyben a legismertebb magyar írók közül is sokan szerepeltek írásaikkal.

Nagy Lajos Rákosi-történetei igen-igen gyengén sikerültek: talán mert oly önmegtagadó undorral írta őket. Ezért-e vagy másért, de tény az, hogy a kopasz diktátor sohasem bocsátott meg neki. Az öreg elhagyatottan éldegélt, csendben és visszavonultan, már nem politizált és nem tett megjegyzéseket, pedig borotvaesze világosan tudta, mi az igaz.[12]

[12] Amikor a 14 hónapos koreai tartózkodás után, 1952 őszén visszaérkeztem Budapestre, egyik első utam Nagy Lajoshoz vezetett, akit szerettem és tiszteltem. Az öreg őszinte melegséggel fogadott – úgy hiszem, ő is kedvelt engem –, hosszan faggatott tapasztalataimról, aztán egyszer csak mosolyogva, ártatlan-bájosan megjegyezte: „Olvastam a tudósításaidat... Nagyon érdekesek voltak... És egész jól is voltak megírva... Tulajdonképpen csak egy dolgot nem értettem... hogy is van az, hogy azok az észak-koreaiak mind hősök és nagyszerű emberek, a dél-koreaiak meg mind gyávák és gazfickók?” Magyarázkodtam, beszéltem, érveltem, ő meg csak bólogatott és mosolygott... (M. T.)

1954 novemberében halt meg. A kormány és a párt saját halottjának tekintette. Elrendelték válogatott műveinek díszkiadását. A Magyar Írók Szövetségének székházában ravatalozták fel. A gyászoló menet végigvonult a fél városon. A temetőben díszsírhelyet kapott. Sírjánál Darvas József népművelési miniszter mondott emlékbeszédet. Megindult szavakkal búcsúztatta a „nagy kommunista írót”, akit „kávéházi írónak” bélyegezve, néhány évvel korábban ő iktatott ki hivatalosan a magyar irodalmi életből.[13]

[13] Ez egyébként a „jobbik eset”, amikor a párt legalább a halottnak megbocsát. József Attila nem volt mindenben ilyen szerencsés. Igaz, 1945-ben, nyolc évvel a halála után a magyar párt rehabilitálta; közölte, hogy a kizárása hiba volt, hiba, melyet „egyes szektás elvtársak követtek el”, – és nem maga a párt. Ez a rehabilitálás elengedhetetlen volt: időközben a költő – kizárás ide, kizárás oda – klasszikussá nőtt. De ha Budapest megbocsátott is Moszkva továbbra is hajthatatlan maradt; a *Nagy Szovjet Enciklopédiá*ban máig is az áll, hogy József Attila nem ismerte fel a Szovjetunió élenjáró szerepét és hűtlen lett a munkásosztály ügyéhez...

és a fiatalok…

Ha a moszkovitáknak 1945 után a párt elsősorban a kenyér, sőt a kalács volt, az idősebb kommunista íróknak – túl minden korábbi vitán – az igazolás, akkor a legnagyobb csoportnak, a fiataloknak a párt volt a válasz.

Ezek a fiatalok sokfelől jöttek. Voltak közöttük, akik már a háború előtt vagy alatt a munkásmozgalom, a szociáldemokrata párt közelébe, vagy akár soraiba kerültek; voltak politikamentes széplelkek, voltak művészcsaládokból származó, nyugati kultúrájú, művelt egyetemisták, zsidó kispolgárok gyerekei és vidéki fiatalok, akik több-kevesebb ideig bizonyos fasisztoid ideológiai befolyás alá kerültek. Jelentős részük azoknak a paraszt származású íróknak a művein nevelkedett, akik a 30-as évek derekától egyre hevesebb indulattal s egyre szélesebb perspektívával „fedezték fel”, és írták meg a parasztság sorsát a nagybirtokokon és nagybirtokok tövében, s felkutatták tudományos kíméletlenséggel a paraszti életforma problémáit, ellentmondásait.

De ha különféle volt is az indulás, a családi kör, az első élmény s az első hatás, ennek a nemzedéknek – amelybe a könyv írói is számítják magukat – volt egy mindennél nagyobb és erősebb alapélménye: a háború. A legtöbbjük szeme a háború alatt nyílt ki annyira, hogy világosan meglátta a magyar történelmi és uralkodó osztályok politikájának katasztrofális következményeit. Szinte kivétel nélkül valamennyien tulajdon bőrükön ismerték meg ennek a politikának a gyakorlati megvalósulását. Az iskola irredenta-soviniszta nevelése után időbe telt, amíg tájékozódni tudtak, ám ha több nem is, annyi mindenesetre elég gyorsan világossá vált legtöbbjük számára, hogy a fasizmus nem válasz a nemzet nagy kérdéseire. A háború legelején egyeseknek még lehettek győzelmi illúziói, s ezt bizonyos irredenta követelések teljesülése – a Felvidék, Erdély, a Délvidék részeinek visszacsatolása – csak még megnövelte. De mikor a szovjet csapatok 1943.

január 16-án Voronyezsnél áttörték a frontot, s az ott harcoló magyar hadsereg majd egy szálig elpusztult, valamint a németek Sztálingrádi veresége után, a magyar közvélemény egyre kijózanultabban nézett az események elébe, s egy egészen kis, fanatikus nyilaskeresztes rétegtől eltekintve, egyre tisztább eszmélettel mérte fel a háború lehetséges kimenetelét. Komoly belső ellenállásra mégsem futotta a nemzet erejéből; túlságosan erős volt a német katonai megszállás, de túlságosan erős volt a negyedszázados fasiszta és félfasiszta fertőzés is: a háború utolsó évének véres hitlerista és magyar-náci pusztítása, az ország lerombolása, a zsidók deportálása és elgázosítása legfeljebb elborzasztotta a jóérzésű embereket, de valódi cselekvő ellenállást nem tudott kiváltani.

Ebben a kusza, viharos és vérgőzös korban kezd eszmélni a legfiatalabb nemzedék. Mint minden fiatalság, ez is tele van nemzet- és emberiségmegváltó érzésekkel. Tájékozódni próbál, mert első, legfontosabb igénye az a biztos alap, amelyről kiindulva meg lehet érteni és meg lehet ítélni a világ bonyolult, ellentmondásos és rideg jelenségeit. telem véletlen, hogy hatalmas erővel és kínzó vággyal veti bele magát már a háború előtt a kor eszmeáramlatainak tanulmányozásába.

Végigpróbál mindent, belekóstol a legkülönbözőbb filozófiai irányzatokba, pszichológiai elméletekbe, a német pozitivizmustól kezdve a diltheyanus szellemtörténeten és Giono parasztromantikáján át a freudizmusig. Vannak hónapok, amikor Schopenhauerért rajong, később Husserl és Meinong idealista iskoláját tartja egyedül üdvözítőnek: esküszik a Kretschmer-féle tipológiára és kívülről idéz a „Jenseits von Gut und Böse” vagy a „Parerga és Paralipomena” szövegéből. Van idő, amikor misztikus hajlandóságot mutat és fennen hirdeti a tudatos skizofréniáját; nagy festőnek egyedül és kizárólag Hyeronimus Boscht és nagy költőnek egyedül és kizárólag Hölderlint tartván. Eleinte istenhívő, leesőbb istentagadó: Szent Ágoston *Vallomásai*t másodrendű kis írásműnek nevezi és kifejti, hogy Plotinosznak és az

újplatonikusoknak reneszánszát értük meg. Álomfejtést Freudtól tanult, sexualpatológiát Steckeltől. A zűrzavar fejében legalább olyan nagy, mint a világban, tetézve a fiatalság mindent szintetizálni akaró erőfeszítésével. Új világrendszerek születtek meg a hajnalig tartó sétákon a körutakon és a Duna-parton, míg végül kiderült, hogy bár összeolvastak mindent, ami egyáltalán hozzáférhető volt, semmit sem értenek a világból. Ekkor behívták őket katonának.

Az öregbakák és az őrmesterek hasznosabb nevelőknek bizonyultak, mint Freud, Plotinosz, Descartes és Szent Ágoston együttvéve. Amit ezek tudtak, gyerekjáték volt ahhoz, amit az őrmesterek csináltak; alázatos engedelmességre akarták kényszeríteni a szabadon röpködő gondolat bajnokait. A freudizmuson nevelkedett fiatalok csakhamar szembekerültek az ösztönélet felszabadulását gyakorlatilag illusztráló őrmesterekkel, akik az újonckiképzés kínzó hónapjain keresztül fejükbe verték azt, amit a kiskocsmákban vagy az eszpresszóban nem tanulhattak meg: ha azt akarják, hogy a földön szadista szörnyetegek helyett emberek éljenek, mindenek előtt olyan helyzetet kell teremteniök, amelyben ilyen szörnyek nem születhetnek. Ez a majdnem marxista gondolatmenet volt az első, de nyilván a legdöntőbb lépés ahhoz, hogy kommunistákká váljanak, mert amikor kezükbe került a világ jelenségeinek oly kézenfekvő magyarázatát tartalmazó marxi mű, szinte egyszerre kiáltottak fel: „Erre van nekünk szükségünk.” Intellektuelek voltak – tájékozódásuk megfelelt lelkiállapotuknak – a marxizmust előbb „találták ki” magukban, mintsem könyvekből megismerték volna. A helyzet, a társadalom állapota, a nép nyomora és a háború hiábavalósága megérlelte őket arra, hogy gondolkodás nélkül fogadjanak be egy olyan gondolatrendszert amelynek alapja a társadalmi rend megváltoztatása volt. Tapasztalataik meggyőzték őket arról, hogy csak ez a gondolat helyes. Vágyódásuk a megoldásra, amelyet az élet felvetette kérdésekre gyógyírként tudnak javasolni,

oly heves volt – és eddigi tanulmányaik szerint oly hiábavaló –, hogy amikor szellemi kóborlásaik közepette egy rendszerre bukkantak, amely határozottan és megfellebbezhetetlenül választ adott az eddigi megválaszolhatatlan kérdésekre, lelkesen elfogadták annak minden alapját és minden következtetését.

A marxizmusban ezt a gondolatrendszert vélték felfedezni. A nagy és bonyolult problémák, amelyek ezt a fiatalságot (nyilván minden fiatalságot) izgatták, a marxista módszer segítségével rendkívül leegyszerűsíthetők és világosak voltak. Az élet és a világ, a társadalom és a lélek zavaros viszonylatait egyetlen rövid tétellel közérthetővé s mi több, a választ elfogadhatóvá tette; „megoldotta” a lét és a tudat, a társadalom és az egyén megoldhatatlannak tűnő kérdéseit. A dualizmus rejtett és misztikus mélységekbe vesző, gyakorta érthetetlen világából a fiatalokat a materialista monizmus leegyszerűsített, tehát közérthető s igen hatásos világába vezette. Az élet rejtélyes titokzatossága megoldottnak látszott; nem valamiféle anarchisztikus, értelmetlen kavargás volt már, melynek se eleje, se vége, se oka, se következménye, hanem igen tiszta, világos, egy kisgyerek számára is érthető sík, amelyből, aki ismerte a kulcsot úgy tud olvasni, mint egy könnyű regényből.

Előttük volt, amire vágytak; a világ magyarázatának és megváltásának pontos és tökéletes módszere, az elmélet, amelyet csak le kellett fordítani a gyakorlat nyelvére, és minden – csaknem önmagától – megoldódik. Csakhamar megalkották képzeletüket erről a világról, az üveg- és betonépítmények csillogóan tervszerű, olajos könnyedséggel gördülő világáról, a társadalom és egyének világoskékre edzett, fogaskerékként egymásba illesztett szerkezetéről, az irányító értelem gombnyomására gördül előre a jövő tág ege alá. A tiszta értelem, a racionális megértés, a tudatos szabadság hazája volt ez; a szükségszerűségtől megszabadult emberiség tágas otthona. Ki vonhatta ki magát e derűs vízió alól? Cél és eszköz egyszerre született meg számukra a marxizmusban – miközben

életükben egyre vadabban tombolt s áldozatokat követelt a fasizmus –, hitük hirtelen szökkent virágba, meggyőződésük erős lett és határozott. Hisz mindez nem álom volt, nem képzelgés vagy üres reménykedés. A határtól nem messze álltak már azok a csapatok, amelyek fegyvereik élén hozták a gyakorlattá vált emlékeket. A fasiszta rendszer órái megszámláltattak. Szívükben élt az öröm, ha azokra az időkre gondoltak, amelyek majd a háború után bekövetkeznek. Ez a kor az álmok valóra válásának, a szabadság és demokrácia virágba borulásának kora lesz – efelől nem volt kétségük. S mikor elérkezett az idő, a szovjet hadsereg egységei kikergették az országból a német megszállókat, úgy köszöntötték őket, mint az ígéret földjének küldötteit.

Fiatalok voltak és lelkesek. A kommunizmus számukra azt a megváltóan gazdag világot jelentette, amelyről a nép legjobbjai, a nemzet költői mindig is álmodoztak. Fiatalságuk egyben tapasztalatlanságukat is jelentette; az ország nyugati határát soha át nem lépték, a Nyugat demokratikus berendezkedését csak hírből ismerték, azt sem alaposan. Számukra azonban ez nem volt fontos. Az volt a fontos, hogy a kommunista párt harcot hirdetett azok ellen az osztályok ellen, amelyek – ők valóban látták ezt – tönkretették és a háború borzalmaiba taszították az országot. Az osztályharc számukra nem elvont elmélet, hanem eleve igazolt és eleven valóság volt; küzdelem azok ellen, akik megmérgezték fiatalságukat, kirabolták éveiket, elvették előlük a jövő lehetőségét. Nem volt a világon kézenfekvőbb igazság, mint ez: ha a nép, a magunk hazáját akarjuk felépíteni, elsősorban azokat kell legyőznünk, akik ennek ellenállnak.

A lelki folyamatot illetően, az effajta elképzelés megszületését és kiterebélyesedését azok is átélték, akik csak a háború befejezése után kerültek a párthoz, annak előtte semmi közük sem volt a munkásmozgalomhoz. Ezek a fiatalok, akik a háború befejezését követő hónapokban ízlelték meg a marxizmus-leninizmus mindentudó ideológiáját, a felfedezés útját talán még gyorsabban tették meg,

mint azok a kortársaik, akik már a háború alatt legalább érintésnyi közelbe kerültek a marxista munkásmozgalomhoz. Ugyanabból a világból jöttek ők is, a polgári vagy kisparaszti származású intellektuelek kereső-kutató, de a művészet l'art pour l'art felfogásánál tovább nem jutók társadalmi rétegének világából, akik számára – ezt nyugodtan mondhatjuk – a materialista filozófia és gyakorlati rendszer az életet megváltoztató revelációként jelentkezett. Mert a társadalmi változást a nemzet nemcsak igényelte, de követelte, ez történelmének legbelsőbb szükségszerűségéből fakadt. S amikor a kommunista párt felmutatta e változás megvalósításának egyszerű, világos és vonzó távlatait, nem volt kétséges, hogy e fiatal és tapasztalatlan nemzedék jelentős része magáénak érezte ezt a módot.

Ők hittek igazán, s mi több, ők hittek a legtovább. Talán éppen a fiatalságuknál és tapasztalatlanságuknál fogva, álmukban sem gondoltak arra, hogy a párt szentsége mögött szentségtörés, egysége mögött harc, tökélye mögött bűn rejtőzhet. A pártba az az erkölcsi felháborodás vitte őket, amelyet a fasiszta terror láttán éreztek, s mindaz, ami ez ellen vette fel a harcot, már önmagában és eleve megnyerő és vonzó volt számukra. Demokráciát csak hírből ismertek – gyakorlatból soha; elhitték, hogy a demokráciának magasabb formája az, amikor nincs demokrácia. Ez az ellentmondás számukra nemcsak elismerendő és kézzelfogható igazság volt, hanem megvalósításra váró szándék is. A jelszó: „Nincs szabadság a szabadság ellenségeinek!", számukra ismerősen hangzott; a nagy francia forradalom jelszavának újjáéledését jelentette, sokkalta magasabb színvonalon. Ó, milyen világos volt minden! Csak éppen egy dologban kellett hinni, s ez nem volt más, mint a párt csalhatatlansága, a szovjet módszerek egyedül üdvözítő volta. Ez a hit számukra nem volt kényszer, hanem feltétel: az üdvösség feltétele. Bizonyos, hogy azonnal szakítottak volna vele, mint ahogy később tették, ha rájuk kényszerítik; egész fiatalságuk, minden tapasztalatuk tiltakozott a

kényszer ellen, de amit helyesnek éreztek, azt kötelezően elfogadták. Magukra vállalták a párt kemény fegyelmét, teljes programját, pontos irányvonalát? Alávetették magukat? Természetesen! De számukra ez a szabadság volt önként vállalták.

És sokáig úgy tűnt, hogy helyesen cselekedtek. A párt munkáját sikerek koronázták, a magyar demokrácia erői kibontakozóban voltak, igaznak tűnt a jelszó: „Tied az ország – magadnak építed.” Úgy látszott, minden simán és egyenesen megy azon a sínen, amelyre a kommunista párt emelte az országot. A szocializmus nem volt többet távoli fantom: csillogó, világos, közeli valóság volt, csak kezüket kellett kinyújtani, hogy leszakítsák érett gyümölcsét.

A romba dőlt országban hihetetlen gyorsasággal indult meg az élet. A romok nemhogy elriasztották, de inkább sarkallták az embereket. Nem telt bele néhány hónap és az ország zsongó méhkashoz hasonlított. Megindult a közlekedés. Elkezdték építeni a Duna-hidakat, a rombolás és az újjáépítés szimbólumait. Az emberi viszonylatok is feloldódtak, felfrissültek ebben az újfajta áramlatban. Az emberek nemcsak maguk és családjuk iránt éreztek kötelezettséget, hanem a társadalom iránt, amelyről most úgy ítélték meg, hogy a sajátjuk lehet, ha dolgoznak érte. Hogy ennek a gyors és hirtelen virágzásnak voltak melléktermékei, mint a feketepiac és a spekuláció, az szinte természetes, magától értetődő volt. Új, demokratikus pártok léptek a porondra, pezsgő, eleven politikai-parlamentáris élet alakult ki, amely – persze – magán viselte a kezdetlegesség jellegzetességeit is. A helyzetre leginkább az a bizalom volt jellemző, amely elárasztotta az országot. A diadalmas élet úrrá lett a romok felett. Az első év pusztító inflációja után stabilizálódott a gazdaság, s a megélhetés, ha nem is könnyű, de reményekkel teljes volt. S mivel még mindenkinek élénken emlékezetében élt a háború – az elsötétítés, a bombák, a gyilkosságok, a szörnyűségek évei –, az újat jobban megbecsülték s ami fontosabb volt, jobban magukénak érezték az emberek.

A párt helyzete ebben az időben egyre jobban erősödött. Az évekig illegalitásban lévő kis szekta kilépett a homályból, és mindjárt nagy apparátussal és főként komoly energiával vetette bele magát a politikai küzdelembe. Munkáját általános figyelem kísérte. A kommunisták, ha nem is voltak népszerűek az országban, annyit mégis elértek, hogy az első szabad választásokon megkapják a szavazatok 17 százalékát (45 parlamenti helyet) s volt elég erejük ahhoz is, hogy e viszonylagos vereségből további politikai tőkét kovácsoljanak maguk számára a hátuk mögött álló szovjet hadsereg segítségével. A népszerűségük növekedett s ez főként annak volt köszönhető, hogy minden helyzetben tudatosan és határozottan olyan programokat tártak a nép elé, amely, úgy festett, mindig egybeesik nemcsak a legszegényebb rétegek, de az egész nemzet érdekeivel is. A kommunisták ügyesen és taktikusan közvetlenül a háború befejezése után megszerezték a két legfontosabb tárcát: a belügyit és a földművelésügyit. Ez először is kezükbe adta a belső karhatalmat és a politikai rendőrséget. A földművelésügyi minisztérium pedig a valódi tömegbázis megszerzésének lehetőségét villantotta fel; kommunista miniszter hajtotta végre a földosztást, a nagybirtok ingyenes, váltság nélküli felparcellázását parasztok százezrei között. aminél népszerűbb intézkedést aligha lehetett volna elképzelni. Ezt a minisztert Nagy Imrének hívták.

S ez az erős, nagyszerű és tiszta párt, amely „az ellenállás hőseit, mártírjait adta”,[14] amely sorra maga alá gyűrte ellenfeleit,[15] „amelynek szavára úgy

---

[14] Ebben az állításban legalább annyi volt a tudatos mítoszteremtés, mint az igazság. A magyar ellenállás – mint említettük – gyenge volt, viszonylag igen kevesen szálltak szembe fegyveresen a fasizmussal. Ezek között voltak kommunisták is, akik néhány látványos és merész akciót hajtottak végre (a Gömbös-szobor felrobbantása, egy bomba becsempészése a budapesti nyilasok nagygyűlésére a Városi Színházba stb.), de voltak olyan demokraták mint a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endre. Az ő alakja legalább annyira szimbóluma volt a magyar ellenállásnak, de róla tizedannyi szó sem esett, mint egy-egy sokkal kevésbé ismert kommunistáról.

lehetett építeni, mint a kősziklára,[16] keblére ölelte a fiatal írókat. Munkát adott nekik, írói munkát és pártfeladatokat egyaránt, célt és értelmet az életüknek, sok szempontból még a családot is pótolta, amelyet a világháború vihara többé-kevésbé mindenütt szétzilált. Lehet, hogy a nagyravágyás égett ezekben a fiatalokban – hiszen a párt azt hirdette: „az égbolt a határ”, s ugyan melyik fiatal adja alább a csillagoknál? –, de még sokkal

---

[15] Elsősorban a kisgazdapártot, amely az 1945 őszi választásokon abszolút többséget kapott. A kommunista párt – a szovjet hadsereg fegyvereivel háta mögött – koalíciós szövetségben állt ezzel a párttal, de egyben állandó támadásokat is vezetett ellene, azzal, hogy a párt menedéke és támasza az országban kétségtelenül meglévő fasiszta és reakciós erőknek. A kisgazda párt belső gyengeségét és csoportharcait felhasználva, s a közvetlen szovjet beavatkozástól sem riadva vissza (a szovjet sereg egyszerűen letartóztatta és Oroszországba hurcolta el a párt főtitkárát, Kovács Bélát), sikerült a kisgazdákat több kisebb pártra szabdalni. Ez volt a híres „szalámitaktika”. Mindez persze, a harcok hevében, a fiatal kommunisták számára nem az éledő demokratikus erők eltiprásának, hanem zseniális taktikának, a reakció elleni sikeres harcnak, kemény és eredményes politizálásnak tűnt – a szocializmus érdekében.

[16] A párt egész sor parádés akciót hajtott végre, hogy ezt a hitet megalapozza az emberekben. Csak néhányat említünk meg ezekből: a visszavonuló német fasiszták felrobbantották Budapest összes Duna-hídját úgyhogy 1945-46 telén úgy festett, hogy a főváros két része a jégzajlás idején kettészakadt. Az akkori közlekedési miniszter, a kommunista Gerő Ernő bejelentette egy új híd, a Kossuth-híd felépítését. Az egész ország lélegzetvisszafojtva figyelte, sikerül-e a híddal rekordidő alatt s a jégzajlás beállta előtt elkészülni. Sikerült, s ez a siker nagyban növelte a kommunisták tekintélyét. 1946 nyarán a pénzromlás olyan mértéket öltött Magyarországon, ami talán egyedülálló a világon; milliárdokban és ezermilliárdokban, mill-pengőkben és bill-pengőkben számoltak, a reggel megkapott fizetésért este már fél kiló krumplit sem lehetett kapni. Ez az infláció, amelyet különböző gazdaságpolitikai meggondolásból (a termelés olcsó beindítása, gyűlöletkeltés a tőkések ellen stb.) a párt a háttérből csak szított, elsősorban a fizetésből élőket, a munkásokat és tisztviselőket sújtotta. Mikor az elkeseredés már a legnagyobb volt, a párt bejelentette, hogy 1946. augusztus 1-jére megteremtik a jó pénzt, a forintot. Az akkori zilált helyzetben ez szinte hihetetlennek hangzott. Ennek ellenére a jelzett napon bevezették a forintot, és az új pénz valóban jónak és tartósnak bizonyult. Az emberek nagy része a sikert a párt munkájának tulajdonította, holott az

erősebben lobogott bennük a szolgálat vágya, a segíteni akarás, a nép ügyének szeretete. Ezért vállalták el a sokszor fárasztó és terhes és mindig teljesen ingyenes pártmunkákat, ezért dolgoztak szünet nélkül, jártak „házi agitációra", „kultúrmunkára", tartottak szemináriumi előadásokat és választási beszédeket, minden szabad idejük feláldozásával – a pártért. Aki egyszerűen törtetésnek, karrierizmusnak véli ezt – noha kétségtelen, ilyenek is voltak közöttük –, az nem ismeri a fiatal kommunista lázban égő lelkiállapotát, amelyet keresztül-kasul áthat a népért érzett felelősség, a világ sorsáért érzett aggodalom, s amely leginkább az ünnepi nászhoz hasonlítható, az ifjú szerelmes a közösséggel, a néppel, az emberiséggel egyesül.

A párt pedig nemcsak befogadta, hanem szárnyára is emelte fiatal íróit, művészeit. „Merész káderpolitikát" – ez volt a hivatalos jelszó és ez annyit jelentett, hogy előtérbe kell helyezni, soron kívül előre kell vinni azokat a fiatalokat, akik jó kommunistáknak, jó kádereknek bizonyultak, tekintet nélkül tapasztalataik mértékére, éveik számára, vagy az adott területen meglévő szakismereteikre. „Merész káderpolitika", ez lényegében annyit jelentett, hogy a párt azokat a fiatalokat helyezi vezető pozícióba, akik ugyan az illető szakterületet nem ismerik, de politikailag megbízhatóak. A politikai megbízhatóság mint a vezetés kritériuma egyik legfontosabb eleme a fiatal generáció megnyerésének. Kinek a hiúságát ne legyezné, ha fiatalon, huszonhárom, huszonöt éves korában, öreg, tapasztalt szakemberek fölébe emelik, azon az alapon, hogy azok nem megbízhatók, ő pedig az. Különösképpen így vall ez az irodalmi életben: a fiatal író legtöbbnyire lenézi az időseket, a befutottakat, lázad ellenük, újat akar alkotni, mert elavultnak, kopottnak érzi a megelőző generáció

előkészítésben persze a többi párt szakemberei is részt vettek. De egyik sem volt olyan energikus, mint a kommunista propaganda. Rákosi Mátyást például hosszú ideig, egészen addig, amíg fel nem vette a „nép atyja" címet, a „forint atyjának" nevezték.

munkáját, így aztán nemcsak elfogadja, de el is hiszi, hogy a párt helyesen jár el, ha őreá épít.

A „merész káderpolitikával” kiemelt ifjú írónak természetesen anyagi helyzete is megjavult. A régi Magyarországon a kezdő író, hacsak nem származott jómódú családból, hosszú éveken át küzdött-nyomorgott, amíg sikerült nevét – úgy-ahogy – ismertté tenni, sokszor még ezután is nyomorognia kellett. Könyveire nehezen talált kiadót, nemegyszer saját költségén nyomtatta ki, s ismerőstől ismerősig bandukolva árusította őket.[17]

Most, ha az író olyasmit int, amit a párt hasznosnak ítélt – s e szempontból a követelmények eleinte eléggé tágak voltak (a régi rossz világ ábrázolása, a fasizmus borzalmainak Leírása stb.) –, akkor nem volt többé ilyen probléma; a könyvet azonnal kiadták, méghozzá olyan példányszámban, ami régen beérkezett írók számára is nehezen volt elképzelhető. Egész sor ifjú tehetség jó – pontosabban viszonylag jó – fizetéssel járó irodalmi, irodalompolitikai funkciókat kapott; a fiatal vidéki tanítóból az írószövetség titkára lett, a kénsavgyári kistisztségviselőből a párt agitprop osztályának irodalmi referense, az egykori munkásköltőből irodalmi lapszerkesztő, a tanárjelölt novellistából vezető lektor egyik nagy kiadómál. Minderről a régi rendszerben álmodni sem lehetett volna.

És a párt nem volt szűkmarkú. 1948 tavaszán a kormány, a kommunista párt javaslatára, a Sztálin-díjhoz hasonlóan, irodalmi-művészeti-tudományos díjrendszert alapított, amelyet az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc századik évfordulójának megünneplésére Kossuth Lajosról neveztek el. Komoly pénzösszeg járt a díjjal, országos ünneplés, hírnév és dicsőség. 1949-től kezdve a kitüntetettek sorában állandóan megtalálhatók voltak a legfiatalabb írónemzedék nevei,[18] még akkor is, ha irodalmi teljesítményük

[17] József Attila öngyilkossága évében 1937-ben így fakad ki: *Harminckét évem elszelelt, / s még havi kétszáz sose telt. / Az ám, / Hazám!*

[18] E könyv írói közül Aczél Tamás 23, Méray Tibor 29 éves korában kapott Kossuth-díjat. Aczél Tamás 26 éves korában a

jóval alatta maradt idős, tekintélyes írók életművének, akiket pedig nem, vagy még nem tüntettek ki Kossuth-díjjal.[19]

Az ifjú Kossuth-díjas az új arisztokrácia tagja lett; neve rákerült a protokoll-listára, a névsorba, amely mint valami különös mérleg, pontosan mutatta, ki mennyit ér a hatalomnak.[20] Meghívták az operaházi díszünnepségekre november 7-én és április 4-én, az orosz forradalom és az ország felszabadulásának évfordulóin, nemegyszer a díszelnökségbe is bekerült, – ott feszített fenn a hatalmas, fényben úszó színpadon Rákosi Mátyás, a szovjet nagykövet, miniszterek, tábornokok szomszédságában együtt koccintgatott velük a színpad mögötti, étellel-itallal jól felszerelt fogadóteremben. Csoda-e, ha kezdte úgy érezni, kezdte elhinni, hogy az ország vezetői közé tartozik, hogy egy azok közül, akik a nép, a nemzet sorsát intézik?

---

párt kiadóhivatalának, a Szikrának lektorátus-vezetője, s 31 éves korában, Nagy Sándorral, egy nála is fiatalabb íróval együtt, a Sztálin-díj első kitüntetettje lett Magyarországon; Méray Tibor 23 éves korában a párt központi lapjának a *Szabad Nép*nek kulturális rovatvezetője és irodalmi folyóiratának, a *Csillag*nak első szerkesztője, 29 éves korában az írószövetség párttitkára lett.

[19] Ami azt illeti, ebből a szempontból a párt a fiatalokkal sokkal nagyvonalúbb volt, mint a moszkovitákkal. A moszkovita írók egyik legjelesebbjének, Gábor Andornak legfőbb álma, reménysége volt, hogy a Kossuth-díjat megkapja. Minden évben leste a bűvös névsort és minden évben kimaradt, amikor nála sokkal kevésbé tehetségesebb fiatat írók is megkapták. 1953 januárjában meghalt. Két hónapra rá, március 15-én posthumus Kossuth-díjjal tüntették ki. Nála nem kellett túlságosan sietni; ő már régen az „ügy katonája volt”.

[20] A protokoll-listát a miniszterelnökség protokoll-osztálya minden egyes ünnepség, fogadás alkalmából újra és újra összeállította. Rákerülni nagy tisztesség volt; lekerülni róla baljós jel. De nemcsak a listán való szereplés mutatott meg sok mindent a listán belüli helyezés is. Ezt a legbiztosabban azon lehetett lemérni, hogy az illető az operai díszelőadásokra hányadik sorba és a május 1-ei felvonuláson az A., B., vagy C. tribünre kapott-e meghívót. Az érdekeltek izgatottan figyelték a változásokat; nem állítható, hogy ez kizárólagos pontosságú volt – néha a protokoll-osztály sem volt egészen pontosan informálva a legújabb változásokról –, de mindig nagyon jellemző és elgondolkodtató.

S hogy a legutolsó kispolgári csökevényeket is kiirtsa magából, hogy sziklaszilárd és rendíthetetlen, talpig vértben álló bolsevik váljék belőle, a fiatal írót kitüntették azzal a tisztességgel, ami talán a nyilvánosság számára nem volt oly jelentős, de az ő számára felért a Kossuth-díjjal is: pártiskolára küldték.

*

Budán, a Karolina úton emelkedett ez a nagy, modern, tágas udvarú kőépület; még Horthyék kezdték el az építését; repülőtiszti iskolának szánták; de a végső vakolásokat s a festést már csak a háború után végezhették el rajta, s meg is toldották egy kezdetlegesebb hátsó építménnyel; ez volt a kommunista párt központi pártiskolája. A kapuban államvédelmi őrség állt, de a bejutást nem ez tette valóban nehézzé; nagyon alapos káderezésen kellett annak keresztüljutnia, akit ide beengedtek. S bejutni ide, egyet jelentett az előléptetéssel is; a minisztériumi osztályvezető, aki idekerült, már főosztályvezetőként vagy miniszterhelyettesként távozott. A mindentudó káderlapokra rákerült a pártiskolai fokozat: „öthónapos”, „egyéves”, „kétéves”, s az elért tanulmányi eredmény; három egyetemi diploma nem ért annyit, mint egy akár hathetes úgynevezett fejtágítás.

A sok pártiskola közül a Karolina úti volt a központi s a legelőkelőbb; fontosságára jellemző, hogy igazgatója csak moszkovita lehetett. Eleinte Rudas László volt, aztán Andics Erzsébet, a végén Rákosi Mátyás egyik testvérét, a nagyképű, korlátolt Bíró Zoltánt helyezte oda. Maguk a tanárok már nem voltak ilyen nagyágyúk, többnyire fiatal pártmunkások, pedagógusok, akik alig egy-két tanfolyammal előbb végeztek s nem is mindig tudtak lényegesen többet tanítványaiknál, de halálosan komolyan vették megbízatásukat, és példás rendet, fegyelmet tartottak. Ez pedig nem volt teljesen magától értetődő, elvégre a diákok nem is olyan ritkán a társadalmi ranglétra, a párthierarchia jóval magasabb fokán álltak oktatóiknál. Hétfő reggelenként, amikor a tanítás megkezdődött, nem

egy miniszteri Zim, vagy megyei titkári Pobeda-kocsi gördült a kapu elé, miközben a tanár elvtárs gyalog baktatott oda a 61-es villamos megállójától. A diák tudta, hogy abban a percben, ahogy kilép a kapun, már több a tanárjánál, nem is szólva arról az időpontról, amikor elvégezte az iskolát; a tanár örülhet majd, ha egyáltalán szóba áll vele. Mindegy, az iskola magas kőkerítésén belül tisztelettudó viszonyban volt tanárjával. Tudta, hogy ezzel a fegyelemmel nem tanárának, hanem a pártnak tartozik.

Az ország minden részéből jöttek a tanítványok: budapesti vasüzemek párttitkárai, a déli határőrség parancsnoka, bányavidékek agitprop felelőse, textilüzemi munkás igazgatónő, a legjobb falusi szövetkezet elnöke, egyetemi adjunktus, valamelyik vidéki iskola igazgatója, megyei tanácselnök s a központi pártapparátus tagjai. Az író, aki idekerült, még akkor is, ha nem mondták volna meg *expressis verbis*[21], érezte volna, hogy a nép színe-virága, a párt legjobbjai közé került. Legnagyobb igyekezete volt tehát, hogy a maga esetleges művészi bolondériáival ne váltson ki ellenkezést, hogy eggyé váljék velük, vagy ahogy a pártzsargon fogalmazta: „beilleszkedjék a kollektívába”.

Nem volt ez teljesen egyszerű feladat. Talán a legkönnyebb még a tanulmányi rész volt. A tanítás középpontjában a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Rövid Története állt; ezt a háromszáz oldalas könyvet jóformán szó szerint meg kellett tanulnia mindenkinek. Egy valamirevaló tanulót aligha lehetett volna álmából felriasztani úgy, hogy ne tudta volna megmondani: hol és mikor volt a harmadik pártkongresszus, vagy milyen hibás ideológiai tételeket hirdetett Plehanov. Ezenkívül marxista közgazdaságtan, magyar párttörténet,[22] nemzetközi politikai kérdések és a népi demokrácia problematikája voltak a legfontosabb tantárgyak.

[21] félreérthetetlenül (*a dig.*)

[22] A magyar párt történetét csak szóbeli előírások ismertették; tíz éven át állandóan dolgoztak rajta hogy publikálhassák, de mind a mai napig nem került a nyilvánosság elé a múlt állandó átértékelése miatt.

Maga a tempó elég nagy volt; előadások, szemináriumok, önálló tanulás, dolgozatok, tanulócsoportok, vizsgák. Ami az olvasmányokat illeti: kevés Marx, jóformán semmi Engels, sok Lenin és még több Sztálin. S bár hivatalosan este 10-kor el kellett oltani a villanyt (a pártiskola egy ideig bentlakásos volt, azok, akik üzemekből vagy falvakból jöttek, nemegyszer titokban egész éjszakákat átvirrasztottak, hogy a nehéz és nehézkes anyagon végigkínlódják magukat.

Az írónak a tanulás nem ment nehezen; a betűk embere volt. Gyorsan elkészült a jegyzeteléssel, nemcsak a kötelező, hanem az ajánlott irodalmat is végigböngészte, és segített a többieknek, munkásoknak vagy parasztoknak a klasszikusok megértésében és megemésztésében. Élénken részt vett a vitákban is; mert pártiskolán nemcsak magolni lehetett, hanem vitatkozni is, szabadon és bátran, a tanárok ösztökélték, sőt el is várták a vitát. Néha napokon, sőt heteken át izgalmas kérdések tartották lázban az egész iskolát. Napokat és éjszakákat vitatkoztak át olyasmin: megfelelnek-e a magyar tanácsok az orosz szovjeteknek, volt-e NEP-korszak a népi demokráciában is, vagy pontosan mikor „nőtt át” a népi demokrácia proletárdiktatúrába.

A Tito-ügy kirobbanása után az egyik legviharkeverőbb kérdés ez volt: 1945 és 1948 között a szocializmus épült-e Jugoszláviában vagy a fasizmus? Az iskola két táborra szakadt; az egyik azzal érvelt, hogy igaz ugyan, hogy Tito, Gyilasz, Kardelj, Rankovics és a többiek már 1945-ben is imperialista ügynökök voltak, tehát ők szubjektíve a fasizmust szolgálták, de a jugoszláv párt többsége jóakaratú emberből állt, mellette ott voltak még a szovjet tanácsadók is, tehát objektíve mégiscsak a szocializmus épült. „Ez mind szép – hangzott a másik tábor felelete –, de hogy lehet akárcsak egy óráig is a szocializmust építeni akkor, amikor a pártot véreskezű diktátorok vezetik, olyan emberek, akik nem egyszerűen az amerikai imperializmus kiszolgálói, de már a második világháború idején a partizánharcok közben a német Gestapo szolgálatában álltak?!” A vita során mindkét félnek

írásos bizonyítékai is voltak; az egyik a Kominform határozatait lengette, amelyekben valami olyasféle állt, hogy 1947-48 óta a jugoszláv vezetők letértek a szocializmus útjáról; ha akkor letértek, az egyben annyit jelent, hogy addig rajta voltak, nemde? A másik tábor szovjet brosúrákat és *Pravda*-cikkeket mutatott fel, amelyek részletesen beszámoltak Tito és Churchill hosszú időkre visszanyúló kapcsolatairól. A vita sohasem dőlt el véglegesen, noha a tanárok állandóan buzdították a tanítványokat: „Szóljanak csak hozzá bátran az elvtársak, mondják el nyugodtan, ha valami problémájuk van, ha valamivel nem értenek egyet.” Ilyesfajta kérdésből vagy hozzászólásból senkinek semmi baja nem származott. Mégis, mindenesetre nem ártott okosan kérdezni. A tanár rendszerint feljegyezte a kérdőst; a tanári konferencián aztán megvitatták, miféle kérdések vannak, milyen problémák nyugtalanítják az elvtársakat. Aki túl sokat kérdezett, s akinek kérdései valahogyan egyirányúak voltak, arról azért hamarosan megállapították, hogy „még meglehetősen sok dolog tisztázatlan benne”, „még nemigen tudott megszabadulni bizonyos burzsoá befolyástól”, „kicsit túl sok hasfájása van”. Nem lett ebből semmi baja, sem meg nem szidták, sem el nem távolították, ellenkezőleg, attól kezdve még többet foglalkoztak vele. A pártiskola nemcsak arra szolgált, hogy a tanítványok tanuljanak; arra is, hogy a párt jobban megismerje őket.

Az írót, akinek rendszerint gyakorta voltak kisebb „hasfájásai”, behívatta a vezető tanár. Nagyon barátian és nagyon hosszasan elbeszélgetett vele; megdicsérte, hogy jól megy neki a tanulás, hogy segít a többieknek, ismét figyelmeztette, hogy milyen nagy szó, a bizalomnak mekkora jele, hogy a párt a központi iskolára küldte őt, – aztán rátért a lényegre. „Nem volna helyes eltúlozni a dolgot, de azért fel akarom hívni a figyelmedet arra, hogy bizonyos kispolgári csökevényeket még le kell küzdened magadban. A párt igazán sokra becsüli a tehetségedet, de te magad is tudod, az írói tehetség önmagában még nagyon kevés, igazából csak akkor

bontakozhat ki, ha szilárdan a marxizmus-leninizmus alapján áll... A múltkori felszólalásod abban a vitában, amelyik a burzsoá szakemberek felhasználásáról szólt, amikor elmondtad annak a mérnöknek az esetét, akit ok nélkül, rágalmak alapján kidobtak az üzemből... nézd, nem arról van szó, hogy ilyen eset nem fordulhat elő, vagy hogy kételkedném abban, amit mondtál, de azért gondold meg, véletlen-e, hogy te éppen ezzel a példával hozakodtál elő... Nem, senki nem akar téged megbántani, ellenkezőleg, mi éppen segíteni akarunk neked, de a legjobb az volna, ha te magad néznél egy kicsit mélyebben magadba, ha megpróbálnád feltárni a gyökereit az ilyen állásfoglalásoknak... Hiszen érted, a párt nagy és erős, itt rólad van szó, itt minden a te érdekedben történik...”

„Nézz mélyebben magadba”, „tárd fel a gyökereket”, irtsd ki a lelkedből a kispolgári maradványokat” – hányszor hallgatta ezt végig az író, amíg elvégezte a pártiskolát! A vezető tanár aztán a tanulócsoportja elé tárta a problémát; ott hozzászóltak a diáktársak is. „Kiértékelték” egész eddigi magatartását, azért, hogy – segítsenek neki; hosszú-hosszú órákon át vitatkoztak, beszéltek róla, s ilyenkor mindig kiderült, hogy derék fickó, jó elvtárs ugyan, de azért még „nem tudott eléggé beleilleszkedni a kollektívába”. A munkásnő, akinek hónapokon keresztül segített a jegyzetelésben, elmondta, hogy hálás ugyan neki, de túlságosan sokat segített, s ezzel leszoktatta az önállóságról. A mélyebb ok valószínűleg az, hogy nem becsüli eléggé a munkásosztály fejlődőképességét. A katonatiszt elmondta, hogy mikor az iskola kivonult egy-egy ünnepségre, figyelte, hogy az író nem nagyon szeret együtt énekelni a többiekkel. Feltehetően valami kispolgári szégyenkezésféle él még benne. Kiderült, hogy gyakran félrevonul, magába zárkózik, elmereng, – mintha egy kicsit lebecsülné a többieket, mintha egy kicsit túlbecsülné önmagát. Az író egyre inkább úgy érezte, van valami igazság abban, amit elmondtak; még mindig nem fejlődött eléggé, még mindig nem tudott megfelelően feloldódni a

közösségben. Eleinte megpróbált vitatkozni, de amikor látta, hogy szavainak nincs foganatja, elhallgatott és ígéretet tett, változtat a magatartásán, leküzdi fogyatékosságait.

Mikor a pártiskola véget ért, az író betéve tudta Lenin és Sztálin legfontosabb tanításait, sőt még a nem legfontosabbakat is; aligha adódhatott volna olyan helyzet, amelyre ne ismerte volna az odavágó, telibe találó bolsevik választ. És ugyanakkor tudta – s ő tudta csak igazán! –, hogy lelke mélyén még telis tele van kispolgári csökevényekkel, még nagyon távol áll, hogy valódi bolsevik legyen. Mikor fél évvel, vagy egy évvel korábban belépett a nagykapun, az alapérzése az volt, hogy tetőtől talpig jó kommunista, de elméletileg egy kissé még fogyatékos felkészültségű. Most, hogy távozott, azt kellett látnia, hogy elméletileg sokat fejlődött ugyan, de a jövőben még az eddiginél is sokkal nagyobb szüksége van a pártra, ha csakugyan teljes értékű harcossá akar válni.

Elindult hazafelé a Karolina úton, és lelkében a legvegyesebb érzések kavarogtak. Ha a budai utca egyszerű gyalogjáróit nézte, úgy érezte, hogy mindent tud és ezerszer különb mindegyiknél. De ha a párt bölcsességéhez és tökélyéhez mérte magát, akkor éreznie kellett, hogy jóformán semmit sem tud és igen-igen keveset ér...

ELSŐ KÖNYV –
AZ IRÁNYÍTOTT IHLET

Egy arisztokrata kommunista

Lukács György mindig szivarozott.

Amikor belépett az ajtón, a pártközpontban, a Tudományos Akadémián, az egyetemen vagy az írószövetségben, szájában már ott fityegett az elmaradhatatlan szivar, mosolygott, gyors, apró léptekkel mindenkihez odasietett, kezet fogott a jelenlévőkkel, aztán leült egy székre (lehetőleg kissé távolabb az asztaltól) és tovább szítta a szivart, leggyakrabban sikertelenül. A szivar nem szelelt. Tüzes vége szétnyílott, mint a rózsa s egy kaján fináncláb kandikált ki, belőle. Lukács fejét csóválta, még néhány kísérletet tett, aztán az előtte lévő hamutálba dobta a félig szítt csonkot és a tárcájából újat vett elő. Gondosan gyújtott rá, nagy odaadással, az élvezet és tudomány sajátságos keverékével, mely egyébként is annyira jellemezte őt. Az első szippantás még az övé volt, elmerült benne, kissé izgatottan és figyelemmel, bizonyára valamiféle aprócska várakozással ás, mintha azt remélte volna, hogy ez a szivar jobb lesz, mint amaz, mely ott hevert előtte, füstölögve a műanyag hamutartón. A szivar nem mutatkozott jobbnak elődjénél. Ekkor felemelte fejét és figyelmes, gyors pillantással belekapcsolódott az értekezlet munkájába.

Aprócska ember volt, ráncos, nyugtalan fejjel, túl a hatvanon, de szemei gyakran fénylettek gyermekes örömmel és izgalommal. Akkor legfőként, amikor magyarázott. Nagyon szeretett magyarázni, hallgatójának szinte az volt a benyomása, hegy ez a furcsa, kedves és udvarias férfi a magyarázatért született. Lassan beszélt, nyugodtan, megfontoltan és tagoltan, beszédének ritmusa gondolatainak ritmusát is hangsúlyozta, néha-néha kissé lehunyta szemét, mintegy elrévedt abban a távoli világban, amelynek képei akkor is foglalkoztatták, ha a legvalóságosabb jelen problémái formálódtak szavakká a száján. Amit mondott, mindig érdekes volt, tartalmas és legfőként módszeres. Néha, amikor úgy érezte, nem beszél elég világosan, félbeszakította önmagát, egy kicsiny, szinte

mentegetőző mosollyal, aztán újra kezdte a magyarázatod szélesebb körre irányítva tekintetét. Tudta, hogy vagyoni sokat tud, s azt is tudta, hogy hallgatóságának tudása szinte mindig mélyen alatta marad az övének. Ez nem bántotta őt, de nem is tette önteltté, inkább kissé elnézővé, megbocsátóvá.

Valóban sokat tudott. Hat évtized tanulmányainak és tapasztalatainak érettsége, egy szivacsszerű örök fiatal agyvelő nyugalommal vegyes sziporkázást tündökölt érdeklődő szemei mögött, melyek csak akkor váltak fénytelenekké és nyugtalanokká, ha szenvedélyes magyarázata süket fülekre talált. Ilyenkor sem volt türelmetlen, humora nem hagyta el, anekdotázó kedve kisegítette értelmének elégedetlen megtorpanásából.

A múlt, amely Lukács mögött állt, egyike volt a legmozgalmasabb kommunista múltaknak; s mégis, tekintélyét tudása és nem múltja vívta ki. Ebben is különbözött a legtöbb régi kommunista vezetőtől, s abban is, hogy véleményét nem szerette rákényszeríteni arra aki ezt nem akarta elfogadni. Nemcsak óriási tárgyismeretében bízott, hanem igazában is, noha nagyon gyakran nem volt igaza. De tévedéseiben is megőrizte biztonságát, azt a fegyelmet, amely a nehéz moszkvai esztendők idejében érlelődött benne teljessé, csaknem fölényessé. Ritkán haragudott, de nagyon tudott haragudni, s éppen ezért megbocsátani is. Emberi türelmére jellemző, hogy legszemélyesebb ügyeiben sem hagyta el soha nyugalma; bármilyen viharok közepette is tudott dolgozni, gondolkozni, tanítani és alkotni. Erejét és idejét nem fecsérelte feleslegesen. Hihetetlen munkabírása, magas kora ellenére is remek, friss szellemi ereje mindig újabb munkára ösztönözte. Mindent kibírt, azért, hogy dolgozhasson. Reprezentált, előadásokat tartott, cikkeket írt; mint a Béke Világtanács egyik tagja rengeteget utazott, vitatkozott, érvelt, kissé remegő fejjel és szivarozva.

Mindig tudta, mit hogyan kell tennie.

Gazdag családból származott, s irodalmi-esztétikai munkásságára már a század első

évtizedében felfigyeltek. A német szellemtörténet pozitivista oldalágából nőtt ki munkája, s az elsők közé tartozott, akik Hegelt Magyarországon tanulmányozni kezdték és magyarázták. Innen közeledése a dialektikához, mely később a materializmussal párosulva a kor legismertebb marxista esztéta-filozófusává tette. Korai munkáit hamarosan megtagadta; a magyar értelmiség jelentős részével politikailag balra fordult, s a háború befejeztével, az 1919-es magyar proletárdiktatúra idején, már a kulturális népbiztosság vezetőjeként dolgozott.[23] A kommün bukása után Bécsbe, Berlinbe, majd onnan a Szovjetunióba emigrált, s a háború befejeztével jött vissza Magyarországra mint a kommunista irodalompolitika vezető exponense. A pápája inkább.

A híre, sok mindenben, előtte járt.

A hír arról beszélt, hogy ez az alacsony termetű, szemölcsös és elálló fülű öregúr azok közé a kommunisták közé tartozik, akik értenek az irodalomhoz, akik ismerik és szeretik az irodalmat, s akiknek véleményére hallgatni lehet azoknak is, akik sok mindenben nem értenek vele egyet. Lukács a nagy nemzeti összefogás jegyében lépett fel akkor, amikor a kommunista pártnak is ez volt a taktikai irányvonala. Az alaptétel persze meghatározta egész fellépését is; derűs áradással, bölcs nyugalommal s a minden titkokat ismerő varázsló türelmével kezdte magyarázni az újra és ismeretlenre kíváncsi magyar íróknak, hogy mi az a marxizmus, mi az a marxista esztétika, mit jelent a költészet és politika viszonya marxista értelemben. Beszédei, cikkei, írásai új szavakkal és fordulatokkal voltak tele, amelyek helyesléssel vagy ellenkezéssel találkoztak, de mindenképpen vihart kavartak vagy legalábbis új gondolatokra serkentettek. Egycsapásra vezető tekintéllyé vált, könyvei gyors egymásutánban

[23] Még harminc éves sem volt – a század elején –, amikor megjelent hatalmas tanulmánya a modern drámairodalomról. Ez a könyv egycsapásra tudományos világhírt szerzett neki. Ennek ellenére, 1945 után nem engedte többé kiadni ezt az „ifjúkori idealista botlást”, amelyet igen sokan mindmáig legkiválóbb művének tartanak.

jelentek meg. Lukácsnak érdekes és mélyértelmű mondanivalója volt Nietzschéről, Goethéről, Thomas Mannról, a modern francia filozófiáról és a klasszikus orosz írókról, Csehovról, Gorkijról, Tolsztojról. Sokan tőle tanulták meg az egzisztencializmus és Sartre nevét, még mielőtt e sokat idézett és később sokat szidott) szerzőtől bármit is olvastak volna. Ő mutatta ki azt az – egyébként alapjában hamis – elméleti kapcsolatot, amely Nietzschét a fasizmushoz fűzte, ő szedte ízekre marxista módon korábbi kedvencét, a német szellemtörténetet s ő mutatta ki a feltétlen tiszteletadás mellett Hegel dialektikájának idealizmusát, szembesítve azt Lenin materialista dialektikájával. A marxizmus nála a három évtized előtt felvett új vallásból belső, valódi gondolatrendszerré vált.

Az 1945-48-as esztendők sajátságos viszonyai között a kommunista pártnak még nem volt arra ideje, hogy módszeres tevékenységet fejtsen ki a kulturális életben. Legfőbb problémája, a hatalom megragadása foglalta el, s nem az, hogy rendet teremtsen az eszméknek és gondolatoknak a háború után felburjánzó rengetegében. Ennek következtében a helyzet – kissé eltúlozva – az volt, hogy a politikai és gazdasági élet területén dolgozott egy kommunista párt, amely szervezeti fegyelmével, keménységével, célratörő akcióival, ügyes taktikájával napról napra közelebb került a teljes uralomhoz, míg a kulturális élet területén ott volt Lukács György, okos magyarázataival, többórás előadásaival, jóindulatú türelmével, professzoros szórakozottságával s az elmaradhatatlan szivarral a szájában. Szinte ideálisnak látszott minden, jól kiegészítette egymást a kettő; a politikában a dinamikus, harcos, fiatal párt; az irodalomban a lassú szavú, bölcs tudós. Ráadásul Lukács neve sohasem kapcsolódott egybe a mindennapi politika elengedhetetlenül tisztátalan módszereivel, mintegy azt a különbséget fejezvén ki, amely egy emelkedett marxista gondolkodásmód és egy földövjáró pártpolitika között fennáll. S hogy mindez nem vált szereppé, hogy egy pillanatig sem tűnt úgy, mintha Lukács emberi-irodalompolitikusi magatartása egy, a

párt által ráosztott feladat megoldása volna, az egyszerűen azért volt, mert Lukács valóban nem játszott szerepet; ő ilyen volt, ő így érezte jól magát, – és különösen jól érezte magát a moszkvai emigráció után ebben a szabadabb, lüktetőbb, kavargó, kicsit zavaros légkörben.

Három évtizedes tevékenység a párt soraiban s egy hosszúra nyúlt emigráció a Szovjetben alaposan megtanította öt arra, hogy jól megbecsülje a szabadságnak azt a fokát is, ami a háború utáni első években Magyarországon még érezhető volt. A hazatért moszkvai emigránsok magánbeszélgetések során nemegyszer figyelmeztették a fiatal és tapasztalatlan kommunistákat, hogy Lukáccsal jó lesz vigyázni, Lukács nem igazi marxista. Volt ebben jó adag gyűlölködés, egyszerűen azért, mert Lukácsnak nemzetközi tekintélye volt, s azért, mert emigránstársait – mármint az írókat –, az egyetlen Háy Gyula kivételével, semmibe vette, még csak nem is érintkezett velük. S volt benne egy adag igazság is; elvégre Lukács sohasem volt marxista abban az értelemben, amely a marxizmust dogmagyűjteménynek és fejbólogató idézgetésnek tekinti; alkotó marxista volt, talán az utolsó ebből a fajtából, akiben sok minden megülepedett a rendszer merevségéből, de még nem jutott el odáig, hogy a merevséget tartsa a rendszer legfőbb érdemének.

Mindezen túl azonban ezek a volt emigránstársak sok konkrétumot is tudtak arról, hogy Lukáccsal az elmúlt 25-30 év során jóformán mindig volt valami baj. Sokat bírálták őt a szovjet elvtársak is, idealista hegeliánus maradványokat mutatva ki műveiben, s ami még ennél is súlyosabb, pártbeli magatartása sem volt teljesen egyértelmű és helyeselhető. Természetesen nem a párthűségről volt szó – ekörül valóban nem akadt semmiféle hiba –, hanem zavaros és hibás politikai elképzeléseiről, amelyek – így mondták – állandó kölcsönhatásban állottak irodalmi nézeteivel. A sok eset közül volt egy, amely úgy ahogy, ismertté vált a párt körein belül, hiszen immár nem is aktuális, hanem inkább a párttörténet egy fejezete volt. Az úgynevezett Blum-

tézisről volt szó.[24] Még 1928-ban a magyar párt illegalitásban tartott kongresszusán, Lukács György programtervezetet terjesztett elő, amelyben kifejtette azt a meggyőződését, hogy Magyarországon nem közvetlenül a proletárdiktatúra megvalósítása, hanem egy demokratikus átalakulás feladatai vannak napirenden, s ezt a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájával kell megoldani. Tételeit a pártot vezető szektariánus Kun Béla csoport azonnal darabokra tépte, s jobboldali elhajlásnak minősítette. Lukács György kisebbségben maradt, és önkritikát gyakorolt. Igaz ugyan, hogy később Kunról kiderült, hogy az „ellenség ügynöke", „trockista bérenc", de ez egymagában nem rehabilitálta a Blum-téziseket. Gyuri bácsira ráborult a jobboldali elhajlás fellege, s tulajdonképpen soha életében nem tisztult ki felette az ég.

Az önkritikát még számos – vagy számtalan – más önkritika követte. Politikaiak, irodalmiak, filozófiaiak egyaránt. Lukács Györggyel mindig „baj volt", és a túlélésnek viszonylag enyhébb formája az önkritika. Hogyan is lehetett volna a nagy pörök és tisztogatások éveit simán átvészelni? Az olyan eset, mint Lukácsé, akit mindössze két-három hónapra csuktak le, szinte egyenértékű azzal, mintha le sem csukták volna. Ugyanakkor persze elkerülhetetlen az is, hogy ezek a hosszú-hosszú évek a jellemen ne hagyjanak nyomot. Az öreg, mire öreg lett, megtanulta, hogy taktikázni kell, jó arcot kell vágni rossz tréfákhoz is, iszonyatok előtt is szemet kell hunyni, kisebb és nemcsak kisebb kérdésekben nemegyszer meg kell alkudni, ha életben akar maradni és ráadásul még dolgozni is akar. Nevével és tekintélyével, kiállásával és fellépésével nagy nemzetközi kongresszusokon nemcsak egy eszmét terjesztett, amelyben hitt, hanem fedezett szörnyű bűnöket is, amelyekről pedig ha valaki, akkor ő tudta, hogy bűnök; hallgatott hazugságokról, amelyekről mindig tudta, hogy hazugságok, és ismételgetett frázisokat, amelyekről tudta, hogy frázisok. Sajnos nemcsak a nyájasság vált

[24] Blum volt Lukács álneve az illegalitás időszakában.

természetévé, hanem a taktikázás is, s nemcsak vitapartnereivel szemben volt türelmes, hanem azokkal az igazságtalanságokkal szemben is, amelyeket ugyan nem ő, de a vele egy meggyőződésűek, a vitatársak ellen utóbb elkövettek. A közösségért érzett gondjaiba jó adag önzés is vegyült, a tapasztaltság, a csalódottság és az öregség önzése egyaránt, s talán ez volt az oka annak, hogy noha tudásáért sokan tisztelték, megbélyegzett hibáiért nagyra becsülték – sohasem vált szerves részévé annak a testnek, melyből a sors és a meggyőződés harminc ével korábban kitaszította.

Talán hozzájárult ehhez az is, hogy lényegesen jobban írt németül, mint magyarul, s ha magyarul beszélt, akkor is németül, vagy legalábbis németesen fogalmazott, és sohasem tudta elfelejteni igazán a német szellemtörténeti filozófia hegelien bonyolult stiláris rendszerét. De ez az idegenség és ez a bonyolultság nemcsak hátrányt jelentett; talán kissé fokozta is tekintélyét; akik nem értették, nem nagyon merték mondani, hogy nem értik; a sznobizmus Lukács segítségére sietett, hogy súlyát növelje. Természetesen nem ez volt a lényeg; ez a dúsgazdag családból jött meggyőződéses kommunista, ez a Moszkvából jött Nyugat-szakértő, ez a németül gondolkodó magyar néhány év alatt olyanná vált Budapesten, mint egy letelepedett előkelő vendég, mint egy mindenható szellemi arisztokrata. Mert voltaképpen arisztokrata volt, válogatós, finnyás, modorában szerény, de ízlésében gőgösen igényes. Hatalmának teljében uralkodó irányzatként az úgynevezett nagyrealizmust hirdette meg és egyáltalán nem a hivatalos szocialista realizmust, amelyről egyszerűen nem nyilatkozott. Nagy előadásaiban, politikai akadémiákon, cikkeiben a német, a spanyol, az orosz, a francia, az angol realistákról, Dickensről vagy Turgenyevről, Balzacról vagy Cervantesről beszélt, de Zolát már lenézte, s egy közepes írónak még a nevét sem ejtette ki. A fiatal magyar kommunista irodalomról, amely akkoriban kezdett kibontakozni, nem sok jó szava volt. Inkább hallgatott róla – mert tudta, hogy

helyesebb hallgatnia –, de amikor arra került a sor, hogy egyik vagy másik művét meg kell bírálni, akkor szigorú volt, határozott és kemény.[25]

Húszéves gyerekekkel tegeződött s a második találkozásnál már nyugodtan Gyuri bácsinak lehetett szólítani őt, szenvedélyes vitákba kezdett kezdő kritikusokkal a l’art pour l’art ellen, – de azt, hogy egy jól rímelő verset, amely a pártról vagy a hároméves tervről szólt, megdicsérjen, (s ilyen verseket most kezdtek el tömegesen gyártani a fiatalok), nem lehetett nála elérni. Az, amit ő ígért és megkövetelt, paradox módon s akkor ellentmondásnak tűnően, a nagyobb szabadság volt és kevesebb elismerés. Nem tudni, miként került be az irodalmi köztudatba, de meglehetősen sokfelé suttogták, hogy Thomas Mann Lukácsról mintázta a *Varázshegy* jezsuita zsidóját, Naphtát. Az öreg határozottan tiltakozott e „rágalom” ellen, arra hivatkozván, hogy a könyv születése táján még nem is ismerte a német író-óriást, akivel utóbb valóban rendszeres levelezést folytatott. De a legenda mégiscsak fennmaradt, a párhuzam nem éppen hízelgő elemei kikoptak belőle, s Gyuri bácsi kissé

---

[25] Jól emlékszem arra a bírálatra, amely Lukács folyóiratában, a népfront jellegű *Fórum*ban jelent meg első könyvem *A szabadság árnyékában* kiadásakor. A könyv, amely később Sztálin-díjat kapott, egyike volt az elsőknek (ha nem az első), amely a szocialista-kommunista nézőpont oldaláról akarta ábrázolni a háborút követő első év eseményeit, történetét. 1948-ban, a párt szerint, ez forradalmian merész tett volt, s a könyv általában a sajtóban jó fogadtatást is kapott. Érdekes volt, hogy éppen az egyik kommunista vezetés alatt álló folyóirat támadta meg és szedte darabokra az egyébként nem nagyon igényes s főképp a lélekábrázolásban gyengécske regényt. A bírálatnak persze jórészt igaza volt; a könyv hibái messze felülmúlták erényeit, ha egyáltalán – olvasmányosságán kívül – voltak ilyenek. A *Fórum* bírálata széles visszhangot váltott ki pártkörökben; a *Szabad Nép*, a párt hivatalos lapja glosszában támadta a bírálatot és megvédte a könyvet. Egy belső értekezleten a part hivatalos képviselői élesen szembefordultak Lukáccsal e bírálat miatt. Lukács figyelmesen hallgatta a viharzó támadást és nem válaszolt; a könyv számára annyit jelentett, amennyi annak tényleges, nem pedig taktikai értéke volt. Én akkor a párt adta védelemben, persze az új irodalom védelmét láttam, büszke voltam rá. Lukács arisztokratizmusa a szocialista irodalom elvetését jelentette számomra. (A. T.)

úgy járt a világban, mint egy élő, bámulni való Thomas Mann-i hős. Arcvonásainak sikerületlenségét elfeledtették csiszolt gondolatai, a fiatalokkal szembeni szigorát megejtő jó modora, s hatalmasságát, hogy talán sohasem élt hatalmi eszközökkel. A nagy tézisek és a véget nem érő körmondatok, a politikai szólamok és a nyelvi germanizmusok közé, mintha csak gonosz kis manók lopnák oda, új és érzékletes képek kerültek s az áhítatosan hallgató írók, művészek tudatában valamiképpen mindig ezek ragadtak meg legmélyebben.

Egyik legeredetibb képe vagy még inkább elképzelése a „partizánelmélet” volt. A kérdés a költő és a kommunista párt kapcsolatát rejti magában, pontosabban fogalmazva azt, hogy milyen legyen a viszony a költő és a kommunista párt között. Az Lukács számára is természetes, magától értetődő, hogy a költőnek, ha a párt tagja, nemcsak elfogadnia, magáévá tennie kell a párt világnézetét, stratégiáját és taktikáját, hanem a maga művészi eszközeivel támogatnia is kell azt. Ebben az összefüggésben Lukács – Marx és Engels elvi iránymutatása alapján – a költő számára az irányzatosságot jelöli meg követendő példaként. De ez az irányzatosság – mondja Lukács – sokrétű és bonyolult, a költő vérmérséklete, adottságai, költői természete, indulatainak hevessége, érdeklődési körének kiterjedtsége vagy szűk volta alapján valósítja meg, eltér a párt napi taktikai gyakorlatától vagy közeledik hozzá (ahhoz mérten, hogy melyiket látja ő maga szükségesnek), éppen ezért nem a reguláris hadsereg egyenruhás tagja, nem közkatona, hanem kevésbé fegyelmezett, ugyanazért a célért küzdő, de tulajdon elképzelései szerint küzdő partizán. A költő – költő, mások az eszközei, más a világhoz való viszonya, tehát másként is kell, hogy szolgálja ugyanazt az ügyet.

Egy másik probléma, amelyet Lukács egy rövid engelsi megfigyelésből bontott ki: a „realizmus diadalának” problémája volt. A kérdés – mint Lukácsnál mindig – itt is a valóság hű, adekvát ábrázolása körül forgott. Lukács, a realizmus

szószólója, hirdetője, ebben az elméletében azt próbálta bizonyítani, hogy lehetséges ellentét az író világnézete és a létrejött műalkotás között, méghozzá az utóbbi javára. Az igazi nagy író – éppen mert igazi nagy író s a valóságot ábrázolja – hiába vall reakciós nézeteket, a mű áttöri a világnézet korlátait, a művészi igazmondás győzelmet arat a politikai előítéleteken. Eszerint tehát reakciós világnézetű író is alkothat – objektíve – haladó műveket. Lukács klasszikus példája Balzac volt. Balzac – mondotta Lukács – szubjektíve reakciós, royalista szemléletű ember volt, de műveinek egésze mégsem reakciós, hanem haladó, mert – a 19. század első felének elemzésekor és ábrázolásakor – megfigyelte és leírta a feltörő polgári erők győzelmét s a feudális arisztokrácia végső hanyatlását. Szíve ugyan az arisztokráciához húzta, de igazságérzete és írói lelkiismerete mást diktált, azt, ami a valóságban lejátszódott. Így válik Balzac, világnézeti korlátai ellenére, a haladás művészévé.

Az elmélet persze veszélyes. Hiszen magában rejti azt a lehetőséget, hogy valaki manapság lehet nem-kommunista, sőt antikommunista és mégis haladó művész. Lukácsnak tehát hozzá kell biggyesztenie a kétes értékű magyarázatot: mindez ma, amikor a marxizmus-leninizmus fénye mindent bevilágít, már teljesen elképzelhetetlen; de így is, az elmélet első fele sokkalta meggyőzőbb, mint a kényszerűnek tűnő s meglehetősen primitív kiegészítő járulék. S mindehhez, mintegy érzékeltetésül, a szinte számtalan „lukácsizmusból” érdemes talán megemlíteni még egy híressé vált képet, a nyulacskáról és az elefántról. Már-már kissé tanmese jellegű a hasonlat, de ártatlan állatszereplői ellenére egyike a legmerészebbeknek. Azt jelenti, hogy a rossz költő, vagy akárcsak a gyenge költő, szocialista világnézete ellenére, azzal együtt sem nagyobb a polgári világnézetű nagy költőnél. Ha a nyulacska felmászik a Himalája csúcsára és onnan szemléli az alanti világot, attól még nem lesz nagyobb a hegy lábánál álló elefántnál. A nyúl – nyúl marad, és az elefánt – elefánt – mondja Lukács, és ezzel világosan és határozottan állást foglal a

tehetség mellett a mindegyre jobban fenyegető kommunista világnézetű, de művészileg értéktelen költészettel szemben. Az egyszerű kis tétel, amelyet a maga szelíd lassúságával a párt politikai akadémiájának egy nyilvános előadásán mond el először, első hallásra mindössze egyetértő derültséget vált ki a hallgatóságban. Az emberek csak később kapnak észbe, hogy amit hallottak, nem könnyed tréfa, hanem már-már szakadári tett; nyílt elítélése a szolgai, a célszerűségi, hasznossági irodalomnak és esztétikának.

Csoda-e, hogy ez a gondolkozó, bátor kis öreg ember, aki mögött ott érzik ugyan a történelemformáló párt, de aki mégsem korlátolt párthivatalnok, szinte mágneses erővel vonzza az értelmiséget, különösen az írókat és művészeket? Az öregeket és tapasztaltakat is, akik gyorsan meglátják, mi benne az, ami jobb, színvonalasabb a szokványosnál és a rettegettnél, de a fiatalokat is, akik félnek ugyan szigorától, de szeretnék neki megmutatni, hogy nem nyulacskák, hanem legalábbis bébi-elefántok. Ha ma azt kérdezik, hogyan történhetett, hogy egy évtizeddel korábban olyan sok író szegődött oda a kommunizmus zászlaja alá, a válasz nem kizárólagosan, de nem is utolsósorban abban van, hogy ez a zászló akkortájt egy nagyon okos, nagyon művelt öregúr, Lukács György vékony ujjú, ráncos kezében volt.

Hegel és az önbírálat

1949 nyarán Budapest ünnepi díszbe öltözött. Tündöklő nyár volt, forró és száraz, szikkasztó és mégis eleven, a fiatalság nyara, azé a fiatalságé, amely a II. Világifjúsági Találkozó alkalmából a föld öt sarkából gyűlt össze a fővárosban, ünnepelni, szórakozni, ismeretséget kötni, nevetni, néhány napra belekóstolni egy idegen ország ízes gyümölcseibe.[26] Az utcákon vidám fiatalok csoportosultak, olasz, német, angol, francia, orosz szavak keveredtek nevetgélő jelbeszéddel, a színházak dobogóin ismeretlen népviseletbe öltözött fiúk és lányok énekeltek és táncoltak, a szovjet küldöttség bemutatkozó díszelőadása a budapesti Operaházban hajnalig tartó ünnepléssé változott. A fiatalok nyakkendőt cseréltek és lefényképezték egymást, ünnepélyes fogadalmak hangzottak el, soha többé nem emelünk egymásra fegyvert, a jegyzetfüzetekben szaporodtak a címek, írni fogsz, hát persze, hogy írni fogok, aprócska szerelmek lobbantak fel a Városliget és a Margitsziget platánjai alatt. A város élt, lobogott, örült, mint még soha a háború óta s talán azelőtt sem.

Ez volt a fénykor. Ez volt az új rendszer pályájának csúcspontja.

Az üzletek zsúfolva voltak áruval, villogott a fehér kenyér, piroslottak a húsok, mosolyogtak az almák, sárgultak a körték, a háború messze volt, a béke közel. Már alig látszottak a romok, s az új épületek vidáman magasodtak – úgy tűnt, hogy a szocializmushoz vezető út egyenes, felhőtlen és meredeken felfelé visz.

Voltak ugyan, akik azt mondták, hogy mindez Potemkin jólét, a külföldi vendégek elkápráztatása, s majd meglátjuk, mi lesz a VIT után. Minthogy azonban mindez egy általános, megfigyelhető

[26] A Világifjúsági Találkozót 1947-től kezdődően a kommunista vezetés alatti Világifjúsági Szövetség rendezi, kétévenként, más-más fővárosban. (1947: Prága; 1949: Budapest; 1951: Berlin; 1953: Bukarest; 1955: Varsó; 1957: Moszkva; 1959: Bécs.)

fejlődés csúcsa volt, nem pedig véletlen, egyedi jelenség, az aggályoskodásra nem sokan figyeltek.

A kommunista párt ekkorra már megszerezte az osztatlan hatalmat. Ezen a nyáron már csak a kommunista párt állta politikai porondon. A többi pártok visszahúzódtak, széthullottak, vezetőik külföldre menekültek, vagy letartóztatták őket.

De a jókedvű áradat, amely megtöltötte Budapest utcáit, édeskeveset törődött a pártpolitikai harcokkal. Úgy festett, hogy minden úgy jó, ahogyan van. Igen, történt egy és más ebben az országban, amely egy nyugati vendégben esetleg visszatetszést kelthetett, elvégre a vendég fiatalok egyáltalán nem voltak mind kommunisták: a törvényesen választott kisgazdapárti miniszterelnök, Nagy Ferenc, emigrációba kényszerült, a katolikus egyház feje, Mindszenty József hercegprímás már több mint fél éve börtönben volt, életfogytig szóló ítélettel, a választásokon már csak egy listára kellett szavazni, s a mandátumok elosztását nem a választópolgárok, hanem a kommunista párt határozta meg. De mindez amolyan „magyar belügy” volt, amibe nehéz belelátni és beleszólni, s ki tudja, talán mindez elengedhetetlen is volt ahhoz, hogy ilyen boldog, gazdag és gondtalan élet legyen az országban. A jókedv és a derű, a mosolygó arcok és a zsúfolt üzletek azok mellett látszottak érvelni, akik a hatalmat kézbe vették és irányították.

Pedig volt egy közvetlenebb árnyék is, amely egészen közelről vetődhetett volna rá a nagy nemzetközi találkozó napsugaras mámorára. Alig három hónappal korábban, 1949. május 16-án, a késő éjszakai órában letartóztatták a köztársaság külügyminiszterét, a kommunista párt politikai bizottságának tagját, a magyar- kommunista mozgalom egyik legismertebb harcosát, a spanyol polgárháború magyar brigádjának volt politikai megbízottját, Rajk Lászlót.

Vele együtt letartóztattak még számtalan ismert és kevéssé ismert kommunistát. A vád: Rajk és társai egy titoista-imperialista összeesküvésben vettek részt, a kommunista párt vezetői ellen, az egyre

jobban megszilárduló népi demokratikus rend megdöntéséért.

A pártsajtó hosszú és tanulságos cikket közölt arról, hogy íme, a Tito-bandáról lehullott az álarc, a jugoszláv párt nem egyéb, mint nemzetközi kémek és kalandorok klikkje, amelynek a többi kommunista pártban is megvannak az ügynökei, a szocializmus építése során egyre élesebbé válik az osztályharc, és a legyőzött ellenség tevékenysége súlypontját a pártba helyezte át. A tagság gyűléseken és szemináriumokon dolgozta fel az anyagot, minden jó kommunista végtelen hálát érzett a főtitkár, Rákosi Mátyás iránt, aki egy nagyaktíván maga mesélte el: hány álmatlan éjszakájába került, amíg a Rajk-banda felszámolásának tervét kidolgozta. A párthű tagjai fokozták éberségüket, gondosan kulcsra zárták munkahelyükön a fiókokat, s még gondosabban figyelték, mit mondanak, hogyan viselkednek legközvetlenebb munkatársaik, nem lopódzott-e be soraik közé az ellenség.

De a nyár folyamán elcsitult ez a kampány. Mintha a párt nem akarta volna a nagy ifjúsági örömünnepet megzavarni Rajkék árulásának keserű és sajnálatos ügyével.

Az utcákon táncoló, tábortüzek körül daloló, a Dunában lubickoló fiatalok mit sem tudtak arról, hogy a Sztálin út 60. pincéiben, a Conti utcai börtön rácsai mögött tucatszámra várják sorsuk eldőltét az egykori kommunisták, a jelenlegi árulók. A színes áradat a boldogság és a szabadság győzelmi indulóját harsogta tele torokkal, Novikov szovjet zeneszerző fülbemászó, bár kissé együgyű dallamára: *Egy a jelszónk, a béke*. A fiatal kommunista írók, akik ezekben a hetekben a sajtó, rádió, a folyóiratok számára dolgoztak, fénylő szemmel és diadalittasan jártak-keltek az utcákon, előadótermekben, színházakban. A gyors és kissé váratlan siker mámora volt ez, afféle könnyű bódulat, szeszes remegés, amely kitágította a szíveket és elzsongította az agyakat.

De ezzel akkor nem törődtek.

A valósággal törődtek – hitük szerint –, mely színes volt, izgalmas, élettel teli és sokrétű. Versek születtek, novellák és riportok, amelyek teli tüdővel zengték a köztársaság sikereit, a népek bátorságát és összefogását, a békés építőmunka diadalát, s átkokat dörögtek az ellenségre, mely ellenük tör.

Ebben a hangulatban, 1949 nyarán, a párt elméleti-ideológiai folyóiratában, a *Társadalmi Szemlé*ben egy cikk jelent meg, amely váratlanul és szenvedélyesen támadta Lukács Györgyöt, a kommunista irodalompolitika reprezentáns képviselőjét, a nemzetközileg is elismert nagy tudóst. A cikk szerzője a pártfőiskola igazgatója, egy ismert régi kommunista, volt moszkovita emigráns, Rudas László volt. Rudas, akkoriban a párt egyik hivatalos filozófusa, gyors, éles eszéről, fullánkosan gúnyos nyelvéről, szarkasztikus megjegyzéseiről és merevségéről volt híres. A pártfőiskolán, de azon kívül sem övezte valami nagy szeretet és megbecsülés. Tanítványai inkább féltek tőle, mint szerették; gorombasága és kíméletlensége, amellyel szinte élvezettel taposott bele a tudatlanokba vagy a problémákat felvető kétkedőkbe, nem annyira tekintélyt szerzett neki, mint inkább csendes utálatot. Tudását, eszét, jártasságát azonban elismerték.

A Lukács elleni cikk érthető meglepetést keltett. A cikk nemcsak célzott, de ütött is. A hangja durva volt és fölényes, felelősségre vonó és meg nem bocsátó. Félreérthetetlenül utalt Lukács korábbi hibáira, melyeket a párt már számtalanszor bírált meg, s amelyek miatt Lukács számtalanszor gyakorolt önkritikát, de íme, mindig csak formálisan.

A cikk ideológiai ellenséget emlegetett, burzsoá tendenciákat Lukács műveiben, s gúnyos megjegyzései félreérthetetlenül utasították ki a tudóst a marxizmus-leninizmus birodalmából. A csalhatatlan kinyilatkoztatásszerű hang meglehetős visszatetszést keltett, s a be nem avatottak, a gyanútlan hívők, a Lukács-tanítványok (s csaknem minden fiatal író Lukács-tanítvány volt ezekben az időkben) arra gondoltak, hogy nincs többről szó,

mint régi személyi ellentétek kifakadásáról, – moszkoviták lappangó viszályának felszínre kerüléséről, konkurens pártfilozófusok féltékenységéről.

Lukács eleinte állta az ütéseket.

Az öreg és tapasztalt professzor, aki nemcsak a Komintern, hanem a Lux-szálló[27] iskoláját is kijárta, csendesen ült dunaparti lakásában, könyvei között, újabb szivarra gyújtott, feltette szemüvegét, belepillantott az előtte fekvő kéziratba, majd a Dunát nézte s a szemközti Gellérthegyet, a felszabadulás emlékének szobrát, a sudár alakot, a diadalívként feszülő pálmaággal s a géppisztolyt tartó szovjet katonával.

Mire gondolt?

Talán arra, hogy a szobor Kisfaludy-Stróbl Zsigmond idős és mindenkit kiszolgáló neves szobrászművész alkotása, régen, még a háború alatt készült, Horthy Istvánnak, a kormányzó fiának síremlékeként, aki egy duhaj éjszaka után, az orosz fronton gépével együtt lezuhant és szénné égett. Az öreg szobrász azután eladta az antibolsevista hősi emlékművet a kommunistáknak, hozzábiggyesztvén a szovjet katonát, – az aktuálist.

Lukács mindenesetre sokáig nem válaszolt a támadásokra.

Aztán megjelent egy cikke a *Társadalmi Szemlé*ben, amely diplomatikus-ügyesen, óvatosan visszautasította Rudas vádjait. A cikk okos volt, hűvös és éles. A Rudas használta hangot távolról elkerülte.

---

[27] A „Lux” a moszkvai emigránsok, a vezető Komintern-hivatalnokok nemzetközi szállodája volt. Hazatérő emigráns-feleségek, oldottabb pillanataikban, döbbenetes képet festettek róla, a halálos végű intrikák, hatalmi és szerelmi vetélkedések, a párthierarchia tanyájáról. „Ulbricht, hát az is valaki? – jegyezte meg egy káder-asszony a keletnémet kommunisták fejéről. – Hiszen az a Lux-ban az ötödik emeleten lakott.” A Lux-ban arról lehetett megtudni, hogy ki hol áll a párt ranglétráján, hogy melyik emeleten volt a szobája; s a folyosókon úgy figyelték meg, hogy nem bukott-e ki valaki a szovjet elvtársak kegyeiből, hogy azt lesték, sonkát vagy tojást avagy csak vajat kapott-e reggelijéhez.

A kívülálló szemlélők, a nyugtalanul figyelők arra gondoltak, hogy a vita a két filozófus között folytatódik. Az okosabbak azonban aggódtak: a helyzet nem látszott kedvezőnek Lukács számára.

Ebben az időben a Szovjetunióban már elhangzottak Zsdanov nagy beszédei a filmművészek, a zeneszerzők, a filozófusok vitáiban. Ezek a kemény és megmásíthatatlan ítélkezések, amelyek száműzték a szovjet szellemi életből a „Nyugat előtt való hajbókolást”, a konzervativizmust éppúgy, mint a kétértelmű szimbolikát, s egyértelműen trónra helyezték a szocialista realizmust, a népet nevelő, a valóságot fejlődésében ábrázoló, a jövőt hangsúlyozó, – a párt céljait közvetlenül szolgáló irodalmat és művészetet, tűrhetetlen divergenciát mutattak majdnem mindennel, amit Lukács tanított. Először látszott úgy a párt életében, hogy lehet ugyanarról beszélni – marxizmusról, pártirányításról, realizmusról – és mégis kétféleképpen értelmezni a szavakat, a fogalmakat. A kérdés csak az volt: megengedheti-e magának, nem is annyira Lukács, mint inkább maga a párt, hogy Budapesten másképp magyarázzák az irodalmi szabadságot, az írók feladatait, mint Moszkvában? S vajon számít-e az, hogy aki magyarázza, nemzetközi tekintélyű, világhírű tudós? Vajon nem volt-e már akkor világhírű zeneszerző Sosztakovics és Prokofjev is, akiket Zsdanov olyan könyörtelenül megleckéztetett?

Mindemellett, ami a hazai helyzetet illeti, közben véget ért a Világifjúsági Találkozó, Lezajlottak az új, szocialista alkotmány ünnepségei,[28] az élet visszatért medrébe. A zászlókat bevonták, a külföldi küldöttségek elutaztak, az újságok első oldalaira a VIT eseményeinek helyébe a Rajk-banda felszámolásáról szóló cikkek kerültek.

[28] 1949. augusztus 20-án, az első magyar király, Szent István ünnepén emelte törvénnyé Rákosi Mátyás javaslatára a magyar parlament az új alkotmányt. A szöveg, amely pontos másolata a Sztálini (1936-os) szovjet alkotmánynak, a Magyar Köztársaságot Népköztársasággá alakította át, hangsúlyozta, hogy „minden hatalom a dolgozó népé”, s részletesen felsorolta az állampolgárok jogait és kötelességeit. Papíron alig lehet szabadabb, haladóbb, igazságosabb valamit elképzelni, mint ez az alkotmány volt.

Kora ősszel megjelent a vádirat Rajk és társai ellen. Kitűzték a tárgyalás időpontját és helyét.

A tárgyalást nem szokványos bírósági épületben, hanem a magyar munkásosztály szerepét és haragját hangsúlyozandó, a Vas- és Fémipari Munkások Szakszervezetének Magdolna utcai székházában rendezték meg, az első emeleti nagyteremben. Külföldi tudósítók érkeztek, a párt jegyeket osztogatott az üzemekben és a tömegszervezetekben. A rádió helyszíni közvetítést adott, naponta több órán át, a hihetetlen bűnöket felderítő perről.

Rajk mindent bevallott.

A magyar olvasók és hallgatók tíz- és tízezrei, akik még egyáltalán nem edződtek hozzá az ilyesfajta élményekhez, borzadtan figyelték az „elállatiasodott” volt kommunisták folyékonyan pallérozott önvallomásait az összeesküvés gondosan kitervezett mozzanatairól. Kibomlott a gaztett és ország-világ előtt nyilvánvalóvá vált, hogyan akarta Rajk László, Titoval, az „imperialisták láncos kutyájával”, a „nemzetközi burzsoá reakció előretolt rohamcsapatával” egyetemben megdönteni a népi demokrácia rendjét és visszaállítani a gyűlölt burzsoá osztályhatalmat. Rajkot és társait halálra ítéltél és kivégezték. Ebben az időben közölte a *Szabad Nép* a Lukács-ellenes kampány zárótételét, a párt hivatalos véleményét Lukács György munkásságáról.

A cikket olyan ember írta, aki mindeddig – közvetlenül – csak kevéssé vett részt a kulturális élet vitáiban, mert a politika foglalta el minden idejét, noha sokan igen jól tudták róla, hogy voltaképpen ő a kommunista kultúrpolitika igazi irányítója. Ez az ember, a párt politikai bizottságának tagja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, a kiváló publicista, ismert történész és irodalomtörténész, akinek könyvei, elemzései a magyar irodalom és történelem különböző fázisairól már ebben az időben nagy példányszámban láttak napvilágot, egyike volt azoknak a kommunista vezetőknek, akiknek

véleménye irányadó volt, helyzete, pozíciója a párt vezetésében vitathatatlan.

A cikk íróját Révai Józsefnek hívták.

Az írás világos volt, energikus, határozott – mint Révai írásai általában. Mindenki tudta – vagy legalábbis érezte –, hogy Révai véleménye (a párt hivatalos véleménye) pontot tett a vita végére. Az ítélet elhangzott. Lukácson volt a sor, hogy ismét – ki tudja hányadszor? – beismerje botlását, elismerje tévedését, ígéretet tegyen hibáinak kijavítására – és várjon.

Ami azt illeti, nem holmi aprócska hibákat kellett elismernie. A Révai-cikk a stílus éles, de finom pengéit villogtatva, súlyosabbnál súlyosabb vágásokat ejtett a Lukács-életmű testén. Elismerve ugyan Lukács irodalomtörténészi érdemeit, s azt a harcot, amelyet a jelenkori dekadensek, elsősorban Sartre s az egzisztencialisták ellen vívott, kardélre tűzte – s a Zsdanov-fellépés után nem véletlenül volt ez a központi kérdés – az újonnan felbukkanó (bár már régóta a felszín alatt lappangó) problémát: a szovjet irodalomhoz való viszony problémáját.

Lukács egész magyarországi működése ebben az összefüggésben súlyosan hibásnak találtatott; tudományos és irodalompolitikai működésének sarkalatos hiánya – fejtette ki határozottan Révai József – a szovjet irodalom fejlődésének, eredményeinek el nem ismerése, a szovjet irodalom lebecsülése. Ez a hiba természetesen összefüggésben állt, helyesebben szólva, következett Lukács alapvető tévedéseiből. Révai, az összefüggések felállításának nagymestere, egy inkvizítor biztonságával s egy térítő szenvedélyességével párosította a hibákat, hogy az általános képlet kialakuljon. Lukács elmélete a nagyrealizmusról, a polgári realizmusról, amelynek mélyén ott lapulnak a hegeliánus maradványok is, feltételezte, hogy szerzőjük a régi, vagy ahogy a hivatalos pártnyelv mondotta, kritikai realizmust többre tartja, nagyobbra becsüli a fiatal szovjet irodalomnál. A kritikai realizmus túlbecsülése pedig azt a lukácsi koncepciót húzta alá, amely szerint a jó

polgári költészet magasabb rendű a rossz szocialista költészetnél, holott – fejtette ki Révai – ez már csak azért sem ilyen egyszerű, mert a polgárság osztályideológiája alapjában véve alatta marad a munkásság osztályideológiájának. Aki – mint Lukács – effajta párhuzamokkal kísérletezik, az előbb-utóbb letér a marxista osztályharc filozófiájának alapjáról s a művészi színvonal hangsúlyozásával a lényegről, a tartalomról tereli el a figyelmet. Nyulacska és elefánt? A kérdés ilyen felvetése azt bizonyítja, hogy Lukács az alapvető problémáról, a szocialista ideológia felsőbbrendűségéről feledkezik meg, s ilyenképpen teret enged a burzsoá (következésképp ellenséges) ideológia beáramlásának a fiatal szocialista irodalomba. Ezzel összefüggésben Lukács olyan magas mércét állít a születő új irodalom elé, amelyet az, éppen fiatalsága következtében képtelen átugrani: nem bátorítja, hanem éppenséggel elijeszti a fiatal írókat, és szeretet nélkül, szívtelenül letiporja az új szocialista irodalom első, zsenge hajtásait.

Nem lehet szótlanul elmenni a költő és a párt viszonyának Lukács-féle megítélése mellett sem – folytatta Révai. – Lukács, Engelsre hivatkozva, a költő fő feladatát az irányzatosságban látja, s ebből levonja azt a következtetést, hogy a költő szerepe a partizáné. Nyilvánvaló, hogy Lenin *Pártszervezet és pártirodalom* című, 1905-ben írott cikke után ez nem egyéb, mint szembenállás Leninnel, aki szerint az írónak a pártmunka „kerekévé és csavarává” kell válnia, ha valóban szolgálni akarja az osztály ügyét. Révai az irányzatosság helyébe a pártosság (oroszul: partijnoszty) fogalmát állítja, ezzel mintegy hangsúlyozván a párt követeléseit a költőtől: a partizánság helyett a sorkatonaságot, a liberális lukácsi felfogás helyett a napi taktikai célok szolgálatának szükségességét.

Lukács irodalmi-esztétikai hibáinak gyökere – ahogy ezt Révai félreérthetetlenül kimutatta – politikai jellegű. Tulajdonképpen minden oda vezethető vissza, hogy a felszabadulás utáni években Lukács egy olyasfajta koncepciót alakított ki, amely szerint a születő új demokrácia eltérő lesz ugyan a nyugati polgári demokráciától, mert azoknál

szocialistább vonásokat fog tartalmazni, de különbözni fog a szovjet rendszertől is, mert annál polgáribb, sőt bizonyos kapitalista vonásokat is megtűrő képlet formája lesz. Ez nem más, mint valami általános demokratikus koncepció, valami harmadikutas ábrándozás, ami semmiképpen sem egyeztethető össze a kommunista párt célkitűzéseivel. Révai idézetek egész sorát hozta fel Lukács korábbi műveiből ezeknek a tévhiteknek igazolására,[29] s mindössze egy dologról feledkezett meg: hogy azokban az években (1945-47) az ő, vagy Rákosi Mátyás beszédeiből is ugyanúgy össze lehetett volna szedni ezeket az idézeteket. Akkor ugyanis ez volt a párt hivatalos programja,[30] s amit most Lukácsnak fel lehetne róni, az legfeljebb annyi, hogy ő szíve szerint szerette volna, ha a párt komolyan veszi a saját ígéreteit, míg a politikai vezetők mindig csak taktikának tartották azt, amit hirdettek.

Ha valóban vitáról és nem ideológiai ítélethirdetésről lett volna szó, akkor Lukács igazán könnyen felelhetett volna egy tucatnyi Révai-idézettel.[31] Csakhogy az érvek harca már befejeződött. A szivarozó öregúr uralmának kora lejárt. Most a párt mondta ki a döntését, és Lukács György, a párttag, erre csak kétféleképpen válaszolhatott: vagy szembeszáll vele és vállalja a szembeszállás minden következményét, vagy meghajtja magát és önkritikát gyakorol. Három

---

[29] Az egyik ilyen kifogásolt Lukács-tétel: „A helyzet kulcsa ott keresendő, hogy új, demokratikus kultúra van Európa-szerte kialakulóban anélkül, hogy a társadalom anyagi alapja, a tőkés termelési rend megváltoznék.” (Lukács György: *Irodalom és demokrácia*, Szikra, 1947. 15. old.)

[30] Az 194-es választásokon például a Magyar Kommunista Párt egyebek között még ilyen jelszót adott ki: „Kiskereskedők, kisiparosok! Szavazzatok ránk! A Kommunista Párt a ti pártotok!”

[31] Jellemző Révai teljes hidegvérűségére és magabiztosságára ez ügyben, hogy nem sokkal utóbb megjelentette cikkeinek gyűjteményét, „Élni tudtunk a szabadsággal” címen. Ebbe belevette a Lukács-vitában írt cikket, azokkal a Lukács-idézetekkel, amiket megtámadott, s belevette a saját, korábbi cikkeit is, amelyekben szinte szóról szóra azt írja, mint Lukács.

évtizedes pártmúlt túlságosan is megedzette az öreget ahhoz, semhogy az első megoldást választotta volna. Jól tudta, hogy a mostani Lukács-vita nem egyszerűen módszertani kérdések, az irodalom mikénti fejlődésének békés és elvtársias megbeszélése, hanem nem egyéb, mint a párhuzamosan folyó Rajk-ügy „ideológiai vetülete”. Dolgozni akart, sok minden elmondanivalója volt még, ha nem is a ma, a holnap számára. Nagy könyvek tervét forgatta a fejében, amelyeket a pártkiadó valószínűleg nem fog egy ideig kiadni,[32] de legalább kéziratban megmaradhatnak. Önkritikát gyakorolta A bírálat, amelyben saját korábbi működése felett ítélkezett, nem volt lihegő és ízléstelen, ahogyan pedig ez már ekkortájt a pártban szokásossá vált. Óvatos és körmönfont mondatokban elsorolta a kötelező pontokat: nem ismerte fel helyesen a magyar népi demokrácia fejlődésének ütemét és irányát, [33] nem segítette elő eléggé az új, szocialista irodalom kibontakozását – minthogy e téren nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel és olvasottsággal –, nem foglalkozott megfelelően az új szovjet irodalommal sem. Ez utóbbi mulasztását azonnal igyekezett enyhíteni, mintegy tettekkel egészítve ki önbírálatát, s megírt két tanulmányt két

---

[32] 1945-ben mesélte el Lukács, hogy a párt könyvkiadója, a Szikra a felszabadulás után éveken át jóformán minden kis tanulmányát kiadta. A bírálat után, harminc éves kommunista múlt ide vagy oda, öt éven át egyetlen sorát sem adták ki.

[33] Néhány erre vonatkozó mondat az önkritikából: „Az a teljesen helytelennek bizonyult felfogás élt bennem, hogy nálunk és a többi népi demokráciában az osztályok döntő összeütközése, a szocializmus megvalósításáért vívott forradalmi harc-ideje nem következik be olyan gyors tempóban ahogy ez tényleg megtörtént. A valóságos fejlődés rohamos, éles fordulatot előidéző tempója mellett a perspektíva néhány évvel való eltévesztése súlyos következményekkel járó hibának bizonyult. Mert a hibás koncepció következtében írásaimban elhomályosult a népi demokrácia igazi osztálytartalma, a fordulat végrehajtásának következményei pedig nemcsak elkésve, hanem felette határozatlanul jutottak benne érvényre. Nem kétséges, hogy fejlődésünk ilyen téves felfogásai erősen vissza kellelt hassanak minden irodalompolitikai fellépésemre… Az én politikai elképzelésem így lassítóan és ideológiai zavart keltó következményekkel járt irodalmunk részére.” (*Társadalmi Szemle*, 1950. július-augusztus, 613. old.)

meglehetősen sikerült szovjet regényről, Fagyejev *Ifjú Gárdá*járól és Kazakievics *Tavasz az Oderán*járól. Ezzel mintegy le is zárta a maga részéről az ügyet, s a kultúrpolitika irányítójának nehéz posztjáról sietve visszavonult a Belgrád rakparti lakására, az egyetem és az Akadémia hűvös előadótermeibe. Tulajdonképpen talán örült is: jobban szerette a munkát a hatalomnál, s az egész sokkal rosszabbul is végződhetett volna. Ha a bírálattól nem is, a súlyosabb következményektől mégiscsak megvédte a nemzetközi hírnév.

Az önbírálattal egyébként jóformán senki sem volt megelégedve. A Révai körül tömörülő szélsőségesek azért nem, mert úgy találták, hogy Lukács önkritikája formális, nem elég mély és nem elég őszinte. Úgy érezték, hogy az öregúr taktikázik, játszadozik, vonakodik akkor, amikor pedig az volna a kötelessége, hogy odaálljon a párt elé, megszaggassa ruháit, s nemhogy szépítse, vagy magyarázza, hanem még inkább elmélyítse saját hibáinak elemzését. Másfelől viszont Lukács legközvetlenebb hívei és tanítványai fájdalommal vették tudomásul, hogy mesterük a máglyahalál helyett Galilei megalkuvását választatta. Ezek a nagyobbára fiatal és lelkes tudósjelöltek, akik tán százszoros szenvedéllyel, de századannyi tapasztalattal sem rendelkeztek, mint az öreg, meg is kérdezték őt, hogy tulajdonképpen miért is ment bele a megalázó önkritikába?

– Hogyan? – kérdezte álmélkodva Lukács. – Hiszen a leglényegesebb kérdésben nem is gyakoroltam önbírálatot!

A tanítványok értetlenül néztek rá:

– Miért? Mi volna a leglényegesebb?

– Hát valóban nem vették észre? – felelte halálos komolysággal a mester. – A cikkemben egyetlen szót sem szóltam – Hegelről!…

Egy kommunista arisztokrata

Révai József mindig az asztalfőn ült.

Villogó, aranykeretes szemüvege mögül szúrós és vesébe látó pillantással figyelte az írókat. Néhányszor beletúrt poroszosan rövidre nyírt hajába, mélyet szippantott erős cigarettájából (az orvosok, szívbaja miatt, csökkenteni kívánták a napi adagot), eldobta és egy újra gyújtott.

A fiatal írók félelemmel és megindultsággal figyelték.

Ez az arc nyugtalan volt, ideges, okos, szellemes, gúnyos és erőszakos. Vonásai pillanatonként változtak, a felháborodás a derűvel villant fel rajta, hogy azon nyomban átadja helyét egy lenéző és indulatos fintornak.

Hátradőlt a széken.

Unatkozott. Sértően és felháborítóan tudott unatkozni s ez látszott is rajta. Néha-néha megtörölte szervüvegét, s ilyenkor arca mintha meztelenné vált volna. Szemei kissé összehúzódtak, szúrós pillantása ellanyhult, fázékonyabb lett és közvetlenebb.

De mindez csupán pillanatokig tartott.

Arcára újból visszakerült az aranykeretes szemüveg, s a vonások felvették eredeti formájukat.

Csend volt. Nyugtalan s kissé remegéssel teli, szemérmetlenül kíváncsi csend. Mindenki Révai véleményére volt kíváncsi.

Egy kicsit mindenki a saját véleményére volt kíváncsi.

És Révai nem titkolta véleményét.

Nem kellett titkolnia.

Ő maga volt a vélemény.

Ez a „hivatásos forradalmár”, Európát és Szovjetuniót járt, világlátott és sokat tapasztett férfi ezekben az években töltötte be ötvenedik esztendejét. Annak a négytagú vezetőgárdának,

amely ebben az időben Magyarországot „birtokolta”, legműveltebb, legképzettebb, legsokoldalúbb, s mindenesetre legérdekesebb egyénisége volt. Valóban egyéniség. Képességeivel, eszével, fellobbanásaival közel állt a zsenialitáshoz, sokkal közelebb, mint azok, akik a zsenit játszották.

Hívei is, ellenségei is gyakran hasonlították őt – más-más aspektusból persze – a háború utáni szovjet kultúrpolitika „élenjáró” nagymesteréhez, Andrej Alexandrovics Zsdanovhoz, Sztálin e korán elhunyt tanítványához. Ez az összehasonlítás csak e két férfi funkciójában igaz; sem lényük, sem természetük, sem tehetségük nem hasonlított egymásra. Amíg Zsdanov az irodalom és a kultúra élére kinevezett párthivatalnok volt, Révai a művészet és irodalom értője, csaknem azt mondhatnánk, hogy szerelmese. A kulturális irányítás az ő kezébe nem azért került, mert megbízták ezzel, hanem azért, mert – ha egyáltalán lehet ezt mondani – erre termett. Valójában elvetélt író volt, aki kora fiatalságában verseket írt; egy kötete meg is jelent, s annak egyik – nem éppen épületes – verse sokáig közszájon forgott a magyar irodalmi életben. Első sora így hangzott: „Dögölj meg, apám, dögölj meg, anyám, dögölj meg első tanítóm.”

Mint hivatásos forradalmárnak, élete a politikai küzdelemmel forrt egybe; pártmunka; szervezés, börtön, menekülés – ezzel teltek évei, s irodalomra, történelemre csak másodsorban kerülhetett sor. Ez a másodsorban végzett munka azonban lényegesen többet ért az elsőnél, a politikainál. Révai tanulmányai, cikkei, főként azok, amelyeket a háború alatt emigrációban vagy illegalitásban írt, a magyar irodalomtörténet és a történelemkutatás komoly értékei közé tartoznak, marxista-leninista koncepciójuk ellenére vagy – bizonyos értelemben – éppen azáltal. Nagy tanulmányai Kölcseyről, Kossuthról, az 1848-49-es magyar forradalomról és szabadságharcról, Ady Endréről, az elemző és kutató esszéírás értékes darabjai. Ezeket az írásokat egyként jellemzi- a gondolatgazdagság és szenvedély, a harcosság és a bátor, merész, eleven stílus, Révai tudott írni: stílusa a klasszikusokon

nevelkedett, gondolatai elevenek voltak, logikája célratörő. S hogy e tanulmányok, cikkek mindig valamiféle politikai alkalomra készültek, valamilyen politikai akciót voltak hivatva támogatni, ez magyarázta szenvedélyüket, hevüket, célratörésüket, de értékükből semmit nem volt le.

Tehetségének – Lukáccsal szemben – egyik legnagyobb vonzereje éppen a magyarsága volt. Révai fő érdeklődési területe a magyar irodalom volt, Lukácsé a német. Révai magyarul írt – s méghozzá kitűnően –, Lukács könyveit tanítványai fordították magyarra. Lukács mestere Hegel volt, Révaié Petőfi és Ady. Lukács hideg volt, tárgyilagos és megfontolt, Révai forró, szenvedélyes és szubjektív.

Már a jelszavaikon is le lehetett mérni a különbséget. Lukács a nagyrealizmust hirdette, a tökéletességet, amelyet évek vagy egy élet munkája árán lehet – ha egyáltalán lehet – elérni. Révai egy sokkal egyszerűbb és sokkal mozgósítóbb jelszóval robbant a művészetpolitika élére: a kultúrforradalommal. A hatalomért már megvívtuk a harcot, a hatalom a munkásosztály, a dolgozó nép kezében van. A gazdaság is már a mienk; elvettük a földesurak földjeit, a bankárok bankjait és a gyárosok gyárait. Most újabb rohamra kell indulnunk: a műveltség várait kell megostromolnunk. A múltban a művészet és a tudomány kevesek kiváltsága volt; most az egész nép közkincsévé tesszük. A múltban a munkások és parasztok gyerekei előtt bezárultak az egyetemek és a főiskolák; most megnyitjuk a kapuikat. A múltban az Operába és a színházakba csak a gazdagok, jómódúak válthattak jegyet; most a vasmunkásoké lesz Shakespeare és a szövőlányoké Verdi. Támogattok-e minket ebben a harcban, író elvtársak?

Ott állt a pártkongresszus emelvényén, kicsit sápadtan, sovány teste megfeszült, mint az íj, keze idegesen gyűrte a teleírt papírlapokat, s az aranykeretes szemüveg mögött tűzben égtek a szemei. A hangja kissé recsegett, de volt benne ércesség és erő. „A szocializmus győzelmes

felépítése lehetetlen a kultúrforradalom feladatainak megoldása nélkül. Mit jelent a kultúrforradalom? Jelenti azt, hogy tanulatlan munkások százezreiből kell szakmunkásokat nevelnünk, jelent tíz- meg tízezer új, magasan kvalifikált szakembert. Jelenti azt, hogy emelnünk kell dolgozóink általános műveltségét, hogy állami, gazdasági, pártfunkcionáriusaink tíz- és százezreink kulturális látókörút kell kitágítanunk... Jelenti azt, hogy népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és a propagandát, a művészetet, a filozófiát, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját. A kultúrforradalom nem szakképzés csupán, nem iskolai tanulás csupán, nem politikai nevelés csupán, hanem mindez együttvéve."[34]

A fiatal kommunista írókat magával ragadta ez a lendület; olyan munkában vehettek részt, ami valóban történelmi. A félfeudális, elmaradt, sötétséghun tartott Magyarországból művelt, szocialista ország lesz! S bár maguk jórészt a polgárságból jöttek, átmelegítette őket a tudat, hogy ők lesznek azok, akik lerombolják ezer év osztálykorlátait a munkásság és parasztság fiataljai előtt. És Révai nekihevülten, finoman gyöngyöző homlokkal sorolta az adatokat, a kultúrforradalom statisztikáját: „Míg az 1948-49-es tanévben 1118 ezer gyermek tanult az általános és népiskolákban, 1950-51-ben már kerek számban 1230 ezer. A középiskolákban a megfelelő számok két évvel ezelőtt: 71 ezer, az idei tanévben 95 ezer. Az egyetemeken és a főiskolákon a két év előtti 23 ezerről az idei tanévben 33 ezerre emelkedett a hallgatók száma. A munkásgyerekek aránya a középiskolákban 17 százalékról 41 százalékra emelkedett! És ez csak a kezdet kezdete. 1948-ban 600 falusi könyvtárunk volt; 1950-ben már 1600. De az ötéves köznevelési tervben 1954-re már négyezer lesz. Idén, az 1949-es 74-gyel szemben ezer kultúrotthonunk van, 1954-re 2500 lesz!"[35]

---

[34] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései.* (Szikra, 1952.)

[35] Id. mű, 9-10. old.

Kultúrforradalom! Lehet, hogy sohasem lesz belőlünk „nagyrealista”, de kőből volna a szívünk és drótkötélből az idegeink, ha ebből a munkából kimaradnánk. S vajon ki tudja, nem fogunk-e így nagyobb műveket alkotni, mint Gyuri bácsi elavult, múltszázadi módszereivel – gondolták a fiatalok. Ez a sovány, diákos arcú férfi – tulajdonképpen sohasem látszott többnek 35 -40 évesnél – ismeretlen és izgalmas tájak felé vezet bennünket. Amellett programja sokkal közérthetőbb, a válaszai sokkal határozottabbak, az elvei sokkal egyértelműbbek, mint Lukácsé. Amit mond, azt keresztül is tudja vinni; hatalma van. S noha hatalma van, nem olyan finnyás és zárkózott ízlésű, mint az öregúr.

A fiatalok, akikben volt némi jogos bűntudat Lukács György könnyed s hirtelen odahagyása miatt, úgy kapaszkodtak Révai dinamizmusába és elveibe, mint a mentőkötélbe; ez igazolta tettüket, hirtelen átállásukat, ez magyarázta meg nekik, hogy nem a könnyebb ellenállást, a nagyobb lehetőségeket, a gyors sikereket, hanem a szocialista realizmus elvi álláspontját, a pártot választották Lukács helyett. Az elveket szerették és nem Révait.

Mert Révait nehéz volt szeretni. Tisztelni lehetett, elismerni lehetett, tekintélye és tudása előtt meg lehetett hajolni, érveit el lehetett fogadni, de szeretni senki sem tudta. Révai különben nem is tartott igényt effajta emberi érzésre. Ő nem szeretett senkit, csak felhasznált. Nagy műveltsége, művészi ízlése ítéletét is biztosította: majdnem mindig tudta, hogy melyik mű jó, vagy melyik rossz, de ez egy percig sem akadályozta meg abban, hogy teljes mellel álljon ki a gyengébb, a próbálkozó, a szocialista realizmussal kísérletező művek mellett, pusztán azért, mert azok hasznosak voltak a párt napi-taktikai céljainak propagálására, s visszautasítson olyan jó művészi alkotásokat, amelyek nem estek az effajta hasznosság kritériuma alá. A fiatalok ügybuzgalma, izgalma, hithű vallomásai nem fegyverezték le: a neofitákat látta bennük, akik – mint mondotta – „még nem tettek vizsgát zsenialitásból”; ízlése és meggyőződése az igazi, értékes irodalomhoz vonzotta. Ha egy új

Thomas Mann-kötet jelent meg Svájcban, azonnal meghozatta a külügyminisztérium útján, s egy éjszaka alatt elolvasta. De minisztersége alatt egyetlen Thomas Mann-mű sem jelent meg Magyarországon, s nagy beszédeiben Babajevszkijt és Azsajevet állította követendő példaként a magyar írók elé.

Tudatában volt hatalmának. Úgy járt-kelt a körülötte nyüzsgő, szavát, megjegyzéseit leső fiatalok – írók, újságírók, színészek, pártalkalmazottak – között, mint a fejedelem a birodalmában. Nem beszélt velük, hanem leereszkedett hozzájuk. Nem hívta, hanem berendelte őket magához. Nem vitatkozott velük, hanem kijelentett. Nem kért, hanem elrendelt. Egész lényével a „vizek felett lebegett”, kissé undorodó fintorával s nem is rejtett megvetésével, melyből nemcsak felsőbbrendűsége áradt, hanem hatalmának megrendíthetetlensége is. Haragját rettegte mindenki. Gyors kirobbanásai, hirtelen természete miatt még pártkörökben is csak a „bolond grófnak” nevezték.

Szava törvény volt. Jaj volt annak az írónak, akire akárcsak rossz jelzőt vagy mellékmondatot mondott. Nemegyszer előfordult, hogy egy felületesen elolvasott könyvről, cikkről, novelláról vagy filmforgatókönyvről odavetett megjegyzése alapján vágta el – vagy emelte fel – a könyv sorsát. Hiába hangzottak el ezek a megjegyzések titkos és zárt értekezleten; a hír földalatti, illegális csatornákon folydogálni kezdett s eljutott mindenhová. Nem lehetett kitérni előle. A megjegyzés először csak a pártközpont vagy a Népművelési Minisztérium folyosóin keringett, aztán átszállongott a *Szabad Nép* szerkesztőségébe is. Az illetékes szerkesztő a hírt már „útmutatásnak” fogta fel, ha beült a moziba, vagy nekilátott a könyv elolvasásának, véleménye – akár akarta, akár nem, akár tudta, akár nem – már előre kondicionálva volt; nem azt látta, amit látott, hanem azt, ami Révainak tetszett, vagy nem tetszett. Egy idő után sok szerző már nem azt írta, amit akart, hanem azt, amiről úgy vélte, hogy Révainak tetszeni fog. Ha elment egy

bemutatóra, a kritikusok nem a színpadot nézték, hanem Révai páholyát. Egyre többen törekedtek arra, hogy a hivatalos véleményt, a pártot, azaz Révai véleményét elsőnek tudják meg.

Elégedett volt? Boldog? Nyugodt? Vérmérséklete nem engedte nyugodni a szónak sem szellemi, sem fizikai értelmében, a boldogságot csak a győzelemben ismerte, vagyis akkor, ha ellenfeleit térdre tudta kényszeríteni. Sikere – s ezt tudta – mégsem volt teljes. Bár a fiatalok behódoltak neki, az idősebbek elhallgattak vagy visszahúzódtak, s volt egy réteg vagy csoport, amely egyenlőnek mutatkozott vele. Ez részben tetszett neki, részben halálosan idegesítette.

Kik voltak ezek az írók vagy művészek? Azok főként, akik gyökereiket mélyen eresztették a magyar népbe, a magyar múltba, s akiknek értéke, híre vitán felül állt, már jóval az ő hatalomra jutása előtt. Az olyan költő, mint Illyés Gyula, az olyan festő, mint Bernáth Aurél, az olyan zeneszerző, mint Kodály Zoltán, csakhamar kiemelkedtek a Révai körüli kavarodásból, s az egyenlő ellenfél csaknem elviselhetetlen rangjában kezdtek tündökölni. Ezeket sohasem tudta legyőzni vagy megtörni: ez a közeg ellenállt. S ez tetszett Révainak.

Nála jelentkezett leginkább az a moszkovita nosztalgia, amelynek tartalma a magyarság utáni vágyakozásban fejezhető ki. Igaz, a magyar irodalom és múlt foglalkoztatta műveiben; igaz, közelebb állt a magyar tradíciókhoz, mint Lukács; de azért soha nem érezte magát teljesen – eléggé magyarnak. Romantikusan és nosztalgikusan vágyódott arra, hogy a nép embere legyen, akit az emberek közibük és közülük valónak ismernek el. Néha már túlzásba vitte a paraszti kifejezések, közmondások használatát, cikkeiben és beszélgetés közben, hogy ezzel is a népiségét igazolja.

Ez a kielégíthetetlen vágyakozás nemcsak elvi, hanem személyi magatartását is meghatározta. Teljesen magabiztos volt azokkal szemben, akikről úgy érezte, hogy nullák voltak és ő írta eléjük az egyest; de minden gőgje és pajtáskodása ellenére is

elbizonytalanodott, ha olyanokkal került szembe, akik már előtte is voltak, és nélküle és ellenére is lesznek valakik. Sok győzelme mellett ezt a csatát nem tudta megnyerni; az „igaziak”, a „magyarok” sohasem fogadták maguk közé. Tartottak tőle, tisztelték, gyakran el is ismerték tudását – de számára mindez kevés volt. A zsidó származású kispolgár (hiszen ez volt) a proletár-népforradalmár mezében sem léphette át a magyarság választóvizét. Talán ez volt egyik oka annak, hogy sohasem szűnt meg közeledni feléjük, hogy „botlásaikat” jobban szerette, mint híveinek erényeit. Amíg kommunista sohasem engedhetett meg magának gúnyos, éles, vagy urambocsá! – nyíltan ellenzéki megjegyzéseket, addig Révainak egyenesen tetszett, ha Illyés vagy Veres Péter összevillantotta vele pengéjét.[36]

Sohasem adta fel persze azt a „jogát”, hogy ezeket az írókat is támadja, bírálja, noha mindenki tudta, hogy valójában csak őket tartja íróknak. De ezek a bírálatok minden „elvi következetességük” és szókimondásuk ellenére végső soron mindig a reménytelen szerelmes sopánkodásai maradtak, aki annál dühödtebben ismételgeti érzelmeit, minél gyakrabban kap kosarat. Milyen más volt az a hang, amit a rajongóival, a követőivel szemben használt! Hogy a hasonlatnál maradjunk: aki felkínálkozott neki, vagy akit már meghódított, az többé nem érdekelte igazából. Csak az izgatta, amit nem tudott elérni. Nem tűrte az ellentmondást, de megvetette azokat, akik nem mondtak ellent.[37]

---

[36] Emlékszem egyszer még népművelési miniszter korában, értekezletet hívott össze Illyés Gyula készülő filmjének megvitatására. Élesen bírálta a film forgatókönyvét, de ezzel Illyés nem értett egyet. Neki szabad volt nem egyetérteni. Sőt, az órákig tartó értekezlet során Illyés csak így beszélt a félistennel: „Igenis, értem, kegyelmes uram!” „Teljesen igaza van, kegyelmes uram.” „Parancsára, kegyelmes uram.” S Révai mosolygott, nem tiltakozott. (A. T.)

[37] Az elburjánzó szervilizmusra s Révai véleményére erről a szervilizmusról, a saját követőiről egyaránt jellemző egy beszédrészlet, amely a Színház- és Filmművészek II. konferenciáján hangzott el (1951. okt. 15.). Itt egyebek között azt rója a dráma- és filmírók rovására, hogy sorozatosan hasonló témákat, hasonló problémákat dolgoznak fel, azután jóleső önteltséggel és mély lenézéssel vegyesen teszi hozzá:

Ráadásul – s ez voltaképpen természetes is – a hívek hamarosan túlszaladtak a prófétán, a tanítványok nemcsak teljesítették, de túl is teljesítették a kiszabott feladatokat. S itt jött el az a megejtő, varázslatosan megtévesztő pillanat, amikor Révai borotvaesze immár a lángeszűség határait súrolta, amikor magával ragadott olyanokat is, akiket mindaddig nem sikerült megnyernie. Ez az ember, minden műveltsége, ízlése és nagyvonalúsága ellenére, maga volt a megtestesült szektarianizmus, a hitvitázó türelmetlenség és a gőgös parancsuralom. Írók tucatjait ítélte sokéves hallgatásra, könyvek százait nem engedte megjelenni, vagy vonatta ki a forgalomból, filmeket és színdarabokat tiltott be egyetlen kézmozdulattal, ő szabta meg, hány történelmi és hány modern témájú filmet kell gyártani ebben és a következő esztendőben, ő mondta meg, hogy melyik verset nem lehet felvenni egy költő készülő kötetébe, s ő határozta meg, hogy egy-egy bemutatásra kerülő színműben a párttitkár figuráját nem kell-e pozitívabbra, a kulák alakját nem kell-e negatívabbra átformálni. És mikor már minden elkezdett a rendes kerékvágásban menni, amikor a szerzők és a rendezők már maguktól is ismerték a recepteket, amikor a párttitkárok már olyan pozitívak és a kulákok olyan. negatívak voltak, ahogyan ez a nagykönyvben meg volt írva – akkor egyszer csak –, Révai József lépett fel a túlhajtás, a tálbuzgalom, a szektás szűkkeblűség, a megadott témákba merevülés ellen. A Nemzeti Színház kommunista

---

Bevallom, egy bizonyos vonatkozásban ebben én vagyok a ludas. Két évvel ezelőtt valamelyik cikkemben arról beszéltem, hogy az írók ábrázolják a magánéletet is és felvetettem példaként – de isten látja lelkemet, csak példaként vetettem fel –, hogy az új embernek és az új életnek érdekes konfliktusa a férfi és a nő egyenlőtlen fejtődése a házasságban. (Értsd: a férj politikailag fejlett, harcos kommunista, a feleség politikailag elmarad, vallásos, nem politizál stb.) De eszem ágában sem volt, hogy ezzel évekre-szóló utasítást adjak dráma- és forgatókönyv-íróknak. Én voltam leginkább meglepve, amikor futószalagon érkeztek a majdnem pontosan hasonló témák, amelyekben az alapkonfliktust mind egy kaptafára húzzák.” Igen, csak ki kellett mondania egy ötletet és már futószalagon kapta a „művészi” feldolgozásokat.

igazgatója, Major Tamás bemutatta *Macbeth*-et, s a drámát úgy játszotta, hogy a tömeggyilkos királyban Titot leplezze le. „Micsoda ostobaság ez – fakadt ki Révai –, ki hallott már ilyet: osztályharcossá tenni Shakespeare-t?!” Elment a filmrendezők közé és alaposan megmosta a fejüket, amiért az új magyar filmekben az utóbbi évek során tilossá vált a csók. „Az osztályharc egyáltalában nem jelenti azt – mondotta –, hogy reggeltől estig és ami rosszabb, estétől reggelig folyton vívjuk az osztályharcot.” lekapta tíz körmükről a pedagógusokat, mart a tantárgyakat túlságosan „átpolitizálják”, a számtanórán és a földrajzórán is állandóan politikáról beszélnek ahelyett, hogy az egyszeregyet és a folyók eredetét tanítanák meg rendesen a diákjaiknak. Hideg zuhanyt zúdított a pártpropagandisták, a funkcionáriusok nyakába, amiért egy kiagyalt és elrontott pártnyelven beszélnek, bürokrata tolvajnyelven, „ami színtelen és szagtalan, nyakatekert és élettelen és ami eltaszítja tőlünk a tömegeket”.

Ragyogó volt, éles, szellemes, könyörtelen és bátor. Mert ugyan kinek lett volna meg a bátorsága (vagy pontosabban, ki engedhette volna meg magának), hogy mindezt ilyen kegyetlenül és leplezetlenül szóvá tegye, kipellengérezze, még akkor is, ha esetleg meglátta és elítélte volna. A pártnyelv, az osztályharc, az átpolitizálás csupa szentség, csupa tabu. De Révai nem ismer szentséget. Ő ki meri mondani a bajokat, a visszásságokat akkor is, sőt annál inkább, ha párton belül, a párt életén belül jelentkeznek. Előtte nem igazolás a jó szándék és nem védelem a kis piros párttagsági könyv, ő rettenthetetlen, kemény és igazságos.

A Magyar Írók Szövetségének első kongresszusán, 1951 tavaszán Révai kiadta a jelszót: irodalmi életünk legfőbb veszedelme, a további fejlődés legfőbb akadálya a sematizmus. Mi is ez a sematizmus? Az élet szürke, leegyszerűsített ábrázolása, a sivár, silány, politikailag helyes, de művészileg gyatra írdogálás. A sematizmus: ha az irodalom bizonyos hivatalos, kincstári jelleget kap,

ha nem elég bátor és szókimondó, ha nem tárja fel a bajokat és hibákat, hanem csak dicsér, himnuszokat zeng és talpat nyal. A sematizmus: ha az irodalomban kevés a költészet és a képzelőerő és túl sok a földhöztapadt prózaiság. A sematizmus: ha az írók az életet, amely gazdag és sokrétű, azonosítják a párt életével és a pártfunkcionáriusok problémáival. A sematizmus: ha az irodalom ábrázolta hősök vérszegények, papírmaséfigurák, nem jellemek, hanem árnyékok.

A fiatal írók lenyűgözve hallgatták; a szívük hevesebben vert. Tulajdonképpen az á rossz munkájukról mondott lesújtó véleményt, és mégis majdnem mindenki boldog volt. Ők maguk is érezték az utóbbi időben, hogy nincs minden rendjén. Amit írtak, üresen kongott, vonalas volt, de nem hiteles, kiagyalt történetekben kikent-kifent emberek élték a maguk sosem-volt életét, lelkendeztek, mert a lelkesedésük már- kifulladt, harsogtak, de kezdtek elfelejteni beszélni. Igen, mindezt valahogy sejtették, az idegeik mélyén ott bujkált az önelégületlenség, de azt hitték, hogy bennük van a hiba, az ő ideológiai gyengeségükben, a kispolgári csökevényeikben, és ezt továbbra is így kell csinálni, mert a párt így akarja, mert így helyes. És most, íme, a párt mondja azt, hogy ez nem jó, hogy nem kell a műpátosz és az állandó lázban lobogás, a leegyszerűsített politizálás, a versbe szedett napi agitáció. A párt mondja, Révai mondja. Egy kicsit szégyellték is magukat, hogy erre nem maguktól jöttek rá, de még inkább örültek, hogy a párt ennyire bölcs és megérti azt, ami kimondatlanul is ott lappangott a szívek mélyén. S még erről a Révairól mondja az ellenség, hogy elsekélyesíti a művészetet és a szektariánust? Erről a Révairól, aki a sematizmus elleni harcot meghirdette?

És valóban, e téren Révai különbözik minden szocialista országbeli kollégájától, s legfőképpen szovjet paraleljétől, Zsdanovtól. Soha, sehol, egyetlen népi demokráciában sem léptek fel így a sematizmus, az élettelen, agyonpolitizált ábrázolásmód ellen, mint Magyarországon. Jellemző s elgondolkodtató módon (legalábbis Révai bizonnyal

elgondolkozott róla) a sematizmus elleni harcnak semmiféle szovjet visszhangja nem volt. Moszkvában, ahol Lukács György félreállítását olyan, megértő módon kommentálták, sőt Fagyejev, a Szovjet Írószövetség elnöke egy cikkel be is kapcsolódott a Lukács elleni hajszába – az új jelszót fagyos csend fogadta.

Miért indult Révai ebbe a küzdelembe? Jó ízlése nem bírta tovább a silányabbnál silányabb „szocialista” művek áradását? Szépérzéke, irodalmi műveltsége tiltakozott az egyhangú zsolozsmázás, a párthű selejttömeg ellen? Kétségkívül. Tulajdonképpen azt kellett tapasztalnia, hogy Lukács Györgyöt legyőzte ugyan, de ez a győzelem nagyon is pyrrhusi volt: magára szabadította azt a zuhatagot, amelytől Lukács óva intett, amelyet eddig Lukács tekintélye és irodalompolitikája nem engedett a művészi élet fősodrába bejutni. Jöttek a nyulacskák”, s kezdetleges dalocska ütemére táncot jártak a Himalája csúcsán. Révai egy ideig állta ezt a népünnepélyt, de aztán el kellett dörrentenie puskáját. Szíve szerint ő is az elefántokat szerette.

De másról is szó volt. Egy olyan koncepcióról, amire akkor jóformán senki sem figyelt még, s amely éppúgy Révai eszének élességét és csiszoltságát mutatja, mint ahogy a silánytól való ösztönös borzadás ízlését dicséri. 1951-et írtak. Koreában háború folyt, a jugoszláv határszélen egymást érték a lövöldözések. Egy harmadik világháború kitörése óráról órára közelebbinek látszott: legalábbis hajazott készülődés folyt rá. Révai, a régi bolsevik, a Kominform egyik alapítója, a Magyarországot birtokló „négyesfogat” tagja, pontosan tudta ezt. És tudott még valamit: a háborúra való készülődés és maga a háború áldozatokkal, nehézségekkel, szenvedésekkel jár. Az új ötéves tervbe, amelyet ugyan ebben az esztendőben a II. pártkongresszuson „feszített tervé” alakították át, elhatározták a hadfelszerelés fokozását, a nagyobb tempójú iparosítást s az erőszakolt, gyors kolhozosítást a falun; mindez egyet jelentett az életszínvonal süllyedésével. Révai nagyon jól tudta, hogy az az irodalom, amely csak a sikereket zengi, csak az új

élet szépségeit dicsőíti, egyre inkább süket fülekre talál, még maradék hitelét is el fogja veszíteni az olvasók előtt. És egyre kevésbé lesz képes arra, hogy a fáradó, csalódó, kiábránduló embereket az új s mindig keservesebbé váló feladatokra mozgósítsa.

Az írók, akik e remek szónokot hallgatták, amint a művészi sematizmus elleni harcot beharangozza, egy másodpercig sem gondoltak arra, hogy ez az irodalomvédő mozgalom voltaképpen egy új világháborúra való felkészülés szerves része. Pedig csak egy kicsit jobban kellett volna a fülüket kinyitni: Révai nem volt titoktartó, elég világosan – már amennyire ezt egyáltalán lehetett – sejteni engedte, miről is van szó. „A szocializmus építése nem sima és egyszerű dolog, hanem bővelkedik nehézségekben, harcban, konfliktusokban – mondotta. – Ahhoz, hogy népünket áldozatkészségre, bátorságra és hősiességre neveljük, szükséges, hogy irodalmunk ábrázolja a nehéz helyzeteket… A mi irodalmunknak jobban el kell mélyednie a magyar életben és akkor megtalálja azokat a hőstípusokat, akik ma az építés hősei, de holnap talán másfajta hősökké válnak.”[38]

Igen, egy kicsit jobban oda kellett volna figyelni. De így az írók csak azt látták: a párt kéri tőlük, hogy szebben, mélyebben, igazabban, művészibben írjanak. Lelkesülten vetették bele magukat a munkába és dicsérték a sorsot, hogy olyan irodalompolitikust adott nekik, aki ugyan rossz modorú és éles szavú, kemény és kiszámíthatatlan, de érti a dolgát és legátkosabb vágyaikat formálja szavakba.

Révai József az asztalfőn ült, elégedetten; megnyerte ezt a csatát is.

---

[38] Beszéd a Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusán. 1951. I. 26.

Dies irae[39]

Déry Tibor sohasem viselt nyakkendőt.

Télen magasra gombolta fehér ingét, nyáron kabátja gallérjára hajtotta. Ilyenkor láthatóvá vált sovány nyaka, kiugró ádámcsutkája s a kissé már petyhüdt bőr; nem volt fiatalember. Kezei, amikor a poharat szájához emelte, néha megremegtek, keskeny szájaszéle idegesen rángatózott. Erőteljes, hajlott orra kíváncsian szimatolt a világba s ezt a kíváncsiságot még jobban hangsúlyozta szeme. Vidám, gyermeteg, csaknem ártatlanul csillogó szeme volt, őszinte és nyílt pillantású, néha fölényes és magabiztos, néha szemrehányó és ideges, de a legmélyebb komolyság hártyája mögött sem vesztette el tréfálkozó, ingerkedő kedvét. Aki beléjük nézett, azt az érdeklődést fedezhette fel, amely Déry egyik legsajátosabb vonása volt. Igaz, ez az érdeklődés gyakran keveredett eltökélt, öntetszelgő fölénnyel, az író hűvös kívülállásával, bizalmatlan gyanakvással – főként, mikor azt akarták vele elhitetni, hogy a rossz írás tulajdonképpen jó írás –, de alapjában véve Déry szerette az embereket, érdekelték őt a világ mozgó és érző lényei, az életet nem egyszerűen irodalmi nyersanyagnak tekintette, amelyből műveinek párlatát készíti, hanem többé-kevésvé mulatságos és különös vegyületnek, izgalmas kalandnak, hátborzongatóan ostoba rémdrámának, amely egyaránt méltó érdeklődésre és megvetésre, de amelynek hol hideg, hol meleg közegében mégis jó élni.

Szerette az életet.

Legfőként a nőket, a pénzt, a kártyát, no meg az irodalmat.

Fiatalsága csavargásairól volt híres Európa útjain, s arról, hogy atyai örökségét, egy tisztességes fővárosi bérházat, oly könnyed fölénnyel vesztett el egyetlen éjszaka a kártyaasztalnál, mintha kesztyűjét hagyta volna el egy téli villamosutazáson.

---

[39] A harag (az utolsó ítélet) napja. (*a dig.*)

Suhanc korában lépett be a kommunista pártba, 1919 tavaszán, amikor Magyarországon fellángolt a forradalom.

Sok mindenhez és sok mindenkihez lett hűtlen élete során. Nőkhöz, barátokhoz, pénzhez, csak az eszméihez nem. A világot egész írói pályafutása során mindig úgy látta, mint a szegények és gazdagok harcát, az igazság küzdelmét az igazságtalanság ellen, a világosságot a sötétség ellen. Nyugtalan életének egyik hajtóereje meggyőződése volt. Tragédiája is. Beteljesülése is.

Mintha mindig a nyakkendővel lett volna baj.

A nyakkendő nélküli ing, a kihajtott gallér azt a különállást jelezte, amelynek értelmét az író nemcsak érezte, de ismerte is. Megvetette a nyakkendősök társadalmát? Vagy csak egyszerűen kényelmetlennek, fölöslegesnek tartotta ezt a furcsa szokást?

Valószínűleg mindkettő igaz.

Persze, a fasizmus haláltánca elől a foxtrottba menekülő Berlinben, a Marx Hof kommunista munkásainak csatájában, Mallorca szigetén és a dalmát tengerpart magnóliái alatt, ahol négy esztendeig írta élete nagy művét, a *Befejezetlen mondat* című regénytrilógiát, vagy akár a háború előtti Budapesten, a Japán kávéházban nem volt szükség nyakkendőre. A jövő, akkor úgy tűnt, azoké, akik nem hordanak nyakkendőt.

A háború véget ért.

Kiadták a *Befejezetlen mondat*ot. Lukács György nyugodt és megfontolt szavakkal „századunk egyik legnagyobb alkotásának” nevezte, a művet, Déry a nagy úttörők, a régi kommunisták biztonságával élt szülővárosában, hírnév és dicsőség övezte lassan-lassan kopaszodni kezdő fejét, amikor egy reggelen, 1948 március 12-én távirat közölte vele, hogy az elsők között tüntették ki az új s az ország történetében eleddig legnagyobb díjjal, a Kossuth-díjjal.

Az író büszke volt és boldog.

Eljött a nyakkendőtlenek kora.

Elment az ünnepségre, hogy átvegye kitüntetését.

Mindenki nyakkendőt viselt.

Csak ő nem, az író.

Frissen borotvált, ünnepélyes arcok tekintettek rá, kissé rosszalló pillantással. Ejnye, ejnye, miféle különcködés ez?

Ettől kezdve gyakran vádolták különcködéssel. Ami igaz, igáz – Déry szerette a különös embereket, a különös történeteket, a különös helyzeteket. Bizonyos értelemben maga is közéhük tartozott: nemcsak megfigyelte, ábrázolta is a világot. Ehhez pedig jó adag különcség kell, mindenki tudja. De azok, akik hosszú esztendőkön keresztül osztoztak vele a nyakkendőtlenség különös sorsában, most, elég különösen, tekintélyesek lettek, jólöltözöttek, szigorúak és nyakkendőt-viselők. Ez még önmagában nem lett volna baj, hiszen Déry tudta, hogy miféle kötelezettségek járnak a hatalommal, s hogyha egyszer lejárt a rongyos ingek, a szakadt nadrágok kora, akkor csak természetes az, hogy az új világ vezérei jól öltözködnek és tekintélyt növesztenek. A baj az volt, hogy úgy kezdtek rá tekinteni, mint olyan emberre, aki hangsúlyozza, sőt – urambocsá! – szándékosan hangsúlyozni merészeli különösségét.

Egyszerre múltjában is kezdték felfedezni a különösséget.

A különcséget.

A különállást.

Déry a harmincas évek végén lefordította André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című ismert könyvét. A könyv, amelyet a Komintern körei százszorosan kiátkoztak, hű és elfogulatlan beszámoló volt az író Szovjetunió-beli útjáról, sok szeretettel és – igaz – jó adag csalódással, sok dicsérettel, de kritikával, nem utolsó sorban az akkor kezdődő Sztálin-istenítést illetően. Egy azonban világos volt: ami Gidenek nem tetszett a

Szovjetunióban, az is a Szovjetunió érdekében nem tetszett.

Déry, aki a könyv kritikai részeivel is egyetértett, úgy gondolta, jobb, ha ilyen könyv lát napvilágot a Szovjetunióról, mintha semmilyen könyv sem. A Horthy-bíróság három hónapi börtönbüntetésre ítélte azért, mert lefordította az útinaplót.

Eszméiért ült börtönben, legalábbis így hitte.

Később azonban kiderült, hogy erről szó sincs. A Gide-könyv lefordítása a pártban bűnös cselekedetnek minősült. Frakciós tevékenységnek. Hovatovább a Szovjetunió tudatos megrágalmazásának. Folt esett a kommunista múlton. Feltehetően trockista folt.

A háború befejeztével Déry könyvet írt Budapest ostromának idejéről. A novellák füzére azt ábrázolta, hogyan élt, lélegzett, hogyan szabadult meg a város a fasiszták karmaiból. Sőt Déry ennél tovább is ment: azt mutatta be, hogyan szabadították fel az orosz katonák Budapestet.

Persze – így szóltak a hivatalos bírálatok –, kissé különösen mutatta be ezt a történelmi aktust.

Különösen?

Déry novelláiban a szovjet katonák nem viseltek dicsfényt a fejük körül. Éhesek voltak, piszkosak, fáradtak és kialvatlanok. Néha kenyeret dugtak egy gyerek szájába, néha megsimogattak egy kislányt, mert saját kislányukra emlékeztette őket, máskor durván és gorombán ordítoztak ismeretlen és furcsa nyelvükön. A győztes hadsereg katonái voltak. Kirabolták az éléskamrákat és – talán két-három mondatban arról is szó esett – megerőszakolták az asszonyokat. Ami megtetszett nekik, azt elvitték.

Még csodálkozni sem lehetett ezen.

Déry novelláskötetét egy moszkovita író feljelentette az orosz cenzúránál, s nem sokkal utóbb

a szovjet hadsereg megrágalmazása címén elkobozták és zúzdába küldték.[40]

Különös dolog.

Déry azonban nem szólt semmit, s tovább dolgozott. Lehet, gondolta, hogy azoknak van igazuk, akik azt állítják, hogy én nem látok helyesen? Lehet, gondolta, hogy igaz, amit írok, de mégsem tipikus? A szovjet hadsereg mégiscsak felszabadította az országot, leverte a fasisztákat. Lehet.

De az is lehet, hogy nem tetszett neki a dolog.

Írt egy színdarabot, amelynek hőse bíró volt. A bíró kemény, igazságos, megnyerő ember, életében először akkor kerül dilemma elé, amikor a törvény szerint egy kommunistát kell elítélnie, akit szíve szerint felmentene.

A darabot élesen megbírálták. A vád: burzsoá objektivitás. Emberi nyelven: Déry rokonszenve a bíró mellett áll, szimpatikusnak találja, s ahelyett, hogy bemutatná a burzsoá osztálybíróság alkalmazottainak sátáni lelkületét, emberi megértéssel formálja hősét.

Ezután újabb színdarabot írt, amelyben a hadifogságból hazatérő volt horthysta tisztet ábrázol megnyerőnek. Megnyerőnek? Embernek, mindenesetre, aki hazatérésekor azzal a kommunista hőssel találja magát szemben, aki ugyan harcolt a spanyol polgárháborúban, de *Itthon* (ez volt a darab címe) mégiscsak elszerette a hadifogságban lévő tiszt feleségét.

Ezt a darabot levették a műsorról.

Ám Déry továbbra sem viselt nyakkendőt.

---

[40] Az orosz katonák viselkedése kényes téma volt, amiről magyar írónak sohasem volt szabad írnia. Amikor ezt egy írói megbeszélésen szóvá tették, Rákosi Mátyás, a párt főtitkára – fülem hallatára – ezeket válaszolta: „Ugyan hagyják ezt a marhaságot. Minek kell erről írni? Magyarországon van háromezer falu. Mondjuk, hogy falunként megerőszakoltak három nőt. Az összesen kilencezer nő. Ez olyan sok? Ezért kell olyan nagy zajt csapni? Eh, maguk írók, nem ismerik a nagy számok törvényét!” (A. T.)

Meggyőződéssel vallotta, hogy az irodalomnak a teljes igazságra kell törekednie, s hogy az igazság sohasem árthat a haladásnak, a munkásosztálynak, a jövőnek. A műalkotás tisztelete nála nagyobb volt a tekintélyek tiszteleténél. Kényesen ügyelt arra, hogy amit mond és ír, kerek legyen, igaz és hatásos. Kissé talán túl kényesen is: a fiatalok szemében képe ezért torzult el – ideig-óráig legalábbis – valamiféle stílus-bogarászó, öreg íróvá, ki megrészegült tulajdon szavaitól. Mégis – nála a stílus azonossá vált az emberrel; az igazság számára mindig szép volt, bármily kegyetlen is lett légyen.

Déry ennek a kegyetlen igazságnak volt és maradt tolmácsa. Hiába támadták, hiába bírálták, hiába fenyegették, hiába próbálták meg kiölni belőle írói lényegét. Ahelyett, hogy feladta volna elveit, Déry mindjobban meggyőződött azok helyességéről. S ekkor egyszerre valami váratlan, különös dolog történt. Révai József felhívással fordult az írókhoz; arra szólította fel őket, ábrázolják szebben, gazdagabban, bonyolultabban és igazabban az életet. Amikor a sematizmus elleni harc az irodalmi élet középpontjába került, Déry úgy érezte, hogy ő és pártja – végül is – megértik egymást, s hogy eljött az ideje az igazi, a valódi, a magas színvonalú kommunista irodalom megalkotásának, melynek feladata –tudta ezt – elsősorban reá várt. Mégiscsak igaza volt. Az idő őt igazolta.

A *Befejezetlen mondat* trilógiája után az író hozzálátott, hogy elindítsa négy kötetre tervezett regényfolyamát, a *Felelet*et. Az volt az elképzelése, hogy megírja Köpe Bálintnak, a munkásosztály fiának életét és küzdelmeit a harmincas évek elejétől egészen 1948-ig. Köpe Bálint, ez az értelmes, megnyerő külsejű, finom lelkű fiatal munkás azt a munkásosztályt volt hivatva képviselni – bizonyos fokig szimbolizálni –, amelynek sorsával és harcaival Déry, a polgári származású író egész életét egybefűzte. Az öregedő író minden szeretete, tapasztalata, emberismerete ott villódzott a könyvben. Vágyak, amelyek nem valósultak meg, szerelmek, amelyek elmaradtak, játékok, amelyeket nem játszott végig, fájdalom és szenvedés, vidámság

és lemondás; a harmincas évek nagy gazdasági válsága, a fasiszta csendőrség kakastollas csákói, a tüntető munkásság ereje és lendülete, – Bálint sorsával a forradalommal egybeforró sorsot akarta ábrázolni az író. Nem véletlen, hogy tervei szerint ott akarta befejezni a regényt, amikor hőse, az egyszerű munkásgyerek, a harcossá érő fiatalember, a férfikor tapasztalatait valló ember – igazgatója lesz annak az államosított gyárnak, melynek évekig munkása volt. A szimbólum beért: Bálint – a magyar munkások – kezükbe veszik a hatalmat s megteremtik az igazabb és teljesebb jövőt. A szocializmust – gondolta Déry.

Lélegzet és korrajz, áradó epika és finoman festett részletek, bontakozó kamasz szerelmek és férfias ölelések egységének tervezte a könyvet. Hihetetlen szorgalommal dolgozott rajta, hónapokig készült rá; munkásból lett gyárigazgatók egész sorával beszélgetett éjszakákon át, elmondatta velük életüket, fiatalságukat, küzdelmeiket; gyárakba járt, tanulmányozta a helyszínt, kis jegyzetfüzetek tömegét írta tele csúnya, szálkás betűivel, aztán kitartó és fölényes biztonsággal kezdett neki az írásnak, kis budai lakásában, a vadszőlővel befuttatott ház ablakai mögött. Nemcsak azt tudta, hogy nagyot alkot, abban is bizonyos volt, hogy – hite szerint -- szolgálatot teljesít. Igazat alkot, szépet s egyúttal szükségeset is, hasznosat – noha ő volt az, aki mindig tiltakozott az ellen, hogy a művészi munkát szűklátókörű utilitarizmussal ítéljék meg. Pedig használni akart. Annak a pártnak, amelynek katonája volt hosszú évtizedek óta, amelyet szeretett s amelyet bírált.

Mert szeretet és bírálat nála az alkotás egységévé, emberi magatartássá forrott össze.

Ez volt lelkének lényege. Az első kötet fogadtatása – a hivatalos körök részéről – dicsérő volt, noha meglehetősen mértéktartó és óvatos. Volt ebben bizonyos igazság is: hiszen egy négykötetes regényciklust nem lehet megítélni az első kötet alapján. De volt benne jó adag bizalmatlanság is. Déry ebben a könyvében sem lett hűtlen önmagához: a különös figurák és különös, gyakran szélsőséges

helyzetek itt is megtalálhatók; s egyébként is: Déryvel már annyiszor volt baj, hogy ha ilyen szépen és jól kezd el valamit, az már önmagában véve is gyanús.

Nem sokkal az első kötet megjelenése után újból munkához látott. Naponta – főleg éjszaka – nyolc-tíz órát dolgozott, hihetetlen szívóssággal és kitartással, de csak nagyon keveset írt. Ez volt a módszere. Gyakran órákat is elüldögélt a papír mellett, tollát forgatva, gondolkozva, tűnődve s nem írt semmit. A legjobb megoldást kereste, a végsőt, a kiérleltet, a majdnem-tökéleteset. Amit aztán leírt hosszúkás, szálkás, rendetlen betűivel, azon már nem volt javítanivaló. Egy oldalt írt naponta.

1952 elején aztán megjelent a második kötet. Az olvasók mohó kíváncsisággal vették kezükbe: kíváncsiak voltak Köpe Bálint és a regény másik hőse, a züllött és zseniális vegyészprofesszor, a független gondolkodó és anarchista lélek, Farkas Zénó életére, sorsára.

A kritika azonban hallgatott.

A párt is hallgatott. S ez rosszat jelentett.

Nemsokára megindultak a suttogások, a telefonok, a pletykák, az irányított megjegyzések, amelyek előrevetették a vihar árnyékát.

Aztán kitört a vihar. A *Szabad Nép*ben és a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent Révai József hosszú és kíméletlen cikke – *Megjegyzések egy regényről* –, amely fölényesen, az ítéletvégrehajtó keménységével darabokra szedte a nagyszerű könyvet.

Néhány héttel később meghívókat vitt szét a posta a legismertebb kommunista és útitárs írók címére. A meghívók vitát jeleztek, amelyen a résztvevők megtárgyalják „irodalmunk helyzetét” – de mindenki tudta, hogy a fő kérdés a szóban forgó Déry-mű lesz.

Déry maga is tisztában volt ezzel.

A vita a szokásos ünnepélyes és gyomrot szorongató módon kezdődött a párt Akadémia utcai székházában. A hosszú asztalok mellett ültek az írók,

akik persze már tudták, hogy Déry Tibor „kivégzése” van napirenden. Amikor mindenki egybegyűlt, gyors és ideges léptekkel megjelent Révai szűk kíséretével, s a folyosón néhány undorodó szót váltott az ott lézengő és pillantását elfogni vágyó írókkal, akiknek mellét büszkén dagasztotta a tudat, hogy Révai elvtárssal személyesen beszélhetnek. Az izgatott locsogás elült: Révai elfoglalta a fő helyet, körülnézett, megigazította szemüvegét, egy-két szót szólt a mellette ülőkhöz, aztán megindult a vita. Baljóslatúan kezdődött és tegyük hozzá – jellegzetesen.

Azon a napon a *Szabad Nép* bírálatot közölt a moszkovita Illés Béla legújabb regénytrilógiájának első kötetéről. A könyv – *Honfoglalás* – a szovjet hadsereg magyarországi harcait kívánta ábrázolni. A könyv lapos volt és gyenge, Illés egyébként kitűnő elbeszélő tehetsége mintha eltűnt volna – erőltetett és lelkendező beszámoló volt ez egy csak a pártpropagandában létező világ félresikeredett ábrázolása. Hanem a tematika jó volt: a tematika szocialista realista volt, a tematikát nemegyszer hangsúlyozta a párt, Rákosi vagy Révai személyében. S mivel a szocialista realizmus kezdeti fokán elsődleges (az elmélet szerint) mindig a tartalom, sohasem annak művészi megvalósítása – a *Szabad Nép* kritikusa, Gimes Miklós hatalmas és persze meg nem érdemelt dicséretet zengett róla az aznapi lapban. Az asztal végéhez közel ülök hallhatták Révai dühös mordulását Gimesre (aki mellette ült, mint a vita téziseinek kidolgozója), hallhatták, hogy „miket firkálnak már megint össze, az egy szar, az nem regény” – ám a távolabb ülők nem is sejthették, hogy mit mondott a félisten, s ez mindjárt az elején nagy bajt okozott.

A legelső felszólaló Király István, a fasisztából lett kommunista, az egzisztencialistából lett marxista, a kommunista irodalompolitika legalázatosabb talpnyalója (egyébként az egyetem irodalomtörténeti katedrájának előadója) volt. Király, aki tudta, hogy mi a kötelező és mi nem, tudta, hogy ki Révai, és azt is tudta, hogy a Szentírás gyenge

utánzat a *Szabad Nép*hez képest, felszólalását e szavakkal kezdte:

– Teljesen egyetértek Gimes elvtárs mai cikkével…

Eddig jutott.

Révai, mint a régi ütemet megneszelő öreg cirkuszi ló, felkapta a fejét és a maga vad erőszakosságával odavetette az elvörösödő Király felé:

– Elég baj az magának!

A termen halk nevetés hullámzott végig: Királyt osztatlanul és szünet nélkül utálta mindenki, s – a legszebb öröm a káröröm – hangolta jobb kedvre az egybegyűlteket. Király azonban nem zavartatta magát és – miután eme odavetett mondatból meggyőződött arról, hogy Révai véleménye nem azonos Gimes véleményével, következésképpen a sajátjával sem – így folytatta:

– Noha meg kell mondanom, hogy komoly hibákat fedezhetünk fel a bírálatban…

A kijelentést dermedt csend fogadta. De Király nem törődött ezzel; hosszú felszólalásában – kissé felkészületlenül ugyan, hiszen az ellenkezőjét akarta mondani – mégiscsak kifejtette, hogy mennyire igaza van neki, és mennyire téved Gimes. Révai nem válaszolt. Arcán megvetés tükröződött. Tudta, hogy kivel áll szemben, ez azonban soha egy percre sem zavarta, hogy együtt dolgozzék Királlyal.

A vita azonban szolgált egyfajta meglepetéssel: azzal ugyanis, hogy akadt egész sereg hozzászóló, aki a fenyegetések és vádaskodások árnyékában többé-kevésbé nyíltan és bátran kiállt a Déry-regény mellett, noha jól tudta, hogy az effajta hősiesség mennyire hiábavaló. A Déry-párt tulajdonképpeni vezére az öreg Lukács professzor volt; ő maga is felszólalt, de csak általánosságokat mondott; az első vonalban tanítványai verekedtek. A felszólalók azt próbálták bizonyítani, hogy Déry könyve jelentős győzelem a sematizmus elleni harcban (melyet maga Révai hirdetett meg), hogy színvonala messze

túlhaladja az átlagos regényszínvonalat. Zelk Zoltán kijelentette: „Déry regénye mellé a jó szocialista irodalom féltői álltak.” Eörsi István, a tehetséges fiatal költő és kritikus a Révai-bírálattal szemben esztétikai kifogásokat hangsúlyozott.

Az izgalom és a feszültség fokozódott.

A két régi, csaknem ősi ellenfél – Révai és Déry – most szemtől szemben álltak egymással, s szótlanul figyelték a vitát.[41] Déry idegesen és kissé szórakozottan, látszott rajta, hogy fárasztja, terhére van a sok szócséplés, ugyanakkor nem tudta, hogy miféle következményekkel jár majd magatartása.

Révai nyugtalanul izgett-mozgott a széken, jegyzeteket készített, le-lekapta szemüvegét, megtörölte, odaszólt a mellette ülő Horváth Mártonnak, a *Szabad Nép* főszerkesztőjének, egyik legközelebbi munkatársának, gúnyos pillantásokkal, el-elejtett közbeszólásokkal igyekezett a vitát a számára megfelelő mederbe terelni, mintegy hangsúlyozván a saját álláspontját s legfőként hatalmát.

A megfigyelő – ha egyáltalán volt ilyen ebben a teremben – csaknem izgatottan szemlélhette volna e két ember (eddig még) hangtalan párviadalát.

Valójában sok volt kettejük között a hasonlóság.

Soványak voltak, nyugtalanok, ideges és lobbanékony természetűek. Mindketten csökönyösek és kitartók a maguk véleményét illetően. Révai a hatalmának és csalhatatlanságának tudatában volt

---

[41] Révai már többször bírálgatta ennek előtte is Déryt. A párt II. kongresszusán, 1951 februárjában kijelentette: „Szeretnénk, ha jelentős regényíró tehetségünk, Déry Tibor sem maradna meg párton belüli útitársnak, aki kommunista létére is fenntartja bizonyos arisztokratizmusát és alkotásaiban, magatartásában hangsúlyozza különállását, sőt különcködését.” Néhány hónappal később, az írókongresszuson, ahol Déry a fiatal írókat fokozott műgondra figyelmeztette, Révai így válaszolt neki: „Az írónak azt mondjuk: légy korod, néped, államod, pártod szócsöve, szószólója, segítője – ez legyen és ne a műgond a főgondod.” Mindez azonban csak amolyan előcsatározás, tapogatózás volt a mostani nagy összecsapáshoz mérten.

csökönyös. Déry azért, mert úgy vélte, hogy igaza van, s az igazságnak előbb-utóbb ki kell derülnie.

Körülbelül egyidősek voltak. Származásuk terén egyik sem tehetett a másiknak szemrehányást: mindketten a művelt és „dekadens” polgárságból jöttek, s szellemi örökségükön kívül anyagi örökséget is hoztak magukkal.

Mindketten körülbelül egyidőben és azonos okokból, megfontolásokból lettek kommunisták.

Mindketten meg voltak győződve arról, hogy a munkásosztály felszabadítása az emberiség felszabadítását jelenti.

Mindketten szerették a nagy, igaz és okos irodalmat: Thomas Mannt, József Attilát, Tolsztojt.

Mindketten megvetették a hajbókolókat, a feltétel nélküli kiszolgálókat, a véleménytelen alázatoskodókat, az irodalmi házifeladatok gyártóit.

S mégis mennyire különböztek egymástól!

Révai a hatalmat szerette, Déry az igazságot.

Révai az igazságot alávetette a hatalomnak, Déry a hatalmat az igazságnak.

Révai emigrációja idején a Komintern szolgálatában fegyelmezetten végezte a pártmunkát.

Déry emigrációs évei alatt a világgal ismerkedett, csavargott és dolgozott; arról írt regényt, ami legjobban izgatta.

Révai szeretett parancsolni és engedelmességet követelt.

Déry nem akart parancsolni, de hajlamos volt az engedelmességre az igazság érdekében.

Révai erőszakkal meg akarta változtatnia valóságot, Déry ábrázolni akarta a valóságos erőszakot.

Révai háta mögött egy állatni és pártgépezet állt: ez adta hatalmának nagyobb részét.

Déry háta mögött néhány írásmű, néhány barát és igazságának tudata állt: ez adta biztonságának nagyobb részét.

Révai csattogni szeretett, Déry jóízűen nevetni.

Révai akkor érezte önnön erejét, ha visszautasíthatott valamit, Déry akkor, ha adhatott valamit.

Révait nem lehetett szeretni, Déryt nagyon lehetett szeretni.

Révai nevelni akarta az embert, Déry megérteni.

Tegeződtek egymással, és féltek egymástól, és – ki-ki más okból – mindegyik előre engedte a másikat az ajtón. Révai taktikából, Déry udvariasságból.

Révai a dobogón ült segédeivel és híveivel; Déry a terem túlsó végén, egyedül.

Félelmetes színjáték volt.

A kommunista kritikának ezekben az években máig kötelezővé vált egy bizonyos formulája: mielőtt valakit vagy valamit bírálunk, el kell ismernünk mindazokat a jó oldalakat is, amelyek a személyt, vagy a könyvet jellemzik. Ez csak hangsúlyozza a bírálat nevelő tendenciáját, hiszen nem a ledorongolás, hanem az objektivitás a cél. A kötelező előírásnak megfelelően tehát Révai is „megdicsérte" a regényt, amelyet darabokra kívánt szedni: „írói tehetségben, mesterségbeli tudásban, művészi megjelenítő erőben nincs hiány. A *Felelet* második kötete is olyan kvalitásokat mutat, amelyek alapján Déry Tibort joggal sorolhatjuk a jelen, de a múlt magyar irodalmának legtehetségesebb regényírói közé is."[42] De – s itt következik az első, hátborzongató bukfenc – az, hogy a könyv jó, még csak súlyosbítja a helyzetét:"Azért különösen veszélyes a regény, mert irodalmi színvonala magas."[43]

[42] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. 117. old.
[43] Id. mű, 154. old.

A kötelező és szűkre szabott dicsérek után áttért a lényegre: a bírálatra. Ennek a bírálatnak két sarkalatos pontja volt.

Az egyik a kommunista párt ábrázolása Dérynél. Említettük, hogy a regény központi hőse egy Bálint nevű munkásgyerek, aki a második kötet során 17-18 éves ifjúvá serdült. Déry ezt a fiatal fiút végigvezeti az akkori Magyarország munkásmozgalmának szinte teljes történelmén: Bálint részt vesz az 1930. szeptember 1-ei tüntetésben; nagybátyja, egy öreg munkás révén megismeri a magyar szociáldemokrata párt különböző árnyalatait, a jobboldaltól a baloldalig, találkozik trockista frakciósokkal és a kommunista pártba beépült rendőrspiclivel, s megismerkedik barátai s egy fiatal diáklány, Júlia révén az illegális párttal is. Déry ezt a pártot olyannak ábrázolja, amilyen a valóságban volt; a fennálló társadalmi rend, a horthysta félfeudális-kapitalista rendszer ellen bátran küzdőnek, de ugyanakkor hibákkal, gyanakvással, szektarianizmussal telinek. Ábrázolása nemcsak igaz, de – noha nem eszményesítő – alapjában véve rokonszenves is. Mégis ez az ábrázolás volt az, ami Révaiból, s kétségkívül nemcsak belőle, hanem az egész pártvezetésből a legnagyobb dühöt kiváltotta.

„A *Felelet* második kötete – dörögte Révai – a harmincas évek magyar munkásmozgalmának teljes eltorzítása... Ez az ábrázolás nemcsak hamis, hanem hazug is és a harmincas évek kezdetének kommunista mozgalmát egyenesen rágalmazza...[44] Az a párt, amellyel Déry összehozta Bálintot, nem vonz, hanem visszalök, visszariaszt...[45] Bálint visszatartásában a párt nevelő hatásától és 1945-ig a párttagságtól – pártellenes tendencia van...”[46]

A baj tehát az volt, hogy Bálint – Déry tervei szerint – csak 1945-ben lépett volna be a kommunista pártba és nem már a második kötetben, vagyis a harmincas években. Déry persze azzal

---

[44] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. Id. mű,118. old.
[45] Id. mű, 158. old.
[46] Id. mű, 159. old.

válaszolhatott erre – mint ahogy válaszolt is –, hogy a Bálinthoz hasonló munkásfiatalok valóban nem, vagy csak a legritkább esetben léptek be a ténylegesen szektás, jelentéktelen, s elsősorban a kispolgári értelmiségből álló pártba. Érthetetlen hát, hol itt a rágalmazás, hol itt a pártellenes tendencia?

Csakhogy hamarosan kiderült, hogy amit Révai és a pártvezetés számon kért, az nem egyszerűen a harmincas évek pártjának hű és pontos ábrázolása. Nem a kommunista párt hiányzott Déry regényéből, hanem az a kommunista párt, amelyet Révaiék látni akartak benne.

„Déry – ismétli meg Révai a vádat – Bálintot 1945-ig meg akarja őrizni, óvni a kommunista párt befolyásától és nevelésétől – ez minden, csak nem tipikus, még ha százszor igaz is (!), hogy az illegalitás időszakában a Köpe Bálinthoz hasonló munkásifjak sorából legfeljebb százak vagy ezrek csatlakoztak a párthoz és csak a felszabadulás hozta meg a tízezrek csatlakozását...”[47] Mégis: „társadalomrajz a harmincas évek elején Magyarországról nem lehet igaz, ha nem szerepel benne kellő súllyal, a történeti igazságnak megfelelően, tehát nemcsak akkori pillanatnyi helyzetét, hanem jövőt formáló kifejlődő erejét is számba véve, a magyar munkásosztály forradalmi pártja, az akkor föld alatt küzdő kommunista párt”.[48] A követelmény tehát világos: az igazság nem az, ami igaz, sőt százszor is igaz, az írónak nem úgy kell egy adott körülményt, tényt vagy erőt ábrázolnia, amilyen az ábrázolás idején volt, hanem valami más „történeti igazságnak” megfelelően, nemcsak az akkori pillanatnyi helyzet, hanem valami – meghatározhatatlan – jövőt formáló erőt is számba véve, vagyis úgy, amilyen nem volt. Déry tehát azzal hamisít, hogy az igazságot írja, ha hamisítana, akkor írna igazat.[49]

---

[47] Id. mű, 126. old.

[48] Id. mű, 126. old.

[49] Révai megindokolja azt is, miért ilyen fontos ez a követelmény: „Ez azért fontos – és erre is Rákosi elvtárs hívta fel a figyelmemet – mert a mi pártunk történetét nemcsak és talán nem is elsősorban pártiskolákon és szemináriumokon

A regény másik fő baja az úgynevezett „kispolgári moralizálás” volt. Az író a lelki-szellemi ábrázolás során a fiatal Köpe Bálintot különböző morális problémák, konfliktusok elé állítja. Révai nem magát ezt a tényt kifogásolta – annál jobban értett az irodalomhoz –, hanem azokat a konkrét morális buktatókat, amelyeken ennek az eszes, érzékeny munkásfiatalnak a regényen keresztül kell esnie. A sok kipellengérezett példából talán elég lesz egyet ismertetnünk ahhoz, hogy a kérdés lényege érzékelhetővé váljék. A regényben van egy szép és megkapó részlet: Bálint kommunista röpcédulákat rejteget a lakásán, a rendőrség házkutatást tart, megtalálja a röplapokat és elviszi a lakás főbérlőjét, Bálint keresztapját, az öreg szociáldemokrata munkást, Neiselt. Bálint komoly lelki tusa („moralizálás”) után önként jelentkezik a rendőrségen, mert nem tudja elviselni azt, hogy más szenvedjen igazságtalanul helyette. Révai ezt a részt súlyosan kifogásolja. Azt mondja, hiba, hogy Bálint csupa személyes hűségből, puszta szolidaritásból értelmetlen áldozatot hoz. Sokkal helyesebben tette volna, ha a rendőrségen való oktalan jelentkezés helyett beleveti magát a kommunista párt harcaiba, mert ezzel – közvetve – lefogott keresztapján is többet segített volna. Úgy, ahogy ebben az esetben Bálint gondolkodik és cselekszik, „nem egy 16-17 éves, eszes, bátor proletárgyermek, hanem egy saját tengelye körül forgó polgári intellektuel (azaz Déry) foglal állást, aki a társadalmi-politikai problémákban

---

tanulják, hanem az irodalomból is. Az is párttörténet, amit Déry írt. De milyen párttörténet? A mostani olvasó, akit mi nevelni akarunk, nem a párt múltjának nagyszerűségét, nem a párt nevelő erejét tanulja meg belőle, hanem az ellenkezőjét.” (id. mű, 169. old.) Az íróknak tehát többé-kevésbé azt a munkát kellene elvégezniök, amire maga a pártvezetés képtelen: a párt történetének megírását – méghozzá úgy, hogy „nevelje” a népet; ezért kell hát „szépíteni” a múltat. És még valamiért, amire azonban még célzás formájában sem kerül szó Révai bírálatában: a párt korábbi, rossz, szektás munkájáért nem kis mértékben ugyanazok a vezetők a telelősek, akik most jelentős részben vezetik a pártot. A „ szépítés” igényében az van, hogy ezek az emberek a maguk korábbi gyenge és eredménytelen tevékenységét akarják „kilakkozva”, feldicsőítve, „nagyszerű múltként” viszontlátni az irodalomban.

elsősorban morális problémákat lát és morális eszközökkel igyekszik megoldani”.[50]

A vád tehát világos; az, hogy Bálint a lelkiismeretére hallgat, hogy emberi szíve és lelke nem tudja elviselni, ha mást vernek-vallatnak miatta, hogy vállalja a börtönt és kínzást, abban a reményben, hogy ezáltal keresztapját talán kiszabadítja (de akkor is, ha nem szabadítja ki), politikailag súlyos hiba. A politikai válasz nem lehet a morál válasza; a helyes politikai felelet csak a hasznosságot, a célszerűséget, az eredményességet veszi tekintetbe. Röviden: mása politika és más a morál; a politika kérdéseire nem lehet a morállal válaszolni.

Révai persze rögtön hozzáteszi, hogy a párt nem az erkölcs, a morál ellen van általában, hanem az individualista, kispolgári moralizálás ellen. „Annak a morálnak, amit Déry regénye is hirdet, a politikai gyökere – és mindent le kell tudni fordítani a politika nyelvére – lényegében az ellenség megsajnálása, vagy az ellenség megsajnálására vezet... A mi morálunk, a mi humanizmusunk: ne sajnáld meg az ellenséget, hanem gyűlöld és semmisítsd meg.”[51]

A kérdés az – s ezt nem értik elég világosan a vita résztvevői –, miért kap a morál problémája olyan különös hangsúlyt a Déry-könyv bírálatában? Miért olyan nagy bűn a kispolgári moralizálás, akár az ellenség megsajnálása is? Ez az a pont, ahol – minden mástól eltérően – Révai válasza viszonylag a leghomályosabb. Hivatkozik arra, hogy a külföldi renegát „kommunista” irodalom tele van ilyen moralizálással és ettől a tévúttól, ettől a lejtőtől akarja megmenteni Déry elvtársat. Megemlíti azt, hogy ez a moralizálás most a burzsoázia ideológiai nyomásának egy formája az értelmiség soraiban. Viszonylag még a legvilágosabb ott, amikor kijelenti, hogy a kérdést különösen fontos látni ma, „amikor az imperialisták a mi forradalmi államrezonunkkal és az államrezon diktálta rendszabályokkal, az osztályharc

---

[50] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. 123. old.

[51] Id. mű, 172. old.

célszerűségi szükségleteivel és követelményeivel – képmutató módon – az elvont, osztályfeletti morál követelményeit próbálják szembeszegezni”.[52]

Forradalmi államrezon! Az államrezon által diktált rendszabályok! Az osztályharc célszerűségi törvényei és követelményei! A fogalmazások szokatlanul általánosak és pontatlanok. Milyen rendszabályokra, milyen célszerűségi törvényekre gondol és céloz tulajdonképpen Révai? A hallgatóság továbbra sem érti teljesen a lényeget. 1952-t írunk. A választ, a maga megdöbbentő meztelenségében, csak egy-két év múlva fogja mindenki megérteni.

Miután a regény legfőbb hibáit kielemezte, Révai meg is állhatott volna. De nem állt meg. Már órák óta beszélt, a teremben növekedett a hőség, a kis kétdecis ásványvizes üvegek, amelyek minden pártrendezvényen kötelezően ott álltak a résztvevők előtt, teljesen kiürültek. A „bolond gróf” aranykeretes szemüvegét pára lepte el, selyemingét foltokban átverte a verejték. Folytatta. Tulajdon hangja részegítette-e meg, vagy kommunista kötelességét akarta-e teljesíteni, miszerint nem elegendő megbírálni valamit, hanem meg is kell mutatni a kijavítás útját – majdnem mellékes. Az egyszerű hibarögzítéstől tovább ment, beljebb, mélyebbre, még előbb, még elevenebb anyag, a regény vérerei, idegei, sejtjei felé. S hirtelen úgy tűnt, hogy a regény tulajdonképpen már nem is Déryé, hanem az övé, a párté.

A vita résztvevői olyasminek lehettek a tanúi, ami a kommunista kultúrpolitikában is szinte egyedülálló! Révai ott, a nyílt színen, elkezdte átírni Déry regényét. Ha Bálint fejlődése rossz, nem kielégítő, mert nem lép be idejekorán a pártba, akkor ezért nem is maga a regény és még kevésbé Bálint, hanem egyes egyedül Déry a felelős. „Ha Déry hagyta volna Bálintot saját kedve, temperamentuma, esze szerint fejlődni és nem követett volna el rajta erőszakot (!), akkor Bálint egészen máshová fejlődött volna, mint ahová Déry a

---

[52] Id. mű, 171. old.

második kötetben megengedte neki.”[53] „Nyilvánvaló, hogy a párt nevelése Bálint számára jobb és hasznosabb lett volna.”[54]

Szerencsére még nincs késő. Bálintnak még meg lehet adni a hiányzó pártnevelést, meg lehet menteni őt és az egész regényt a méltatlan, erőszakos és elfajzott apától – az írótól. És Révai ott, mindjárt – részint elvi megállapításokba csomagolva, részint teljesen nyíltan és utasításszerűen – megszabja a pontos tennivalókat. Az, hogy Bálintot még a második kötetben be kell léptetni a kommunista pártba, szinte csak az alfája mindennek;[55] s ugyanígy az is, hogy a regény homlokterébe nem lélektant és nem szerelmeket, nem költészetet és nem barátságokat, hanem az osztályharcot. kell állítani. Maguk az utasítások sokkal részletesebbek és pontosabbak. Ha Bálint be is lép a kommunista pártba, az még nem elegendő; kell mellette egy másik, nagyobb kommunistának is szerepelnie. Bálint maradhat ugyan a főhős, de a másik, jobb kommunistának hatnia kell rá, nevelnie kell. [56] Van a regényben egy nagy szerelmi történet: egy kommunista diáklány és egy haladó-nagypolgári professzor, Farkas Zénó tragikus végű szerelme. Révai mélységesen elégedetlen ezzel a viszonnyal,

---

[53] Id. mű, 124. old.

[54] Id. mű, 128. old.

[55] Déry sohasem volt hajlandó elfogadni ezt a szemléletet. Bátor és kitartó álláspontjára és magatartására mi sem jellemzőbb, mint az akkoriban készült karikatúra, amely hetekig kinn függött az írószövetség épületének folyosóján egy faliújságon. Ez a „Kép a jövőből” feliratú kis rajz Déry Tibort mutatta, öregen és szakállasan 1990-ben, s előtte térdel Révai József egyik segédje, Rényi Péter, szintén öregen és szakállasan, s arra kérleli Déryt, hogy ha Köpe Bálint nem akar a pártba belépni, akkor legalább lépjen be a Magyar-Szovjet Társaságba.

[56] „A kommunista pozitív hősök között is vannak kisebbek vagy nagyobbak és a kisebbek is lehetnek az irodalmi ábrázolásban központi alakok és a nagyobbak is epizódalakok... De a »kisebb« kommunista figura mint főhős és a »nagyobb«, fejlettebb kommunista figura mint epizódalak közt kell hogy összefüggés legyen, kell hogy az egyik a másikra hasson, kell hogy az epizódfigura, a fejlettebb kommunista, nevelje a főfigurát, a kevésbé fejlettet.” (Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. 166. oldal.)

amely megalázó helyzetbe hozza a kommunista lányt, s rögtön meg is adja a pontos, aprólékos utasításokat, hogyan kellene az egészet ábrázolni, vagy átalakítani.

Kiderül, hogy nemcsak Bálintnak, hanem Farkas Zénó professzornak is előbb-utóbb he kellene lépnie a kommunista pártba, vagy legalábbis útitárssá kellene válnia,[57] mert másképpen a párttag diáklány iránta való szerelme – Révai szavával – „természetellenes és rothadt”.[58]

Nehéz megállapítani, meddig szerepel ebben a bírálatban a kommunista kultúrpolitikus és hol kezd el beszélni, hatni az elvetélt író. Révai, aki sohasem lehetett azzá, ami Déry, de most magasan Déry fölött áll a párthierarchiában, mintha öntudatlanul is bosszút állna a fiatalkori álmok kudarcáért, azért, ami Dérynek sikerült, és neki nem sikerült, mintha elkeseredetten, kétségbeesetten meg akarná mutatni, hogy ő is meg tudta volna írni a *Felelet*et. Sőt különbül tudta volna megírni!

Az apa küzd még a gyerekéért: Déry megpróbálja elmagyarázni, mit miért csinált. Azt mondja, hogy a professzor alakjában, szerelmi hűtlenségében, „az önmagával meghasonlott, tovább élni nem tudó, haldokló polgárságot” akarta kifejezni, „a polgárság bomlását és elhalását”. De Révai nem fogadja el a magyarázatot. Farkas Zénó alakja rokonszenves, a professzor nagy tudós, határozott antifasiszta, – teljesen alkalmatlan arra a szerepre, amelyre Déry kijelölte. Déry tovább védekezik. Azt mondja, hogy Farkas Zénó és a diáklány szerelmi viszonyában leleplezi az úri osztályt, amely megfertőzi, rontja a nép fogékony, feltörő gyermekeit, leleplezi azt, hogy „a nő –

[57] „Jól értsük meg: nem arról van szó, hogy kommunistának csak kommunistába lehet és szabad beleszeretni. Beleszerethet nem kommunistába is, de igazi kommunistánál a két érzelem, a párt iránti odaadás és a szerelem, nem futhat egymás mellett, megszeretni is csak olyan embert szerethet meg, aki eszmeileg, gondolkodásában rokon vele, és ha nem ma, hát holnap, nemcsak a. szerelemben, hanem az új világért való harcban is társává válhat.” (Id. mű, 130. old.)

[58] Id. mű, 134. old.

számára – csak nemi kellék”. De Révai a torkára forrasztja a szót: „Ebből a leleplezésből az olvasó nem vesz észre semmit.”

És amikor egy idő után Déry már nem bírja tovább és kitör: „Az író igyekszik megvédeni azt a jogát, hogy arról írjon, amiről akar”, akkor Révai kereken és megfellebbezhetetlenül kijelenti: „A mi világunkban az írónak ez a joga nincs meg. Ennél sokkal több a joga: szabadon megírhatja az igazságot, de csak az igazságot. Mi nem adunk menlevelet és »szabadságot« az írónak az élet igazságának eltorzításához. Nem ismerjük el azt az esztétikai tételt, hogy az író ízlése és ítélete a legfőbb kritériuma annak, mit és hogyan kell megírnia. Az író ízlése és ítélete lehet ellentétes is a nép, az állam, a párt ítéletével és érdekeivel. Nem a népnek és az államnak kell az író ítéletéhez és ízléséhez igazodnia, hanem az írónak kell munkával és tanulással eggyé válnia a szocializmus építésének érdekeivel.”[59]

Nincs helye további vitának. S hogy Dérynek még csak kedve se legyen ehhez, Révai nem riad vissza attól sem, hogy nyíltan megfenyegesse, szemébe vágja, hogy mögötte egyesülnek a legkülönfélébb hamis és káros felfogások képviselői, s az író akarva-akaratlan egy veszélyes irányzat élére állt. „Ne engedje, Déry Tibor – emeli fel hangját –, hogy a tehetsége és a magatartása közötti ellentét az író és dolgozó nép ellentétévé mélyüljön.”[60]

A felemelt hang már nem az irodalompolitikusé. Ez már az irodalom rendőrének a hangja.

Elvégeztetett.

Révai szünetet tartott, s ivott egy korty vizet. Az erőfeszítéstől sápadt volt, mintha órák alatt kilókat fogyott volna, a közelében ülő pártfunkcionáriusok aggódva pillantottak egymásra, csak nem lesz valami baj a szívével? De nem történt semmi baj: az erőfeszítés, a koncentrálás, a világosan logikus fogalmazás fáradságát mintha kárpótolta volna az

---

[59] Id. mű, 147. old.
[60] Id. mű, 149. old.

egyre tisztábban látszó győzelem mámora. Révai szemei nemcsak az izgalomtól, a kimerültségtől, a betegségtől csillogtak: páratlan teljesítményének tudatától is, a tökéletes és kérlelhetetlen, ellentmondást nem tűrő, mindent meghatározó, mindent rendszerbe foglaló szenvedélytől is, amely – pillanatnyi megszakítás után – tovább patakzott, rontva-rombolva mindazt, amit hosszú éveken át felépített.

A teremben csend volt, a légy zümmögését is meg lehetett volna hallani, ha egyáltalán légy kerülhetett volna az Akadémia utcai pártközpont őrökkel és fegyverekkel gondosan körülbástyázott épületébe.

Révai folytatta. Itt már nem volt semmiféle határ. Ami keze ügyébe került, azt törte-zúzta, tekintet nélkül, hogy barát vagy ellenség, kommunista vagy útitárs. A parasztíró, aki szatírát írt a bürokráciáról – ahogy ezt Révai megrendelte –, elmarasztaltatott, mert szatírája nem egyéb, mint a parasztember ösztönös utálkozása mindenféle hivatal ellen, holott – a népi demokrácia hivatalai nem azonosak a burzsoázia hivatalaival. Az öregedő kommunista költő, aki verset írt arról, hogy az ember magányosan öregszik meg, negyedórás dörgedelmet kapott azért, mert a szocializmusban az ember nem magányosan öregszik meg. A fiatal író, aki egyik novellájában szexuális viszonyt ábrázolt, szerelem nélkül, megtanulhatta, hogy ez nem egyéb, mint a „prostitúció idealizálása”. A költők, akik kijelentették, hogy a verseknek őszintéknek kell lenniök, megtanulhatták, hogy „az őszinteség bír ugyan bizonyos jogosultsággal, de mint főkövetelmény feltétlenül helytelen”. Azok a költők, akik kifejtették, hogy a nép életével kell foglalkozni, bírálatot kaptak, hogy költészetüket olcsó, napi politikai színvonalra akarják lezülleszteni. A párttagok megbíráltattak azért, hogy nem elég pártosak, a párton kívüliek azért, mert túlságosan lassan közelednek a párthoz.

De a teteje még csak ezután következett.

A kommunista költők, az ő legjobb, legodaadóbb hívei, akik érezték, hogy a világban valamiképpen sűrűsödik a levegő, még nehéz napok következhetnek, verseket írtak arról a helytállásról, amelyet egy esetleges veszedelem idején már előre megfogadnak. E csoport – s talán a mai magyar irodalom – egyik legnagyobb költőtehetsége, Benjámin László, megrendítően szép verset írt erről:

Ezért készítek én előre számadást...
Ha körülfog a tőr, korbács, hüvelykszorító
ezer vad szörnye s belém mar, mint kígyó,
hogyan viseljem a röhejt, kínvallatást?

És hadd legyen tanúm a messzi nyírfaerdők
csöndjévé változott sok bátor partizán,
hogy nem riaszt a kín, hogy ott leszek az elsők
között, ha halni kell, szerelmes szép hazám!

A vers: vallomás és tanúságtétel, kommunista hitvallás és fogadalom, – de Révainak már ez sem kellett: „Itt az ördög van falra festve – mondotta. – Bátorságra és helytállásra nem azzal nevelünk, ha képzeletünk az ellenséggel való izolált, magányos küzdelmet és rémségeit festegeti... A költőnek nem egymagában, nem egyedül kell szembeszállnia az ellenséggel, hanem népe apraja-nagyjával együtt. Ebben a hangulatban, amely ebbe a szép versbe beleszivárgott, benne van az, hogy a költő nemcsak a harcot látja előre, hanem mintegy leszámítolja a vereséget is.”[61]

Az írók dermedten néztek egymásra, azután Révaira. Miért ez a pusztító vagdalkozás? Miért utasít el mindent? Miért sért meg és lök el magától mindenkit? Ez már többé nem is a hatalom, az erő – ez már tobzódás, dühöngés, őrület! Igen, egyre több emberben fogamzott meg a gondolat: ez már nem egyszerűen megszállott, fanatikus vagy mániákus. Ez őrült.

De a félisten mit sem vett észre ezekből a riadt-értetlen pillantásokból. Kissé lehiggadt; fáradt s

[61] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. 182. old.

leereszkedő mosollyal fogadta a köréje csoportosulók hódolatteljes elismeréseit, a tolakodóbbakat ingerülten elhárította, a szerényebbeket viszonozta. Néhány szót váltott még kíséretével, utasította Őket, hogy mondják meg az izzadó gyorsíróknak: a szövegre holnap, legkésőbb holnapután szüksége van. Ő is tudta, amit mindenki tudott: új remekmű született, új alapszöveg, a szocialista realizmus eleddig ismeretlen kincsesbányája és katekizmusa, amelyet most aztán fel kell majd váltani az írásművészet – kissé megvetett – aprópénzére. A magyarázók, a szövegelemzők, a továbbfejlesztők már előre fenték a fogukat: hetekre, hónapokra el voltak látva gondolatokkal, nem kellett mást csinálniuk, mint kissé átformálniok a Révai-féle szöveget, újabb idézetekkel megtűzdelni az idézeteket, néhány eredetinek tűnő stílusfordulattal kiegészíteni s aztán felmutatnia világnak, mint a megtermékenyült agyak friss szüleményeit.

Mire körülnéztek, Révai már eltűnt.

A kapu előtt autó várta, s a sofőr mellett ott ült állandó kísérője, egy magas, jóképű államvédelmi őrnagy, aki a vitát egy sarokban, szótlan kívülállással hallgatta végig. Elindultak.

Az írók pedig lassan ballagtak egymás mellett, szótlanul a sötét, kihalt belvárosi utcákban. Villamos, autóbusz régen nem járt már.

Taxi sem volt sehol.

A kávéházak már régen bezártak, noha jól esett volna egy feketekávéval leöblíteni az izgalmakat.

Elindultak tehát hazafelé, gyalog.

Sokáig nem szóltak egymáshoz semmit, gondolataikba mélyedtek, riadtan és tétován.

Mit is beszélhettek volna?

Agyuk hideg volt és sötét, mint az utcák, melyeken jártak. Tulajdonképpen csupa rémület volt bennük, zavar és kétségbeesett önvizsgálat. Miközben Révai beszélt, sokan közülük élvezték a szavak világos csatarendjét, a szenvedély szülte mondatok elegáns csattanóit, kissé, mint a kígyó

bűvölte nyulak, úgy ültek a hosszú asztalod mellett, s noha lelkük mélyén ott szorongott, ott fészkelt, ott illetlenkedett valami hátborzongatóan kellemetlen érzés – valami még sincsen itt rendben, ez a Déry regény nem olyan, amilyennek Révai festi, ez a Benjámin-vers nem azt mondja, amit neki tulajdonít –, a mindjobban ingerkedő ellentmondásokat elnyomták kommunista tudatuk és pártfegyelmük kényszerével: Révainak mindig igaza van.

Azután véget ért a nagy beszéd, csend lett az izgatottan zsongó felszín alatt, a lélek üres és kietlen csendje, amely azt hitte, hogy válaszokat kap a nagy kérdésekre, de csak zavar és alaktalan gomolygás van helyette.

A Lánchídon ballagtak át Budára.

Déry hallgatott, aztán cigarettát kért, mert az övé már régen elfogyott, és rágyújtott. A cigarettavégek csendesen parázslottak az éjszakában.

Mi történt velük?

Mindaz, ami alig két esztendővel ezelőtt világos volt és tiszta, az új irodalomért vívott harc, a sematizmus elleni küzdelem, az élet gazdag és őszinte ábrázolásának vágya, melyeket maga a párt ébresztett bennük, s maga Révai figyelmeztette őket ebbéli kötelességükre a néppel, az olvasókkal szemben, – most egyszerre megzavarodott, mint az állóvíz, melyet belep a por, a moszat, a békalencse, az idő. Amit hallottak, az végzetes és megfellebbezhetetlen visszavonása volt mindannak, ami két esztendeje még szentírásnak tűnt, a színvonal igényének, a „sematizmus elleni harcnak”, s amiről azt hitték, hogy értik, hiszen meg volt bennük a tudás és a hit – a kommunista e két nélkülözhetetlen tulajdonsága.

Az még viszonylag érthető volt, mit nem szabad csinálniuk.

Fejükben szabályosan felsorakoztak a tilalomfák.

Nem kell a nyugati dekadens művészet, a formalizmus, a burzsoá szemét. Nem kell a kozmopolita hajbókolás, de nem kell a nacionalista eltévelyedés sem. Nem kell a polgári objektivitás, nem kell a naturalizmus, nem kell az ösztönösség, nem kell a vívódás, mert az „a magánlélek érdektelen magánkeserve”, nem kell a fájdalom költészete, mert az „elvágyódás a szocializmus építésétől”, nem kell a befelé forduló líra, mert az „a saját lelkükben való terméketlen turkálás”, nem kell a helytállás költészete, mert az tulajdonképpen a „beijedés költészete”, nem kell sem a „polgári melankólia”, sem a „szirupos optimizmus”, a pártnak „sem idillre, sem tragédiára nincs szüksége”,[62] nem kell „az igazság sem, ha nem tipikus” és nem kell „a tipikus sem, ha nem pártos” és nem keli „a pártos sem, ha sematikus”. Hiba, ha a költészetükben nincs ihlet, de az is hiba, ha mindent rábízunk az írói ihletre, mert az ihletet is a pártnak kell sugalmaznia, irányítania. Nem szabad a figurák jellemében patikamérlegszerűen meghatározni a rossz és nemes tulajdonságokat, viszont nem szabad, hogy a pozitív hős lelkében túl sok rossz tulajdonság legyen. Embernek kell ábrázolni az ellenséget is, ugyanakkor sohasem szabad megfeledkezniök arról, hogy nem ábrázolhatják rokonszenvesen, mert az ellenség, noha nem „állati szörny”, azért mégsem ember. Továbbmenően: nem kell a konzervativizmus, de nem kell a modernizmus sem, nem kell a túlfeszített egyéniség, de nem kell az erőszakos kollektivizmus sem. Nem kell az önbírálat, ha nem őszinte, s nem kell az őszinteség, ha nem párosul önbírálattal, nem kell a túlzott képzelőerő, mert az elvezet a realitás talajáról és mítoszt teremt, de nem kell a földhözragadt képzeletszegénység sem, mert az nem irodalmi. Nem kell az üres lelkesedés, de nem kell a teli szívű túllelkesedés sem, nem kell az ébrenlét és nem kell az álom, nem kell…

De hát akkor mi kell voltaképpen?

[62] Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra, 1952. 177., 178., 180., 182., 204., 205. old.

Példaképünk – a szovjet kultúra

Hiszen tudták ők ezt is.

Révai József megmondta világosan és félreérthetetlenül: „Példaképünk, amelyből merítünk, tanulunk, amelynek tökélyét elérni igyekszünk, – a szovjet irodalom.”[63]

Ifjúságunk, s az idősebbek java férfikora is úgy telt el, hogy erről az irodalomról jóformán semmit, vagy csak igen keveset tudtak. A Horthy-korszakban a szovjet művek megjelentetése Magyarországon tilos volt. Kivételt mindössze Solohov *Csendes Don*jának egy erősen megcsonkított változata, s a szatirikus írópár, Ilf és Petrov két regénye, a *Szovjetmilliomos*, valamint a *12 szék* jelentett. A Molotov-Ribbentrop-paktum idején Budapest egyik legnagyobb mozija hónapokon át hirdetett egy szovjet filmet, a *Nagy Péter*t, egyes jelenetek képei láthatók voltak az előcsarnok üvegkirakataiban, de bemutatására sohasem került sor.

Érthető hát, hogy a háború után mohó kíváncsisággal vetették rá magukat a szovjet művészet megismerésére és tanulmányozására; nem kellett ehhez semmiféle pártfelhívás vagy utasítás, megnézték minden szovjet filmet, és elolvastak minden kezük ügyébe kerülő szovjet regényt. S az „anyagellátásban” most már nem volt többé hiány. Tucatjával-százával jött most minden: verseskötet; kotta, képreprodukció, film, regény, ideológiai mű. Eleinte teljesen érthető volt ez az áradás: negyedszázados elmaradást kellett bepótolni; később aztán még érthetőbbé vált, ahogy Révai József mondta: „Elsősorban és döntöm annak az országnak a kultúrájából meríthetünk, amelyben a szocializmus már győzelmesen felépült s amely a kommunizmusba való átmenetnél tart.”[64]

Az első szovjet filmeknek nagy sikerük volt: háborús filmek voltak ezek. Zsukov *Oreli csatá*ja, Ermler *Tovaris P.*-je és nem is annyira művészi

---

[63] Felszólalás a magyar írók I. kongresszusán, 1951. április 30.
[64] Beszéd az MDP II. kongresszusán, 1951. február 26.

erényeik ragadták meg az embert, hanem sokkal inkább az, hogy ütötték, űzték bennük a fasiszta megszállókat: Hitlerék propagandája után jól esett Hitlerék vereségét látni, még ha ennek ábrázolásában sok volt is a propaganda. A második „hullám” szintén érdekes volt: a nagy Gorkij-trilógia, a Makszim-trilógia, amely az 1905-ös és 1917-es forradalmat ábrázolta, a Lenin-trilógia, amely a párt alapítójának és első vezérének életét, harcait mutatta be. Mindezek a filmek a 30-as évek derekán készültek, kitűnő rendezők és még kitűnőbb színészek közreműködésével, s egy olyan világot ábrázoltak, amely a nézők nagy részének mindeddig teljesen ismeretlen volt. Igazságtartalmukat, történeti hűségüket nehéz volt lemérni; nyilván, aki átélte ezt a kort, annak feltűnhetett, hogy Lenin mellett miért mindig Sztálin áll a filmeken és miért nem Trockij, mint a valóságban, de a nézők többsége számára nem ezek a részletek, hanem a történelmi fővonalak ábrázolása, a Téli Palota ostroma, a munkáshatalom kikiáltása, a lenyűgöző tömegjelenetek voltak az érdekesek.

Már amennyire érdekesek voltak. Mert itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ezek a filmek jóformán hétről hétre kevesebb nézőt vonzottak. Az írók, művészek, szakemberek továbbra is szemmel tartották őket, vitatkoztak róluk, igyekeztek tanulni belőlük, de az egyszerű emberek egyre kevésbé váltottak jegyet a moziba. „Elegünk volt a háborúból, nem akarunk a moziban is folyton lövöldözést látni”; „túl sok bennük a politika, az ember a pénzéért szórakozni akar” – ezek voltak a leggyakoribb ellenvetések. A többség, akárcsak a háború előtt – az amerikai, angol és francia filmekhez pártolt, amelyek ugyancsak nem voltak egytől egyig remekművek, és sok silány, gyengécske alkotás akadt közöttük, de legalább a vígjátékokon nevetni, a detektív-történeteken izgulni lehetett. Az irodalomban is hasonló volt a helyzet; a szovjet regények nem álltak meg a szabad versenyben, sem Steinbeckkel, sem Somerset Maugham-mal, de még Agatha Christie-vel vagy a *Forever Amber*rel szemben sem.

A párt annál kevésbé tűrhette ezt, minél inkább kezébe kerítette a hatalmat. Az, hogy Rita Hayworth filmjénél hosszú sorok kígyóztak a pénztár előtt, miközben a nagy szovjet színész, Cserkaszov egyik-másik alakítása négy-öt néző előtt pereg a mozikban, már nem kulturális, hanem politikai kérdés volt. „Adminisztratív eszközökhöz” kellett tehát nyúlni. 1948-49 táján az amerikai filmbehozatalt egyszerűen leállították, s az egyéb nyugati filmek számát is lecsökkentették; a szovjet filmek mellett azonban megnőtt a behozatal Csehszlovákiából, Lengyelországból, Kelet-Németországból. Az erőszakos beavatkozásnak természetesen megvolt az ideológiája is: abban, hogy a nyugati filmeknek nagyobb a közönsége, nem azt kell látni, hogy ezek a filmek, könyvek vagy színdarabok jobbak. Az ok egészen más: az elmúlt negyedszázad elrontotta az emberek ízlését, a nézők és olvasók tele vannak kapitalista csökevényekkel, tulajdonképpen maguk sem tudják, mi a jó, mi a rossz, nem értik meg a magasabbrendű szovjet művészetet. Ezen a helyzeten pedig csak radikális beavatkozással, erőteljes operációval lehet segíteni: el kell zárni a tömegektől a mérget, meg kell akadályozni a további fertőzést, és rá kell szoktatni őket a jóra, az igazira.[65]

1949 és 1953 között új nyugati film, új nyugati könyv vagy színdarab (néhány kommunista vagy útitárs író művétől eltekintve) jóformán egyáltalán nem került a magyar közönség elé. Egy-két neorealista olasz film, – talán ez volt az egyetlen kivétel, minekutána ezekről a szovjet kritika fenntartásokkal bár, de azért kedvezően nyilatkozott. De ezekkel sem volt egészen egyszerű a helyzet. Nagy erényük volt ugyan, hogy kíméletlen, leleplező képet mutattak a kapitalista társadalomról, de majdnem ilyen nagy hibájuk, hogy nem mutattak kiutat a kapitalista káoszból, nem csillantották fel az optimista jövőt, s nem mutatták meg azt a társadalmi erőt, amely majd egyszer paradicsommá fogja változtatni Itáliát: az olasz kommunista pártot. „Kritikai realista filmek” voltak ezek és nem

[65] Mindennek természetesen valutáris, külkereskedelmi okai is voltak, de ezzel itt nem foglalkozhatunk.

szocialista realista filmek. Így aztán némely esetben itt is sor került bizonyos „adminisztratív” beavatkozásra. A legjellemzőbb talán a híres és nagyszerű film, a *Biciklitolvajok* sorsa volt. A film, mint ismeretes, azzal végződik, hogy a szegény és szerencsétlen olasz munkás, akinek ellopják egyetlen munkaeszközét, a biciklit, végül is nem találja meg ezt a pótolhatatlan vagyontárgyat, s mikor ő maga akar lopni egyet, elfogják és megverik; letörten és elkeseredve ballag el kisfiával szégyenben maradása helyszínéről, a bizonytalanság, a semmi felé. 1950 táján így nem végződhetett film Magyarországon. A népművelési minisztérium filmfőosztályának akkori vezetője, a dús fantáziájú Kende István ötletes módon *kijavította* De Sica immár klasszikus alkotását, beledolgozva azt, ami az olasz művész „ideológiai korlátai” miatt hiányzott belőle. Egy olasz híradóból kivágta a kommunista párt egyik tömeggyűlésének felvételeit, méghozzá egy olyan gyűlését, ahol maga a pártvezér, Palmiro Togliatti beszélt, és ezt a híradórészletet egyszerűen hozzáragasztotta a filmhez. A történet hőse most már nem a bizonytalanságba és a semmibe távozott, hanem egyenesen a kommunista párt soraiba.

A szovjet filmekkel, szerencsére, sohasem volt hasonló probléma; ezek a filmek ideológiailag mind hibátlanok voltak, sugárzott belőlük az optimizmus, megmutatták a jövő útjait, és kellő hangsúlyt kapott bennük a párt irányító szerepe is.[66] A baj más volt.

[66] A szovjet filmhez hozzányúlni egyébként sem volt lehetséges, még technikai okokból sem. Eléggé ismeretes, hogy ezek a filmek meglehetősen hosszúak, vontatottak, egyes – főleg politikai – párbeszédeket háromszor-négyszer is elismételnek bennük, s feltehetően az orosz és ázsiai közönség temperamentuma, időérzéke sem ugyanaz, mint mondjuk a magyaroké. Éppen ezért, a remélt siker érdekében, a magyar filmszakemberek szerettek volna néhány filmből valamit vágni, rövidíteni de a szovjet-magyar filmegyezmény értelmében tilos volt egyetlen kockát is kivenniök. Érdemes itt talán megemlíteni a dolog másik oldalát is, méghozzá egyetlen megtörtént eset kapcsán. Novoszibirszkben az ottani Operaház bemutatta a *Bánk bán*t. A szovjet elvtársak azonban pesszimistának találták az opera be fejezését – akárcsak a magyarok a *Biciklitolvajok*ét –, s ezért a majdnem kétszáz esztendős mű utolsó jelenetét happy endre változtatták. A dolog – persze kimondatlan – ideológiája valahogy úgy fest: az

Az ugyanis, hogy ezeknek a filmeknek – s nemcsak filmeknek, hanem regényeknek, színdaraboknak s más művészi alkotásoknak – a színvonala szinte évről évre döbbenetesen süllyedt. A nagy zsdanovi párthatározatokat követő esztendők voltak ezek, s egyszer csak úgy tűnt, hogy a harmincas évek alkotásai a maguk régies módszereivel, elmaradt technikájukkal még mindig élőbbek, igazabbak, mélyebbek, mint az új, gazdag kiállítású, színes technikájú művészet, ami most él és születik a Szovjetunióban. Minderről azonban nem illett és nem volt szabad beszélni. A kritikusok mohón kutatták, mi az, ami megdicsérhető a szovjet művekben, hiszen szovjet alkotásról csak hangosan lelkendezve lehetett szólni.[67]

„alacsonyabb szinten" álló népek műveit meg szabad változtatni: a magyarok az olaszokét, az oroszok a magyarokét. Fordítva – szigorúan tilos.

[67] 1948-49 táján történt a *Szabad Nép* szerkesztőségében. A pártlap kritikusa az egyik, eléggé jól sikerült, régebbi szovjet filmről kissé fanyalogva írt. Révai, aki akkor a lap főszerkesztője volt, azonnal magához hivatta és a sárga földig legorombította. „Vegye tudomásul – üvöltötte –, hogy a legrosszabb szovjet film is jobb, mint a legjobb amerikai!"

Nagyjából ez az útmutatás vált irányadóvá az elkövetkező öt-hat év művészet- és kultúrpolitikájában. De nem volnék igazságos Révaihoz, ha meghagynám azt a látszatot, mintha ő a saját kijelentését feltétel nélkül el is hitte volna. Őbenne két lélek lakozott. Meg tudta ő indokolni ezt a kijelentését is; elvégre a legrosszabb szovjet film is a magasabb rendű, szocialista szellemiséget sugározta, míg a legjobb amerikai film mégiscsak a kapitalista ideológia talaján készült. Ugyanakkor azonban minden idegszála tiltakozott a művészi silányság és értéktelenség ellen. 1950-ben tagja voltam a filmküldöttségnek, amely részt vett a csehszlovákiai Karlovy-Vary-i filmfesztiválon. Mikor hazaérkeztünk, Révai, aki akkor népművelési miniszter volt, fogadott minket és részletesen elmondtuk neki tapasztalatainkat. A beszélgetés során elmeséltem azt amit a szovjet küldöttség vezetőjétől, Szemjonov miniszterhelyettestől hallottam. Eszerint a szovjet filmgyártás áttért a mennyiségi gyártásról a minőségi gyártásra; ez annyit jelentett hogy noha a gyárak kapacitása megengedné, hogy többszáz filmet készítsenek évenként, a jövőben mégis csak nyolcat-tizet fognak, viszont ezeknek úgy megnézik a forgatókönyveit, úgy kidolgozzák a rendezését, fényképezését, hogy egytől egyig remekművek lesznek. Idáig értem, amikor Révai dühöngve félbeszakított:

– És maga ezt elhitte? Maga bedőlt ennek? – süvítette. – Hogy

Természetesen sok minden volt, ami megérdemelte nemcsak a dicséretet, hanem a csodálatot is. Az orosz nép nagy nép, és nagy tehetségei vannak. Egymás után jöttek Budapestre a moszkvai és leningrádi balett káprázatos tudású balerinái, Ulanova, Sztrucskova meg a többiek, akik egyedülálló művészetükkel valóban lázba hozták a hozzáértőket és a laikusokat egyaránt. Amikor Galina Ulanova eltáncolta a *Hattyú halálá*t, a nézőtér remegett-zokogott-tombolt a gyönyörűségtől. Ehhez nem kellett erőszakos közönségszervezés vagy hangos propaganda; az emberek tolongtak a pénztár előtt, és a legkülönbözőbb furfangot, protekciót igénybe vették, hogy jegyhez jussanak. Jöttek a pompás szólisták: Ojsztrah, a hegedűs, Gilels és Richter, a zongorista, és Budapest rajongott értük, szinte leborult előttük. Az emberek arról vitáztak, hogy Ojsztrah nagyobb művész-e, mint Menuhin (sokan voltak, akik esküdtek a szovjet művészre), s arról már nem is vitatkoztak, hanem teljesen egységes volt a vélemény, hogy Richternél aligha van nagyobb zongorista a világon. Ez nem „pártálláspont” volt és nem kellett hozzá semmiféle felső határozat: kommunisták és antikommunisták ebben tökéletesen egyetértettek.

Hasonló óriási sikere volt Obrazcov bábművészetének, valamint a nagy ének- és táncegyütteseknek. Jóformán minden évben más-más csoport látogatott el Budapestre s mindegyik más színt, más hangulatot varázsolt a színpadra a Szovjetunió népeinek kultúrájából. Mojszejevék a szilaj életerőt hozták, a Berjozka-(Nyírfácska-)együttes a végtelen ukrán mezők költészetét, Alexandrovék a katonás keménységet és a háborús évek helytállását, a Grúz Állami Népi Együttes a Kaukázus vadsággal elegyült líraiságát. Nagy és gazdag együttesek voltak ezek, sok száz főnyi kórusok, zenekarok (egyik-másik az ősi hangszerekkel), tánccsoportok, a fiatalság, a derű igazi képviselői. Többnyire a főváros legnagyobb

lehet azt megtervezni előre, hogy egy film jó lesz, vagy rossz lesz?!... ez művészet, ez nem cipőgyártás!... Micsoda sült marhaság az egész... (M. T.)

színházában, az Erkel-színházban léptek fel, aztán bejárták az ország legfontosabb városait, iparvidékeit, s műsoraik a Hajnali órákba nyúltak, mert már a hivatalos műsornak rég vége volt, amikor a közönség még mindig nem akart hazamenni, s lelkesedésével egyik ráadást kényszerítene ki a másik után. Az oroszok mindebben felülmúlhatatlanok voltak, s abban, amiben felülmúlhatatlanok voltak, nem is volt semmi hiba; a magyar nép szívesen látta és magasra értékelte ezeket a teljesítményeket. A hiba ott volt, hogy abban is felülmúlhatatlannak nyilvánították magukat, amiben nem voltak azok. Nincsen a világon egyetlen olyan nép sem, amelyik mindenben egyaránt kiváló: iparban és mezőgazdaságban, államszervezésben és kereskedelemben, politikában és diplomáciában, zenében és képzőművészetben, filmben és irodalomban, sportban és tudományban. A hiba, a végzetes hiba az volt, hogy a szovjet vezetők a maguk népét, országát, s nem utolsósorban a maguk személyét ilyennek nyilvánították, s egyúttal elvárták, megkövetelték azt is, hogy mindenki ilyennek ismerje el őket. Mintha már nem elégedtek volna meg azzal a megállapítással, hogy 1917-ben az orosz forradalommal a világtörténelemnek új szakasza kezdődött; szerintük már-már itt kezdődött az egész világtörténelem. Nem volt elég, hogy az, amit 30-35 év alatt elértek iparban, technikában, kultúrában, hadisikerekben, – az valóban sok és jelentős; ez volt az elérhető legtöbb és legtökéletesebb.

Ennek megfelelően mind erőteljesebbé vált a szovjet formáknak és módszereknek nemcsak propagálása, de kényszere is. A minisztériumokat, nagyobb üzemeket, vállalatokat, a hadsereget, a rendőrséget és az államvédelem szerveit szovjet tanácsadók lepték el. Akaratuk döntő volt, akár többet tudtak a magyar szakembereknél, akár kevesebbet. s még abban a kedvező esetben is, amikor többet tudtak, – elvégre egyes technikai eredményeik, vagy például katonáik felkészültsége valóban vitathatatlan volt, – bántóvá és egészségtelenné vált, hogy a magyar valóságot

szinte teljesen át akarták formálni az ezer árnyalatban különböző szovjet valóság képére. Azokra az esetekre nem is igen érdemes szót vesztegetni, amikor kevesebbet tudtak; az átformálás itt is megtörtént, hiszen ha valójában kevesebbet is, de „hivatalból” ők tudtak mindent legjobban. Nem riadtak vissza attól sem, hogy beletiporjanak olyasmibe is, amire egy nemzet a legérzékenyebb. A magyar hadsereg egyenruhái számára lemásoltatták a szovjet egyenruhákat, s a történelmi magyar címert ki kellett cserélni valami ízléstelen szörnyűségre, amely a szovjet címer szolgai utánzata volt. Az igazsághoz tartozik, hogy ezeknek a változtatásoknak csak egyik tényezője volt a szovjet erőszak, a másik a magyar vezetők szolgalelkűsége. De minthogy ez a szervilizmus is abból fakadt, hogy tudták: a szovjet elvtársak ezt megkövetelik tőlük, ezért a felelősség pontos arányait igen nehéz megállapítani.

Az elszovjetesítés csakhamar az élet minden területére kiterjedt; de maradjunk egyelőre a kultúránál és a művészetnél. Az elemi iskolától az egyetemig, a kisdiákok osztályzataitól a tudományos fokozatokig mindent átalakítottak úgy, ahogy az a Szovjetunióban volt. Magyarországon évszázadok óta – még a latinos kultúra maradványaként – a legjobb osztályzat az 1-es, a legrosszabb pedig az 5-ös volt. Sebaj! Ezentúl a legjobb az 5-ös és a legrosszabb az 1-es lesz, ahogy a nagy példaképünknél, a Szovjetunióban van. Az egyetemet elvégző orvosok, jogászok, közgazdászok, tanárok – ugyancsak régi hagyományként – elnyerték, illetve elnyerhették a „doktori” címet: ez megszűnt, s helyette bevezették a „docensi”, „kandidátusi” stb. tudományos fokozatokat, pontosan úgy, ahogy az a nagy példaképnél szokásos. A több mint száz esztendős Magyar Tudományos Akadémiát átszervezték a Szovjet Tudományos Akadémia mintájára, a könyvkiadókat és a színházakat „profilírozták” (a régi hagyományos színházakat átalakították a Néphadsereg, az Ifjúság stb. színházává) pontosan úgy, ahogyan Moszkvában volt. Ez történt a sajtóval is: a párt lapjának, a *Pravdá*nak megfelelője a

Szabad Nép, a szakszervezeti lapé, a *Trud*é a *Népszava,* a félhivatalos *Izvesztijá*é a *Magyar Nemzet* lett; Moszkvában egy délutáni lap volt, a *Vecsernaja Moszkva,* – budapesti mását természetesen *Esti Budapest*nek nevezték el. A magyar írók hetilapot kaptak; a cím a *Lityeraturnaja Gazeta* szolgai fordítása: *Irodalmi Újság* lett.[68]

Nehéz itt meghúzni a határt: hol ér véget a külsőség és hol kezdődik a lényeg. (Hogy mást ne mondjunk: a címernél maga a külsőség a lényeg.) De ha elfogadnánk is azt, hogy mindez csak külsőségek másolása volt, éppen elég energia maradt még ezek után arra, hogy a beavatkozás sokkal fontosabb dolgokban is megtörténjék. Nemcsak az újságok címe változott meg, a tartalmukról nem is szólva, de még a cikkek stílusa is kezdte átvenni az orosz sajtó merőben más hagyományainak stílusát. Nemcsak a Tudományos Akadémia struktúrája változott meg; a szovjet tudományok valódi vagy kétes eredményei, nézetei, vívmányai és sarlatánságai egyaránt kötelezővé váltak a magyar tudományágak számára. Ezekben az években ülte torát Szovjetunió-szerte a nevezetes Micsurin-Liszenko féle biológia. Ez a tudományos humbug, amely kereken elvetette a klasszikus biológia egész sor vívmányát, amely burzsoá elfajulásnak hirdette a Mendel-féle szaporodási elméletet, amely almafákat és narancsültetvényeket ígért a szibériai sztyeppékre, (s amelyet azóta Moszkvában is detronizáltak), zavaros téziseivel szentírás erejűvé vált Magyarországon is. Jaj volt annak a magyar tudósnak, aki ellene mert volna nyilatkozni. Amikor a marxizmus-leninizmus hivatalos állami ideológiává vált, a szovjet párttörténetet öt év alatt a kilencmilliós országban 530 ezer példányban adták ki, Sztálin összegyűjtött műveinek egyes kötetei

[68] A budapesti humor a következő viccet formálta erről a jelenségről: Az iskolában, ahova különböző nemzetiségű gyerekek járnak, dolgozatot irat a tanár – az elefántról. Mi a különböző dolgozatok címe? A német gyereké: „A Reich és az elefánt.” A francia gyereké: „Az elefántok nemi élete.” Az amerikai gyereké: „Az atombomba és az elefánt.” Az orosz gyereké: „Az Ural az elefánt őshazája.” A magyar gyereké: „Példaképünk – a szovjet elefánt.”

100.000-100.000 példányban láttak napvilágot: mindez még magyarázható volt politikai célszerűséggel. De ott már megállt a józan ész, hogy Európa-hírű magyar orvosprofesszoroknak mesterükként kellett feltekinteni egyes gyengébb képességű orosz kollégáikra, s a magyar nyelvészekkel minden módon el akarták fogadtatni egy Marr nevű szovjet nyelvész zagyva és képtelen elméletét a nyelvek keletkezéséről, egészen addig, míg aztán Sztálin ismeretes cikksorozatában, 1951 nyarán „szét nem zúzta” a „marrizmust”, akkortól viszont Sztálin nyelvészkedő dilettantizmusa vált törvényerejűvé, s a Tudományos Akadémia külön ünnepélyes üléssorozatot rendezett, hogy a zseniális útmutatásokat valamennyi tudományágra alkalmazzák.[69]

Magyarország 1917-ben, a forradalom évében, lényegesen magasabb ipari, mezőgazdasági és kulturális szinten állt, mint a cári Oroszország. Ez a különbség a rákövetkező negyedszázad alatt sem tűnt el; ráadásul a magyar kultúra hagyományosan a Nyugathoz kapcsolódik, elsősorban francia, másodsorban német hatások erjesztették a szellemi életet, a szláv szellemiséggel a kapcsolatok mindig igen lazák voltak. A két világháború között Horthyék antibolsevizmusa és revizionizmusa, a Szovjetunió elzártsága miatt még inkább így volt ez; a művészet legjobb képviselői egyrészt a népi gyökerű kultúrán, másrészt a Nyugat különböző modern áramlatain nevelődtek. A legjobbak, a zenében Bartók, a költészetben József Attila, a festészetben Derkovits Gyula európai értelemben is a legmodernebbek voltak; a szellemi élet java felzárkózott a

---

[69] 1949-ben Sztálin 70, születésnapja alkalmából megjelent egy vaskos kötet Moszkvában, s nem sokkal utóbb Budapesten is. A címe: *Sztálin és a szovjet tudomány.* Ebben a legkülönbözőbb tudományágak szovjet képviselői beszámoltak arról, mit köszönhet az ő tudományuk Sztálinnak. A könyvből kiderült, hogy nincs egyetlen olyan tudomány sem, a meteorológiától a hidrodinamikáig, a filozófiától az antropológiáig, amely ne a nagy Sztálinnak köszönhetné eredményeit, sőt, nincs egyetlen olyan új tudományos gondolat vagy elképzelés, vívmány vagy felfedezés sem, amely tulajdonképpen nem Sztálin egyik vagy másik zseniális tételére volna visszavezethető.

világkultúrához. Így aztán az a művészet és az az ízlés – egyes tiszteletre méltó kivételektől eltekintve –, amellyel most a szovjet kultúra jelentkezett, nemcsak színvonalában volt problematikus, de megjelenési formáiban is olyannak tűnt, mintha a múlt század múzeumaiból vették volna elő. Az alkotók között, kimondva vagy kimondatlanul, tudatosan vagy ösztönösen, az a benyomás ébredt, hogy a szovjet kulturális hatás nem előre, hanem visszafelé húzza, a maga elmaradt ízlésfokára akarja visszarántani a magyar művészeteket.

Egyik legjellemzőbb példája ennek az a vita volt, amelyik a magyar építészek között zajlott le 1951 tavaszán. Az építészek, s köztük a kommunisták is, két táborra szakadtak; az egyiknek a vezetője a régi, hűséges párttag, Major Máté mérnök volt: ez a csoport lényegében azt vallotta, hogy az ötéves terv beruházásaiból épülő nagyméretű építkezéseknél hasznosítani kell a nyugati építőművészet, elsősorban a Le Corbusier-féle eredményeket. A másik csoport, amelyet egy Perényi Imre nevű, szovjet egyetemet végzett moszkovita mérnök vezetett, a szovjet példa egyedül üdvözítő voltára esküdött.

A vitában, mint minden ideológiai vitában, Révai József tett igazságot. A „bolond gróf" ekkorra már ott tartott, hogy önnönmagáról is elhitte, miszerint mindenhez a világon ő ért a legjobban, az építészethez is, amelyhez valójában semmit sem értett. Szíve, mint annyi más esetben is, a tehetséges Major Mátéhoz vonzotta, akit százszorta többre becsült gyenge képességű ellenfelénél; de ez, mint annyi más esetben, most sem akadályozta meg őt abban, hogy ne a megvetett moszkovitának adjon igazat.

Háromórás, dörgedelmes „szakértői" beszédében, akárcsak Déryről, Major Mátéról is leszedte a keresztvizet; kijelentette: „Egy olyan álláspont, amely a Szovjetunió építészetével szemben a modernista építészet mellett azt vallja, amit Major elvtárs vall, nem lehet más, mint zászló az építészeti reakció számára." Részletesen kifejtette, hogy a

„Bauhaus vagy Le Corbusier irányzat gyökerei a kapitalizmus általános válságában vannak”, „az új építészet lényege a formalizmus”, „a modernista építészet talán az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely Magyarországon ma még nyíltan (vagyis házak formájában) tud jelentkezni”.

„A magyar kulturális élet különböző területein a közelmúltban lezajlott és most is folyó viták bebizonyították – emelte fel hangját Révai –, hogy kulturális jövőnk kialakításának minden problémája összefügg azzal, hogy íróink, képzőművészeink hogyan viszonyulnak a Szovjetunió szocialista kultúrájához.”[70]

Major Máténak, a párthű kommunistának önkritikát kellett gyakorolnia; de ami ennél keserűbb volt, a Révai igazságtétele után épülő házak, intézetek dermesztő módon kezdtek hasonlítani a szovjet építészet sajnálatosan sikerületlen alkotásaira. Ami Moszkvában vagy Omszkban még talán szép volt, annak szépnek kellett találtatnia Budapesten és Sztálinvárosban is.[71] A német közmondás azt tartja, hogy ízlésekről és pofonokról nem lehet vitatkozni. Hát itt valóban nem lehetett. Egy idegen nép ízlése kezdett rátelepedni a magyar nép ízlésére; ami az oroszoknak vagy ukránoknak tetszett – s ahhoz persze joguk volt, hogy nekik tessék –, annak tetszenie kellett a magyaroknak is. Ez az ízléskényszer aztán a hétköznapi életre is rátelepült. A magyar nők a Párizsi vagy bécsi divathoz szerettek alkalmazkodni; de a textilgyárak a szovjet mintára és színösszeállításokra tértek át, a

[70] Vitaösszefoglaló az MDP Központi Előadói Iroda kultúrpolitikai munkaközössége építészeti vitáján, 1951. április 24.

[71] Ez egyébként nemcsak Magyarországra állt. A híres berlini Stalin-Alleetől kezdve a nagy bukaresti Sajtó-palotán át, egészen a pekingi állami hivatalokig, – egy közös szovjet, stílus kezdett eluralkodni az egész „béketábor” építkezésében. Itt-ott még megtoldották egy-egy nemzeti motívummal, egy magyar tulipánnal vagy egy kínai sárkánnyal az épületek díszítését, de sokhelyütt már erre sem ügyeltek; ez, a nemzeti ízléstől és hagyományoktól elütő, csúnya és maradi irányzat egyre több nyomot hagyott a Dunától a Sárga-tengerig.

divatlapok a legújabb, a valóságban harminc évvel hátramaradott moszkvai divat rajzait közölték. A fiatalok egyre kevésbé merték rúzsozni a szájukat és festeni a körmüket, mert az kispolgári csökevénynek számított; viszont egyre többen kötötték be kalap helyett – amúgy „proletármódra” – kendővel a fejüket. „Jó káder” nem kalapot, hanem micisapkát viselt, akárcsak a moszkvai káderek, (a vezetők télen oroszos szőrmekucsmát), s a férfidivat – ha lehet egyáltalán így nevezni – alapjellegzetessége a széles nadrág és az egyenesre tömött váll volt. Ha a körúton vagy a Sztálin úton egy új állami cukrászda létesült, a függönyök formája, de még a tapéták színe is valami olyasféle volt, amilyet azelőtt soha nem láttak Magyarországon, viszont – a Viktória-korabeli Angliát utánozva – III. Sándor cár óta minden nagyobb orosz városban azóta is változatlanul ez volt az uralkodó ízlés.

Ez a fajta „kultúrgyarmatosítás” különösképpen megerősödött, amikor rendszeressé vált a szovjet művészek és kulturális funkcionáriusok látogatása. 1948-49 után minden esztendőben országszerte megrendeztek a Magyar-Szovjet Barátság hónapját; ebből az alkalomból előadások, műsorok, film- és színházi bemutatók sorozatát szervezték meg, s népes szovjet küldöttségek érkeztek Magyarországra. A vendégek egyszerűen kötelességüknek érezték, hogy a szíves fogadtatás fejében kioktassák a magasabb rendű művészet alapelemeiről a magyar kultúra képviselőit. Szinte kápráztató volt az a merészség és magabiztosság, amellyel ezek az emberek a számukra éppen hogy megismert magyar művészeti kérdésekbe beleavatkoztak.

Ha a zenészek közül, mondjuk, Sosztakovics vagy Prokofjev jött volna és adott volna jó tanácsokat, vagy ismertette volna a maga alkotói módszereit, problémáit, az még hasznos is lett volna. Csakhogy Sosztakovics meg Prokofjev éppen pártbírálat alatt állottak, mint a formalizmus fertőző gócai, így hát ők sohasem jöttek. Ellátogatott viszont Budapestre a Szovjet Zeneszerzők Szövetségének főtitkára, egy Hrennyikov nevű slágerszerző és

harmonikaművész. Ez a Hrennyikov, tapintatosan ugyan, de megbírálta Bartókot, s fenntartással bár, de megdicsérte Kodályt; beült a rádió egyik stúdiójába s végighallgatta a magyar zeneszerzők legújabb szerzeményeinek felvételeit.

Kitűnő fiatal és nem is olyan fiatal muzsikusoknak remegve kellett lesniök: vajon mit fog szólni alkotásaikhoz Hrennyikov elvtárs? Eléggé dallamosnak, eléggé közérthetőnek, eléggé népszerűnek tartja-e, vagy felfedezi-e bennük a dekadencia maradványait? Nem kis mértékben ettől függött: bemutatják-e majd művüket a rádióban, hangversenyteremben, s ha bemutatják, milyen kritikát kap majd, kiadja-e kottáját a Zeneműkiadó Állami Vállalat, hogyan fog élni, milyen erkölcsi megbecsüléshez és milyen jövedelemhez jut az illető zeneszerző az elkövetkező egy-két esztendőben.

A képzőművészeket egy Finogenov nevű szobrász és kritikus oktatta, többször is ellátogatva Magyarországra. Senki sem tudta, hogy mit tud ez a Finogenov, mit alkotott s mi jogosítja fel őt arra, hogy beleszóljon a magyar művészek dolgába. Ám őt ez a legkevésbé sem zavarta; tolmácsa és a minisztérium illetékes képviselője kíséretében végiglátogatta a műtermeket és a kiállításokat; véleményt mondott, ítélkezett, elismert és fanyalgott.[72] A magyar festészetnek – elsősorban

---

[72] A magyar művészeknek, akik éveken át csak reprodukciókból figyelhették meg, milyen az új szovjet festészet, 1950-ben pompás alkalmuk nyílt, hogy közvetlenül is tanulmányozzák: Budapesten megrendezték az Első Szovjet Képzőművészeti Kiállítást. Válogatott anyag érkezett: a leghíresebb szovjet festők reprezentatív, Sztálin-díjakkal jutalmazott képei. A hatás ijesztő volt. Nemcsak azért, mert a képek jelentős hányada a nagy Sztálint ábrázolta (*Sztálin a fronton**, *Sztálin a Kremlben*, *Sztálin a Kreml előtt*, *Sztálin Mao Ce-tunggal*, *Sztálin Molotovval*, *Sztálin gyerekek között* stb.). Még ennél is meghökkentőbb volt a képek vásári olcsósága, a színhatások primitivitása, a kompozíciók kezdetlegessége. Az „akadémikus” még hízelgő jelző volt minderre; az egész kiállítás sokkal inkább azoknak a festőknek a színvonalát idézte, akik az utcára kirakva, szép aranyos keretekben árusítják műveiket.

Hiába toborozta a propaganda a-látogatók tízezrein s hiába harsogott a sajtó; ez a kiállítás a szovjet művészet talán

francia hatásra – egy ragyogó modern korszaka volt a 20-as években az úgynevezett „nagybányai iskola”. Finogenov elvtárs ezt éppen úgy ki akarta iktatni a további „fejlődés” útjából, mint Derkovits Gyulát, a legkiválóbb proletárfestőt; e „formalista” eltévelyedések és kilengések helyett azt tanácsolta a magyar művészeknek, hogy térjenek vissza a múltszázadbeli Munkácsy Mihály útjára, mert ha hátramennek, akkor előrejutnak a szocialista realizmushoz. Minthogy Munkácsy a 19. század festője volt, s Finogenov elvtárs a 20. század közepén járt Budapesten, a tanács kissé időszerűtlennek látszott.

A legnagyobb szerencséjük még a filmeseknek volt; ők legalább vérbeli művészt kaptak „házitanítóként”: Vszevolod Pudovkint. Háromszor-négyszer is járt Magyarországon, részt vett különböző filmek forgatásában, jeleneteket állított be, színészeket instruált, forgatókönyveket íratott át, tanított, lelkesített. Egy-egy meglátásában, felvillanásában érezni lehetett a zsenit: tömegeket tudott mozgatni, és apróságokkal egész képsorokat emelt a magasba. Erőszakos volt, mint a nagy rendezők legtöbbje; akaratát rákényszerítette a magyar kollégákra, s nemegyszer használt is ez a kényszer. Mégis többször ártott, mint ahányszor használt. Részben azért, mert ezek mégiscsak filmek voltak, s Pudovkin bármilyen nagy rendező volt is, nem ismerhette a magyar viszonyokat. De sokkal inkább valami másért. Pudovkin már nem volt a régi. Aligha a kora tette: hatvan felé járt ugyan, de még tele volt tűzzel, robbanó energiával. Nem a szív és nem a tüdő, valami más romolhatott el a húszas évek filmművészetének ebben a világszerte híres mesterében.[73] Tény az, hogy az a magyar film,

---

legkiábrándítóbb bukása volt Magyarországon.

* Hruscsov a XX. kongresszuson (1956 február) tartott titkos beszámolójában elmondotta, hogy Sztálin a második világháború során sohasem járt a fronton.

[73] Jó néhányszor találkoztam Pudovkinnal. Szenvedélyessége lenyűgöző volt, szellemessége elragadó, mesélőkedve határtalan. Mongolosan kiugró pofacsontjai fölött apró, kutató szemek ültek, gyors, ideges pillantásokat küldözve a világba, arcát kis piros vérerek futották be, amelyek szinte

amelynek rendezésében legaktívabban vett részt, egy nagy, kétrészes eposz az 1848-49-es forradalomról, sok-sok hónap munkája, a legjobb színészek közreműködése és sokmilliós áldozatok ellenére, a legsikerületlenebb filmek közé tartozik.

A művészlátogatók beavatkozásainak formái és fokozatai lehettek ugyan különbözők, de az egész jelenségnek az ideológiai „platformja” egységes és azonos volt: ez az állandó és fölényes beleszólás

---

izzottak, amikor felhevülten magyarázott; türelmetlen volt és ingerlékeny, elfogult és rajongó. Imádott anekdotákat mondani és tanítani. Sokat lehetett tanulni tőle. De a tűz, amely áradt belőle, mégsem az igazi; mintha már mesterségesen szította volna önmagában is; igaz, olyan volt, mint egy magállíthatatlan és fáradhatatlan örökmotor; de egy aprócska csavar mégis mintha eltört volna ebben a motorban. Ha most azt kutatom, mi lehetett ez, fel kell idéznem egy jelenetet, amely a, Gyarmat utcai filmgyárban zajlott le.

Pudovkin első látogatása alkalmával történt. A gyár vetítőjében a szovjet rendező s egy szűkkörű szakmai közönség előtt levetítettek egy filmtöredéket. Egy új magyar film pár száz méteres része volt; a film falun játszódott, egy szövetkezet alakulásáról szólt, s azok a jelenetek, amelyek készen voltak belőle, az új szövetkezet roppant nehézségeit ábrázolták. A filmet – ezen részek alapján – Révai József letiltotta; ez a tömény pesszimizmus, mondotta, ez nem kedvet csinál,ez elijeszt a szövetkezéstől. A forgatás abbamaradt, a befektetett erő, munka és pénz kárbeveszett.

Most mindenki Pudovkin véleményét leste; nem mintha azt remélték volna, hogy „megkoronázza” Révai döntését. A szakmai véleményére voltak kíváncsiak. Pudovkinnak szemmel láthatóan tetszett a munka. Valóban tehetséges alkotás volt, mély színekkel, komoran és híven ábrázolta a falu életét. Ezt meg is mondta, őszintén megdicsérte a rendezőt és az írót. De a döntő mégsem ez volt; a döntő az volt, hogy a leghatározottabban kijelentette: a pártnak, azaz Révainak teljesen igaza van. Ez a film így elhibázott, ezt a filmet nem lehet folytatni.

S hogy ne tűnjék úgy, mintha ő akarna határozni ebben az ügyben, vagy mintha mindjárt a megérkezése után bele akarna avatkozni a magyar filmgyártóti dolgaiba, egy történetet mesélt el, azt illusztrálván, hogy ilyesmi náluk, a Szovjetunióban is előfordul, sőt, hogy a magyar művészek ne veszítsék el a kedvüket, s hogy önmagát se tüntesse fel istenként, – még egy olyan neves és befutott művésszel is előfordul, amilyen ő.

– A háború után – mesélte – egy filmet forgattam Nahimov tengernagyról. A film az orosz hadvezérek tehetségét és az orosz katonák hősiességét akarta illusztrálni, s körülbelül

abból indult ki, hogy náluk, a Szovjetunióban minden tökéletes, de legalábbis magasabb fokon álló, mint Magyarországon. A harminc esztendős szocialista építés tapasztalatai feltétlenül egyet jelentettek azzal, hogy ők mindenhez, de valóban mindenhez jobban értenek, mint a magyarok, s mint bárki más ezen a világon. Ez a szemlélet, amelyet ők minden más népnél nacionalizmusnak neveztek volna, egészen tragikomikus végletekig vezetett,

---

egyenlő arányban foglalkozott Nahimovnak egy nagy szerelmével s az admirális katonai tevékenységével.

– Mikor a film elkészült, levetítettük Sztálin elvtársnak. A film pergetése után felgyulladt a villany, s képzelhetik az elvtársak, milyen lélegzetvisszafojtva lestem, mit fog mondani a munkámról Sztálin.

– Egy ideig csend volt, Sztálin elvtárs megkeresett engem a szemével, aztán lassan megszólalt: „Vot, Pudovkin – kezdte –, maga valamikor nagyon tehetséges rendező volt... Hogyan csinálhatta meg maga így ezt a filmet? Hiszen ez egészen olyan, mint egy burzsoá nyugati film... Ennek a fele Nahimov tengernagy hálószoba-titkait szellőzteti... Ez olyan, Pudovkin, mint egy angol film Nelson admirális és Lady Hamilton szerelmi történetéről... Csakhogy a mi közönségünk nem burzsoá közönség. A mi nézőink szovjet emberek, akiket nem érdekel, milyen volt Nahimov szerelmi élete... a mi nézőinket az érdekli: milyen katona volt ez a Nahimov, hogyan dolgozta ki a haditerveit, milyen volt a stratégiája és a taktikája, milyen volt a viszonya az egyszerű matrózokhoz és így tovább. Ha azt akarja, Pudovkin, hogy ennek a filmnek nálunk sikere legyen, akkor ezt így kell átdolgoznia.”

– Gondolhatják, elvtársak, mit éreztem. Össze voltam törve. Senki nem szereti, ha bírálják, még akkor sem, ha maga Sztálin az, aki bírál. Nem értettem meg a bírálat lényegét. Gyötrődtem, vergődtem, ellenállás volt bennem.

– Aztán egy hét múlva már higgadtabban átgondoltam megint a dolgot. És egy idő múlva megint átgondoltam. És aztán megint és megint nem is tudom hányszor. És ahogy többet és többet vívódtam, tépelődtem rajta, rájöttem, elvtársak, hogy Sztálin elvtársnak – igaza volt.

– Nekiláttam és átdolgoztam a filmet... Elejétől végig átdolgoztam. Középpontjába Nahimov, a tengernagy került, a szerelmi történetet éppen csak hogy érintettem... Hónapokig, hosszú hónapokig dolgoztam rajta... És... Pudovkin itt körülnézett a vetítőben, felemelte egy kicsit a hangját. – És mit gondolnak, elvtársak, mi történt?

Csend volt, nem tudta senki. Pudovkin hátralökte két vállán a kabátját (kedvenc mozdulata volt ez), hüvelykujjával belekapaszkodott nadrágtartója két ágába, s mosolyogva, diadalmasan mondta:

– Sztálin-díjat kaptam érte... (M. T.)

különösképpen a tudományok és a technika területén. Már nem elégedtek meg azzal, hogy a jelenben a legtöbb sikert és vívmányt a magukénak vallják, – egyszer csak elkezdték előásni azt, hogy már a múltban is, azaz a cári Oroszország idején is ők adták a legtöbb tehetséget és haladást az emberiségnek. A cári Oroszországnak valóban volt néhány egészen nagy tudósa, hogy csak Lomonoszovot, a matematikust és Pavlovot, a biológust említsük; de a szovjet ideológiai és propaganda gépezet nem elégedett meg ennyivel. Hirtelen kiderült, hogy a modern emberiség jóformán valamennyi jelentős találmányát orosz tudósok fedezték fel. A léghajó, a repülőgép, a villany, a telefon, a Montgolfier-fivérek és Wrighték, Edison és Marconi – ez mind, ha nem is Hazugság, de a burzsoá hírverés hangoskodásának eredménye; a valódi feltalálók, akik jóval megelőzték nyugati társaikat, egytől egyig névtelen oroszok, akik csak azért maradtak névtelenek, mert a cárizmus bűnös politikája nem engedte érvényesülni őket, nem adott nekik elég támogatást, hogy útjukat végigjárják, s elhallgatta hírüket a világ előtt. Természetesen még ebben is lehetett némi igazság, csakhogy ilyen féligkész tervrajzokat és félbemaradt feltatálókat jóformán minden nép tízével tud előteremteni; ez azonban nem akadályozta meg a szovjet propagandát abban, hogy egymás után kiáltsa ki eme ismeretlen nagyságokat a „repülés atyjának” stb. Meg kell mondani, hogy ez a jelenség még a leghithűbb magyar intellektueleknek sem tetszett.[74]

---

[74] Emlékszem, 1951 táján Gimes Miklós, a *Szabad Nép* egyik szerkesztője, akit azóta Nagy Imrével együtt kivégeztek, felháborodva és nagy naivan fejtegette egy magánbeszélgetésben, hogy ezért a botrányos jelenségért talán Malenkov vagy valamelyik másik túlbuzgó orosz a felelős, és ha Sztálin elvtárs egyszer felfigyel erre, akkor még nagyobb botrány lesz belőle. (M. T.)

A pesti emberek sokkal egyszerűbben – és alighanem sokkal reálisabban – fogták meg a dolgot: viccet csináltak belőle. Íme:

A Szovjet Tudományos Akadémián székfoglaló előadást tart Kuklin professzor:

- A Röntgen-készüléket – mondja a nagy tudós – nem a német imperializmus és a burzsoá dekadencia tipikus képviselője, Röntgen Vilmos találta fel, hanem egy Ivan Ivanovics nevű

A hatás nem is ezekben a szélsőségeiben volt nyomasztó, hanem átlagában és általánosságában. A nacionalista kilengéseket nem lehetett átvenni, s mondjuk, azt állítani, hogy a „repülés atyja” nem orosz, hanem magyar volt; ez súlyos soviniszta eltévelyedésnek számított volna. De azokat a „vívmányokat”, amelyeket a szovjet képzőművészet, vagy a szovjet zene[75] felmutatott, igenis, szabad volt és tanácsos is volt követni. Egymás után tízével és százával születtek olyan képek, amilyeneket az Első Szovjet Képzőművészeti Kiállítás mutatott be, az olyanszerű dalok, mint a Sztálin-kantáta, s az olyan versek, regények, filmek, mint Szurkov, Malcev, Dolmatovszkij és Pirjev munkái. Már évről évre meg lehetett rendezni a Magyar Képzőművészeti Kiállításokat is (meg is rendezték), amelyeknek az anyaga évről évre jobban hasonlított a szovjet anyaghoz; már nemcsak szovjet filmhetet lehetett tartani Budapesten, hanem magyar filmhetet is Moszkvában; többé nem kellett félni attól, hogy a magyar filmek némi polgári szemléletet csempésznek át a jól őrzött határokon.

Az éremnek két oldala van; lehetetlen természetesen mindent egyszerűen szovjet befolyással megmagyarázni. Művészek egész sora, akik korábbi pályájukon már régen túl voltak ezen a szemléleten és ezen a színvonalon, visszasüllyedtek a maguk „ifjúsági szintjére”. Volt, aki azonnal és lelkesen felcsapott az „új művészet” agitátorának, ki a legteljesebb hittel és őszinteséggel, ki azért, mert nem bírta tovább a nyomást, ki a karrierért és a sikerért, ki a falat kenyérért, ki meg azt hitte, így fejlődik, ki undorodott, s magában azt gondolta: „ha nektek ez kell, hát jól van, akkor ezt csinálom”. Volt,

egyszerű orosz katona. Megdönthetetlen bizonyíték van a kezemben – nyomja meg erősebben a szót. – A moszkvai hadi levéltárban megtaláltam ennek az Ivan Ivanovicsnak egy levelét, amelyet 1769-ben írt feleségéhez, Anna Szemjonovnához. Ez a levél a következő szavakkal kezdődik:

„Átlátok rajtad, te büdös kurva...”

[75] Ismételten hangsúlyozzuk: nem Sosztakovicsról, Prokofjevről, még csak nem is Hacsaturjánról vagy Muradeliről van szó, hanem a „hivatalos zenéről”: Novikovról, Hrennyikovról, Alexandrovról stb.

aki kidülledt szemmel leste-elemezte a szovjet mesterek alkotásait, s volt, aki titkon, az íróasztalfiók számára absztrakt rajzokat vagy „dallam nélküli” zeneműveket készített, volt, aki ujjongott és volt, aki zokogott; kinek-kinek különböző hát a felelőssége önmaga és a csalhatatlan múzsák előtt. De egyre fogyott azoknak a boldog és tiszteletre méltó keveseknek a száma, akik mindent vállalva, szembe mertek és szembe tudtak szegülni az árral.

A példa elfogadása azonban az üdvösséghez még nem volt elegendő. Azok a magyar művek – bármely művészi ág termékei lettek légyen is –, amelyek ugyan szovjet minták nyomán készültek el, még nem voltak teljesen egyenértékűek. A hivatalos fogalmazással: még nem voltak szocialista realisták. Egy meglehetősen furcsa alaptétel rögződött bele az értékrendszerbe és a kritikai életbe: minden olyan mű, ami a Szovjetunióból jött, már szocialista realistának számított, magyar mű azonban legfeljebb megközelíthette ezt a kitüntető fokozatot. Egy közepes belorusz vers feltétlenül szocialista realista volt; egy valamivel jobban sikerült magyar vers még nem volt az. Egyszerűen még nem lehetett az.

Így aztán főként a fiatal lelkekben újra és újra felmerült a kíváncsiság és a kétely: mi is az a szocialista realizmus tulajdonképpen? A kérdés nem a gyanakvásé volt, hanem a törekvésé; a fiatalok meg akarták fejteni a titkot, kezükbe akarták kaparintani a bölcsek kövét, hogy maguk is elérjék a tökéletességet. Persze a válasz le volt fektetve sokfelé: rövid tanulmányokban és vastag könyvekben, Zsdanov beszédeiben és Malenkov kongresszusi referátumában, Fagyejev számtalan cikkében és a Szovjet Írószövetség alapszabályaiban. Mindezt jól ismerték, szinte betéve tudták. Tudták azt, hogy a szocialista realizmus nem stílus, hanem módszer; tudták, hogy alkotóelemei: az élet hű visszatükrözése, a valóság fejlődőben való ábrázolása, a pártosság és a forradalmi romantika; részletesen tanulmányozták eme alkotóelemek pontos ismérveit is, amelyek megkülönböztették őket minden eddigi művészet jellegzetességétől. Csak az egész, együttvéve nem volt még eléggé világos és

érthető számukra; csak azt nem tudták még eléggé pontosan, hogy mitől is lesz valami szocialista realista?

*

Elképzelhető hát azoknak az íróknak az öröme, akik 1950 végén abban a megtiszteltetésben részesültek, hogy tagjai lehettek annak az íróküldöttségnek, amelyik a Szovjetunióba látogatott. Igen, itt most majd a forrásnál ihatnak a tudás vizéből, itt választ kaphatnak majd minden kérdésükre, itt minden bizonnyal eloszlik minden félreértés. Akkoriban már folytak az előkészületek a Magyar Írók Szövetségének első kongresszusára; jó is, ha még ez előtt tisztázódik minden elvi-ideológiai probléma.

Az írók áhítatos lélekkel, kitárt szívvel lépték át a határt; meghatottan szálltak le a vonatról. Íme, megvalósult egyik legszebb álmuk: a felépült szocializmus földjére tették le lábukat. Csordultig voltak szeretettel a felszabadító nagy barát, a példakép iránt. A szállodai szobák kényelmesek voltak, – bár a fűtés meglehetősen gyenge; a koszt kitűnő volt, – bár a kiszolgálás eléggé lassú; a Sztanyiszlavszkij-színház előadásai lebilincselők, – igaz, az utca emberei többé-kevésbé szegényesen öltözöttek. Láttak képtárakat és gyárakat, múzeumokat és iskolákat, bár sajnos – noha kérték – egyszerű moszkvai polgárok lakására nem sikerült eljutniok.[76] Mindegy: ami hiányosság vagy

[76] A delegáció tagjaként ekkor jártam először Moszkvában, ami annál is izgalmasabb volt, mivel nem sokkal a látogatás előtt jelent meg egy könyvem orosz fordításban. Tolmácsunk, egy kedves, barna, magas fiatalember, aki a háború alatt Magyarországon volt katona, e könyv fordítója és bevezetőjének írója volt. Tisztességesen beszélt magyarul és mindent elkövetett, hogy valóban jól érezzük magunkat. Aljosának – így hívták – számtalanszor elmondtam, hogy szeretnék vele közelebbről megismerkedni. Vele is, meg a családjával is. Szeretnék elmenni a lakására. Aljosa pedig ilyenkor mosolygott, hát persze, persze, feltétlenül, ő is szeretné. A látogatásból soha nem lett semmi, a meghívás mindig elmaradt. Címét is csak az elutazás pillanatában, a repülőtéren tudtam meg. Később sokszor írtam neki. Válasz nem érkezett. Amikor két évvel később újból Moszkvában jártam, kiderült, hogy egyetlen levelemet sem kapta meg. (A.

teljesületlen kérés volt, azon gyorsan napirendre tértek, – ami szép volt és jó volt, arról rajongva, lelkendezve szóltak. Meghatott és szorongó kíváncsisággal ácsorogtak a silány árukkal rakott áruházakban, s aztán beszámoltak egymásnak arról, hogy mennyi csodálatos dolgot láttak. Nem, nem hazudtak. Jó kommunisták voltak, akik a Szovjetunióban csak a csodák országát akarták látni és ezt is látták.

Hosszas előkészítés után aztán sor került a legóhajtottabb találkozóra: a szovjet irodalom kiválóságai fogadták a magyar írókat.

A megbeszélés délután négy órakor kezdődött a Szovjet Írószövetség Vorovszkij utcai székházában, abban a házban, amelyben Tolsztoj regényének, a *Háború és Béké*nek felejthetetlen hősnője, Natasa Rosztova eredetije lakott.

Egymás után érkeztek a legismertebb szovjet írók: Fagyejev, az *Ifjú Gárda* megalkotója; Azsajev, aki a *Távol Moszkvától* és Nyikolajeva, aki az *Aratás* című regényével ezekben a hónapokban vált ünnepeltté; jött Malcev, a Titót leleplező *Jugoszláv Tragédia* Sztálin-díjjal kitüntetett szerzője; Katajev, a „vén róka”, akit az 1905-ös forradalomról írt ifjúsági regénye, no meg egy korábbi botlása, a *Sikkasztók* című szatírája tett híressé; az öreg bolsevik harcos, Bezimenszkij, aki gyönyörűen szavalta saját költeményeit.

A magyarok elsősorban Fagyejevre voltak kíváncsiak. Nem egyszerűen azért, mert ő a párt központi vezetőségének egyetlen írótagja, vagy az írószövetség elnöke volt; nem is mintha feltétlenül őt tartották volna a legjobb szovjet írónak (az írói közvélemény – igen helyesen – ezt a rangot Solohov számára tartotta fenn), bár kétségkívül Fagyejevet is kitűnő írónak ismerték. Amiért ez alkalommal különösen kíváncsiak voltak rá: Fagyejev volt a szocialista realizmus legnevezetesebb irodalmi teoretikusa. Legalább húsz tanulmányt írt erről a kérdésről a *Pravdá*ba, a *Bolsevik*be, a *Lityeraturnaja Gazetá*ba, egyebek között azt a nagy cikket is,

T.)

amelyben Lukács György nézeteit, mint a szocialista realizmussal szembenálló nézeteket ízekre szedte.

A magyaroknak voltaképpen csak egyetlen kérdésük maradt. Ugyanazt tették fel valamennyien, ha más-más szavakkal is, ki ügyesebben, ki ügyetlenebbül, ki árnyaltabban, ki félénkebben.

Mi is az a szocialista realizmus?

Fagyejev felállt, hogy válaszoljon. Kissé hátrasimította szürkülő haját, jegyzeteibe pillantott ez a szép arcú és bátor tekintetű férfiú, aztán beszélni kezdett. Felsorolta a szocialista realizmus jellegzetességeit, rámutatott arra, hogy nincs a világon még egy olyan módszer, amely ekkora lehetőségeket és segítséget ad az alkotónak; foglalkozott a forradalmi romantikával, amely a jövőt mutatja meg a mában, és a mát a jövőben; kissé vonakodva bár, de jóakaratúan, önnön példáján illusztrálta a pártosság és a pártirányítás fontosságát az irodalomban: íme, mondotta, az *Ifjú Gárda* akkor vált jó regénnyé – talán nem szerénytelenség, ha azt állítja, jó regénnyé, – amikor a párt tanácsai alapján átdolgozta a könyvet, és erőteljesebben kidomborította benne a párt vezető szerepét a Donyec-medence ifjúsági partizán mozgalmában, amiről az első feldolgozása során nem emlékezett meg eléggé...

Okos volt, rendszeres és hűvös; talán egy kicsit fáradt és kényszeredett.

A magyar írók szorgalmasan jegyzeteltek, egy szót sem akartak elmulasztani. Amit hallottak, összefüggésteli volt, kerek és világos.

Fagyejev nem sokkal utóbb elnézést kért, sok a dolga, el kell mennie, de bármikor szívesen áll a vendégek rendelkezésére; ha volna valami kérdés, a többiek majd boldogan válaszolnak.

S valóban, még felszólalt Azsajev is, Nyikolajeva is, Katajev is. A jegyzetfüzetek lapjain szaporodtak a betűk, a mondatok.

Késő éjszaka volt már.

Hazamenet a magyar írók arról tanakodtak, mi az, ami a beszélgetésből leginkább felhasználható, s a havas moszkvai utcán úgy érezték: soha több segítséget nem kaphattak volna, mint itt.

*

Még az éjjel, ott a Metropol szállodában nekiültek, hogy átnézzék jegyzeteiket. És akkor hirtelen jeges megdöbbenés fogta körül szívüket.

A feljegyzések összefüggésteliek voltak; kerekek és világosak. Csak éppen az égvilágon semmi nem volt bennük. Semmi olyan nem volt bennük, amit azelőtt tucatszor ne olvastak és ne hallottak volna.

Arra gondoltak, mi lesz otthon, ha megkérdezik, mi az az új, amit a forrásból merítettek, mit tanultak, mit tapasztaltak?

Másnap a reggelinél szótlanul üldögéltek, és azon tűnődtek, hogy tulajdonképpen mi is történt velük? hosszul jegyeztek volna talán? Rosszul kérdeztek? Nem figyeltek eléggé? Egyik sem volt valószínű. A kis jegyzetfüzetek csordultig megteltek betűkkel. A kérdésekre hetek óta felkészültek s jónéhányat előre megfogalmazva, be is nyújtottak a Szovjet Írószövetség titkárságára. Figyelni pedig úgy figyeltek, hogy szinte minden tagjuk belefáradt. Akkor mi mégis a kudarc oka?

Gondosan egybevetették jegyzeteiket. Ez lehetetlen; ha valaki, hát Fagyejev ért hozzá...

De a lapokról csak közhelyek vigyorogtak rájuk. Közhelyek, „Tanulmányozni az életet... Tanulmányozni a marxizmus-leninizmust... Túllépni a kritikai realizmuson... Harcolni a kozmopolitizmus ellen... Csírájában is meglátni az újat... Hangsúlyozni az előremutatót...”

A szólamok szürkén és öregesen pillogtak, az írók némán figyelték az élet hű ábrázolására buzdító élettelen jelzőket, igéket és főneveket. Minden fellelhető volt ott, csak egy nem:

Mi is az a szocialista realizmus?

*

Néhány évvel később a prágai *Literarny Noviny* című irodalmi lap 1958. április 19-ei számában megjelent Solohov nyilatkozata. A cseh kollégák megkérdezték a *Csendes Don* íróját, mi az a szocialista realizmus. Solohov egyebek között ezeket válaszolta: „Szeretném elmondani önöknek annak a történetét, amikor Alexandr Fagyejev barátommal találkoztam röviddel halála előtt. Hasonló kérdést tettem fel neki. Megkérdeztem tőle, mit felelne arra a nyílt kérdésre, hogy mi a szocialista realizmus? Ezt felelte: „Ha valaki megkérdezné tőlem, azt kellene neki válaszolnom a legőszintébben: az ördög tudja, mi az”

MÁSODIK KÖNYV – FÖLDINDULÁS

Két program

Az épület, amelyben oly hosszú időn át intézni vélték Magyarország sorsát, a Duna partján áll, hatalmasan és méltóságteljesen. Kupolája messze a város tetői fölé magaslik, tornyai, erkélyei, bejáratai egész önálló kis várost alkotnak. A gótikus ház – így nevezik – Budapest egyik építészeti nevezetessége. A várossal együtt él, lélegzik, testrésze, csaknem a feje a fővárosnak, mint ahogy évtizedeken át feje volt az országnak; itt csinálták – ahogy a magyar mondja – a legúribb huncutságot: a politikát.

Főbejárata hatalmas térre néz s ez a tér nem egy történelmi pillanatnak volt tanúja. Két oldalán a magyar nemzet történelmének két nagy alakja, sorsának formálója áll: Kossuth Lajos és II. Rákóczi Ferenc fejedelem. Az utóbbi lovasszobrán ezek a szavak állanak: *„Recrudescunt vulnera inclitae genus Hungariae*” – „Felszakadnak a nemes magyar nemzet sebei.”

Az épület belseje vetekszik külsejével. A századvégi szecessziós pompa, a kanyargó folyosók, az üléstermek, gyűléstermek, irodák, pihenők, vendéglők, büfék – azokról az időkről beszélnek, amikor itt élénk és izgalmas élet folyt: a kormánypárt padsorairól, az ellenzéki gyülekezésekről, a hangos vitákról és hangtalan intrikákról. Aki először lép be az épületbe, bizonnyal nem ismeri ki magát a tekervényes labirintusban, amelyben az ember szinte azt érzi, hogy a kanyarok, fordulók, lépcsők, termek után egyszer csak majd önmagával találkozik szembe.

A gótikus ház legszebb terme az ülésterem. A látogató az üres padsorok láttán azokra gondol, akik félszázad folyamán e padokban ültek: a miniszteri bársonyszékben, a baloldalon vagy a jobboldalon, a kormánypárton vagy az ellenzéken. A díszes, egyenes támlájú elnöki szék az ülések vezetőjéről beszél, szinte hallani a hangzavarba süvítő elnöki csengőt, amely rendet igyekszik teremteni a szenvedélyes vitákban.

1949 után ez a csengő megszűnt működni. Igaz, a parlament folyosóit olyan emberek népesítették be, akik eddig nem nagyon juthattak ide: munkások, parasztok, írók, mérnökök, de e forma mögött, mintha egycsapósra eltűnt volna a parlament lényege: a tárgyalás és a vita.

Igaz, a régi Magyarország választásai sem voltak mindig a legtisztábbak, a legdemokratikusabbak. A parlament ülésein sem mindig az igazság elnökölt. De azért ritkán fordult elő, hogy ne akadt volna legalább egy ember, egy bátor és felelősségteljes férfi, aki szemébe ne merte volna mondani véleményét azoknak, akik nem szerették mások véleményét hallgatni.

Most nincs többé kormánypárt és nincs többé ellenzék. Mindegy, hogy ki ül a baloldalon és ki a jobbon, mindenki a Hazafias Népfronthoz tartozik. Az elnöki rendcsinálás helyett az ütemes tapsok és zúgó éljenzések töltik be a nagytermet.

A mechanizmus egészen egyszerű.

Évenként, meghatározott időben, összehívják a képviselőket.

Előre elkészített, kidolgozott és elfogadott javaslatokat terjesztenek elébük, mindig mint a párt és a kormány javaslatait.

Érdemi hozzászólások helyett ünnepi felszólalások hangzanak el, amelyeket előre megbeszéltek „illetékes helyeken”, azaz a pártközpont irodáiban vagy a minisztériumok tanácstermeiben, s elmondásuk előtt még pontos szövegüket is ellenőrzik.

Ezek a felszólalások kivétel nélkül helyeslik azt, amit a javaslat mond, lelkesen és határozottan helyeslik, majd elfogadják.

Ezután szavazás következik, mely mindig, kivétel nélkül mindig, egyhangú és lelkes.

A lapok ebből mindig, kivétel nélkül mindig, azt a következtetést vonják le, hogy az ország népe „egy emberként” áll a kommunista párt, a kormány, a Hazafias Népfront mögött.

Ekkor az előre megtárgyalt, elfogadott javaslat törvényerőre emelkedik.

Az elnök elnapolja az országgyűlést.

A képviselők hazamennek. Négy, öt vagy hat hónapon keresztül csend ül az ülésteremre.

Ami a formákat illeti, azokban 1953. július 4-én sem volt semmiféle változás. Az új Ház, melyet alig hat héttel azelőtt választottak meg, csaknem teljes egészében ugyanazokból az emberekből állt, mint a megelőző. A képviselők az ország különböző részeiből most is rendben összegyűltek, tapsoltak és elfogadtak.

De valami különös dolog mégiscsak történt.

Ezeket a képviselőket ugyanis meghatározott, kidolgozott, hangsúlyozott program alapján választották be az országgyűlésbe. E programot az országban szinte mindenki ismerte, hiszen heteken, hónapokon át beszélték, írtak róla, ezt népszerűsítette a rádió, ezt „támasztották alá” a filmhíradók.

S ezen a szombati napon a képviselők egyhangúlag, lelkesen, vita nélkül (ahogy szokás) – pontosan az ellenkezőjét fogadták el annak a programnak, amelynek alapján az országgyűlésbe választották őket.

Az első padsor közepén, mikrofonnal maga előtt, egy alacsony, köpcös, cvikkeres, nagybajuszú férfi állt, aki nyugodt, csak ritkán felforrósuló hangon, kissé vidékies hanglejtéssel olvasta kormányának programját. Tegnap óta ő volt a miniszterelnök. A képviselők, akik egyhangúlag megválasztották, nem túlságosan sokat tudtak róla. Régi kommunista, a volt moszkvai emigráció egyik ismert alakja, a háború alatt a Moszkvában működő Kossuth-rádió egyik vezetője, a háború után földművelésügyi miniszter, egy rövid ideig belügy-, majd élelmezési miniszter volt. Azt is suttogták, hogy az 1948-49-es években mint a kommunista párt politikai bizottságának tagja, komoly összeütközésbe került a pártvezetéssel, aminek következtében a politikai bizottságból kizárták, a miniszteri posztról

leváltották s megtették a mezőgazdasági tudományok egyetemi professzorának. Azután megint miniszter lett, de teljesen alárendelt funkciót kapott a kabinetben: a begyűjtési tárcát. A párton belüli vita anyagát nagyon kevesen ismerték. Annak idején hírek keringtek a leváltott politikai bizottsági tag „jobboldali elhajlásáról”, arról, hogy már nem először fordul nála elő, hogy „szembehelyezkedik a párt vonalával”, arról, hogy mindezt sokszor a szemére vetették, s arról, hogy igen sokszor önkritikát is gyakorolt.

S íme, most itt állt ez az alacsony, kissé rövidlátó, magyaros beszédű, tempós emberke mint a kormány elnöke, az új program meghirdetője.

A teremben csend volt, feszült, izgatott, csaknem nyomasztó csend. A páholyok zsúfoltak voltak: külföldi diplomaták, vendégek, újságírók.

Talán senki sem tudta – maga Nagy Imre sem –, milyen fordulópontot jelent majd ez a nap az ő életében csakúgy, mint az ország egész új történelmében, de azt mindenki érezte, hogy nagy, súlyos pillanat tanúja lehet.

A miniszterelnök, mondandója fontosságának teljes tudatában, lassan, tagoltan beszélt. Mintegy alkalmat adott ezzel a hallgatóságnak arra: hogy ne csak az ő szavait jegyezze meg, de a felzaklatott, kóválygó fejekben szinte felszakadozzék az a másik, a „régi program”, amelynek alapján őket országgyűlési képviselőnek választották.

Nem volt nehéz visszaemlékezni rá.

Alig hat héttel ezelőtt, pontosan itt, ennek az épületnek a tér felé eső oldalán nem más, mint az akkori miniszterelnök, a párt főtitkára, Rákosi Mátyás ismertette. A hatalmas teret sokszázezres tömeg töltötte meg, zúgott, harsogott minden; zászlókat lengetett a szél: ki gondolta volna akkor, hogy ötven nap sem kell hozzá és minden az ellenkezőjére fordul?

Az új és a régi program mondatai szinte egymás mellett úsztak, egymással feleseltek a fejekben, mintha csak szakadékká akarnák mélyíteni azt az

ároknyi kis időközt, ami a két beszédet egymástól elválasztotta.

1953. május 10-én a parlament előtti téren Rákosi Mátyás ezeket mondotta[77]:	1953. július 4-én a parlamentben Nagy Imre ezeket mondotta[78]:

Az általános helyzetről:

Négy esztendő nem nagy idő egy nemzet történetében, és mégis e rövid néhány év alatt hazánk többet fejlődött, mint azelőtt hosszú évtizedek során.	A kormányra a múltban elkövetett súlyos hibák helyrehozása, a jogrend megszilárdítása és a törvényesség biztosítása terén nagy és felelősségteljes feladatok várnak.

Az ötéves tervről:

Ötéves tervünk beruházásaira 35 milliárd forintot irányoztunk elő. Ez a szám olyan nagynak látszott, hogy szükség volt a kétkedőkkel és a szkeptikusokkal szemben annak a bizonyítására, hogy tervünk megalapozott, reális. Azóta ezt a számot ismételten meg kellett emelni, mert kiderült, hogy lehetőségeink és tartalékaink sokkal nagyobbak, mint ahogy hittük.	Látnunk kell és az ország színe előtt őszintén meg kell mondani, hogy a felemelt ötéves terv célkitűzései sok tekintetben meghaladják erőinket, megvalósításuk túlzottan igénybe veszi erőforrásainkat, hátráltatja a jólét anyagi alapjainak gyarapodását, sőt az utóbbi időben az életszínvonal romlását vonta maga után.

[77] *Szabad Nép*, 1953. május 11.
[78] *Szabad Nép*, 1953. július 5.

Az iparosításról:

A feladatok közül a legsürgősebb az ötéves terv hátralévő részének jó befejezése... Az új országgyűlés egyik legfontosabb feladata lesz, hogy törvénybe iktassa a második magyar köztársaság második ötéves tervét, amellyel fel akarjuk építeni hazánkban a szocialista társadalmat. Abból indultunk ki, hogy 1955-1959-ig mintegy kétszeresére akarjuk emelni az első ötéves terv szén-, vas-, acél-, villamosenergia-termelését.	A kormány mind a termelés, mind a beruházások terén felülvizsgálja a népgazdasági tervet, és javaslatokat fog tenni annak megfelelő csökkentésére. Gazdaságpolitikánkban irányt kell változtatnunk abban a tekintetben is, hogy a termelési eszközöket gyártó nehézipar fejlesztésének ütemét jelentősen lassítva, az eddiginél lényegesen nagyobb súlyt kell helyezni a szükségleti cikkeket gyártó könnyűiparra és élelmiszeriparra.

A parasztpolitikáról:

A dolgozó parasztság egyre növekvő része tér át a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra. Négy esztendővel ezelőtt a termelőszövetkezetekben még csak 15 ezer család volt. Az idén tavasszal már 340 ezer család dolgozott a termelőszövetkezetekben és a szövetkezeti tagok száma megközelíti a félmilliót.	A mezőgazdasági termelés kedvezőtlen alakulásához kétségtelenül hozzájárult a túlhajtott termelőszövetkezeti mozgalom, a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztésének elsietett üteme, ami oda vezetett, hogy a megalakult termelőszövetkezetek egy része a szükséges feltételek hiánya miatt nem tudott gazdaságilag és szervezetileg megerősödni.

Az őszi és tavaszi mezőgazdasági munkáknál már világosan jelentkezett a szocialista nagyüzemi termelés fölénye.

Beigazolódott, hogy helyes volt kormányunknak az a politikája, hogy nem tűrt semmiféle erőszakot, vagy nyomást a szövetkezetek létrehozásánál, hanem szigorúan betartotta az önkéntesség elvét. Míg ellenségeink azt híresztelték, hogy nálunk a szövetkezetekbe kényszerrel viszik a parasztságot, mi inkább lassítottuk a szövetkezetek növelését.

Ma már biztos a szövetkezetek erőteljes továbbfejlődése…

Ismeretes, hogy a mezőgazdasági termelésünk döntően az egyéni gazdaságokon nyugszik…

A dolgozó parasztság körében az előfordult túlkapások, az önkéntesség elvének megsértése komoly nyugtalanságot keltett.

A kormány helyesnek és szükségesnek tartja a termelőszövetkezeti mozgalom lassítását, és az önkéntesség szigorú betartása érdekében lehetővé fogja tenni, hogy azok a termelőszövetkezeti tagok, akik vissza akarnak térni az egyéni gazdálkodáshoz, mert ott vélik megtalálni boldogulásukat, a gazdasági év végén kiléphessenek a termelőszövetkezetből. Ezen túlmenően engedélyezni fogja olyan termelőszövetkezetek feloszlását, ahol a tagság többsége kívánja.

Az értelmiségről:

Az értelmiség zöme meggyőződött róla, hogy a népi demokrácia fel tudja emelni a nemzetet elesettségéből, hogy megbecsüli és nagyra értékeli a hazájához hű értelmiség munkáját és olyan lehetőségeket nyújt képességeik kifejtésére, amiről kapitalista viszonyok között álmodni sem lehetett.

Sajnos, még mindig előfordul, de a kormány elhatározása, hogy ezen változtat, hogy a szellemi munka és általában az értelmiség nem részesül kellő megbecsülésben. Bizalmatlanság alapján, vagy indokolatlan tisztogatások során nem egyszer a népi demokráciához méltatlan módon bánnak a jószándékú értelmiségiekkel, megfosztják őket annak a lehetőségétől, hogy tudásukat a maguk területén hasznosítsák az ország javára.

A közoktatásról:

Egyetemeinken és főiskoláinkon jelenleg háromszor annyi a hallgató, mint a Horthy-időkben, és büszkén mutathatunk rá, hogy e téren messze magunk mögött hagytunk olyan fejlett kapitalista országokat, mint Anglia, Franciaország, Hollandia.

Óriási áldozatokkal valósággal erőszakoltuk a főiskolai oktatást. Most ezen a téren is sokkal szerényebbnek kell lennünk. Ne építsünk légvárakat. Ugyanakkor az eddiginél jóval nagyobb gondot kell fordítani a népfőiskolákra, amelyeket eddig a főiskolai oktatás eltúlzása miatt nagyon elhanyagoltunk.

A munkatempóról:

Mindnyájan tudjuk, hogy a munkafegyelem terén még van kívánnivaló. A munka termelékenységét is alaposan meg lehetne növelni.	A dolgozók munkaerejének fokozottabb megóvása érdekében csökkenteni fogjuk az indokolatlan és helytelen túlóráztatást, valamint a vasárnapi munkát... El kell törölni a pénzbüntetést mint a munkásokkal és alkalmazottakkal szemben használt fegyelmezés eszközét.

A törvényességről:

Népi demokráciánk sikereivel és a szocialista építésünk fejlődésével kapcsolatban élesedik az osztályharc. A tőkés rendszer maradványai a városban és falun egyre szűkebb területre korlátozódnak. Viszont egyre elkeseredettebben védik azt a csökkenő területet, ami számukra megmaradt.	A törvényesség megszilárdítása a kormány egyik legsürgősebb feladata. Hatóságaink gyakran nem tartották be az alkotmányos szabályokat, amelyek védik az állampolgárok jogait, személyes szabadságát és biztonságát. A kormány megszünteti az internálás intézményét, az internálótáborokat pedig feloszlatja. Ezzel lehetővé kívánja tenni, hogy a közkegyelemben részesülők és internáltak visszatérhessenek otthonukba, családjaikhoz, a társadalomba...

Népi demokráciánknak szakadatlanul résen kell állnia az olyan összeesküvésekkel, szabotázsokkal, kémkedésekkel szemben, amelyek kezdeményezése, szervezése és pénzelése szinte kivétel nélkül az Egyesült Államokból indult ki.

Rendezni kívánja a kormány a kitelepítettek helyzetét is, lehetővé téve számukra, hogy az összes állampolgárokra kötelező jogszabályok figyelembevételével választhassák meg letelepedési helyüket.

A legfőbb feladatokról:

A második ötéves terv megvalósítása azt eredményezi, hogy Magyarország minden téren maga mögött hagyja a fejlett tőkés országok legtöbbjét… Megvannak-e terveink előfeltételei? Igen, megvannak.

Az új út, amelyen a kormány haladni kíván: szélesebb alapokon, az egész néppel együtt, kezdetben talán lassabban, de annál biztosabban, ugyanazon cél – a szocializmus felé… Új gazdaságpolitikánk alapelve a lakosság életszínvonalának állandó emelése.

A képviselők túlnyomó többsége kommunista pártfunkcionárius volt; a kisebbség is megbízható útitársakból, a párthoz hű, úgynevezett „békepapokból”, még a párttagoknál is fegyelmezettebb és beidomítottabb együttműködőkből állt. A sima arcokon egyetlen rezdülést sem lehetett látni, mindenki úgy viselkedett, mintha Nagy Imre azt mondaná ki, ami az illető képviselő kedvenc gondolata volt, mintha ők soha mást el sem tudtak volna képzelni, s mintha pontosan azt a programot hallanák viszont, amit a gyűlések százain a választópolgároknak megígértek. De a mozdulatlan, majdnem derűs ábrázatok mögött iszonyú gondok és kétségek kergetőztek. Nem, nem afelől voltak aggályaik, hogy a választóik esetleg

felelősségre vonják őket, amiért nem a Rákosi-féle programot szavazzák meg a parlamentben. Ahhoz aligha kellett éles és nagy előrelátás, hogy a szavazópolgárok elsöprő többsége nem fog majd tiltakozni az internálótáborok feloszlatása, sem a vallási türelmetlenség megszüntetése,[79] sem az életszínvonal felemelése ellen. Aligha volt kétséges előttük, hogy a Nagy Imre-féle program sokkalta népszerűbb lesz az egész országban, mint amilyen az elődje volt. Csakhogy ezekben az emberekben a kérdések nem úgy formálódtak meg, mint az ország népében, a választópolgárok millióiban. Ők szemináriumokon és pártiskolákon alaposan megtanulták: nem mindig az a legjobb program, amelyik a legnépszerűbb, s a pártnak nem szabad a tömegek uszályába kerülnie.[80] Mindaz, ami itt az enyhítő rendszabályokról, az ellenség elleni harc lanyhulásáról, a kuláklista eltörléséről,[81] a szövetkezetekből való kilépésről, a nehézipar fejlesztésének lassításáról, a kapitalista országokkal való kereskedelemről[82] elhangzott, valami rossz mellékízt, valami gyanús hangszerelést rejtett magában. Még ezer szerencse, hogy a szónok nem feledkezett meg a legmelegebben szólni a felszabadító és hatalmas Szovjetunióról,[83] s nem hiányoztak a beszédből azok a részek sem, amelyek

[79] Nagy Imre kijelentette: „Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren az adminisztratív eszközök alkalmazása, ami eddig bizony néha előfordult. Ezt a kormány elítéli és nem fogja tűrni."

[80] Minden valamire való kommunista a Párttörténetből oroszul is tudja ennek a súlyos politikai hibának a nevét; a „hvosztyizmus", az uszálypolitika hivatalból üldözendő jelenség a párt soraiban.

[81] Minden falunak megvolt a maga „kuláklistája", amelyre a gazdag parasztok neve került fel, akik ellen a legkülönbözőbb rendszabályokat foganatosították. Nagy Imre bejelentette a kuláklisták megszüntetését.

[82] Nagy Imre hangsúlyozta a nemzetközi áruforgalomba való fokozottabb bekapcsolódás, a kapitalista országokkal való kereskedelmi forgalom fontosságát.

[83] „A szabadságot fiainak vére hullásával a szovjet nép hozta meg nekünk azért, hogy szabad és független országot, dolgozó népünk számára pedig jómódú, boldog életet teremtsünk. Így lett minden sikerünk és eredményünk forrása a Szovjetunió, a kis népek önzetlen barátja, a béke és szabadság bástyája."

megbélyegezték az ellenséges elemeket, a háborús gyújtogatókat és az imperialista provokátorokat.

A kérdés, ami a képviselőket riogatta, az volt: mi lesz ebből? Mi lesz ebből a hirtelen fordulatból, az eddigi programok, a büszke jelszavak meghazudtolásából, a csontig ható bírálatból, az elvetett régiből és a meghirdetett újból? És ami e mögött a kérdés mögött felsejlett, még izgatóbban és még érthetetlenebbül: miért volt minderre szükség? Hogyan történt ez az egész változás? Hiszen alig néhány nappal ezelőtt még olyan „szépen és simán" ment minden, még szellő sem rezdült. Hogyan kerekedett most ez a vihar? Mi történt itt tulajdonképpen?

A mintegy háromszáz képviselő közül ötvenen vagy hatvanan a párt központi vezetőségének tagjai voltak. Ezek valamelyest többet tudtak a társaiknál. Tudták azt, hogy június 27-én ülést tartott a pártvezetőség. Ezen az ülésen Rákosi Mátyás mondott referátumot a párt politikai munkájáról. A referátum lényegében ugyanazt a bírálatot, illetve önbírálatot tartalmazta, mint Nagy Imre kormányprogramja, csak valamivel nyersebben és szigorúbban. Az ülés ezután határozatot fogadott el, amely ezekkel a szavakkal kezdődött: „A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége mélységesen elítéli Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József baloldali kalandorpolitikáját, amely a katasztrófa szélére sodorta az országot." Személyi rendszabályokat is foganatosítottak; átalakították a politikai bizottságot és a párt titkárságát. A négyesfogatból kihullott Farkas Mihály hadügyminiszter és Révai József, a kultúrpolitika irányítója; leváltottak még egy sor régi vezetőt, tapasztalt, öreg *rutinié*kat, s helyettük fiatal, ismeretlen emberek kerültek a legfelső párttestületbe.[84]

---

[84] A politikai bizottságból Révain és Farkason kívül még kimaradt: Apró Antal, Kiss Károly, Horváth Márton (három régi illegális kommunista), Harustyák József, Rónai Sándor (akik a megsemmisített szociáldemokrata pártot „képviselték" a vezetésben) és Piros László belügyminiszter, az ÁVH főnöke. Az új tagok: Ács Lajos, Szalai Béla, Bata István és

Ennyit tudtak a központi vezetőség tagjai. De azt jóformán már senki sem tudta – pedig a kérdésekre, mint mindig, most is itt rejlett a válasz –, hogy pontosan tíz nappal a Nagy Imre-féle országgyűlési beszéd előtt a Szovjetunió Kommunista Pártjának elnöksége Moszkvába rendelte a magyar párt legismertebb vezetőit: Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt, Farkas Mihályt, valamint az Elnöki Tanács elnökét, Dobi Istvánt és Nagy Imrét, meg egy fiatal, akkor még jelentéktelen politikust, Rákosi egy volt titkárát, Szalai Bélát. A Kremlben lefolyt értekezlet meglehetősen éles és viharos volt. A szovjet párt elnökségének tagjai, kivétel nélkül, nyersen és hevesen bírálták a magyar párt teljes vezetését és megállapították, hogy Rákosinak és társainak felelőtlen gazdaságpolitikája a szakadék szélére taszította Magyarországot. Malenkov, Berija, Molotov, Mikojan, Hruscsov, Kaganovics sorra-rendre szólaltak fel az ülésen és kivétel nélkül támadták Rákosit, Gerőt, Farkast.

Berija különösen goromba volt.

– Figyeljen ide, Rákosi – fordulta magyar nép szeretett vezére és bölcs atyja felé. – Mi már hallottuk azt, hogy Magyarországon volt török szultán, Habsburg császár, erdélyi fejedelem, de még azt nem, hogy zsidó király is lett volna. Maga, úgy látszik, az akart lenni. Vegye tudomásul, hogy ezt sohasem fogjuk megengedni magának.[85]

A zsidókérdés fontos szerepet játszott a bírálatban. A szovjet pártvezetők mélységesen elítélték azt, hogy Magyarországon, ahol olyan gyökerei vannak az antiszemitizmusnak, a párt négy vezetője – kivétel nélkül, zsidó. De a bírálat alapkérdése mégsem ez, hanem az úgynevezett feszített ötéves terv volt, az ország erőszakolt, alap nélküli iparosításának terve, amely évről évre nagyobb áldozatokba került, az életszínvonal csökkent és – a magyarországi helyzet kivizsgálására küldött szovjetszakemberek megállapítása szerint – a

---

Zsofinyec Mihály voltak.

[85] Az értekezletnek ezt a részét Nagy Imrétől tudjuk.

legrövidebb időn belül államcsődbe sodorja az országot, ha azonnali beavatkozás nem történik.

Ahogy Nyikita Szergejevics Hruscsov megfogalmazta: „Ha azonnal és gyökeresen nem változtatnak a helyzeten vasvillával hányják ki magukat az országból.”[86]

Rákosi egy darabig megpróbált védekezni. Gyakorlott politikus volt; aligha esett nehezére átlátni, hogy a lebunkózás mögött a berlini események állnak. Pár nappal voltak csak az 1953. június 17-ei berlini tüntetés, valamint a csehszlovákiai zavargások után. Úgy látszik, a Politbüro tagjai megrémültek, pánikhangulatban vannak és elejét akarják venni annak, hogy a többi népi demokráciában hasonló események következzenek be. A magyar Alföldön, több faluban ugyancsak voltak kisebb megmozdulások. Úgy látszik, erről is hírt kaptak Moszkvában. Ami nem volt világos számára: az a bírálat példátlan hangja, durvasága. Ennek mi lehet az oka? Személyes ellenszenv? Malenkov, Berija és a többiek antiszemitizmusa? Vagy az, hogy a tavalyi rossz termés miatt a közelmúlt napokban gabonasegítségért fordult hozzájuk, s nem tudnak vagy nem akarnak adni?

Ilyen hangon még a Horthy-bíróság előtt sem beszéltek vele. Amellett tulajdonképpen lehetetlen volt védekeznie. Elvégre megmondhatja-e azt, ami a legkézenfekvőbb, hogy a kifogásolt terveket annak idején ugyancsak a szovjet szakemberek segítettek elkészíteni, s ami ennél is fonákabb: ugyanez a Politbüro hagyta jóvá, itt Moszkvában, a Kremlben, amelyik most a sárga földig legorombítja őt miattuk. Ugyanez a Politbüro, – csak még egy, egyetlen ember volt itt: Sztálin. Nem, ezt nem mondhatja meg, ez a véget jelentené: egyébként is nagyon jól ismerte, maga is alkalmazta azt a bevált pártgyakorlatot; hogy felső szervnek joga van elítélni mindig az alsóbbat azért a bajért, zűrzavarért, hibáért, amelyet a felső szerv rendelt el, de aztán

[86] Nagy Imre beadványa a központi vezetőséghez. (Megjelent *Imre Nagy on Communism.* F. A. Praeger, New York, 1957.)

mégis úgy tesz, mintha neki a világon semmi köze soha nem lett volna hozzá.

A verdikt gyorsan megszületett. Gerő és Farkas még csak fel sem szólalhattak.

A Politbüro egyhangúlag úgy döntött, hogy Rákosit le kell váltani a miniszterelnöki székből (s meg kell hagyni őt a párt főtitkárának, hogy ily módon javítsa ki súlyos hibáit), Nagy Imrét kell miniszterelnökké kinevezni, s meg kell alkotni az új kormányprogramot, amely könnyít a jelenlegi súlyos helyzeten.

A választás azért esett Nagy Imrére, mert egyrészt ő is moszkovita, másrészt, mert nem zsidó, harmadsorban, mert ő volt az a magyar kommunista politikus, aki 1948-ban szembeszállt a hivatalos pártvonallal, már akkor ellene szegült az erőltetett iparfejlesztésnek és a kollektivizálásnak, a párt politikáját hangsúlyozottan a magyar valóság adottságaiból kiindulva kívánta megalkotni, annak a földreformnak az alapján, amelyet 1944-45-ben az ő vezetésével hajtottak végre az országban. A szovjet párt elnöksége most rehabilitálta Nagy Imre 1948-as nézeteit, s őt bízta meg az új politika meghirdetésével és keresztülvitelével.

...Nagy Imre befejezte a parlamenti beszédet.

Taps csattant, kissé megilletődött és félénk. Nem volt illemes vastaps, ahogyan az évek óta szokásos volt. A képviselőket az ülés megkezdése előtt előre figyelmeztették, hogy tartózkodjanak ettől. Így hát annyit tudtak, hogy ezentúl csendesebben és mértéktartóbban kell tapsolni.

És még valamit. Azt, hogy a parlamenti ülés során a magyar nép szeretett vezére és bölcs atyja, a munkásmozgalom hőse és veteránja, a csalhatatlan és tévedhetetlen férfiú, Rákosi Mátyás – a második sorban ült.

Olyasvalami volt ez, ami még soha nem fordult elő a magyar népi demokrácia történetében.

A nép bölcs atyja

Senki sem tudja pontosan, hogy Rákosi Mátyásnak hány fényképe volt közhasználatban Magyarországon az ötvenes évek elején: háromszázezer, hatszázezer vagy másfélmillió? Annyi tény, hogy alig akadt olyan iroda, hivatal, tanterem, üzlethelyiség, kirakat, vasúti váróterem, kiskocsma, kávéház, eszpresszó, szakszervezeti központ, szerkesztői szoba, gyárműhely, sőt gyárkapu, öltöző, sportpálya, kórházi szoba, hajókabin, társadalombiztosítói rendelő, traktorállomás, minisztériumi folyosó, moziterem, színházi előcsarnok, szabadtéri színpad, vásárcsarnok, kisipari műhely és múzeumi előtér, amelyben legalább egy fényképe ne lett volna kiakasztva. A hithű kommunista szobájában, vagy éppen a megbízhatatlanság gyanújával küzdő hivatalnok irodájában inkább két példány volt belőle; az egyik – a nagyobbik – a falon díszes keretben, a másik a kisebbik – az íróasztal sarkán, egyszerűbb keretben.

E fényképeknek három vagy négy változata került forgalomba. Az egyik csak a kopasz és kerek, óriásira nagyított fejet ábrázolta, egy másik, mintegy hat-nyolc évvel korábban készült mellkép, pártjelvénnyel a gomblyukban; egy harmadik – valamivel ritkább –, melyen egy kislányt tartott mosolyogva a karján. De a legelterjedtebb az volt, amely a magyar nép bölcs atyját és nagy vezérét egy dús búzatábla legközepén mutatta, amint tenyerén érett, kövér kalászokat nyugtat, s meleg, okos, értő tekintetével a várható termés minőségét veszi szemügyre.

Valahogy ez a kép fejezte ki – így vélték a hívők – a legtömörebben és a legtökéletesebben mindazt, ami Rákosi Mátyásból – akár igényt tartott rá a nép, akár nem – a magyarság felé sugárzott. A derűt, amely fénybe vonta egész alakját, ahogyan ott állt a búzatengerben; az erőt s az erővel vegyes gyengédséget, ahogyan a tömött és mégis törékeny kalászokat a tenyerére vette; a nyugalmat s a

biztonságos jövő ígéretét, a gondoskodást, amellyel magára vállalja a felelősséget a kenyérért, a jövőért; a jóságot, ahogyan a gazda szerető szemével nézegeti a kalászokat; a szakértelmet, ahogy gyors és mégis biztos pillantása egyidejűleg fel is mén a búza minőségét, tudja, hány mázsa liszt várható egy-egy hektáron, s mintha azonnal be is szorozná fejben, hogy az országos eredményt megkapja. S mindezen túl, ez a fénykép egyszerű szimbolikájával sommázta leginkább azt a mindennél fontosabb igazságot is, hogy ez a férfi ebbe a talajba ereszti gyökereit, akárcsak a búza, innen sarjadt, innen hozza erejét és acélosságát, a magyar föld, a magyar falu küldötte ő.

Ami ez utóbbit illeti, így is volt igaz. Rákosi Mátyás falun született, egy apró dél-magyarországi községben, a Bács megyei Adán, 1892. március 9-én, ha nem is búzatermelő paraszt, de falusi szatócs legidősebb gyermekeként. A szülők derék és becsületes embert akartak nevelni belőle, a társadalom hasznos tagját, s noha még hét másik gyermekről kellett gondoskodniok, nem kíméltek semmi áldozatot, hogy Mátyás fiukat iskoláztassák.

Jó tanuló volt, okos, gyors eszű és érdeklődő természetű, aki fura kis alakját is feledtetni tudta, legfőként ravasz élelmességével és élelmes ravaszságával. A kereskedelmi iskola falai között tanult meg levelezni, könyvelni, számolni – itt tanulta mindazt, amire későbbi pályáján oly nagy szüksége volt: az élelmesség mellett a rendszerességet és a szívósságot. Ugyancsak itt kezdett a nyelvtanuláshoz is: volt hozzá érzéke. Ha a kereskedelmi iskolába még csak azért íratták be a szülei, hogy érettségizett tisztviselő, kitűnő bankhivatalnok legyen belőle, a tanulmányi eredményeken felbuzdulva, a Keleti Akadémiára már azért adták, hogy nemzetközi levelezővé vagy – ki tudja? – egy virágzó gyarmatáru-nagykereskedés vezetőjévé váljék.

Legfőként a memóriája volt kitűnő.

A csaknem szabályosan kerek koponya mögött ijesztő pontossággal raktározódtak el az emlékek, melyek a kellő pillanatban formás történetek,

meglepő analógiák, hatásos csattanók alakjában ugrottak elő, teljes fegyverzetben, mint Pallas Athéne Zeusz fejéből. A hatás ellenállhatatlan volt. Rákosi, aki természet adta képességét könnyedén céljai szolgálatába tudta állítani, hamarosan felismerte, hogy milyen hasznos egy-egy idézet, jól csengő verssor, figyelmeztető újként felmeredő axióma.

Amikor már pártvezér korában írók jártak nála, csak úgy patakzottak belőle a versszakok, könyvcímek, idézetek; a bányamérnököket szaktudásának csillogtatásával kápráztatta el: tudta, hogyan kell elkészíteni és összeilleszteni a szénfejtő kombájnok előregyártott elemeit, úgy járt-kelt a szakterület labirintusaiban, mintha soha mással nem foglalkozott volna életében. Közben-közben lapos, figyelő pillantásokat vetett a körülötte ülőkre, vajon bekapják-e a horgot vagy észreveszik-e a cselt. De legtöbbször sikerült kijátszania a szakemberek figyelmét. Amikor az a papi küldöttség, amely az egyház szociális problémáinak megvitatása céljából látogatta meg, kijött szobájából, a küldöttség tagjai ámultan nézték egymást: hiszen ha csak a Bibliát idézte volna fejükre! Ha csak János Jelenéseiből, Máté és Lukács írásaiból idézett volna azzal a lenyűgözően fölényes biztonsággal, mely arra engedett következtetni, hogy e korpulens férfiú jobban ismeri a Biblia szavait, mint a hivatás képviselői, még talán nem is lett volna ekkora megrökönyödés. De Rákosi a néhai XI. Pius pápa megrendítő Enciklikáját, a *De Rerum Novarum* szociális igazságtalanságokat bíráló pásztorlevelét idézte latinul s hihetetlen biztonsággal. Ez már több volt a soknál.

Az írók, bányamérnökök vagy papok még csak nem is gondoltak arra, hogy e különleges ember milyen vasszorgalommal és körültekintéssel készült fel már napokkal előbb egy-egy ilyen találkozásra. Igaz, memóriája kitűnő volt, de az is igaz, hogy sikerrel és ügyesen frissítgette ezt a memóriát. János Jelenéseinek, Máténak, Lukácsnak és a pápai Enciklikának kijegyzetelt szövege ott feküdt az íróasztalát elborító aktahalmazban még akkor is,

amikor a reverendasuhogás már a szobájában hangzott. Még egyszer belepillantott – irataiba? – nem: a tíz perccel később idézendő biblikus „nyilatkozatokba” – emlékezőtehetségébe, mely imígy nemcsak kisegítette őt kellemetlen és kényes viták során, hanem egyben meg is növelte, szinte legendássá tette tömzsi kis alakját.

Mindenre felkészült. Mintha múltjának nem egy keserves és tiszteletet is ébresztő éve vagy évtizede, a vállalt kockázatok és szenvedések is csak a felkészülés részei lettek volna az eljövendő dicsőségre, fényre és hatalomra.

Kora ifjúságától kezdve részt vett a munkásmozgalomban. Az első világháborúban hadifogolyként Oroszországba került; itt lépett be a kommunista pártba, innen került haza 1918 végén Budapestre.

Az első magyar tanácsköztársaság bukása után (amelyben a kereskedelmi népbiztos helyettesének szerepét vállalta) külföldre emigrált, majd a III. Internacionálé megbízásából agitátorként és szervezőként, álnéven, hamis papírokkal dolgozott Olaszországban, Franciaországban, Ausztriában.

Aztán újra hazajött Magyarországra.

1924-ben a Horthy-rendőrség letartóztatta mint a Kommunisták Magyarországi Pártjának illegális szervezőjét.

Rákosira halál várt.

Nemzetközi mentőmozgalom született érdekében.

Az akasztástól megmenekült, de a börtöntől nem: tizenhat nehéz esztendőt töltött Horthy Miklós börtöneiben, Vácott, Szegeden, Budapesten.

1940-ben, a Ribbentrop-Molotov találkozó idején az ország és a Szovjetunió viszonya valamelyest megjavult. Diplomáciai kapcsolatok létesültek, megegyezés jött létre, hogy az 1848-49-es forradalomban az orosz hadsereg zsákmányaként Moszkvába került magyar zászlókért, több más

bebörtönzött kommunistával együtt, Rákosit is kicserélik.

Tizenhat év után szabadlábra került.

Ettől az időtől kezdve a Szovjetunióban élt, dolgozott, mint a magyar párt egyik vezetője. Előadásokat tartott a magyar hadifoglyoknak, beszélt a Kossuth-rádióban, kitanulta a pártélet mechanizmusának minden csínját-bínját, – felkészült arra a szerepre, amelyre a szovjet elvtársak kijelölték: Magyarország vezetésére.

S valóban, kinek lehetett volna több joga arra, hogy a magyarságot új utakra vezesse, mint annak a férfinak, aki egész életében annyi nélkülözést vállalt egy eszméért, s éppen azért az eszméért, melynek hadserege megszállta Magyarországot? Szellemesen, okosan, ügyesen tárgyalt – a háború után, hazatértekor – a magyar vezető férfiakkal; akkor még soványabb volt és energikusabb, még tudott érvelni, de már tudott parancsolni is, még kért, de már nem fogadott el, udvariassága mögött ugyan érezni lehetett a megszálló hadsereg fegyvereinek fölényét, de akaratát csak végső esetben kényszerítene rá ellenfeleire. Nem kellett minduntalan csörtetnie a kardot, lehetett nagyvonalú is nemegyszer, éppen elég volt, hogy mindenki tudta, amit ő is tudott: a jaltai egyezmény értelmében Magyarország szovjet befolyási övezetbe került.

Neve gyorsan ismertté vált országszerte, s tetteit, a népért vívott küzdelem hősi csatáját cikkek hirdették, brosúrák népszerűsítették, pártiskolákon és szemináriumokon tanították, mintegy bizonyítékául annak, hogy közöttünk él az a férfiú, akinek munkája nyomán szárnyakat kap az ipar, virágozni kezd a mezőgazdaság, eszmével telik a művészet.

Fokozatosan azért az is kiderült, hogy Rákosi – a helyettes kereskedelmi népbiztos – tulajdonképpen a magyar tanácsköztársaság vezére volt: hiszen a tényleges vezetőről, Kun Béláról akkoriban egyetlen szót sem lehetett ejteni, alakja a hátborzongató

trockista árulás sötét leplébe burkoltan maga volt a szentségtörés, a gonoszság, az aljasság.[87]

Azután – ragyogó fényben – felvillantak a börtönévek. Perének története „hiteles” adatok alapján, könyv formájában került a nagyközönség elé. A könyvet a Munkásmozgalmi Intézet „tudományos” munkatársai állították össze: megbízható elvtársakból átképzett botcsinálta történészek. Mint minden valamirevaló történelmi személyiség, Napóleon, Nagy Frigyes, Augustus császár vagy Makedóniai Fülöp – Rákosi is házi önéletrajzírót szerződtetett, hogy élete történetét a jelen – s persze az utókor – megismerhesse: egy sovány, magas, ideges mozgású, kappanhangú, szemüveges, bajuszos férfiú, akit Réti Lászlónak hívtak. Réti elvtárs Rákosi Mátyás élettörténetének hivatalos szakértőjévé fejlődött az évek során. Hangyaszorgalommal szedett össze és „alkalmazott” minden fellelhető anyagot, amely a nagy és bölcs vezér múltjának tündöklését volt hivatva bizonyítani, s olyankor sem jött zavarba, amikor egy-egy tétel bizonyítására, sajnos, semmiféle történelmi dokumentum nem volt fellelhető. Ilyenkor a közismert megoldáshoz folyamodott: megírta vagy megíratta a hiányzó részletet, mely ennélfogva csodálatosan beleillett az összképbe, hiszen az nem a részletekből alakult ki, hanem megfordítva, az egész alapján kellett a részleteket megalkotni. Réti elvtárs tehát javított és húzott, jegyzőkönyveket dolgozott át, cikkeket hívott életre, vagy törölt a történelmi emlékezet adattárából, mint olyanokat, melyek alkalmatlanságukat létükkel bizonyították be.

A munka viharos sikert aratott: a magyar politikai könyvkiadás történetében páratlan, 235 ezer példányszámot ért el. S ha sokan nem is olvasták el, de annál többen vásárolták: hiszen nem

[87] Rákosiról 1919-ből mindössze két korabeli filmhíradó maradt fenn. Egyik néhány villanás egy népgyűlésen, a másik – egyenruhában – az észak-magyarországi fronton. De ez is elég volt ahhoz, hogy szerepéről regények, színdarabok készüljenek; a két híradófelvétel hőse bevonult a történelembe.

ártott, ha a könyvtárak főhelyein ott díszelgett a könyv, barna, bőrutánzatú kötésben.

Címe tömör, rövid, de annál döbbenetesebb eseményeket sejtető volt: *A Rákosi-per*.

Rákosi Mátyás kis köpcös alakja a hatalom fényszórójának sugarában rohamosan növekedni kezdett, s miközben neves politikusok dőltek ki a sorból, buktak el, menekültek külországba, vagy hódoltak be neki, ő egyre jobban hasonlított Chamisso hőséhez: kezdte elveszíteni az árnyékát.

Ott állt az operaházi díszelőadásokon a reflektorok kereszttüzében, a színpad közepén, az árnyéktalan dicsfényben, a fülsiketítő tapsviharban, majd – jó tíz perc után – amikor már nyilván úgy érezte, hogy a nagyközönség kellően kitombolta magát – a Sztálintól tanult szokás szerint – maga is tapsolni kezdett, ezzel mintegy jelezvén, hogy ideje befejezni az ünneplést, elég belőle, kissé már sok is, szerénysége nem enged meg többet, hiszen megérti ő ezt a lelkesedést, rendjén is van a dolog, de azért ne vigyük az ilyesmit túlzásba.

Leült.

De ez a megható s kissé idejétmúlt szerénység csak még jobban lázba hozta a tömeget, mely ilyenkor már önmaga viharától is megmámorosodott, elvesztette józan mértékét (azonkívül, hogy senki sem akarta elsőnek abbahagyni a tapsot, mert ki tudja, ki veszi ezt észre, és ki tudja, milyen bejegyzés formájában él tovább e kis szentségtörés a pártközpont káderosztályának idegesítően titokzatos dossziéiban), újból felerősödött a vastaps.

A vallásos révületnek egy fajtája volt ez, mely a kötelességtudó tiszteletből részegítően feledtető mámort varázsolt, a tömeg boldogsága, a vezetettek hálája az iránt, aki levette róluk a gondolkodás önemésztő terhét, aki helyettük szabta meg a cselekvés formáit, aki életével vállalta az ő életük megváltását, s akinek ereje, tudása, hatalma messze a közönséges páriák felett lebeg, magával ragadó egyszerűségében, szerény mozdulataiban párosul az

okosság és a keménység, a fölény és az alázat, a megrendíthetetlen hit s a tökéletes bizonyosság.

Rákosi ismét felállt.

Hiszen lehetetlen volt ülve hallgatni ezt az ünneplést, e hálaadó istentiszteletet, bármennyire nehezére is esik az embernek, tűrnie kell, a köz érdekében viselni a terhet, mosolyogva, azzal az enyhén bocsánatkérő, de egyúttal öntudatos mosollyal, amely egyszerre tagadja és igenli a mennybemenetelt, a földi átlényegülésnek azzal a fájdalmas mosolyával, melyben öröm és keserűség, múlt és jövő fényei villódznak.

Ez volt itt a népi demokratikus mennyország.

Tábornoki egyenruhák keveredtek jól szabott, fekete és sötétkék öltönyökkel, a melleket kitüntetések borították, melyek a népért hozott áldozatos munkáról beszéltek. Miniszterek cigarettáztak a folyosókon a szünetekben, kedves, nyílt, csaknem bocsánatkérő leereszkedéssel beszélgetve a káprázó szemű, népviseletbe öltözött asszonyokkal, a nép igazi képviselőivel, akik azelőtt sohasem jutottak be az Operának kizárólag a burzsoázia számára fenntartott páholyaiba, s íme, most itt vannak, itt ülnek, sétálnak, tapsolnak, eleven bizonyítékaként a megvalósult jövendőnek.

Mert itt mindenki a nép fia volt.

A tábornokok, a miniszterek, a főosztályvezetők, az írók, ez az egész, hatalmas körültekintéssel összeállított protokoll. Ide csak az kerülhetett, aki igaz volt, hűséges, megbízható, akire számítani lehetett a nehéz napokban, s aki tudta, hogy az Államvédelmi Hatóság motorbiciklin száguldó küldönce, a gondosan leragasztott meghívó borítékjában az üdvözülés belépőjét hozza, belépti díj nélkül.

Derűs, önelégült tömeg volt ez, kiegyensúlyozott és meghitt, mint egy nagy család, melynek tagjai ritkán gyűlnek össze, hiszen sok a munka, kemény a harc, ravasz az ellenség, de ilyenkor a vidám kézrázások, vállveregetések, ölelgetések és könnyed italozások csillogó hangulatában mindenki

egyformán cinkossá vált, beavatottá; a rangsorok, ha nem is mosódtak el tökéletesen, de egyformábbá váltak, egyenlőbb lett mindenki az egyenlők között, részese az ünnepi mámornak, a testvéri világnak. Pohárral a kezükben kicsit mindannyian a hatalmat érezték meg, a hatalom fölényes biztonságát, mely egyes-egyedül az ő kezükben van, s érintetlen mindaddig, amíg jól vigyáznak rá.

Egyszerre csak zsongás futott végig a büfétermen.

Rákosi elvtárs jön – hallatszott innen is, onnan is.

S valóban, az engedékeny figyelemmel szétnyíló tömeg sorai közt megjelent a kis köpcös emberke, vidám és érdeklődő mosollyal az arcán, szabályos, fekete ruhában és szabályos ezüstszürke nyakkendőben, mellette vagy inkább fél lépéssel mögötte két ismeretlen férfi, hanyagul zsebre dugott kézzel.

Pillanatok alatt hatalmas csoportosulás kerekedett körülötte. A szerencsésebbek közel kerültek hozzá, szinte árintésnyi közelbe, a kevésbé szerencsések a kör külső érintőjénél ágaskodva igyekeztek elkapni egy-egy pillantását. Akiket felismer, azokkal kezet ráz (s kiváló emlékezőtehetségével sok embert ismer fel), mindegyikhez van egy-két szava, mely nemcsak emlékezőtehetségét, de beavatottságát, ismereteit is dicséri. Az íróktól megkérdezi, min dolgoznak, vagy éppen hanyag tájékozottsággal megemlíti, hogy most olvasta egyik versüket, s az a sor, várjon csak, az a sor (s idézi mindjárt) rendkívüli módon megnyerte tetszését: de előfordul, hogy bíráló, vagy követelő megjegyzése akad (persze finoman és szerényen):

„Régen várjuk már magától azt a regényt, amit megígért, miért nem írja, valami problémája van?"

Mindig többes szám első személyben beszélt, de ez nem a királyi többes volt, hanem a párt többese, a megvalósult egyszemélyi kollektívumnak könnyed jelzése, az akarat és cselekvés egységének nyelvi formába öntött tömör valósága.

Csillogó szemmel hallgatták.

A szentet – a rajongók.

Furcsa rajongás volt ez. Mert az imádat, amely őrjöngő révületbe sodorta őket az ütemes tapsok negyedóráiban, egyszersmind kimondatlan és kimondhatatlan rettegéssel keveredett. Nincs az a vegyész aki ki tudná mutatni, meg tudná határozni a leghívebb hívők lelkében az érzelmi savak és lúgok valóságos arányait. Százával, sőt ezrével voltak olyanok, akik bármely pillanatban készen álltak arra, hogy Rákosi elvtársért odaadják életüket, hogy Rákosi elvtárs parancsára a Turul-madárról a Dunába vessék magukat, – de ugyanezek az emberek gyermeteg félelemmel rázkódtak meg, ha csengett a telefonjuk és meghallották az imádott vezér hangját, ezt a félreismerhetetlen, palócos, néha valahogy az önmaga visszhangját megütő hangot.

Miért féltek?

Az köztudomású volt – ő sem rejtette véka alá, s hívei ezt igazán csak javára írták –, hogy az ellenséggel szemben ravasz, kemény és kíméletlen. Elvégre ő volt az – s erre maga is szívesen emlékezett, sőt hivatkozott beszédeiben –, aki sorra-rendre szétverte a „burzsoá” pártokat Magyarországon, ő volt a „szalámi-taktika” immár nemzetközi hírnevű tudora, aki először a kisgazda pártot szabdalta ízekre-darabokra, megijesztve, megzsarolva, egymás ellen kijátszva a vezetőit, aztán pompás taktikával – kit száműzetésbe hajszolva, kit lecsukva, kit megvásárolva –, kettéhasította és elnyelte a szociáldemokrata pártot is. (Igaz, a testvéri szovjet hadsereg ezenközben ott állomásozott az országban, s ez némiképpen megkönnyítette a dolgát, de azért a zseniális terveket mégiscsak ő dolgozta ki.) Ugyancsak ő volt az, aki egymás után fogatta le a nagyhatalmú katolikus egyház két vezetőjét: Mindszenty hercegprímást és Grősz érseket, ő volt az – s ezt is maga mondta el –, aki álmatlan éjszakokon gondolta végig, hogyan leplezze le, hogyan semmisítse meg Tito láncos kutyáit, a Rajk-bandát; ő volt az, aki este még vidáman és kedélyesen tudott poharazgatni

valakivel, akit még ugyanazon az éjszakán elfogatott, és nem sokkal később bitóra küldött, mint a nép, a haladás, a szocializmus megátalkodott ellenségét. Igen – gondolták a hívők – csakhogy ezek valóban ellenségek voltak, meg akarták lassítani az építés tempóját, vissza akarták rántani az ország szekerét a múlt sarába-mocskába, idegen hatalmaknak akarták eladni a hazát, megérdemelték a sorsukat. Ezért még a híveknek igazán nem kellett volna félniök tőle.

Mégis, akik közelebbről ismerték, akik munka közben, jelentéstétel során, vagy a politikai bizottság előtt találkoztak vele, tudták, hogy ez a kerek, jóságos arc egyáltalán nem mosolyog mindig: elvégre az éleződő osztályharcot nem lehet mosolyogva vívni, nem majális ez, vagy megyebál, s ezt nemcsak az ellenségnek, hanem az elvtársaknak is meg kell érteniök. Ilyenkor, munka közben komoly volt, sőt ideges, türelmetlenül mogorva, bal szemöldökét magasra rántotta, mintha kérdezne valamit, noha már előre tudja a választ. Nem finomkodott és nem udvariaskodott, kereken és nyersen kimondta a véleményét, s mintha erre külön adottsága lett volna: axiomatikus pontossággal tudott fogalmazni, s ha elégedetlen volt, vágásai ha nem is durvák, de annál sértőbben, bántóbban ültek. Egy-egy csaknem udvariasnak tűnő megjegyzéssel a porig tudta alázni legodaadóbb embereit is. Búcsúszava mindig olyan volt, mint valami ajándék hosszú út előtt: az utas ezt vitte, hurcolta magával a következő találkozóig, magyarázgatta magának, elemezgette – mit is akart vele mondani tulajdonképpen? –, hangulatára rányomta a bélyegét, attól függően, hogy kellemes vagy kellemetlen volt-e a búcsúszó.

Mert féltek attól, hogy nem beszél velük, elnéz felettük az operaházi büfében – mestere volt a keresztülnézésnek – és féltek attól, hogy megáll mellettük és beszélgetni kezd. Hiszen sohasem lehetett tudni, hogy egy ilyen beszélgetésből mi derül majd ki. Ha nem is akarta megrontani egy fogadás vagy egy ünnepség hangulatát, a minisztert, aki útjába akadt, tréfásan, de azért mégis jelentőségteljesen megfedte, hogy napok óta várja az

ígért jelentést – s a miniszternek volt egy rossz éjszakája; a tábornoknak odaszólt, hogy tudomása van arról, miszerint az egyik páncélos egységnél gyenge az ellátás – és a tábornoknak is volt egy rossz éjszakája; a filmrendezőtől viszont megkérdezte: megjött-e már a Szovjetunióból a kért színesfilm-nyersanyag, mert ellenkező esetben már holnap maga intézkedik, hogy azonnal szállítsák – s a filmrendezőnek volt egy jó éjszakája. Vitatkozni nem lehetett vele, de még csak beszélgetni is alig, nem csupán azért, mert a vita nem volt ajánlatos és mert amúgy sem tűrt ellentmondást, hanem, mert egyszerűen szóhoz sem engedte jutni a szemben állót. Gyorsan beszélt, hirtelen váltotta a tárgyakat, anekdotázott vagy utasított, követelt vagy fenyegetett, erőszakoskodott vagy éppen csak csevegett, de mindezt úgy, hogy a szemben álló „igen”-nél vagy „nem”-nél sokkal többet aligha mondhatott volna, egyre jobban érezte, hogy véleménye nem is fontos, amit ő mondhatna, az amúgy is jelentéktelen, arra Rákosi elvtárs nem is kíváncsi, annál kevésbé, hiszen Rákosi elvtárs már előre tudja azt is, amit ő mondani készül neki. Inkább hallgatott meghatottan és alázatosan.

Kora reggel, fél nyolc felé, már odagördült kocsija a pártközpont épülete elé, s szobájának ablakában késő éjszakáig égett a lámpa. Munkaüteme nehéz volt és kemény, annál is inkább, hiszen nem volt már fiatal ember. Az is igaz ugyan, hogy a dolgozószobája mellett egy kis külön helyiség húzódott meg, dívánnyal, fürdőszobával, italokkal, ahova ha fáradt volt, behúzódott aludni, míg munkatársai ezt nem tehették meg, nem lévén külön hálószobájuk és fürdőkádjuk az irodában. Ennek következtében szokássá vált, hogy a főosztályvezetők és az osztályvezetők késő éjszakáig benn tartózkodtak a pártközpont vagy miniszterelnökség hivatalában, hiszen mi történik akkor, ha tegyük fel, Rákosi elvtárs este fél tizenegykor telefonon keresi őket, s ők már hazamentek, szégyentelen, kispolgári kényelemszeretetből: otthagyván az osztályharc frontjának azt a szakaszát, ahová a párt állította őket.

S lassan-lassan úgy alakult, hogy a miniszterhelyettesek lesték a minisztereket, a főosztályvezetők a miniszterhelyetteseket, az osztályvezetők a főosztályvezetőket és senki sem mert hazamenni, noha halálosan fáradt volt mindenki, a szoba megtelt hideg füsttel, a szőnyegen, az íróasztalon, a fotelokon félig szívottan cigarettacsutkák hevertek, a titkárnők régen eltűntek már, feketét nem főzött senki (amúgy is legalább öt erős duplát ittak meg aznap), de mégsem mentek el, csak ültek, fejüket tenyerükbe támasztva, szemük előtt vibrált egy értelmetlen számoszlop vagy egy hasznavehetetlen jelentés: dolgozni már nem tudtak, csak azt tudták, hogy otthon alszik a feleség, a gyerekek is régen alszanak már, hetek óta még vasárnap sem játszanak velük, s hónapok óta nem voltak sem moziban, sem színházban, könyvet emberemlékezet óta nem olvastak, igen, fel kell építeni a szocializmust. És Rákosi elvtárs kitart a maga őrhelyén.

Féltek a memóriájától, az aránytalanra méretezett koponyaboltozat mögötti agytól, ettől a félelmetes adat- és anyagraktártól, amelyben mintha minden benne lett volna, ami csak az országra s kilencmillió lakosára vonatkozik. Persze tudták, hogy vannak ennek a memóriának kisegítői is: a káderosztály, az államvédelmi hatóság, irattárak, jegyzetek, jelentések és feljelentések; de ez nem változtatott azon a tényen – inkább csak erősebben hangsúlyozta –, hogy ebben a fejben minden benne él, ami ott lapul a kartotékokon apró feljegyzések vagy pirossal aláhúzott megfigyelések formájában – a múlt kisebb-nagyobb kisiklásai, egy kis fasiszta fertőzés, egy rokon, aki Ausztráliába disszidált, egy futó kaland, kis ellentmondás az önéletrajzban, anyagi zavar, egy bezáratlanul felejtett íróasztalfiók; Rákosi elvtárs mindenről tud, pontosabban, nem lehet sohasem tudni, mi az, amit tud és mi az, amit nem – így hát abból kell kiindulni, hogy mindenről értesülve van. S ennek a roppant memóriának természetesen nemcsak az a tulajdonsága, hogy mindenre emlékszik, hanem – ami ugyanennek a másik oldala –, hogy semmit sem felejt el, néha

beszélgetés közben egy félmondattal vagy egy burkolt megjegyzéssel visszavág egy régmúlt botlásra, hibára, amiről az illető is szeretett volna megfeledkezni. Egyre inkább úgy tűnt, hogy mindenki az ő kezében van, ebben a hatalmas, húsos, tömpeujjú tenyérben, amely egyként tud simogatni és összeroppantani.

Valójában korlátlan hatalmától féltek. Mert vajon ki is ellenőrizné, csorbítaná ezt a hatalmat? Az persze nem volt kétséges – s ő is gondosan ügyelt, hogy még a kétség árnyéka se vetődjék erre –, hogy Sztálin elvtárs nagyobb és hatalmasabb nála. De éppígy nem volt kétséges az sem, hogy ő Sztálin legteljesebb bizalmának letéteményese, hiszen csak úgy beszéltek róla, mint Sztálin legjobb magyar tanítványáról. Tudták, hogy íróasztalának egyik telefonja egyenesen a Kremllel kapcsolja össze, s ő gondoskodott róla, hogy beszélgetés közben olykor, majdnem mellékesen, elpötyögtesse: „Éppen tegnap említette nekem a telefonba Molotov elvtárs...” Akiknek az a kitüntető szerencse jutott osztályrészül, hogy a Szovjetunióba ellátogathattak, a kijevi vagy lvovi repülőtér Inturiszt kirendeltségének egyik-másik bőbeszédűbb tisztviselője olykor elfecsegte a hírt, ami az újságok hasábjaira sohasem került rá: „Tegnap átutazott itt Rákosi elvtárs is, Moszkvába menet a magánrepülőgépén...” Igazán? – csodálkozott a magyar vendég, s a szovjet hivatalnok a beavatottak fölényével csak rálegyintett: „Gyakran jár erre, mindig nagyon udvarias és limonádét iszik...” A magyar utasnak pedig az járt a fejében, hogy ilyenkor biztosan magához Sztálinhoz megy beszámolóra és talán egy kis, meghitt beszélgetésre. Vajon ha egyszer Rákosi elvtárs megharagudnék rá, kihez fordulhatna ő akkor védelemért? Talán Sztálinhoz? Micsoda ostobaság!

Talán a „négyesfogat” három másik tagjához, Gerőhöz, Farkashoz vagy Révaihoz? Kétségtelen: ezek hatalmas emberek. De éppen annyira kétségtelen, hogy Rákosi elvtárs toronymagasságban áll felettük. S ők nemcsak elfogadják, de hirdetik is elsőbbségét, az övéket meghaladó, számukra elérhetetlen képességeit. A vezetésben tökéletes volt

az egység: a másik három teljesen alárendelte magát törvényerejű akaratának.

Mert akire Rákosi megharagudott, az menthetetlen volt. Kegyetlensége nem ismert tréfát. Keménysége mindig az ügy érdekét tartotta szem előtt, de hogy mi az ügy érdeke, azt ő határozta meg, senki más. Lehetett valaki akármilyen magas polcon, a csepeli vasművek vezérigazgatója, norvégiai követ, egyetemi tanár, megyei tanácselnök, ha nem teljesítette idejében a kirótt tervet, ügyetlenül viselkedett egy fogadáson, nem ültette át szakszerűen a szovjet tapasztalatokat, vagy baráti társaságban kétértelmű megjegyzést tett, – másnap arra ébredhetett, hogy senki és semmi, Rákosi elvtárs utasítására leváltották s altisztnek vagy rakodómunkásnak sem mehet el korábbi munkaterületén. A jónevű kritikus elítélő bírálatot írt egy darabról, ami neki nem tetszett, de ami a pártközpontbeli elvtársak szerint politikailag fontos volt, mert fokozta a kulákok elleni gyűlöletet a falun. Rákosi elvtárs csak felemelte a telefonkagylót, s a kritikusnak máris nyilvános önkritikát kellett gyakorolnia, meg kellett írnia, hogy súlyosan tévedett, a darab nem rossz, hanem jó, s ő nem figyelte meg eléggé a szépségeit, nem értette meg eléggé a mélységeit, s miután ez megtörtént, az illető úgy repült az állásából, hogy a lába sem érte a földet. A magas állású pártfunkcionárius valahol megjegyzést tett arra, hogy az ütemes tapsok nem tartoznak okvetlenül hozzá a szocializmus építéséhez. Nem csukták le, de hamarosan azon vélte észre magát, hogy jelentéktelen és mellékes beosztásba csúszott „felesleges ember” lett, s új környezetében mindenki kerüli a vele való kapcsolatot. Sem múltbeli érdem, sem magas rang, sem díszes kitüntetés nem adott védőpajzsot; mindig a legutóbbi teljesítmény, legutóbbi hiba számított; mert Rákosi elvtárs igazságos volt. Félelmetesen igazságos.

És mégis, a félelem, ami a legjobb híveit is eltöltötte, tulajdonképpen csak egyik összetevője, alkotóeleme volt az iránta érzett rajongásnak, furcsa, hideg borzongás a forró mámorban, mely a tudat

legmélyén csak értékesebbé tette a boldogságot, izgalmasabbá a gyönyört, tartalmasabbá a beteljesülést. Volt abban valami kábító és csak a részegséghez hasonlítható: fenn lebegni a csúcsokon, a vakító nap közelében, ahonnan olyan könnyű hirtelen a mélybe zuhanni. Ha ő mondta ki, sokszoros jelentőségűvé vált minden szó. Napokig, hetekig lehetett „élni” belőle, kéjesen idézgetni, mesélgetni, hogy „Képzeljétek, szól a múltkor a telefon, halló, azt mondja, itt Rákosi, hát elvtárs, csak annyit akarok mondani magának, hogy azért azt az előterjesztést jobban is ki lehetett volna dolgozni, de így sem rossz, egyáltalán nem rossz, személyesen magam terjesztem fel érte kitüntetésre, hogy van a felesége?”

Alakja mindinkább legendává vált, emberfölötti és természetfölötti tulajdonságokkal felruházott legendává. Keveset alszik, suttogták a hívek; elég neki három-négy óra is, viszont rengeteget olvas, négy-ötszáz oldalt is naponta, politikát és szépirodalmat, költészetet és tudományt egyformán, az aznapi újságokat már reggel kilencre átnézi, és nemcsak a *Szabad Nép*et meg a *Pravdá*t, hanem a *Manchester Guardian*t és a *New York Times*t is, a *Le Monde*-ról, meg az *Unità*ról nem is beszélve; sasszeme van, minden könyvben és cikkben azonnal azt pillantja meg, ami a legfontosabb. Akárcsak a görög istenek, hol itt, hol ott tűnik fel, teljesen váratlanul és bejelentetlenül, a hajnali órákban egyszerre csak ott terem a nagyvásárcsarnokban s az ámuló háziasszonyoktól megkérdezi, elégedettek-e a krumpliellátással, van-e paradicsom a piacon, miért ment fel a sárgarépa ára, s hogy elég leveles-e az idei káposzta; aztán egy faluba toppan be, ahol hónapokkal ezelőtt elvállalta egy parasztcsalád tizedik gyerekének a keresztapaságát, no de arra igazán nem számítottak, hogy személyesen is eljön a keresztelőre, és most itt van és még ajándékot is hozott az újszülöttnek meg a mamának.

Szeretett jóságos lenni, büszke volt jóságára, hiszen ő volt a nagyszerű elme, aki halhatatlan tömörséggel fogalmazta meg a rendszer – az ő rendszere! – alapgondolatát: „Nálunk legfőbb érték

az ember!” E jelmondat valójában arra szolgált, hogy tudassa a külvilággal tevékenységének alapmotívumát, minden gondolatának mozgatórugóját, eszméinek mintegy kvintesszenciáját. Mert – senkit sem téveszthetett meg a fogalmazás többes száma – a „nálunk” kétségkívül és határozottan annyit jelentett, hogy „nálam” – nálam, elvtársak, a legfőbb érték az ember, vigyáznom kell az emberre, annál is inkább, mert én már kiemelkedtem azok sorából, akikre e főnév illik.

Ez a kiemelkedés bizonyosfajta szabadságot adott neki, s ő valóban élt is ezzel a szabadsággal. Hiszen melyik hívét nem hatotta meg könnyekig, amikor az asszonyoknak kezet csókolt, – amikor köztudomású volt, hogy a kézcsók tilos, mint burzsoá csökevény. Óh, Rákosi elvtársnak szabad volt… Egyenesen „jól állt neki”, vonzóbbá, emberibbé, hitelesebbé tette alakját e kicsit századelejinek tűnő mozdulat, az öreg forradalmár gavalléros udvariassága, mely mögött felködlöttek a régi asszonyok, akik minden bizonnyal hódolattal vették körül e nem éppen daliás, de roppant vonzó férfiút.

Óh, Rákosi elvtársnak sok minden szabad volt, ami földi halandóknak nem engedtetett meg!

Mert milyen jól is hangzott az ő szájából az a fura mondat, hogy: „Hát, elvtársak, ha Isten megsegít, az idén is jó termésnek nézünk elébe.” Avagy mennyire természetesnek tűnt, amikor így szólt a körébe sereglő hívekhez, hogy: „A mi pártunkat még az Isten is szereti, május elsejére mindig jó időt küld ránk.”

Emlegette volna bárki az Isten nevét, aligha kerülte volna el a „klerikális befolyás” vádját! De Rákosi elvtársnak szabad volt így beszélnie, hiszen – ki tudja? – lehet, hogy ő még az Istennel is jóban van, egyfajta elvtársi viszonyban, cinkos egyetértésben, egymásra kacsintó hunyorításban.

Igen, ő más volt, mint a többiek.

Mások voltak a szabályai, határai, gondolatai, mások az agytekervényei s mások – nyilván – a fizikai

funkciói. Egyáltalán semmi csodálkoznivaló nem lett volna azon, ha véletlenül kiderül, hogy Rákosi elvtárs biológiailag is más életet folytat, mint a többi halandó, kik közül, ha testileg nem is, de szellemileg sok fejjel kimagaslott.

Valami felmérhetetlen büszkeség élt a hívők soraiban, hogy a végzet olyan vezért adott nekik s az országnak, mint Rákosi Mátyás. Volt egy suttogva terjedő elmélet is, amely nagyjából úgy hangzott, hogy Gottwald vagy Gheorghiu-Dej kitűnő elvtársak ugyan és minden tiszteletet megérdemelnek, de hát azért az összes népi demokráciák vezetője közül a legkiemelkedőbb mégis a mi Rákosi elvtársunk. Az elmélet ellen hivatalosan, a pártiskolán, a szemináriumokon mindig felléptek, és hibás, nacionalista elhajlásnak minősítették, de amúgy szelíden s valami kis cinkos elnézéssel – elvégre, ha nem is szabad és nem is illik róla beszélni, azért a mélyén mégiscsak van valami –, megfigyelték ugye az elvtársak, hogy Sztálin elvtárs 70. születésnapján, a díszünnepségen, az első sorban csak egyetlen népi demokratikus pártvezető ült: a mi szeretett Rákosi elvtársunk. S ha Sztálin halála után a Szovjetunió Kommunista Pártja vezetősége felkérte volna Rákosi Mátyást, hogy nehéz helyzetében kivételesen tisztelje meg őket és vegye át a szovjet párt vezetését, ez hívei számára nagy megtiszteltetést jelentett volna, de nagy meglepetést nem.

Csoda-e, hogy e legendás férfiú legendájára egyrészt éberen vigyázni kellett, másrészt gondoskodni arról is, hogy bővüljön és terebélyesedjék? Lehetett-e személyes hiúsággal s nem politikai célszerűséggel magyarázni azt, hogy egy idő után minden róla készült fényképet be kellett mutatni neki, s nyomtatásban csak az jelenhetett meg, amelyikről ő maga úgy találta, hogy előnyösen mutatja be meglehetősen előnytelen, holdarcú, nyak nélküli, egyre inkább elhájasodó figuráját? A teljes hatalomátvétel időpontjától kezdődően külön irodalma támadt élete történetének, ragyogó tetteinek, s 1952 márciusában, hatvanadik születésnapján vörös bór kötésű antológia jelent meg *Magyar írók Rákosi Mátyásról* címmel, amelyben az

ország legismertebb kommunista és nem kommunista írói rótták le versben és prózában tiszteletük adóját a magyar nép bölcs atyja és nagy vezére előtt. Egy idős és tehetséges festő megfestette képét, metszett szemű feleségével az oldalán, amint a nép egyszerű gyermekeivel társalog: a Néphadsereg Színházában megrázó színművet mutattak be, amely a legteljesebb hitelességgel mutatta, hogy az 1919-es proletárdiktatúrának nemcsak egyszerűen vezére, hanem ő volt egyben leghősibb katonája is.[88]

---

[88] 1953. március 15-én, a Kossuth-díj kiosztásának ünnepségén, a szertartás lezajlása után, a parlamenti büfében álldogáltunk és beszélgettünk Darvas Józseffel, az akkori közoktatási miniszterrel és Veres Péterrel, az írószövetség elnökével, amikor odalépett hozzánk Rákosi Mátyás. Az első üdvözlések és gratulációk után Veres Péter legújabb regényére terelődött a szó. Ez a könyv, amely egy több kötetre tervezett nagy önéletrajz első része volt, s egy parasztfiú útját ábrázolta a század elején, azokban a napokban jelent meg.

– Olvastam a könyvedet, Péter – kezdte Rákosi. – Jó könyv, szép könyv, csak tudod-e, mi a te bajod?

Veres Péter kíváncsian nézett rá.

– Az a te bajod, barátom, hogy vajból van a szíved...

– Ezt mire érted? – kérdezte Péter bácsi.

– Nézd, írsz a könyvedben a falusi életről, de egyetlen szót sem írsz a kulákokról. Mintha a ti falutokban nem is lettek volna kulákok.

– Hát nem is igen voltak – mondta Veres Péter.

– Ne mondj már nekem ilyet – torkolta le Rákosi. – Én is falusi gyerek voltam. Nálunk is voltak kulákok, gőgösek, rondák, kizsákmányolók, szívták a szegényparasztok vérét, s a parasztok meggyűlölték őket... A te bajod az, hogy erről hallgatsz... Nem akarod meggyűlöltetni a kulákot... Szemmel látható volt, hogy Veres Péterben forr a méreg. Rátarti ember az öreg, aki mélyen meg van győződve, hogy senki nála jobban a magyar falut nem ismeri; s most meg jön ez a szatócsfi és kioktatja, hogyan kell a paraszti életet hitelesen ábrázolnia. De felelni erre egyenesen nem lehetett, hacsak nem akart méginkább a kulákok védőjének látszani. Ezért hát kitért a vita elől, de azt nem állta meg, hogy más oldalról, igen kacifántosan, vissza ne szúrjon.

– Más most az én bajom – mondta s nagy aggodalmasan nézett Rákosira. – Folytatom a könyvet és most elakadtam vele...

– Nocsak – szólt Rákosi –, mi a baj, hátha segíthetünk...

– Tudod – folytatta az öreg –, éppen 1918-19-nél tartok... Akkortájt tucatjával jöttek a szocialista röpcédulák le hozzánk, a faluba... Mi meg faltuk őket, tanultunk belőlük, forradalmasodtunk általuk...

Mindezekre a művészi alkotásokra a hivatalos vélemény szerint szükség volt a nép szocialista nevelése érdekében, de nem lehet azt mondani, hogy ő maga személy szerint ne szerette volna ezeket a műveket.

Sztálin halálakor a tekintélye nemhogy csökkent volna, még inkább megnövekedett. A hívők úgy érezték, hogy most még inkább tömörülni kell körülötte, s egyébként is, a munkásmozgalom hierarchiájában a Legnagyobb eltűntével az ő személye csak még magasabbra került. Mikor 1953. május 10-én megjelent a parlament előtti téren, hogy a választások előtt programot hirdessen az összegyűlt tömegnek, hatalma sugárzóbb és töretlenebb volt, mint bármikor annak előtte.

„A hatalmas, ünnepien feldíszített teret zsúfolásig megtöltik Budapest dolgozói" – írta másnapi beszámolójában a *Szabad Nép*. – „Az énekszóval, a zászlók alatt felvonuló sokszázezres

---

- No, mi itt a hiba? – kérdezte Rákosi.
- A hiba az – sorolta gúnyos nyugalommal az író –, hogy ti, kommunisták aztán később kisütöttétek, hogy az egyik röpcédulát szociáldemokraták írták, a másikat frakciósok írták... Hát most mi a csudát csináljak ezekkel...
- Eh – legyintett Rákosi –, ezen nem érdemes sokat rágódni... írhatod nyugodtan, hogy a párt küldte le őket...
- De nemcsak ez a baj – folytatta Veres. – Nagyobb baj is van. Pudod, mikor Vörös Őrségben a románok ellen harcoltunk, az egész frontszakasznak, ott a Tiszánál, Böhm Vilmos volt a parancsnoka...
Böhm nevére Rákosi arca elborult: ez a szociáldemokrata pártvezető a legsötétebb jobboldali munkásárulók listáján szerepelt csak az emigráció mentette meg a biztos börtöntől.

– Mármost mi a Böhmről azt hittük, hogy rendes ember és becsületesen vezet bennünket... Most aztán mit írhatok róla?

Rákosi ekkorra már tudta, mit feleljen.
– Nézd – mondta –, nem kell ebből olyan nagy dolgot csinálnod... A legjobban azt tennéd, ha az egész cselekményt átvinnéd a Tiszáról – az északi frontra... Ott nincs semmi probléma... Ott én voltam a parancsnok... Ott rólam írhatnál...

Veres Péter készségesen bólogatott:
– Persze, persze, hiszen szívesen megtenném... Csak hát tudod, hogyan van... Ha a valóságban nem ott játszódott... (M. T.)

tömeg nem is fér el a téren, az emberáradat megtölti a környező utcákat... Az Országház lépcsőjén felállított díszemelvényen Lenin, Sztálin, alatta Rákosi elvtárs arcképe. Az emelvénytől balra, az Országház homlokzatán G. M. Malenkov, L. P. Berija, V. M. Molotov és K. J. Vorosilov arcképei. A jobb oldalon Dobi István, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József arcképeit helyezték el. Szűnni nem akaró éljenzés és tapsvihar, újra meg újra felviharzó lelkesedés köszönti a magyar nép első képviselőjelöltjét, Rákosi Mátyás elvtársat... A tér percekig visszhangzik a hurrától, a Rákosi elvtársat üdvözlő kiáltásoktól."

A szónokot Dobi István, az állam elnöke ezekkel a szavakkal harangozta be:

– Rákosi Mátyás elvtárstól elválaszthatatlanok nagyszerű vívmányaink, az ő neve az a zászló, amely körül egyetlen egységes táborban egyesül az egész magyar nép. Rákosi Mátyás elvtársat a magyar nép forró szeretete és mély tisztelete övezi, mert benne látja békénk nagy harcosát, a független, szabad életünket biztosító békéét, amely népünk legdrágább kincse...

Ezután lépett ő a szónoki emelvényre. „A zászlók magasba emelkedtek, s lengetik őket a zászlótartó kezek, ezer és ezer lengő nemzetiszínű és vörös zászló köszönti Rákosi elvtársat. Zúg, harsan az éljenzés, a taps, s akkor is csak lassan ül el, mikor Rákosi elvtárs megkezdi beszédét."[89]

Ez volt a beteljesülés.

És ezt az embert nevezték hat héttel később

Moszkvában, a Szovjetunió Kommunista Pártjának elnökségében – kalandorpolitikusnak és zsidókirálynak.

Ez az ember ült 1953. július 4-én a magyar parlament ülésén – a második sorban...

---

[89] *Szabad Nép,* 1953. május 11.

A falu arca

Falun mozdult meg először a föld.

A főváros, mely általában érzékeny és ideges szeizmográfja volt az eseményeknek, most inkább hangulatában éreztette, hogy valami van a levegőben, valami rendkívüli és szokatlan, de az élet kilengések és erősebb nyugtalanságok nélkül folyt tovább. A Nagy Imre-beszéd közvetlen hatása persze itt is érezhető volt. Az évekig tartó nyomás megenyhült, az emberek szabadabban lélegzettek, az üzemekben csökkent a tempó, a hivatalokban csaknem egy csapásra megszűntek az éjjelezések: egyszerre kötelező volt a munkaidő befejeztekor hazamenni, s ami eddig megengedhetetlen kispolgári kényelemszeretetnek minősült, hirtelen állampolgári kötelezettséggé vált. Megélénkült a cukrászdák, eszpresszók, sőt az éjjeli mulatóhelyek forgalma; a rádióban régen hallott, „burzsoá csökevényeknek” nyilvánított dallamok hangzottak, a dzsessz zenekarok műsorára új amerikai számok kerültek. Táncolni most már nemcsak szakszervezeti összejöveteleken volt szabad, hanem kávéházakban, zenés mulatókban is. A Belváros szűk kis utcácskáiban hosszú évek csendje után újból halkan zsongani kezdett az élet. A Váci utcában hirtelen kivirult néhány modern, friss, ötletes kirakat, s egyszeriben felidézte a múltat, amely persze korántsem volt olyan csillogó, mint az emberek emlékezetében, de a nehéz évek nyomása alatt önmaga álomképévé szépült. A nők bátrabban rúzsozták a szájukat, s a férfiak merészebb nyakkendőket kötöttek, mindezért most nem járt bírálata megbélyegzés, vagy akár – mint korábban nem is egyszer – elbocsátás, mindez most szabad volt, kissé hivalkodóan és boldogan szabad. A borbélyok, a cukrászok, a képkeretezők, az optikusok, a fényképészek, akik már évek óta alig jövedelmező szövetkezetekben dolgoztak, arról kezdtek ábrándozni, hogy – a kormány ígéretei alapján – ismét megnyitják üzleteiket, néhányan kísérletképpen be is adták kérelmüket s – csodák csodája! – gyorsan megkapták az engedélyt. A

cégtáblákon régi nevek jelentek meg, s az emberek kíváncsian, csodálkozó pillantásokkal nézték őket. A kitelepítettek azon kezdtek gondolkozni, hogyan fognak visszaköltözni régi lakhelyeikre, azok viszont, akik a kitelepítettek lakásaiban éltek, riadtan gondoltak azokra a percekre, amikor a régi tulajdonosok megjelennek a küszöbön.

Noha minden kissé ködösen és bizonytalanul, a bizalmatlanság és a bizakodás, a várakozás és a kíváncsiság vegyülékében élt, a főváros élete felpezsdült, hasonlítani kezdett a régi, lüktető, világhírű városhoz, amely annyi idegen vendéget vonzott egykor.

Viharnak, felfordulásnak itt nyoma sem volt, noha suttogták, hogy az ország egyes vidékein a parasztok között komoly nyugtalanság mutatkozik, hogy egyes helyeken – azzal a felkiáltással, hogy „a kommunizmusnak vége!" – előkerültek a szekrényekből a régi csendőregyenruhák (amelyeket a falu osztatlanul gyűlölt, hiszen a kakastoll egy másfajta terrort jelképezett), hírek keringtek arról, hogy néhány faluban a parasztok erőszakkal próbálták meg visszaszerezni elkobzott földjeiket, – mindez azonban nem okozott veszélyesebb hullámzást a fővárosban.

Az igazság az, hogy az effajta történetek nem is annyira a lakosság, mint inkább a pártapparátus, a pártfunkcionáriusok között terjedtek, s a figyelő megérezhette mögöttük a tudatos terjesztés célzatosságát. Ez aligha volt véletlen. Az új program a legtöbb vitát – s a legtöbb ellenérzést – éppen a pártapparátusban okozta. Nagy Imre beszédének tartalma ismeretlen, szokatlan, csaknem hihetetlen volt azok számára, akik évek óta mást tanultak, mást tapasztaltak s mélységes meggyőződésükké vált, hogy egyedül és kizárólag az a helyes, amit csinálnak, az a bölcs, amit Rákosi akar. A pártfunkcionáriusok füle már régen hozzászokott a frázisokhoz, s ami a legrosszabb volt – noha ott éltek az üzemekben, a hivatalok, vállalatok, kisipari szövetkezetek kellős közepén –, teljesen elszakadtak munkaterületük valóságától. Egy idő után már

elhitték tulajdon jelentéseiket, amelyek – összesítve a konferenciákon és kongresszusokon – az egész dolgozó nép „győzelmi jelentéseivé” változtak. S ha ők elszakadtak az élet valóságos áramától, a munkások, tisztviselők, mérnökök, orvosok, hivatalnokok még inkább elszakadtak tóluk. A pártalkalmazott magányosan, vagy egy-két hívétől körülfogva állt a rejtelmesen zsongó élet közepén, ami a valóságban tökéletesen más volt, mint aminek ő hitte. Külön világban élt, s íme, egyszerre kiderült, hogy mindaz, amit alkotott, amiben hitt (vagy amiben azt hitte, hogy hisz), s amit akár így, akár úgy, de csinálnia kellett – rossz, hibás, káros, elvetendő.

Az első, amivel a pártfunkcionárius szembe találta magát, az a csendes, de nem is nagyon titkolt gúnyos mosoly volt, amely az emberek arcára ült azon nyomban a kormányprogram meghirdetése után. Ebben a mosolyban a megvetés, sajnálkozás, lenézés és gyűlölet keveredett, noha kitörni még nem tudott, s nyilván nem is mert. A pártfunkcionárius azonban megérezte, hogy a „nép”, a közeg, amelyben eddig élt, s amely vakon és válogatás nélkül teljesítette parancsait, egycsipásra megváltozott: ha nem is fordult ellene (noha egy-két helyen ez is megtörtént), annyi bizonyos volt, hogy a tökéletesnek vélt gépezetben egy csavar meglazult, s valami ismeretlen remegés keletkezett benne. A funkcionárius, aki már régen elszokott attól, hogy a valóságos élet hangjait meghallja és megértse, különleges érzékkel most megsejtette a lazulás mögött feszülő erőket, amelyek számára sok rosszat rejthettek, ha kitörésüket kellő időben nem akadályozzák meg. Nyilvánvaló, hogy legtöbbjük – egy töredéknyi kivételtől eltekintve – szembeszegült a lazulással.

Legérezhetőbb volt az ellenállás a központi pártapparátusban, a pártélet legerősebb fellegvárában. A világtól és az élettől elszakadt vezető funkcionáriusi csoport léte elleni támadásnak vette az új programot, s meglehetős nyugtalansággal figyelte a gyorsan kibontakozó eseményeket. Azt

várta és követelte, hogy a legfelső vezetés vessen gátat a fenyegető „bomlásnak”.

Nem kellett sokáig várnia.

Pontosan egy héttel a Nagy Imre-beszéd után, a budapesti pártbizottság nagyértekezletre hívta össze a fővárosi funkcionáriusokat. Az értekezlet előadója Rákosi Mátyás volt. Utána felszólalt Nagy Imre is.

A hangsúly azonban a Rákosi-beszéden volt. Ez a beszéd minden különös kommentár nélkül megértette a pártfunkcionáriusokkal, hogy a helyzet korántsem olyan rossz, mint amilyennek az első pillanatban látszott. Rákosi kifejtette ugyan, hogy ő – a párt egységének megfelelően – teljes egészében magáévá teszi a Nagy Imre-féle programot, de mindjárt önkritikát gyakorolt egy igen lényeges ponton: hibának minősítette azt, hogy az elmúlt héten nem a párt, hanem a kormány hirdette meg elsőnek az új programot. Ez az önkritika azt jelentette, hogy a vezetés továbbra is szilárdan a párt (értsd: Rákosi) kezében van, s egyáltalán nem kell attól tartani, hogy ebben a kérdésben bármiféle változás lehetséges.[90]

Ez a „sorok közötti magyarázat” alapjában véve megnyugtatta az erősen aggodalmaskodó funkcionáriusi gárdát, különösképp amikor megtudták, hogy Rákosi véleménye szerint erős kézzel kell elfojtania vidéki kilengéseket, s ha e kuláklistát el is törlik, azért a kulák továbbra is kulák marad. Az arcok felragyogtak: Rákosi elvtárs a régi, nem kell tartanunk semmitől. A lazulásokra megadjuk a választ.

---

[90] Egy nappal e Rákosi-beszéd előtt került nyilvánosságra, hogy a Szovjetunióban letartóztatták Beriját, azt az embert tehát, aki a Politbüro ülésén Rákosit a legélesebben támadta. Rákosi azonnal válaszolt erre az eseményre, rendkívüli megelégedéssel üdvözölve beszédében Berija letartóztatását, mintegy megnyitva a kaput ezáltal arra, hogy ezt a tényt a mostani változások egyik, talán legfontosabb indokaként lehessen majd kijátszani. A gyűlés résztvevői, akik a moszkvai Politbüro üléséről nem tudtak, ezt még nem értették,de később a suttogó propagandában a pártvezetés, legalábbis a felső káderek között, „bedobta” ezt a potenciális magyarázatot.

A kommunista írók általában helyesléssel és örömmel fogadták az új kormányprogramot. Reakciójuk az új szakaszt illetően nem volt azonos a pozíciójukat, helyzetüket keltő pártfuncionáriusokéval: számukra ez nem elsősorban anyagi-egzisztenciális kérdés volt, hanem egyfajta – már itt jelentkező – morális-erkölcsi probléma, a valósághoz való viszony problémája, eddigi munkásságuk megítélésének kérdése, az irodalom igazságának tendenciája. Általánosságban – néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – maguk sem látták mindazt, ami az országban történt vagy történik, a szocialista realizmus megalkotásáért folytatott viták mögött a lényeg, a valóság halványult el, vagy torzult álvalósággá. A programot mint a pártnak az igazság feltárása irányában tett erőfeszítését üdvözölték, rengeteg intézkedésével (a kitelepítések feloldása, az internálótáborok feloszlatása, az erőszakolt szövetkezetesítés megszüntetése stb.) feltétel nélkül, teljes mértékben egyetértettek, s őszinte igyekezettel vágtak neki saját hibáik feltárásának is.

Ugyanakkor azonban, épp a kommunista íróknál, közvetlenül a kormányprogram meghirdetése után lábra kapott és mindjobban erősödött az a félelem és idegesség, amely végső soron a funkcionáriusok érzelmeivel volt közös: attól tartottak, hogy a megrázkódtatás veszélyezteti az eddig elért eredményeket, legfőként a párt tekintélyét, s olyan visszahatást szülhet, amely károsan befolyásolja, sőt meg is gátolja a továbbfejlődést. Nagy részük abból indult ki, hogy a párt önbírálata súlyosabbnak tünteti fel a bajokat, mint amilyenek azok a valóságban.[91] Az újonnan kialakuló – vagy továbbélő – magatartás ideológiája a pártféltés volt, az az elképzelés, hogy míg egyfelől segíteni kell a pártot hibáinak kijavításában, másfelől meg is kell védeniök az „ellenség” támadásától. Jellemző módon olyan író, mint Déry Tibor, aki az új

[91] Itt külön kell szólni a moszkovitákról, akik az első pillanattól kezdve a legnagyobb ellenszenvvel fogadták az új programot. Bizalmas körökben suttogni kezdtek Nagy Imre régi, emigrációbeli „buharinista” múltjáról, és Illés Béla Nagy Imre kormányát gúnyosan „ideiglenes kormánynak” nevezgette.

programmal messzemenően egyetértett, szükségesnek érezte, hogy a nehéz időkben hűségnyilatkozatot tegyen a párt mellett.

Súlyosbította a helyzetet, hogy mindjárt az első napokban a kommunista írók komoly szemrehányást kaptak a párttól azért, mert nem tárták fel – írókhoz híven és kommunistákhoz méltóan – mindazokat a bajokat, hibákat, amelyekre a kormányprogram (a párt!) felfigyelt és rámutatott. A hivatalos pártnyelv szerint hiba volt, „hogy nem adtak jelzéseket”, lemaradtak az élet mögött, elszakadtak a valóságtól s nem teljesítették kötelességüket a parttal szemben, amelynek – íme! – önmagának kellett mindent megoldania, író-katonái nélkül. Ez a szemrehányás, amennyire jogos volt, olyannyira képmutató és demagóg is egyben: hiszen július 3-ára, tehát egy nappal a hivatalos „indítás”előtt – s ezt mindenki tudta – tökéletesen lehetetlen volt egyetlen olyan sort is publikálni, ami ellentétben állt volna a Rákosi meghirdette választási programmal.[92]

Az írók bármennyire igazságtalannak érezték is ezt a bírálatot, annyit mindenesetre elhatároztak, hogy többet nem akarnak elmaradni a valóság mögött, ezek után elsők lesznek az igazság „feltárásában”, ezzel járulván hozzá a párt sikereihez.

---

92 A legjobb példa erre Csoóri Sándor esete volt. Csoóri, a fiatal, paraszt származású költő, akit a rendszer juttatott egyetemre, lelkes dicsérője volt az új világnak, mindaddig, amíg rendszeres hazalátogatásai során, otthon, a falujában szülei és közvetlen barátai – akik bíztak benne – sorra meg nem cáfolták a falu életének tényeivel mindazt amit a várostikban a propaganda fennhangon hirdetett. A költő ezek urain néhány verset írt, melyek „jelezték”, hogy a falun baj van: *„Bíztam; reméltem, s most tétován / tekintek körül (Nincs valami rendben!) Kerengek gyűlő gondjaim között, / mint ártatlan túsz, bezárt vak veremben... Csodás számokban, szép eredményekben / éltem rajongva, s nem láttam miképpen / hordja, cipeli vállain a népem / sorsának nehéz, túlfárasztó terhét... Nem ért fel hozzám őszinte panasz, / mely arról szól, hogy kevesül a bér, / hogy a paraszt, ki terményét leadja, / bizalmatlan és szűkölködve él.”*

A versek hónapokkal a kormányprogram előtt keletkeztek, de természetesen szó sem lehetett arról, hogy megjelenjenek. Íróasztalfiókban hevertek, s csak hetekkel Nagy Imre programja után láthattak nyomdafestéket a *Csillag*ban.

A helyzet a legizgalmasabb és legválságosabb a falun volt. Szeptember vége felé járt az idő, a gazdasági év végéhez közeledett, az új program értelmében napirendre került a termelőszövetkezetek feloszlásának vagy megmaradásának kérdése. Mi lesz? Együtt maradnak-e vagy széthullnak? Kilépnek-e a tagok, vagy sikerül megmenteni a szövetkezeteket? Miféle indulatok, szenvedélyek, ellentétek, érdekek vívják csatáikat a távoli falvakban? Az Írószövetség úti lehetőségeket biztosított 25-30 írónak: tanulmányozzák a helyszínen ezt a harcot, s egyben segítsenek a helyi pártszervezeteknek minél több szövetkezetet megmenteni. Az írók jelentkeztek az útra, s nem egy- vagy kétnapos kirándulásokra mentek, hanem hetekre. Újonnan fellángoló szenvedély volt ez, a valóság megismerésének izgalma.

Így történt, hogy két fiatal, de már országosan ismert író elhatározta, hogy együtt indul országjárásra.

Az egyik párttag volt, a mások pártonkívüli.

Az előbbi, egy magas, kissé hajlott hátú, rendetlen hajú, hosszú lábú fiatalember, azok közé tartozott, akik nem egyszerűen a zsebükben hordozták a tagsági könyvet, hanem határozottan és megfellebbezhetetlenül a párt költői közé sorolták magukat. Sőt, ő még ennél is többnek, a magyar Majakovszkijnak vélte magát; igyekezett versélésében és megjelenésében egyaránt hasonlítani a kiváló szovjet költőhöz. Néhány esztendővel a háború után tűnt fel, harsány hangú, a párt agitációs céljait megverselő költeményeivel. Irt munkaversenyről, a kollektivizálásokról, arról, hogy az országban egyre kevesebb a gond és egyre több a cukor, versciklust alkotott az 1919-es magyar tanácsköztársaság harcairól; energiájának egészét teljes hittel és lelkesedéssel állította a jónak hitt ügy szolgálatába. A fiatalember versei tehetségesen, formásan és hangosan kiáltották szét a világba azt, amit igaznak vélt; karrierje gyors volt: a párt felismerte benne emberét.

Nemsokára bekerült az Akadémia utcai pártközpontba, mint a magyar irodalom referense, innen az írószövetségbe vezényelték, ahol a pártszervezet titkára lett. Sokan nem szerették merevsége, önteltsége miatt. A fiatalembernek, aki az utóbbi években egyre gyengébb tákolmányokat írt, idejét akkor már csaknem teljesen a politika töltötte be, a versírást egyre inkább csak másodrendű funkciónak tartotta, pontosabban verseket is csak azért írt, hogy politikai tevékenységét alátámassza. Egyike volt a sematikusoknak, olyannyira, hogy az írószövetség első kongresszusán Révai József figyelmeztette őt „balosságára”, arra, hogy a költészetben nemcsak a nehézipar fejlődéséről lehet szó, hanem virágokról, felhőkről és kék égről is.

A költőt Kuczka Péternek hívták.

A másik fiatalember korán kopaszodó, borissza, igen tehetséges regényíró volt, arról nevezetes, hogy munkáiban csaknem kizárólag a parasztság életének ábrázolásával foglalkozott, s a párt hivatalos irányvonalával szemben mindig voltak fenntartásai. Ennek ellenére a könyvei megjelentek, a színdarabjait előadták, csakhogy ezek a művek mindig „építő szándékú”, de éles bírálatot kaptak. A párt kritikusai kivétel nélkül kimutatták a fiatat író „paraszti világnézetét”, „narodnyik” korléteit, ami legfőképp abban jelentkezett, hogy „nem ismerte fel” teljes határozottsággal a „párt szerepét” a társadalom átformálásában, a „szövetkezetek fontosságát” a mezőgazdaságban és így tovább. Ez a fiatal író sokat járt falun, ismerte az Alföld népének életét, észjárását, sőt többet ennél: valódi helyzetét is.

A neve Sarkadi Imre volt.

A két jó barát most elhatározta, hogy közösen nézik meg a világot.

Kuczka azért, hogy vigyázzon Sarkadira, nehogy amaz nem lévén kommunista – elveszítse fejét a felszín kavargásában, amelyet tudvalevőleg – csak a

marxizmus-leninizmus segítségével lehet helyesen megítélni.

Sarkadi azért, hogy végre bebizonyítsa barátjának, eddig is, most is ő látja helyesen a falu életét.

Az ország egyik legelmaradottabb, legszegényebb vidékét választották célként: a homok, a poros akácok, a krumpli, a villany nélküli falvak s a lelkükben is begombolkozó szegényparasztok hazáját, Szabolcs megyét.

Ősz volt, szelíd és langyos magyar ász, érett a szilva meg a szőlő, ha valaki végigsétált a békés, lágy hajlatú vidéken, nem is sejthette, mi dúl a falvak embereinek lelkében.

A költő fölényes biztonsággal vágott neki az útnak, szája szélén azzal a jólismert, kissé titokzatos, sokat sejtető mosollyal, amely azt vélte közölni a világgal, hogy ő, csakis ő az, aki – bár ezt nem hangoztatja gyakran – mégis sokkal többet tud a világról, mint az egyszerű halandók, akiknek nem adatott meg a titkok birtoklása. Noha szerette, magában kissé sajnálta barátját, legfőként annak közeli veresége miatt, hiszen biztos volt abban, hogy az út bebizonyítja neki tévedését: a parasztok a párt mellett vannak, s ha akadnak is olyanok, akik még nem ismerték fel érdekeiket, a többség világosai. látja, mi a helyes, mi a helytelen, mi a rossz. Konokul, megingathatatlanul hitte ezt. Ilyen volt a természete.

Hetekig járták a Nyírség homokdombos, szomorú útjait, megálltak a falvakban, beszélgettek emberekkel, beültek a szövetkezetek gyűléseire és hallgatták a vitát.

A költő feszülten figyelt. Nem először járt ő falun, az elmúlt évek során nem egy előadásra, riportra küldte őt a párt, s olyankor mindig vidáman és jókedvűen tért vissza, azzal a fenségesen nyugodt érzéssel, hogy minden a legnagyobb rendben van, pontosan úgy, ahogy a könyvek előírják.

Most azonban nem látta ezt a rendet, az előre gyártott igazság gyakorlati megvalósulását. Amit

látott, nemcsak más volt, de megdöbbentő, megrázó, leverő, riasztó és félelmetes is.

Látta a hatalmas burgonyaföldeket, amelyeken szedetlen hevert a krumpli; látta a kukoricatáblákat, a sárgulva vénülő, töretlen csövekkel; az elhanyagolt, felszántatlan holdak százait, ahonnan a parasztok a városba menekültek. A szántókat felverte a gaz, kóró nőtt a búza helyén, vakondokok lepték el a barázdákat. A földeket nem művelték.

Aztán beszélt a parasztokkal és – megtudta a helyzet okát. Mert a parasztok egyszerre beszélni kezdtek. Míg azelőtt, ha leérkezett a faluba, szívós türelemmel kellett faggatnia az embereket, akik nem akartak megszólalni (hiába, mindig szófukar volt a magyar paraszt – gondolta), s ha beszéltek, a szavaikból merő általánosságoknál egyebet nem tudott meg soha.

Most egyszerre megnyíltak a lelkek, s ömleni kezdett a panasz. Fájdalom, megalázottság, kiábrándult keserűség és lemondás kavargott a kusza mondatokban.

Egy új világ nyílt meg előtte, – az elmúlt néhány esztendő világa, amelyről mindeddig nem akarta elhinni, hogy így igaz.

Megtudta, hogy a földeket azért nem művelik, mert nincs semmi értelme, hiszen soha nem lehet tudni, mikor veszik el tőlük, mikor adják oda a szövetkezetnek. Megtudta, hogy sokan menekülnek a földtől, mert az nem megélhetést, csak terhet, adót, gondot, bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot jelent. A kisparasztot sújtotta – a menekülés vagy a szövetkezet felé terelte – az adó, a beszolgáltatás, a tagosítás. Nem volt ellentmondás, a kötelezettségeknek eleget kellett tenni, ha törik, ha szakad. A harasztot fenyegette a tanácselnök, a tanácselnököt a falusi párttitkár, a falusi párttitkárt a járási pártbizottság, a járási pártbizottságot a megyei pártbizottság, a megyei pártbizottságot az országos pártbizottság kiküldöttei, instruktorai, megbízottai, ezeket az Akadémia utcában ülő

osztályvezetők, főosztályvezetők, ezeket a párt titkársága – közvetlenül Rákosi Mátyás.

A terveket teljesíteni kellett.

És hányféle terv volt!

Volt hús begyűjtési terv, tojás begyűjtési terv, zsír begyűjtési terv, burgonya begyűjtési terv. Terve volt az olajos magvak begyűjtésének, a len és kender begyűjtésének, amelyekre a különböző állami vállalatok szerződéseket kötöttek a parasztokkal, s bármi történt is – aszály, jégverés, tűz –, a szerződésben lekötött mennyiséget behajtották rajta. Hányszor előfordult, hogy a szerződést teljesíteni nem tudó parasztnak, aki már a saját gabonáját hivatalos áron eladta az állami begyűjtő szerveknek, kétszeres vagy háromszoros fekete áron kellett lisztet vásárolnia, hogy maga és családja kenyérhez jusson.

S nemcsak a begyűjtésnek volt terve, hanem a termelésnek is. Az Országos Tervhivatal pontosan meghatározta, hogy megyénként, járásonként, falvanként mennyit kell termelni búzából, zabból, árpából, napraforgómagból vagy lucernából. A falusi tanácselnöknek kötelessége volt, hogy a falujára kiszabott vetésterveket keresztülhajszolja. Termelni kellett, mindenképpen és minden áron. Voltak vidékek, ahol évtizedek, sőt századok óta főként egyféle veteménnyel foglalkoztak a parasztok. Termésük ellátta az egész országot, de ezenfelül hatalmas exportot biztosított, mint például Makón a hagyma, Szeged környékén a pirospaprika és így tovább. A terv azonban mindent megváltoztatott. A hagymaföldek helyébe, a szovjet példa nyomán, gyapotültetvény került, noha itt gyapotot sohasem termeltek, s nem is termett, mert sem a föld, sem az időjárás nem volt megfelelő. A végén sem hagyma, sem gyapot; a kedvükszegett parasztok csak vállukat vonogatták: ők mindent megmondtak előre.

De a terv volt az úr, a törvény, az Isten, amelyhez igazodni kellett, amelyet teljesíteni kellett; amely befonta a vidéket, behálózta az életet, megfojtott minden egyéni kezdeményezést és

törekvést. Nem volt az életnek egyetlen területe sem, ahová az állam be ne férkőzött volna mindenhová eléró, fojtogató karjaival. A tervet állami alkalmazottak „védték”, külön e célból fizetett és felhatalmazó tisztviselők, akiknek egyetlen feladata volt csak: begyűjteni, begyűjteni, begyűjteni.

Az egykor dúsan termő Magyarország egyre inkább üres kamrához kezdett hasonlóvá válni. Hová tűntek a magyar föld kincsei? Mindenekelőtt a testvéri Szovjetunióba.[93] Aztán Kelet-Németországba, Berlinbe, amelynek versenyt kellett tartania Nyugat-Berlinnel. Az Alföldön 1953 tavaszán a parasztok 20 deka kenyérért álltak sorba, a kamrákból mindent elvitt a begyűjtési minisztérium embere, még a padlásokat is kisöpörte, az egyéni (és törvényben biztosított) fejadagokkal egyetemben. Nem maradt sem kenyér, sem vetőmag. A világhíres szőlőtermő vidékeken elhanyagolva, tönkretéve meredeztek a karók, mert nem voltak szőlőművelő vegyszerek, nem volt kékgálic (az állami terv ugyanis ennek a gyártásáról megfeledkezett), nem lehetett szőlőkarót kapni, azonkívül nem volt érdeke senkinek, hogy szőlőt termeljen, bort ápoljon, hiszen az állam fillérekért, úgyszólván ingyen vitte el tőlük az ezreket érő italt: A mecseki, az egri, a badacsonyi boruk hazájában a borkedvelők kukoricacsutkából készült iszonyú folyadékot kaphattak a kocsmában, ha egy pohárra megszomjaztak, s Tokajban új kőbányák verték szét azt a vulkánikus talajt, amelyen a világ egyik leghíresebb borát szüretelték századokon át. Azokat, akik – elvétve szóvá tették a lehetetlen állapotot, megvádolták azzal, hogy a szocialista Magyarország, a „vas és az acél” országának ellenségei. A hangok tehát mindjobban

[93] Ide kívánkozik ezeknek az éveknek keserű vicce:
A magyar-szovjet határon levő záhonyi állomás főnökét beszámoltatja a közlekedésügyi miniszter a félévi átmenő forgalomról. Az állomásfőnök elkezdi sorolni: „Kiment az országból 4.000 vagon búza, 5.000 vagon sertés, 100.000 vagon alumínium, 3.000 vagon gyümölcs, 600 vagon bőr…
A miniszter idegesen szakítja félbe: „Jó, jó, de mi jött be az országba?
Az állomásfőnök arcrándulás nélkül válaszolja: „A Mojszejev együttes.”

fogytak, majd elhallgattak; a szőlők pusztultak, a vincellérek és a hagymatermelő szakemberek elmentek a városba „esztergályozást” tanulni, mert az jövedelmezőbbnek és valamivel nyugodtabbnak bizonyult, mint a falusi élet.

S előre, ütemszerűen meghatároztatott a szövetkezetfejlesztés terve is. A magyar mezőgazdaságból, ahonnan a nagybirtokot már száműzték, most száműzni kellett a kisbirtokot is; a magyar mezőgazdaságot „szövetkezetesíteni kellett, minthogy a szovjet mezőgazdaság is „kolhozosítva” volt. Ennek megfelelően pontosan, százalékszerűen kiszámították, hogy egy megyének, egy járásnak, egy falunak mikor kell teljes egészében kollektivizálva lennie, mikorra kell minden egyes parasztnak belépnie a szövetkezetbe.

Jaj volt annak a megyei titkárnak, akinek területén a tervszám nem valósult meg az előre meghatározott időben. Ahol vonakodást, elégedetlenséget tapasztaltak, ott előkerültek az „adminisztratív eszközök”.

A vonakodó parasztgazdát először büntetni kezdték. Büntetni könnyű volt. Büntették, ha a beadást nem teljesítette időben, büntették, ha a beadásra kerülő sertéshús minősége silányabb volt a kelleténél; büntették, ha valami szabálytalanságot találtak az udvaron: nem volt megkötve a kutya, vagy a kút nem volt előírásszerűen lefedve. Büntetés büntetés után jött, egyik vonta maga után a másikat: a gazdát naponta citálták a tanácsházba vagy a pártirodába.

Aztán már nem a tanácselnök és nem a párttitkár beszélt vele.

A falusi rendőrőrs parancsnoka idézte maga elé.

Ekkor megérkezett a járási államvédelem tisztje.

Éjszakánként néha egész családok tűntek el.

Nagy, fekete teherautók álltak meg a házak előtt, a családokat felpakolták, futottak velük vagy harminc, negyven kilométert, aztán lerakták őket az

út szélére, sorsukra hagyván a kétségbeesett embereket, akik mire visszagyalogoltak a falujukba – semmijük sem maradt. A házukat lefoglalta a tanács vagy az ávó, a földjüket odaadták a szövetkezetnek, a jószágot szintén.

Legtöbben persze nem akartak erre a sorsra kerülni. Beléptek hát – önként. Parasztok, akik egy életen át a magukén gazdálkodtak, s parasztok, akik egy életen át vártak arra, hogy saját földjük legyen, pár évvel azután, hogy a földreform teljesítette vágyaikat, mehettek be a „közösbe”, kis diktátorok, többnyire hozzá nem értó szövetkezeti elnökök és brigádvezetők parancsuralma alá.

Mindegy, a fő az volt, hogy a falu határába kikerüljön a büszke tábla: „Termelőszövetkezeti község”.

A szövetkezeteket az állam minden eszközzel támogatta. Voltak közöttük olyanok, amelyek hamarosan híressé váltak. Az év végi jövedelemosztáskor a parasztok tisztességes pénzösszegeket kaptak – mint kiderült –, azokból a pénzekből, amelyeket az állam kölcsönként adott nekik. A hírnév, a jó munka, a magas osztalék alapja a legtöbb helyen ugyanis az állami kölcsön volt; a híres szövetkezetek többsége az állam nyakán élt, abból a nemzeti jövedelemből, amelynek egy részét nekik kellett volna megtermelniök. Potyemkin-falvak egész sora: a lelkendező jelentések és filmhíradók, a nagyszerű számok és eredmények, az elnökök kitüntetései és Kossuth-díjai mögött ott lapult a deficit, amely nemhogy fogyott volna, hanem az évek múlásával egyre nőtt.

A szegényebb, gyengébb, elhanyagoltabb szövetkezetek pedig nyomorogtak. Kinek volt kedve dolgozni? S akinek még volt, az is inkább azt a kert nagyságú földecskét művelgette, amelyet a szövetkezetbe lépés után „háztáji gazdaság” címén megtarthatott magának.

1953 közepén Magyarországon, ahol a parasztság évszázadokon át harcolt azért a földért, amit 1945-ben végül is megkapott, a bevetésre

alkalmas 10 millió holdból 1 millió hold föld állt vetetlenül, elhagyottan!

De volt még egy terv, a gazdasági terveket kiegészítő, de azoknál is fontosabb és elvetemültebb: a falusi osztályharc élezésének a terve. A kulák elleni harc.

A kulák hivatalból üldözendő lény volt, maga, családja, rokonai. Elvehették a földjét, kikergethették házából, leköphették az utcán. Akinek apja, vagy véletlenül valamilyen rokona kulák volt, az elveszett. A kulákgyerek eleve gyanússá vált. Egyetemre, felsőbb iskolára nem vették fel, katonai szolgálatra nem hívták be, a legmegalázóbb munkaszolgálatra vitték. Akire ellenségei ráfogták, hogy kulák, az felkészülhetett a legrosszabbra. Az ávó vadászott a kulákokra: jaj volt annak, aki egyszer a kezei közé került. Kulákot verni érdem volt, forradalmi cselekedet, figyelemre méltó tett, amelyért nem büntetés, hanem dicséret járt. A kulák volt a gonosz, minden bajnak az okozója.

Amikor a városban hirtelen eltűnt a kenyér, lábra kapott a legenda – a „hivatalos legenda” persze –, hogy a kulákok a disznókkal etetik fel a kenyeret, azért nincsen. Ahol nem volt kulák, ott csinálni kellett, hiszen a terv előírta, hogy a falusi osztályellenséggel le kell számolni. Aki megsértette a párttitkárt vagy a tanácselnököt (akárcsak azzal, hogy ellentmondott neki), várhatta, hogy nemsokára rákerül a „kuláklistára”, még akkor is, ha sohasem volt kulákbirtoknak minősíthető földje. Nem kellett több, mint egy sóhajtás: „Megint nincs eső, nem segít bennünket az Isten”, s a rágalom, mint nyúlós-ragadós nyál hozzátapadt a védtelen és kiszolgáltatott parasztemberhez.

Míg azelőtt a falu szegényei irigységgel vegyes gyűlölködéssel nézték a jómódú, fényes csizmás, a gyerekeiket egyetemen taníttató parasztok életét – hiszen ha nem is a vadságig élezetten, ellentétek mindig voltak a parasztok között is –, most egyszerre inkább a szánalom kerekedett felül bennük. A mesterségesen szított osztályharc az ellenkezőjére fordult: sajnálatot keltett. S az emberek nemcsak a

„kulákot” sajnálták. Féltették önmagukat is. Hiszen így vagy úgy, mindenkinek voltak „kulák rokonai”, barátai, ismerősei, ezzel vagy azzal a „kulákgyerekkel” együtt járt iskolába, együtt játszott a porban és homokban, a falu természetes családi és érzelmi viszonylatai, amelyek éppen természetességüknél fogva egészségesek voltak, az évek során veszedelmesekké váltak. A félelem és rettegés légköre fojtogatta a falut. Soha senki nem tudta, hogy mikor, miféle megaláztatás vár rá. Akire a szégyenbélyeget egyszer rásütötték, az viselhette egy életen át. A „kulákbefolyás” vádja fenyegetően lebegett mindenki fölött. A parasztfiú, akit a kormány 1947-ben egy esztendős tanulmányútra küldött Dániába, ha azt magyarázta, hogyan szervezték meg a dán szövetkezeteket (még csak nem is azt, hogy miért jobbak), már felkeltette a gyanút. Az ávó kiszállt a helyszínre, és vizsgálni kezdte az ügyet szovjetellenes izgatás címén. Nem kellett hozzá nagy erőfeszítés és kiderült, hogy a parasztfiú kuláklánynak udvarol, „s ennek következtében „kulákbefolyás” alatt áll. Elvitték. Őt is, a lányt is, a lány családját is, volt, hogy soha többet nem hallottak egyikről vagy másikról, volt, hogy kiengedték őket hónapok vagy esetleg évek múltán, amikor már semmijük sem volt, sem birtokuk, sem házuk, sem ruhájuk.

A börtönök pedig megteltek parasztokkal, kulákokkal és „kulákbérencekkel”, beadásban elmaradókkal vagy „szövetkezet ellen izgatókkal”. Akit 1952-53 táján börtönre ítéltek, az egyelőre hazament és várta a „behívót”: a börtönökben egyszerűen nem volt már több hely. A kényszermunkatáborokban, az épülő acélművek, erőművek tövében, piros csíkkal a hátukon, kuláknak bélyegzett parasztok végezték a „nagyberuházások”, a „szocialista építkezések” munkáit: kellett az ember, s ha nem volt elég munkaerő, volt elég „kulák”, akit fel lehetett használni erre a célra.

A faluban a tanácsházak előtt a „szégyentáblákon” ott vihogtak a kuláknevek. Tulajdonosuk órák hosszat állt féllábon az iroda előtt, vagy négykézlábra ereszkedve ugatott, mint

egy kutya, hogy ezzel is példát mutasson azoknak, akik nem teljesítették a beszolgáltatási kötelezettséget.

Aztán ugyanaznap este vagy éjjel megjelent náluk a megyei ávó különítménye. Házkutatási parancs vagy engedély: ilyesmire sohasem volt szükség. Felköltötték a kulákcsaládot, kiállították őket a szabad ég alá, egyik legény rájuk fogott géppisztollyal figyelte őket, a többiek felforgatták a házat. A szénakazalból régi német géppisztoly került elő A bizonyíték! Íme a megveszekedett kulák nem adta fel a harcot a népi demokrácia ellen.

A családot elhurcolták, a férfi bíróság elé került, és a fegyverrejtegetésért életfogytig tartó börtön vagy halál járt.

Két nappal később pedig egy szomszédos faluban, egy másik kulák szénapadlásán megtalálták – ugyanazt a géppisztolyt.

A sajtó szűkszavú kommünikéket közölt: a fegyverrejtegető kulákok halálos ítéleteit.

Ekkor már a falvakban csend volt, halálosan dermedt csend, nyikkanni sem mert senki – s a párttitkár, a tanácselnök, aki leggyakrabban a városból odahelyezett munkás volt, olyasvalaki, aki sohasem élt azelőtt falun, akit mint a munkásosztály hatalmának képviselőjét „önkéntes jelentkezőként" küldött a párt falusi munkára, most küldözgetni a jelentéseket, hogy minden a legnagyobb rendben van: a kollektivizálás folyik, az osztályellenség elleni harc folyik, s a parasztság elégedett.

Senki sem mondott neki ellent.

Senki sem cáfolta meg, soha.

A düh, a gyűlölet, az elkeseredés befelé terjedt csak, a parasztok között, akik hosszú századok alatt régen megtanulták, miféle taktikát kell követniök a rájuk nehezedő elnyomással szemben.

Hallgattak, ha kérdezték őket, mosolyogtak, dünnyögtek valamit a bajszuk alatt, aztán továbbmentek, mert – mint mondották – sok a dolguk.

*

S most egyszerre véget ért a csend.

A parasztok beszélni kezdtek.

A költő néhány nap múltán egyre jobban elboruló ábrázattal s egyre jobban zakatoló szível járt-kelt közöttük: ha nem is látott mindent, ha nem is vette észre a sóhajok mögötti keserű gyűlöletet, vagy még nem is hallotta a szénakazlakban talált géppisztolyok történetét, amit látott, éppen elegendő volt ahhoz, hogy verset írjon róluk, mert tisztessége és becsülete felzúdult, mert költő volt és kiáltania kellett.

Így született meg ennek a korszaknak legjelentősebb költeménye, az a vers, amely a viharok előszelét jelezte, amelyben mint cseppben a tenger, benne élt már, benne dobogott a későbbi felháborodás moraja: a *Nyírségi Napló*.

A vers ereje: a valóságtartalma. A költői hevületet két forrás táptálja: a felháborodás és a segíteni akarás. Már az intonálása is jelezte, hogy itt többé nincs szó rózsaszín dalolásról, hevülő lelkendezésről. Sötét és kegyetlen kép döbben a szemünk elé:

Valahonnan a végtelenbe csorgó
sárga földekről, a szomorúság
megülte tájról, hol a napraforgó
csak barna üszökké perzselt virág,
ahol a krumpli sorvad a homokban,
s a kukorica még szárán aszik...
Az őszi ég alatt sárgák a földek,
és mint a gaz, nőtt a vonakodás,
a napraforgók között a szél csörtet
és elhagyott a kukoricás...

Hosszú esztendők óta először csap fel ebben a versben a parasztok, keserűségének lángja. Az ellentét, amely a hivatalosan megrajzolt falu s a valóságos falu között volt, a költő megrendülésének tükrében szikrázóan éles hangot kap:

Künn sötét van, itt benn a csend,
a tréfa forrása sem buzog.

Komor parasztok mélyrehajtott fejjel
rágják a napraforgót és a tökmagot.
Hányszor ültek már pásztortüzek mellett
vagy árokszélen ilyen szótlanul.
Konokul nem tették, amit tenni kellett,
s kérdésre is hallgattak válaszul.

A poros országúton, a vedlett akácfa alatt ballagó költő egy öreg, sovány, ráncos arcú parasztasszonnyal találkozik és elnémultan, megrendülten hallgatja kitörését:

Tompán, mintha a föld szólalna meg,
beszélt, szórván a panaszt és az átkot, -
ezt a jajokkal s istennel kevert
vad litániát, sötét miatyánkot.
Keskeny válláról csengve földre csapta
a munkától kifényesült kapát,
és vékony öklét úgy döfte magasba,
akár a szélben, országúti fák,
és szájából, e fogatlan üregből
szaggatottan és csúnyán bugyogott,
mintha a gyomor nehéz ételt vet fel
a zokogással elkevert szitok.
Mert zokogott már. Rázta tehetetlen
dühe és mindenféle fájdalom,
hogy nem tud gyógyszert adni a gyereknek,
s nem lesz öregségére oltalom,
s hogy eddig be nem teljesült remények
szították erejét és a föld s a nap,
és hatvan hosszú és keserves évet
nyögött az élet igája alatt...

Elvetődik egy termelőszövetkezet éjszakába nyúló közgyűlésére, ahol éppen az „igeneket és nemeket számláljuk, / együtt marad-e a szövetkezet?” Az ősz meghozta ennek a nagy kérdésnek is a válaszát: noha a rendszer intézkedések egész sorával nehezítette meg a kilépést (a parasztok nem kapták vissza ugyanazt a földet, amit bevittek, nem kapták vissza állataik egy részét, súlyos terhek szakadtak a kilépőkre

„elmaradt adók” címén stb.), s így sikerült is viszonylag sok szövetkezetet együtt tartani, a terrorral bekényszerített parasztság fellobbanó indulata a legtöbb „kolhoz” bilincsét mégis széttörte. A költő pontosan, az igazsághoz híven jelenti a versben:

Itt ülnek s a maghéjat köpködik,
a füst, az éj, s a múlt sűrűiben,
„Nem! Nem!” – mondják, csak néha némelyik
mondja fontoltan és lassan: „Igen!”

De Kuczka nem egyszerűen költő, hanem kommunista költő. Írnia kell a falu fájdalmáról, költői lelkiismerete kötelezi erre, de ugyanakkor ügyelnie kell arra is, hogy ne kerüljön a tömegek, a parasztok „uszályába”. Feloszlik a szövetkezet? Igen, a kényszer, a hibás gazdaságpolitika is felelős ezért, de felelősek a parasztok is, akik „nem tudják még pontosan: övék az utolsó fűszálig az ország”, akiknek a lelkét marja a „boldogtalanság és magántulajdon”, akiknek a lábát markolja, „akár a csapda, vasfoggal a múlt”. A költőben még az a felfogás él, amely annyira jellemző a hivatalos ideológiára, hogy – ha vannak is hibák – maga a nép sem tudja, ismeri saját boldogulásának útját, s ezt kizárólag a párt hivatott megmutatni neki.

A legjellemzőbb Kuczka párthűségére, kommunista voltára és emberi tisztességére az a részlet, amelyben egy helyi pártfunkcionáriussal való találkozását írja le. Ez a funkcionárius, akit az új program meghirdetése után az addig némán tűrő parasztok leköptek és megvertek, azt mondja ki, amit tulajdonképpen az egész pártapparátus, maga Rákosi Mátyás is gondol, csak fennhangon nem mer hangoztatni:

Így beszélsz: „Semmi baj sem volt odáig...
és akkor ez a Nagy Imre beszéd...
táncoltunk régen hajnalhasadtáig...
s ez elvette a parasztok eszét...
Szerettek engem – mondod – s most leköptek,

karót ragadtak, vasvillát, botot...
Hát ezt érdemeltem, elvtárs, te mondd meg...”
és ráncokba fut össze homlokod.

Kuczka nem ért egyet ezzel az okfejtéssel, szerinte nem a Nagy Imre-beszéd, hanem mindenekelőtt az elmúlt esztendők hibái a bajok, keserűségek, ellentétek okozói. Nem ért vele egyet, de azért megérti. Hogyne értené meg: hiszen az ő problémája, a kommunista költő problémája sok mindenben rokon a kommunista pártfunkcionáriuséval. Amit az a saját falusi munkájáról mond el, védelemként, nem mondhatja-e el ő ugyanazt a saját eddigi lelkendező „pártos” költészetéről?

Hallgatva nézlek és ahogy neked fáj,
fáj nekem is a túl gyors ébredés.
Tánc és szeretet után szinte mindjárt
reccsenő karók s arcul köpködés.
Fáj nekem is négyévi szorgos munkád,
virrasztás éjjel, tízezernyi gond,
s hogy nem tudod ma, mi volt az igazság,
s hogy van, aki becsületedbe ront.
Hisz veled együtt voltam mindig én is
munkádban az osztályharcok sűrűjén,
vidám napokban s gondok éjjelén is,
te is azt tetted, amit tettem én.
Együtt hibáztunk, elvtárs, te a járás
gazdájaként, én mint a nép szava,
és nálad nem megy most az őszi szántás,
s én alig tudok verset írni ma.

A költő, aki mindig büszkén pártköltőnek vallotta magát, továbbra „sem tud lesújtani” a járási párttitkárra, még alapjában mindig egynek érzi magát vele. Pedig az utak éppen itt és ekkor kezdenek végzetesen elválni. A funkcionárius a régi módszerekhez, a parasztok eszét vevő, hajnalig tartó táncokhoz, a kemény kézhez szeretne visszatérni, s a hibának éppen az új politikát tartja. A költő mást

akar: a bajok, hibák kijavítását, a munkát, a jóvátételt.

De azt mondom, hogy ha nem is felejted,
arcodról azért töröld le a nyált,
Emberek vagyunk, akik tévedhettek,
kijavítjuk és úgy megyünk tovább.
Csak akkor, ha hibáidat nem érted,
nem tudod mit tégy s nem látsz túl a mán -
én most a tennivalókról beszélek,
nézz csak körül, micsoda munka vár.
A te hibádból és az én hibámból
a rossz a jóval együvé vegyült.
Hát ki hozza ezt rendbe igazából?
Kinek kell jóvátenni ezt? Nekünk!

Sikerül-e ez az új közös munka? Meghallgatja-e a funkcionárius a költő felszólítását? Megérzi-e belőle a segíteni akarást, vagy puszta okvetetlenkedésnek tartja majd? Lehetséges-e nekivágniok együtt, hogy elválasszák egymástól a jót és a rosszat, és „rendbe hozzák igazából”, amit eddig elrontottak? A költő bízik benne; a választ majd a jövő adja meg.

A *Nyírségi Napló* 1953. november 7-én jelent meg az írószövetség lapjában, az *Irodalmi Újság*ban.

S rögtön utána kitört a vihar.

Nem, a költő tehetségét, hevületét, jószáradékát nem vitatta senki, s még csak azt sem, hogy megoldásaiban, színvonalában a vers kiemelkedik Kuczka eddigi költészetéből.

A vita egészen más kérdések körül forgott.

Az első támadás mindjárt a legérzékenyebb pontján érte a költőt: mi az oka ennek a gyors fordulatnak? Hogyan és miért történhetett az, hogy ő, aki mindeddig vörös, sőt, túl vörös színekben rajzolta a valóságot, egyszerre feketére árázol mindent? Mi történt vele, a harcos kommunistával, aki azért ment barátjával, Sarkadi Imrével vidékre, hogy amazt meggyőzze a párt elleni rágalmak alávalóságáról, s íme, egyszerre maga is e rágalmak

hatása alá került? A válasz „világos” volt – Kuczka egyik szélsőségéből a másikba esett, s a végletek közötti hullámzása részint kispolgári származásának osztálygyökereiben rejlik, részint ideológiai bizonytalanságára vezethető vissza.

A másik vád teoretikusabb volt. Ez azt mondta: lehet, hogy Kuczka valóban azt látta, amit leírt, de ez egyáltalán nem perdöntő jellegű. Ez nem az igazság, csak az igazságnak egy része, olyan részletigazság, amely éppen részlet-jellegénél fogva hazugság. Egy falu, egy járás állapotáról nem lehet általános következtetéseket levonni az egész országra vonatkozóan, mert ami igaz egy helyen, nem biztos, hogy igaz a másik helyen. Sőt, feltéve, – de meg nem engedve, hogy az országban általában a Kuczka leírta állapotok uralkodnának, ha tehát az ő látlelete az általános képet adná vissza – ez a kép még akkor sem lenne jellemző, nem lenne tipikus, mert nélkülözi a fejlődésnek azt a tendenciáját, amely minden hiba ellenére is ott él a párt munkájában.

Általános, de nem tipikus, igaz, de csak részleteiben igaz, hamis, mert a fejlődés tendenciáját nem mutatja meg – ezek a szavak régen-rég ismerősek voltak a faluról döbbenten visszatérő költőnek: mindez Révai József ideológiai fegyvertára volt. Kuczka, aki valamikor éppen így érvelt, most előbb türelmesen, később mindig ingerültebben válaszolgatott a szaporodó támadásokra. Újra és újra azt hajtogatta, hogy ő azt, amit megírt, tulajdon két szemével látta, s ha nem is lép fel azzal az igénnyel, hogy amit ő észrevesz, az maga a megfellebbezhetetlen igazság, de mégis joga van megírni azt, amit lát – ha valaki mást tapasztal, írja meg –, teljesen függetlenül attól, hogy mit írt a múltban. Elismeri, hogy amikor mindent egy színben ábrázolt, hibásan tette. De ok ez arra, hogy ezentúl ne mondhassa ki meggyőződését? Amikor eddig egy-egy párthatározat után üzemekbe, falura ment, a párt mindig elvárta tőle, hogy megírja, hogyan fejlődik a munkaverseny, hogyan növekednek a szövetkezetek. Ezt ő megtette, teljes jóindulattal, a párt iránti szeretetből; így látott akkor. Most mást látott, és ezt is kötelessége, sőt, mi több kommunista

kötelessége megírni. Azt mondják neki: mit akar, hiszen most sem ő, most is a párt fedte fel a bajokat, a párt állt bátran az ország színe elé. Ő ezért csak elismeréssel és tisztelettel adózik a pártnak. De ha a párt már kimondta ezeket a hibákat, miért nem beszélhet róluk ő, a kommunista költő? Őt, többi társával együtt, Sztálin tanította arra, hogy írja az igazat: márpedig ő az igazat írta, mást nem tehet és nem mondhat.

Ezekben a napokban a falujáró írók már egyre nagyobb számban érkeztek vissza „felfedező" útjaikról. Amit elmondtak, az nagyjában-egészében megerősítette Kuczka versét; döbbenetes eseményekről számoltak be az írószövetségben rendezett ankéton.

Ez idő tájt a kommunista írók csoportjában éles és egyre világosabban kivehető ellentétek körvonalai bontakoztak ki. Kuczka és a vele azonos véleményen lévők határozottan állították, hogy az egyetlen lehetséges, kommunista íróhoz méltó magatartás, amely ezentúl a pártot is segíti, az, hogy nyíltan és tisztán megírják tapasztalataikat, feltárják a hibákat, nem várva most már meg, amíg megint ellentmond költészetüknek a valóság, nem is szólva arról, amíg megint fejükre koppint a párt is, hogy a nehéz időkben lehunyt szemmel járják a világot.

A másik tábor véleménye röviden az volt, hogy a Kuczka-Sarkadi-csoport pánikba esett, meghamisítja a valóságot, a nehéz helyzetben cserbenhagyja a pártot, s azzal, hogy a sokoldalú valóságnak csak egyik, a sötét oldalát hangsúlyozza, nehezíti a kibontakozást, amely országszerte most helyes úton indult meg. Elsősorban természetesen a moszkoviták támadták ezt a csoportot. De – más okból – a Kuczkáékkal szembenállókhoz tartoztak az ismertebb kommunista írók közül Zelk Zoltán, Benjámin László, a könyv írói, sőt bizonyos értelemben Déry Tibor is, akik egyebek között bizonyos nacionalista, antiszemita, provinciális nézetek újjászületésétől tartottak. Benjámin László a *Nyírségi Napló*ra verssel válaszolt. Igaz – írja versében –, gond és baj van elég, de ez nem ok arra,

hogy mindenféle „mord hisztériának felüljünk”, mint azok, akik hernyót látnak az ágon, és azonnal baltával esnek a fának!

A vers a *Szabad Nép*ben jelent meg, és Benjámin neve fémjelezte az egyre élesebb és határozottabb polarizálódást.

A korábbi álellentétek, klikkharcok, személyeskedések helyébe[94] most véresen új és véresen valódi ellentétek kerültek: a valóság szemléletének és ábrázolásának nyílt politikai kérdései. A szakadás persze a személyi ellentétek elmélyülésével járt együtt: haragok, gyanakvások, bizalmatlankodások ékelődtek a két csoport közé; egyik sem hitt a másiknak, mindkettő meg volt győződve arról, hogy csakis ő szolgálja valóban a párt érdekeit. Az új úton járók hirtelen kezdték lenézni azokat, akik szerkesztői szobákban vitatkoznak a falusi valóságról, s még mindig nem tudnak, vagy nem akarnak kimozdulni a tehetetlen önáltatásból; ezek viszont gyáva megriadóknak, hűtlen és állhatatlan kispolgároknak tartották azokat, akik egy öreg parasztasszony sirámára kétségbeesnek s egy „vélt” igazság nevében hangoskodnak. A két csoport tagjai között jóformán a közlekedés is megszűnt. Legfeljebb, ha köszöntek egymásnak, dühös fejbólintással, hogy aztán annál nagyobb hévvel támadják egymást.

[94] Az 1951-52-es időszakban úgynevezett „klikkharcok” dúltak elsősorban a fiatal kommunista írók között. A vita nem a párt politikáját érintette, hanem azt, hogy melyik csoport szolgálja őszintébben és nagyobb tehetséggel és melyik csak látszatból, érdekből és tehetségtelenül ugyanazt a politikát. Mindenesetre a nagyobb „őszinteség” jelszavával fellépő fiatalok valamit feszegettek az országban lévő bajokból is, de ez a „klikkharc” egyáltalán nem volt mérhető a legújabb szakadáshoz.

Vadul tombolt a harc, [95] amikor – szinte véletlenül – illusztris vendég érkezett Budapestre. A vendég nem volt más, mint a Szovjet Írószövetség pártszervezetének titkára, a többszörös Sztálin-díjas költő, az ismert „békeharcos”, Alexej Szurkov. Szurkov láthatóan tájékozva volt a viták tartalmát, lényegét illetően s kommunista pártmunkáshoz híven percet sem késlekedett, hogy felajánlja szolgálatait a felmerülő kérdések megoldásában.

Tárgyalt az írószövetség kommunista vezetőivel, előadást tartott a teljes tagságnak, a bölcs középutat választva, állást foglalt a „mindent belakkozó” és a „mindent befeketítő” irányzatok ellen egyaránt. De a legerőteljesebben Kuczkával beszélt. Régről ismerte és szerette a magas, hajlott járású, kócos hajú fiatal költőt, a magyar Majakovszkijt, s habozás nélkül hozzálátott, hogy – elismerve teljes jóakaratát – meggyőzze: a mélyebb igazság nem az, amit Kuczka a Nyírségben látott, hanem az, amit ő Moszkvából igaznak talál. Kuczka eleinte érvelt, hosszan és meggyőzően sorolta fel tapasztalatainak anyagát, támadta azokat, akik őt támadják – a kommunista írók másik csoportját –, de később már csak hallgatott. Mosolygott, kissé félrehajtott fejjel, titokzatosan, megbocsájtó szemhunyorítással, amelyben igazának tudata csillogott. S Szurkov hiába beszélt, kérlelt, példálózott, fenyegetett, küldetése, egy népi demokráciában bizonnyal először kudarccal végződött: Kuczka hajthatatlan maradt.

A kommunista írók, úgy tűnt, engesztelhetetlenül két csoportra szakadtak.

---

[95] Az egyik legvitatottabb téma Örkény István cikke volt, amelyet az *Irodalmi Újság* közölt ezekben a napokban. Örkény kertelés nélkül felvetette a kérdést: mi történik akkor, ha a párt és a nép között a jövőben a mostanihoz hasonló szakadék keletkezik. Hová álljon az író? A nép vagy a párt mellé? Örkény válasza az volt hogy az írónak ilyenkor hidat kell alkotnia, amely átfogja a szakadék két oldalát és helyreállítja az egységet. Ezt az elméletet a Benjámin körül csoportosulók súlyosan hibásnak, defetistának minősítették. Azt válaszolták: most is csak hibák voltak, de nem szakadék, a párt összeforrt a néppel, s egy ilyesféle lehetőség teljesen elképzelhetetlen; Örkény az ördögöt festi a falra, és csak az ellenségnek szolgáltat érveket.

Istenek tanácsa

A politikai bizottság az Akadémia utcában ülésezett, az első emeleten, Rákosi szobájától bal kéz fele.

A meghívottak listáját az illetékes osztály előre leadta a kapuban álló gépfegyveres államvédelmi őrnek, akinek már csak a párttagsági könyvet kellett felmutatni: udvariasan ellenőrizte, majd kipipálta a nevet, megkérdezte, „nincs-e az elvtársnál fegyver”, aztán beengedte az illetőt a kapun. Néhány lépcsőfok után üvegajtó: itt két államvédelmi katona állt, de ezek már nem ellenőriztek semmit, csak azt kérdezték meg: „Kit keres az elvtárs?”, aztán ugyancsak udvariasan, megadták az emeletet és az irányt.

Az épület, amely valaha a Magyar Élet Pártja központja volt, leginkább a templomra emlékeztette a látogatót. Hűvösség és nagy csend, tiszta, majdnem tömjénszagú levegő, néha-néha egy-egy némán elsuhanó titkár vagy titkárnő, visszhangzó folyosók, áhítat. Aránylag kicsiny, háromemeletes ház volt ez; a központi pártapparátus épületei, amelyek az évek során óriási háztömbökké növekedtek, merőben különböztek tőle: ott mégiscsak plebejusabb nyüzsgés volt, hangosabb beszéd, a földszinti ebédlőkből szétáradó ételszag, de itt, mintha minden levetette volna hétköznapiságát és közönségességét, még a tárgyak is, az ételek is, sőt az is, ami az ételekből lesz végső soron.

A meghívott vendég a süppedő piros szőnyegeken felment az első emeletre, s egy kisebb szobában kötött ki. A politikai bizottság ekkor már ülésezett, az előző napirendi pontot tárgyalta, s a vendégnek meg kellett várnia, amíg sorra kerül. A kis szobácska asztalán tálcákon sonkás, tojásos, sajtos és lazacos szendvicsek kínálkoztak vidám Jonatán almákkal s az elmaradhatatlan apró ásványvizes üvegekkel vegyest: Aki megéhezett, ehetett belőlük. De a legtöbb meghívott sokkalta idegesebb volt annál, semhogy egy falat is lecsúszott

volna a torkán. Inkább gondolatait próbálta még egyszer rendezni: mit fog majd mondani, ha az „elvtársak” színe elé kerül.

A napirenden egy 19 nagyoldalas előterjesztés szerepelt: *Irodalmunk helyzete és feladatai*. 1954. február 1. Aláírója Horváth Márton, a központi vezetőség agitációs és propaganda osztályának főnöke volt.

Először fordult elő a népi demokrácia történetében, hogy a politikai bizottság, a párt legelső testülete – írók bevonásával – megtárgyalja az irodalom problémáit. De erre a tárgyalásra most már szükség volt, nem lehetett halasztani tovább. Közeledett a pártkongresszus, s a pártnak pontosan meg kellett határoznia irodalompolitikai alapelveit az új helyzetben. Ám égető szükség volt erre a megbeszélésre azért is, mert az irodalom életében olyan jelenségek mutatkoztak, amelyeket a párt nem nézhetett szótlanul: így vagy úgy, de rendet kellett teremtenie, állást kellett foglalnia.

Kettészakadt a kommunista írók tábora: ez egymagában is elegendő ok volt a rendcsinálásra. De felbukkantak más, nem kevésbé aggasztó tünetek is. Új elméletek születtek, szinte napról napra, amelyek alapjaiban támadják mindazt, amit eddig a párt az irodalomról tanított. Egyesek az írók „váteszi szerepéről” kezdtek beszélni, arról, hogy az írónak nem a párt irányítását kell követnie, hanem önmagának kell jóssá, prófétává emelkednie. „Lám – tették hozzá ezek az írók –, a párt tévedhet; miért van szüksége az írónak arra, hogy e tévedésekkel azonosuljon?

Sokkal inkább az a szerepe, hogy sürgesse, figyelmeztesse, ösztökélje a pártot az előrehaladásra, a hibák állandó feltárásával – a hibák kijavítására.” Mások azt suttogták, hogy a Déry-vita önmagában elhibázott volt; elvégre az mának mégiscsak szuverén joga, hogyan formálja hősei sorsát, és sem a múlt, sem a jelen ábrázolásánál nem szabad őt rákényszeríteni arra, hogy másképpen lásson, mint ahogyan látni akar. Megint mások azt feszegették, hogy súlyos tévedésnek bizonyult egyes kiváló írók

„adminisztratív” elhallgattatása; s nem elégednek meg azzal, hogy a „hallgatók” közül többen, így a neves regényíró, Tamási Áron és a tehetséges költő, Jankovich Ferenc megszólalnak, de feltétel nélküli kapunyitást követelnek egyes szélsőségesen jobboldali íróknak is, akiket a párt mindeddig csak úgy engedett volna szóhoz jutni, ha önkritikát gyakorolnak.

Az elméletek lassan-lassan művekben is megnyilatkoztak. Illyés Gyula, akit osztatlanul legnagyobb élő költőjének ismer el az ország, cikket írt az *Irodalmi Újság*ban a bánat és a szomorúság jogáról, arról, hogy a költőnek, aki halandó ember, igenis legyen szabad az öregedésről, az elmúlásról, sőt a halálfélelemről is írnia. Cikke mellé azonnal illusztrációt is mellékelt, két remekbe készült verset: az egyik a halálról és a szerelemről szól, a másik már a címével is tüntet: *Doleo ergo sum*[96], mondanivalója pedig az emberi fájdalomból szinte leckévé nemesül, mégpedig a politikai vezetők számára.

Álomvilágban él, akinek csak öröme van.
Rosszul érzem, de legalább én érzem magam.
Kik tudták a valót e földön és föld fölött
az igazságot? A szegények; a szenvedők.
Kik tudták a jövőt?Az ilyen érzékenyek.
Így lehettek a gyógyítók is a – betegek.
Szent a tanács, mit ma s örökre adni tudok:
népek vezetőé, legyetek izzó idegdúcok!

Merőben új dolog ez: a költő ad tanácsot a vezetőknek és nem megfordítva: amellett még a süketek is kihallják a cikkből, a versekből a kimondatlanul is nyílt kihívást: Révai József alig egy esztendővel ezelőtt hirdette meg, hogy a „mi líránknak nincsen szüksége a magánlélek tökéletesen érdektelen magánkeserveire”

[96] Fájok, tehát vagyok (*a dig.*)

A Nemzeti Színházban új magyar darabot mutatnak be, a címe: *Uborkafa*, műfaja: szatíra, az írója egy fiatalember, Urbán Ernő, akiről köztudomású, hogy régi baráti kapcsolatok fűzik az új miniszterelnökhöz, Nagy Imréhez. A darab nem mestermű, de annál nagyobb feltűnést kelt mondanivalójával. hőse egy csavargó senkiházi, aki a véletlen folytán az egyik vidéki vállalat, a Szőrbegyűjtő vezetője lesz. A világon semmit nem ért a szakmához, csak azt tudja, hogy ha a tervet túlteljesíti, akkor nagy jutalmat kap és karrierje gyorsabban ível magasabbra. Ezért hát gyötörni kezdi a parasztokat is, az állatokat is: nemcsak begyűjteni, de „termelni” is akarja a szórt. Kíméletlenül bőrig nyírat minden bárányt, sertést, kecskét, sőt kutyát és macskát. Áldásos tevékenysége nyomán állatvész üt ki az „uralma” alá tartozó falvakban; de ő mindezzel nem törődik; fő a siker, a prémium, a felső szervek elismerése. Végül is a parasztok nem tűrik tovább garázdálkodását, botra, vasvillára kapnak, s cinkosával, a tanácselnökkel együtt úgy kergetik el a faluból, mint a veszett kutyát.

A darabot estéről estére zsúfolt házak nézik végig; évek óta még csak hasonlót sem láttak az emberek. Van egy jelenet, amelyik a tanácselnök szobájában játszódik: nem is fontos, mi történik benne: éppen elegendő az, hogy az elnöki szoba fala zsúfolva van a tanácselnök saját arcképeivel. A nézőknek még a lélegzetük is eláll; s a végén, amikor „a párt és állam” képviselőit botokkal verik ki a színről, szűnni sem akar a taps.

Mindebben nem is az volt a meghökkentő, hogy az írók ilyesmit írnak: még talán az sem, hogy például Urbán maga mindeddig a leghűségesebb fiatal kommunistákhoz tartozott, s egy évvel ezelőtt Kossuth-díjjal jutalmazták egy másik színdarabjáért, amely a mostani szatírának éles ellentéteként – a falu nagyszerű szövetkezeti fejlődését és a kulákok elvetemültségét mutatta be. Nem, a legmeghökkentőbb az volt, hogy ezek a művek napvilágot látnak, nyomdafestéket kapnak, színpadra kerülnek.

Egyszerre úgy látszott, hogy az a szerv, amely mindeddig éberen és vaskézzel őrködött az irodalmi élet ideológiai „tisztaságán”: a pártközpont – meggyengült. Mi több, a bizonytalankodás és némely, eddig elképzelhetetlen gondolat az irodalmi élet legfőbb irányító posztjain, a pártközpontban és a népművelési minisztériumban is talajra lelt, sőt egyszer-másszor éppen innen indult ki.

Az irodalom eddigi félistene, Révai József, a kormányprogrammal kapcsolatos személycserék során kimaradt a politikai bizottságból, s leváltották őt a népművelési miniszter tisztéről is. Egy teljesen jelentéktelen, névleges funkcióval bízták meg, az Elnöki Tanács elnökhelyettese lett, és Révai dühödten, betegen, sértődötten a háttérbe vonult.[97]

Az irodalom legfőbb pártirányítója most az eddigi hadügyminiszter, Farkas Mihály lett. A moszkvai megbeszélések során, június végén Farkas is kimaradt a négyesfogatból. Kihagyták részben, mert zsidó volt, részben, mert – mint mondották – benne testesülnek meg leginkább a gőgös, parancsuralmi módszerek, beosztottjainak embertelen hajszolása, az öntelt elszakadás a néptől, a tömegektől. Ez a kassai nyomdászinasból lett hadseregtábornok, aki politikai komisszárként megjárta a spanyol frontot, és ifjúsági vezetőként kijárta a Komintern iskoláit, éveken át úgy feszített

---

[97] Annak, hogy a négyesfogatból elsőnek Révai hullott ki, elsősorban személyi okai voltak. Leváltását mindenekelőtt Rákosi javasolta, azzal, hogy „kiszámíthatatlan őrült” és rapszodikussága, valamint szívbaja miatt a munkájára sem lehet számítani. A valóságban Rákosi azért sietett megszabadulni tőle, mert a szellemi képességeket tekintve, Révaiban látta egyetlen komoly ellenfelét, aki hatalma megingásakor veszélyessé válhat, s különösen akkor, ha a „törvényesség megsértése” körüli problémák napirendre kerülnek, igen kellemetlen szerepet tölthet be. Ugyanakkor Révai leváltását Nagy Imre is támogatta, nemcsak azért, mert rossz véleménye volt kultúrdiktátori szerepéről, fanem azért is, mert még a moszkvai emigrációban, de az 1948-49-és agrárvitában is, elvi és személyi ellentétekbe kerültek. Révai már egy Moszkvában megjelent könyvében jobboldalisággal vádolta meg Nagy Imre mezőgazdasági nézeteit és az 1948-49-es vitában ő támadta legélesebben Nagyot mint „buharinistát”.

csillogó egyenruhájában, megszámlálhatatlan érdemrendjével dagadó mellén, díszünnepségeken és díszszemléken, mint valami fiók Napóleon. Dadogva, hadarva kiadott parancsait ezredek és hadosztályok hallgatták vigyázzba meredten a tűző nyári napon; ha apró, szúrós, sertésszemével csak egy rezdülést is meglátott, jaj volt a közlegényeknek és a parancsnokoknak egyaránt. A hadsereg rettegett tőle: egyetlen mozdulattal tépte le a tisztek vállától a rangjelzést, tábornokokat pofozott meg önkezével, ha a legkisebb nem tetsző jelenséget tapasztalta. És 1953 júniusában, egyik napról a másikra, senki és semmi lett belőle; még csak – Révaihoz hasonlóan – valamilyen alacsonyabb beosztást sem kapott. Dúlt-fúlt, dühöngött, egyik helyről a másikra szaladgált, tombolva és káromkodva, átkozva a politikai változást és az új programot. Aztán megint csak egyik napról a másikra minden megváltozott.

Farkasnak még a „régi, szép időkből" személyes jó barátja, ivó- és vadászpajtása volt a budapesti szovjet nagykövet, Fjodor Danilovics Kiszeljov. A levitézlett hadseregtábornok végül is hozzá fordult, neki sírta el bánatát. Kiszeljovnak megesett rajta a szíve, de ugyanakkor elmagyarázta a bukott hadvezérnek, hogy azzal semmire sem megy, ha az új irányzattal szembeszegül; ezt a politikát Moszkvában szabták meg és szél ellen nem lehet fütyülni. Ha esze van, éppen a fordítottját csinálja; megbánja eddigi hibáit és odaszegődik az új politika leglelkesebb támogatói közé. Farkasnak nem a politikai irányvonal volt a fontos, hanem az, hogy visszakerüljön a hatalom csúcsaira. Mi sem volt természetesebb, mint sem, hogy azonnal megfogadta: ezek után ő lesz az új út legmeggyőződésesebb híve és támogatója.

Kiszeljov ekkor felkereste Nagy Imrét. Ez hetekkel a kormányprogram meghirdetése után történt; az új miniszterelnöknek ekkor már voltak bizonyos tapasztalatai a helyzet alakulását, a munkamenetet illetően. Kiszeljov éppen ezekre a tapasztalatokra épített. Felhívta Nagy Imre figyelmét arra, hogy a jelek szerint a legnehezebb feladat a pártapparátus ellenállásával való megbirkózás.

Külön súlyosbítja ezt, hogy – úgy látszik – Rákosira e téren nem lehet számítani; ellenkezőleg – s a budapesti pártaktíva előtt elmondott (július 11-ei) beszéd ékes bizonyíték rá –, magában Rákosiban található a legnagyobb ellenszegülés az új vonallal és az új módszerekkel szemben, és ő bátorítja, bujtogatja a háttérből a funkcionáriusokat ellene. Nagy Imre ilyként meglehetősen egyedül van a legfelső vezetésben. A dolgok így csak lassan és bizonytalanul haladhatnak, s ily módon az egész új program veszélybe kerül. Nagy Imrének éppen elég, ha az állami apparátust a kezében tudja tartani; szüksége van valami segítségre a pártban, valakire, akinek megvan a tapasztalata és energiája ahhoz, hogy Rákosi manővereit leszerelje és ellensúlyozza. Itt van például Farkas. Igen, hogyne, Farkasnak súlyos hibái vannak, pöffeteg, népszerűtlen diktátor volt. De mégis most itt van, munka nélkül, kihasználatlanul és ő, Kiszeljov, beszélt vele: Farkas már belátja hibáit és hajlandó a változásra. A leglelkesebben beszél az új programról; meg kellene vele kísérelni a dolgot. Arról természetesen szó sem lehet, hogy újra a hadsereg élére kerüljön: ott túl nagy volt az öröm és a megkönnyebbülés, amikor leváltották. De mit szólna ahhoz Nagy Imre, ha a pártapparátusba visszavennék? Mondjuk egyik titkárnak, Rákosi mellé? Óriási gyakorlata van a pártmunkában, kitűnő szervező, és ha az energiáját nem rosszra, hanem jóra használják fel, akkor az új irányzat és személy szerint Nagy Imre fontos támogatót kapna. Ő, Kiszeljov, személyesen vállalja érte a felelősséget.

Nagy Imre végighallgatta az érvelést, egyszer-kétszer ellentmondott, aztán elkövette életének egyik legsúlyosabb hibáját: elfogadta Kiszeljov ajánlatát. Egyrészt valóban végtelenül magára hagyatottnak érezte magát a vezetésben a minden módon ellenálló apparátusban, másrészt a szovjet nagykövetről annyit tudott, hogy az új politikához vonzódik: ő volt az egyik előkészítője annak a jelentésnek, amelynek alapján Rákosit Moszkvában olyan keményen megleckéztették. Leküzdötte személyi ellenszenvét, s pár nappal később a

sajtóban rövid kommüniké közölte, hogy Farkas Mihály elvtársat ismét a politikai bizottság tagjává választották, mint a központi vezetőség egyik titkárát. A tömzsi, jóltáplált, kopaszodó férfiú levetette uniformisát és szürke civil ruhát öltött; a tegnapi katonai szakértőt ma a pártvezetésben az agitáció és propaganda, s ezen belül a művészet, az irodalom és a tudomány legfőbb irányításával bízták meg.

A meglepő (vagy természetes?) az volt, hogy – úgy látszott – Farkas komolyan veszi ígéretét. Hangos támogatója, elsővonalbeli harcosa lett az új irányzatnak, még magatartásában is meglátszott a változás: igyekezett szerényebben és finomabban viselkedni, gumiarcának addigi kemény és katonássá merevített vonásait megpróbálta mosolygóssá alakítani. Egyre többet beszélt arról, hogy az irodalomban eddig, bizony, komoly hibákat követett el a párt, több szabadságot kell engedélyezni az íróknak, mert parancsolgatással lehetetlen messzire jutni. Környezetébe fogadta s „per tu” barátjává emelte Urbán Ernőt, a „lázító” *Uborkafa* íróját, s ha Kuczkáékat nem is támogatta, mindenesetre „nagy megértést” tanosított az új írói törekvésekkel kapcsolatban.

Szorosan együtt dolgozott vele akkortájt két férfi, akik annak idején Révai József legközvetlenebb munkatársai voltak: az egyik Horváth Márton, akihez a pártapparátusban az irodalom és a művészetek problémái tartoztak, s tíz éven át, mint Révai első számú helyettese szerepelt a közéletben, a másik Darvas József, az író, aki most Révaitól átvette a népművelési miniszter tisztét. Ez a két ember, aki az irodalompolitikában mást sem csinált egy évtizeden át, mint Révai téziseit magyarázta, népszerűsítette, „kimunkálta”, s a „gyakorlatba ültette át”, most igen lassan és óvatosan nekilátott annak, hogy „átértékelje” az elmúlt évek tevékenységét.

Az első általuk kifejtett tézis az volt, hogy míg a politikai és gazdasági életben a párt súlyos hibákat követett el, midig a kultúrpolitikai vonalvezetés alapjában véve helyes volt, csak a módszerekben

történtek bizonyos hibák. Hiába mit, hogy a párt megengedhetetlen mértékben folyamodott adminisztratív módszerekhez, folyóiratokat tiltott be, kiadóhivatalokat szüntetett meg, írókat némított el, ahelyett, hogy meggyőződéssel igyekezett volna megnyerni a különböző felfogások képviselőit. Zavarták az előrehaladást más, helytelen módszerek is: „a deklaratív forma, a demokratikus vezetési elvek gyakori megsértése… A túl éles, túlzottan támadó hang, a hibák egyoldalú kiugratása, mely nem vette figyelembe, hogy általában nem az ellenséggel, hanem meggyőzésre szoruló, zavaros nézeteket valló írókkal állunk szemben, – taszítóan hatott”.[98]

Mindez félreérthetetlenül a félreállított istenség, Révai személy szerinti bírálata volt. De a két egykori, hűséges tanítvány nem állt meg ennél; hamarosan kiderítették, hogy eddigi mesterük nemcsak a módszereket, de a lényeget illetően is komoly hibákat követett el. Tisztelettel adóztak ugyan Révainak, amiért felvette a harcot a sematizmus, az élet szürke, leegyszerűsített túl szépre festett ábrázolása ellen; ebben – mondották, nem utolsó sorban Rákosi és Gerő felé vágva – benne van Révai zsenialitása, aki megérzett valamit abból a hajszolt, egészségtelen ütemből, amit a többi vezető rákényszerített az országra. Mégis, a lényeget Révai sem vette észre: „A tünetekre felfigyeltünk, de nem tudtuk meglátni, hogy az elkövetett hiba eszmei gyökere a párt politikájában, a túlzott tempóban, az előrehaladásban van.”[99]

Nem kisebb dolog volt ez, mint a marxista ideológia magyarországi fejedelmét vulgár-marxizmussal gyanúsítani. Elvégre csak a tüneteket meglátni, csak az írókat megleckéztetni, s a művek eltorzult ábrázolásmódjának okait csak az írók művészi gyengeségeiben és ideológiai felkészületlenségében, nem pedig az adott valóságban keresni, – ennek a világon semmi köze

[98] Horváth Márton: *Irodalmunk helyzete és feladatai*, 1954 február.
[99] Horváth Márton: *Irodalmunk helyzete és feladatai*, 1954 február.

nincs a marxizmushoz, a materializmushoz, ez nem egyéb megbocsáthatatlan, kárhozatos és Révai által ezerszer megátkozott kispolgári, szubjektív idealizmusnál. Anélkül, hogy mindezt ilyen nyíltan kimondották volna, tulajdonképpen hóhért akasztottak: Révairól nemcsak az derült ki, hogy módszerei voltak hibásak, hogy erőszakos vagdalkozása „átalakult harccá mindenki ellen, olyan küzdelemmé, amelyben a párt úgyszólván magára maradt”, hanem kiderült az is, hogy még marxistának is gyengécske.

E megállapítások alkották a gerincét annak az elaborátumnak, amely most Horváth Márton aláírásával a politikai bizottság elé került. Volt benne persze sok minden más is: „elhatárolás” a jobboldali jelenségektől, Kuczka és mások bizonyos „túlzásainak” bírálata, a pártirányítás fenntartásának, az ideológiai munka fokozásának szükségessége, – de az új mégiscsak valamelyes nagyobb irodalmi szabadság meghirdetése volt, igen mérsékletesen, a marxizmus-leninizmus alapigazságaival jócskán körülbástyázva, ám mégis azt sejtetve, ami egynémely korábbi jelenségből már érzékelhetővé vált: hogy azok, akik most az irodalmi életet irányítják, inkább a feléledő, valóságábrázoló irányzatokat támogatják, mint a régit, az úgynevezett szektariánust.

Jó órás várakozás után végül is sorra került ez a napirendi pont is. Ilyenkor szokás volt alapos vizsgálat alá venni az előző napirendi pont tárgyalásáról távozó meghívottak arcát. Arról többnyire le lehetett olvasni, milyen hangulatban vannak odabent az „elvtársak”. Ipari szakemberek jöttek ki az írók előtt, s eléggé megnyúlt orral vonultak el, úgy látszik, baj lehet a tervek teljesítése körül. Az elvtársak rosszkedvűek lehettek. Az írók szíve elszorult.

De fogadtatásuk szívélyes volt. A nem túlságosan nagy teremben négyzet alakban összerakott, zöld posztóval fedett asztalok körül ültek, középen Rákosi Mátyás, mellette balra Gerő Ernő, jobbra egy szék üresen, aztán még tovább

jobbra, de már a hajlat után: Farkas Mihály, s tovább, mindkét irányban a többiek, a kisebb rangúak. A meghívottak a négyzet negyedik, szabad oldalán foglaltak helyet, szemben Rákosival. Gondos kezek már előre papírt és ceruzát készítettek oda, az esetleges jegyzeteléshez, s minden szék előtt ott volt az immár hagyományos kis ásványvizes üveg.

Rákosi Mátyás felolvasta a meghívottak névsorát, megállapította, hogy mindenki jelen van, aztán üdvözölte az író elvtársakat. Egy bejelentése van – mondotta –, Nagy Imre elvtárs elnézést kér, de halaszthatatlan elfoglaltsága miatt nem tud részt venni a megbeszélésen.

Horváth Márton kapott elsőnek szót. Röviden „megtámogatta” saját jelentését, elmondta, mi tette indokolttá, sőt elengedhetetlenné, hogy a párt állást foglaljon a szőnyegen lévő kérdésekben.

Az ilyen tárgyalások mechanizmusa mindig az volt, hogy először a meghívottak kaptak szót. El kellett mondaniok, amit gondolnak, anélkül, hogy tudnák „a nagy titkot”: mit gondolnak ugyanerről az „elvtársak”, azaz a párt. Az „istenek tanácsa” többnyire szemrebbenés nélkül hallgatta a felszólalásokat, s a megidézett halandók általában hiába igyekeztek egy mosolyból vagy fejbólintásból némi támpontot nyerni a vita kimenetelét illetően. A tanács mosolytalan testület volt.

A meghívott kommunista írók most éppúgy két csoportra oszlottak, mint már a megelőző hetekben, a Kuczka-vers, a falusi helyzet, a valóság helyes ábrázolása körüli viták során.

A „jobboldal”, amelyet ezen az ülésen elsősorban Kónya Lajos költő, az írószövetség főtitkára és a szimatolva helyezkedő Király István kritikus, a *Csillag* című folyóirat szerkesztője képviselt, megelégedett azzal, hogy támogassa a Horváth-féle jelentést. Elmondták, hogy az új helyzetben megélénkült az irodalom, az írók bátrabbak, szabadabban írnak, úgy érzik, hogy a versek, novellák művészi értéke is nő azzal, hogy a teljesebb valóságot tárják fel, s meggyőződésük,

hogy ezzel nem gátolják, hanem segítik a párt munkáját.

A „balszárny” – a moszkovita Illés Béla; az írószövetség párttitkára: Méray Tibor; a *Szabad Nép* irodalmi rovatvezetője: Fekete Sándor – sokkal hevesebb és ingerültebb volt. Elsősorban a „pártféltés” beszélt belőlük: a kommunista írók soraiban a kispolgári ingadozás kapott lábra – mondották –, egyesek megijedtek a nehézségek és bajok láttán, s jóformán mindaz, amit a „jobboldal” eredménynek, a valóság hiteles ábrázolásának tüntet fel, nem egyéb szűklátókörű siránkozásnál, az igazság meghamisításánál, gyáva sápítozásnál. A helyzetért azonban – tették hozzá – nem csupán a megingott írók a felelősek; felelős a párt jelenlegi irodalompolitikai irányítása is, elsősorban az előterjesztés szerkesztője, Horváth Márton, mert gyengeségévei, kapkodásával, ingadozásával nemhogy megfékezte volna, de inkább bátorította a lábra kapó zavaros és káros irányzatokat.

Abban, hogy ennyire élesek voltak, a „balszárny” felszólalóit a politikai szektarianizmus mellett egy morális, emberi meggondolás is vezette. Nem volt más ez, mint a Révaihoz való hűség, s vele egybefonva a Farkassal, Horváthtal és Darvassal szembeni ellenszenv. Ezek a „baloldaliak” alig titkolt undorral figyelték, hogyan patakzanak a liberális, megértő szólamok annak a Farkas Mihálynak a szájából, aki pár hónappal ezelőtt még durvaságáról és embertelenségéről – a „baloldali” íróknál sokkalta nagyobb embertelenségéről – volt közismert. S nem kevésbé találták ízléstelennek azt is, hogy Horváth és Darvas, akik a hatalmon lévő Révainak nem tudtak hogyan gazsulálni, most a fogatlan oroszlánba törlik a csizmájukat s aztán rá is lépnek, hogy így magasabbnak látsszanak. Addig még ők is hajlandók voltak elmenni, hogy Révai módszereiben elismerjék a hibákat, elvégre a „bolond gróf” hisztériás kitöréseiért, ordítozásaiért ők sem rajongtak; de a lényeget illetően nem mentek bele kompromisszumba.

„Ezerszer inkább Révai” – gondolták –, „mint Farkas, ez a felfújt hólyag, aki húsz könyvet nem olvasott életében, Horváth meg Darvas, ezek a gyáva karrieristák, akik úgy hajladoznak, ahogyan a szél fúj.” Az ő szemükben az új irányzat ellen éppen elegendő érv volt az is, hogy kik képviselték!

A helyzet tehát teljesen nyílt volt. Vajon melyik csoport fog igazat kapni: a „jobb-” vagy a „baloldal”?

Az istenek közül először Farkas Mihály szólalt fel. Nagyon mértéktartóan, nagyon körültekintően fogalmazott: igen – mondotta –, a javaslatnak vannak még bizonyos fogyatékosságai, ezt meg azt a részt pontosabban, alaposabban kell kifejteni, – de alapjában és félreérthetetlenül a Horváth-féle tézisek mellett állt.

Bata István altábornagy, az új honvédelmi miniszter volt a következő. Jóformán senki sem értette, miről beszél, üres frázisokat pötyögtetett el, dadogva, befejezetlen mondatokkal, alanyok és állítmányok nélkül arról, hogy az irodalom milyen szép és fontos dolog. Ez az apró termetű, ijedt tekintetű emberke villamoskalauzból lett generálissá; s az írók – jobb- és baloldaliak egyaránt – meghökkenten gondoltak arra, hogy – rangjánál fogva – egy egész nemzet hadserege van erre a figurára bízva, akire ők még hogy villamoskocsit sem mernének teljes felelősséggel rábízni.

Gerő Ernő következett. A „feszített ötéves tervek” készítője, a „vas és acél országának” megálmodója, akit Moszkvában a gazdasági élet irányítása alól felmentettek, s most a belügyminiszteri tisztet töltötte be a kormányban. Pattogó, rövid mondatokban beszélt.

Nem tartott sokáig, amíg kiderült: a Horváth-féle tervezet ellen szólal fel. Kétségtelen – mondotta –, hogy Horváthék sokat dolgoztak a téziseken, és nem egy használható részlet van bennük. De alapjában véve az egész még nyers, csiszolatlan, nem eléggé átgondolt, elhamarkodott. Nem rejtette véka alá azt sem, miért ez a véleménye. A párt – fejtette ki – nem tehet engedményeket, amikor a

marxizmus-leninizmus alapelvéről van szó. Több szabadságot az irodalomnak, – ez így nagyon szépen hangzik; de kétféle szabadság van: burzsoá és szocialista szabadság. Nagyon határozottan le kell szögezni, hogy mi a burzsoá ideológiának továbbra sem engedélyezünk semmiféle szabadságot. Az elvtársak a beadványban sokallják az adminisztratív rendszabályokat. Ő megmondja, őszintén úgy, ahogy gondolja: kevesli a jelenlegi kemény fellépéseket. Itt van például ennek az *Uborka*fának az ügye. Nem vonja kétségbe, hogy Urbán Ernő, a darab írója jószándékú és tehetséges ember. De ez a darab, így ahogy van, politikai botrány. Urbán ebben az esetben közönséges Zoscsenko![100] Horváth elvtárs pedig, akinek kötelessége volna résen állni, szó nélkül tűri az ilyesmit. Darvas elvtárs, a népművelési miniszter ahelyett, hogy fellépne ellene, még kritikát ír róla a *Szabad Nép*nek, és megdicséri. Ez így nem megy tovább. A pártnak keményen és határozottan rendet kell teremtenie.

Amikor Gerő idáig ért, a moszkovita Illés Béla fellelkesülten közbeszólt:

– És akkor ezek az írók sorban jönni fognak, elvtársak, és kezet fognak csókolni nekünk…

Farkas Mihály, aki mindeddig komoran és némán hallgatta Gerő beszédét, most elérkezettnek látta a pillanatot, hogy megszólaljon. Nem Gerővel vitatkozott, hanem – Illés Bélával.

– A pártnak – mondotta nagyon élesen és hadarva – semmi szüksége sincs arra, hogy az írók kezet csókoljanak neki… Mi nem alázatos, hanem egyenes tartású irodalmat akarunk… A maguk baja, Illés elvtárs, ha csak lebunkózásokban és kézcsókokban tudnak gondolkozni…

Csend támadt. Mindenki gondolt valamire, talán mindenki másra, talán mindenki ugyanarra. Meglehetősen furcsa volt, hogy éppen Farkas Mihály

---

[100] Zoscsenko szovjet szatíraíró, akit Ahmatova költőnővel együtt, a Zsdanov-féle 1946-os moszkvai irodalmi párthatározat, mint a legelvetemültebb „burzsoá korcsokat”, a szovjet hatalom ellenségeit bélyegezte meg.

beszél az emberek megalázása ellen. Másfelől, amit mondott, az kétségtelenül jól hangzott.

A teremben megmerevedett a feszültség. Gerő hirtelen kijelentette, hogy ő elmondta, amit mondani akart.

Mindenki Rákosira nézett. Ő elnökölt, mint mindig, az övé volt a zárszó.

Mit mond? Kinek ad igazat? Hogyan dől el a vita?

A pártvezér szinte pillanatok alatt feloldotta a feszültséget. Kitűnő hangulatban volt; mintha nyoma sem maradt volna benne a sérelemnek, amely fél esztendeje Moszkvában és a budapesti parlamentben érte. Látszott rajta, hogy élvezi a vitát meg a témát: nem statisztikáról, tervteljesítésről, hanem irodalomról van szó. Mintha egy kis szórakozást, felüdülést jelentene neki ez az egész. Amellett, az eddigi felszólalók véres komolysága után, mindjárt arról is gondoskodott, hogy az egész problémakör fontosságát a megfelelő szintre szállítsa le.

A vita során az egyik író hozzászóló arról beszélt, hogy a pártnak végül is le kell csillapítania azt a vihart, amely az irodalom berkeiben dúl.

– Vihar?! – mosolygott most bölcs nyugalommal Rákosi. – Miféle vihar?... Vihar egy pohár vízben!

Ebben minden benne volt. A felhevült vitatkozóknak egy mondattal értésére adatott, hogy a párt ugyan kész arra, hogy tárgyaljon az irodalom ügyéről, segítséget adjon a problémák megoldásában, de azért vannak ennél ezerszer lényegesebb dolgok. Ő, Rákosi elvtárs, személy szerint is szívesen megadja a maga tanácsát, de azért egy másodpercig sem hajlandó elveszíteni a szemmértékét. Nem kell túlzott fontosságot tulajdonítani ennek a kis irodalmi mozgolódásnak.

Ilyen értelemben, s főként ilyen hangulatban szólt hozzá a felmerült kérdésekhez is. Tréfálkozott, anekdotázott, régi börtönélményeiről beszélt, arról, hogy a börtönben levelet kapott Romain Rollandtól is – biztosan hallották már az elvtársak ezt a nevet, – s

a francia író biztosította őt a megbecsüléséről s a támogatásáról; mert hát igen, a tehetséges, híres írók mindig a haladás mellett foglaltak állást, és nem volt annyi „hasfájásuk” a valóság ábrázolásával, meg a „teljes igazsággal” kapcsolatban, mint a mi derék író elvtársainknak. „Valóság”, „igazság”, persze ezek nagyon fontos dolgok, és a párt feltétlenül azt kéri az íróktól, hogy az igazságot ábrázolják. De azt már Arany János is megmondta a maga *Ars poeticá*jában – pedig hát ez az Arany nem volt valami nagy forradalmár *„Nem a való hát, annak égi mássa / Lesz, amitől függ az ének varázsa.”* Vagyis, hogy nem egészen úgy kell bemutatni a valóságot, amilyen, mert sokszor rút meg ízléstelen – nem árt azt olykor-olykor az írónak egy kicsit megszépítenie.

Itt már a lényegről beszélt. Hiszen tulajdonképpen ez volt az írókat megosztó és foglalkoztató legfőbb kérdés. A történeteket és tréfákat hallgatva, egyre kevesebb kétség maradt afelől, hogy a párt vezetője melyik irányzat mellett foglal állást. És még egyszerűbbé vált a kép akkor, amikor Urbán darabja, az *Uborkafa* került szóba.

A Horváth-féle előterjesztésnek volt egy része, amely – éppen ezzel a színdarabbal kapcsolatban – az új szatírairodalomról szólt. Nagyon bonyolultan, pártszerűen és körmönfontan,[101] de mégiscsak

[101] A teljes szöveg, amit Rákosi túlzónak talált, pontosan így hangzott:
„Az új szakasz politikája rendkívül kiszélesíti a valóban demokratikus kritika szabadságát. Ennek a kritikának erős fegyvere a szatíra amely leleplezi és megsemmisíti mindazt, ami elavult, rothadt, ellenséges, alantas. Új szatírairodalmunk még a kezdetén van. A párt minden támogatást megad számára, tudván, hogy a szocialista szatíra kialakítása politikailag és művészileg úttörő jellegű, nehéz és bátorságot követelő feladat. A szatíra irányulhat az ellenséges elemek, az ellenséges osztályok maradványai ellen éppúgy, mint a mi fejlődő társadalmi rendünk hibái, visszahúzó erői, fonákságai ellen. A szatíra középpontjába természetesen a negatív jelenségek kerülnek, méghozzá a művészet törvényei szerint: felnagyítva. A szatirikus bírálat elfojtásaként vissza kell utasítani minden olyan kísérletet, amely mechanikusan azt követeli, hogy a szatirikus műben a jó és a rossz olyan arányban szerepeljen mint társadalmunk egészében, a pozitív erők ugyanolyan előtérbe állítása várja el, mint ahogy társadalmunk egészében a pozitív elem uralkodik.(!) De mai

amellett foglalt állást, hogy az írók írjanak – a rendszer mellett álló, de azért a hibákat élesen feltáró – friss, bíráló szatírákat.

Rákosinak nem tetszett ez a részlet.

– Minek a mi íróinkat arra biztatni – kérdezte –, hogy a saját rendszerünket gúnyolják? Hát nincs elég gúnyolni való a Horthy-rendszeren, a múlton? Miért nem azt bírálják? Hát már mindent megírtak róla? Aztán meg nem él közöttünk elég maradványa a múltnak? Arisztokraták, bankárok, csendőrök, szolgabírák, kulákok? Miért nem ezeket leplezik le? Miért csinálnak sportot abból, hogy a mi jó elvtársainkat csúfolják: a tanácselnököket meg a párttitkárokat? A mi rendszerünk még nagyon fiatal, még zsengék a hajtások, – s nem engedheti meg magának, hogy csak úgy hoci-nesze, az írók beletiporjanak...

– Aztán – és most már nagyon komolyan beszélt – miért olyan biztos, hogy amit az írók látnak, az a valóság? Miért hiszik magukról az író elvtársak, hogy ők a legokosabbak? Hátha tévednek, és éppen abba találnak belevágni, ami jó és egészséges. – És elismételte azt, amit a Nemzeti Színház igazgatójának mondott, amikor megnézte az

---

szatíránk hibáinak tőforrása az, hogy íróink nem értették meg eléggé az alapvető különbséget a régi és az új szatíra között. Míg a régi szatíra éle a kizsákmányoló társadalom egésze, a rothadt, elnyomó rendszer és e rendszer lényegéből fakadó jellegzetességek ellen irányult, addig a mai szatíra a nép szabadságát és felemelkedését biztosító rendszerünk hibáit veszi célba. A szatíraírónak érzékeltetnie kell, hogy ezek a negatív jelenségek a mi társadalmunk lényegétől idegenek, hogy a negatív alakok ellenséges közegben mozognak, tevékenykednek, hogy előbb vagy utóbb bukásra vannak ítélve. Csak így lesz hű a szatíra a valósághoz, csak így mozgósítja a tömegeket aktív harcra a meglévő hibák és fonákságok ellen. Ugyanakkor alá kell húzni: a szatíra pártosságának nemcsak az az ismérve, hogy félreérthetetlenül állást foglal rendszerünk mellett, hanem az is – és nem kevésbé –, hogy szenvedélyes gyűlölettel fordul szembe mindennel, ami a nép előrehaladását gátolja. Nem a kritika tompításán, hanem ellenkezőleg, a helyes kritika élezésén mutatkozik meg, hogy az író milyen következetesen áll a nép és a haladás ügye mellett.” (Horváth Márton: *Irodalmunk helyzete és feladatai*, 1954. február 1.)

*Uborkafá*t: Bánjanak csínján az ilyen szatírákkal… Kés, villa, olló nem gyerek kezébe való…

*

A Horváth-féle tézisek megbuktak. Rákosi, anélkül, hogy a többiek véleményét megkérdezte vagy szavaztatott volna, közölte, hogy a politikai bizottság ebben a formájában nem fogadja el a javaslatokat és visszaadja őket Horváthnak és Darvasnak – átdolgozás céljából. „Mához két hétre újra megtárgyaljuk – foglalta szavakba a határozatot –, addig foglalják bele az elvtársak, amit itt hallottak… Kevesebbet beszéljenek arról, hogy mi a párt – és többet arról, mi az írók feladata.”

A meghívottak távozhattak. Összehajtogatták feljegyzéseiket, kis meghajlással elbúcsúztak a politikai bizottságtól és kisiettek a teremből. A „baloldal” diadalmasan, a „jobboldal” letörten. Nem volt kétséges, hogy ki győzött és ki vesztett.

A következő két hét alatt nem történt különösebb esemény. Ami az *Uborkafá*t, ezt a „zoscsenkói” merényletet illette, Urbán Ernő némiképpen átdolgozta a darabját. A tanácselnök szobájának a faláról lekerültek az önfényképek, helyükbe kis piros élmunkás zászlócskákat akasztottak, s a színdarab végén többé nem kergették ki bottal-vasvillával a hatalmaskodó tisztviselőket a feldühödött parasztok, hanem ehelyett a derék és becsületes párttitkár teremtett rendet a faluban. Az előadások így aztán tovább folytatódhattak, s a siker sem lett ezáltal kisebb, mert a darab még ebben az enyhített formájában is többet és bátrabban bírált, mint sematikus versenytársai.

Az előterjesztésen, amelyet a politikai bizottság átdolgozásra adott vissza, a két hét során szintén nem történt sok változás. Horváth Márton és Darvas József csiszolgattak rajta egyet-mást, egy-két mondatot beleírtak, egy-két mondatot kihúztak belőle, de az elaborátum irányán és mondanivalóján nem esett csorba. Ehhez a két emberhez, Révai egykori szárnysegédeihez, akik közül az első egy

dúsgazdag műkereskedő-família sokat olvasott sarja, a másik egy falusi tanítóból lett tehetséges író volt, lényük, alkatuk, lelkük szerint közelebb állt az új, szabadabb vonal, mint a vasfegyelem és a mindenbe beleszólás. Nemcsak szolgálták Révait – szenvedtek is tőle. Tudtak-e még valamit, amit az írók nem tudtak, avagy megpróbáltak egyszer úrrá lenni ingatag jellemükön? Tény az, hogy a felső figyelmeztetés és az egyértelmű bírálat ellenére, nem alakították át lényegesen előterjesztésüket; mint két játékos, akik mindent egy tétre tesznek fel, úgy mentek az istenek tanácsának újabb ülésére: vagy győzni fognak, vagy teljesen megbuknak.

Két hét elmúltával minden pontosan úgy kezdődött, mint az előző alkalommal. Az őrség a kapuban, a meghívottak listája, „van-e az elvtársnál fegyver?”, a kis szobácska a szendvicsekkel és almákkal, a várakoztatás és a bebocsáttatás, – a templomban a szertartás rendje immár rutinná változott.

Még maga az ülés is úgy indult, mint az első alkalommal. Előbb az előterjesztés elkészítői, aztán az írók, a jobb- és a baloldal, mondták el mondókájukat. Kiderült, hogy mindenki megmaradt a korábbi álláspontja mellett. Mintha másodszor pergetnék le ugyanazt a filmet; nem volt különbség.

Azaz, hogy valami mégiscsak volt. A politikai bizottságnak ezen az ülésén részt vett a miniszterelnök: Nagy Imre is.

Rákosi balján ült, csendesen és komolyan; az egész tanácskozás alatt egyetlenegyszer sem mosolyodott el. Igaz, nem is volt valami hangulatos ez a megbeszélés, az istenek közül senki sem volt olyan jókedvű, olyan lendületes, mint legutóbb.

Farkas elfújta a múlt heti nótáját: az előterjesztés jó, el kell fogadni úgy, ahogy van. Gerő... igen, Gerővel mintha valami történt volna. Ugyanaz a dokumentum feküdt előtte, mint két héttel ezelőtt, és ő most egészen másképp beszélt róla. Nyoma sem látszott a keménységnek, a határozottságnak; rövid volt, csendes és mértékletes.

A javítások után – mondotta, úgy téve, mintha nem venné észre, mennyire lényegtelenek e javítások –, a beadvány most már jó, látszik, hogy Horváth és Darvas elvtársak hasznosították a politikai bizottság útmutatásait, nincs értelme a szócséplésnek, a beadványt határozattá kell emelni:

Ugyanebben az értelemben szóltak hozzá a többiek is, Ács Lajos, Apró Antal, Vég Béla. Az írók csak hallgattak és nem értettek semmit. Nem értették, hogyan lett egyszerre elfogadható az a dolgozat, amelyik két héttel ezelőtt még elfogadhatatlan volt. A baloldal nem jutott lélegzethez; az imént mindent elkövettek, hogy megmagyarázzák a politikai bizottságnak: az úgynevezett javítások teljesen jelentéktelenek, Horváth és Darvas továbbra is kitartanak hibás nézeteik mellett. De mindaz, ami az érveikből két héttel ezelőtt még olyan nagy egyetértésre talált e magas testületben, most olyanná vált, mint a falra hányt borsó: az elvtársak szenvtelen arccal engedték el szavaikat a fülük mellett. Mi történt itt?

Nagy Imre következett szólásra. Levette orráról a kis csíptetős cvikkerét és szemüveget rakott fel. Aztán egy kötet papirost vett elő és olvasni kezdett. Kiderült, hogy előre megírta egész hozzászólását.

Amit mondott, abban nem volt semmi csillogó, vagy különösképpen szellemes. Nem voltak benne színek, fordulatok, anekdoták. Kissé hosszú és szárazon-szürke mondatokban beszélt, de az álláspontja határozott és félreérthetetlen volt. A Horváth-féle előterjesztés helyes; legfőbb ideje volt, hogy a párt egyértelműen magáévá tegye. A kultúrpolitikában az elmúlt évek során súlyos hibák voltak, ezeket minél gyorsabban ki kell javítani. Véget kell vetnünk annak, hogy az írókat kiskorúakként kezeljük, bizalmatlanok és gyanúsítgatók legyünk irányukban; nagyobb szabadságot kell biztosítani az irodalom számára.

Mindez természetesen nem jelenti a pártvezetésről való lemondást, de jelenti a nagyobb bizalmat, a nagyobb önállóságot. Úgy látszik – és itt a hangja keményebbé vált – hogy a *Szabad Nép*

szerkesztőségében és az írószövetség pártszervezetében vannak elvtársak, akik ezt nem tudják megérteni. Ezek tulajdonképpen a párt új politikáját, a kormány új programját nem értik. Minthogy ezeken a helyeken ellenállás mutatkozik, szervezeti intézkedésekre van szükség. A politikai bizottságnak majd erről is döntenie kell. De a legfontosabb teendő: a Horváth-féle javaslat elfogadása, párthatározattá emelése, valamint az, hogy a párt kulturális politikája a jövőben ezekre az elvekre épüljön.

Nem beszélt hosszan, talán tíz percig sem. De aki hallgatta, az világosan tudta: itt egy kerek, megérlelt, hosszú idő óta formálódó s most már teljesen kiformált álláspontról van szó. Ez az ember nem rögtönöz, nem finomkodik, nem taktikázik. Ennek az embernek megvan a véleménye. És abból, ahogyan ezt elmondja, a fejtartásából és a hanghordozásából még valami látszott: ez a férfi nemcsak a véleményében biztos, hanem a véleménye fontosságában is.

A baloldal értetlensége most már megrökönyödéssé vált. Az istenek soraiból az egész tárgyalás során egyetlen szó sem hangzott el mellettük. S egyáltalán nem volt félreérthető, hogy amikor Nagy Imre szervezeti intézkedésről beszélt, akkor az ő leváltásukat, félreállításukat követelte.

Egyetlen reményük maradt még: Rákosi.

A zárószó most is a párt első titkárát illette. Rákosi most is nyugodtan, jegyzetek nélkül, magabiztosan beszélt, mint a legutóbbi ülésen; csak most, mintha kevésbé élvezte volna a helyzetet, a témát és saját hangját, mint két héttel korábban.

Azzal kezdte: gondosan átnézte újból a Horváth-féle beadványt, s akárcsak Gerő, ő is azt mondhatja, lám, érdemes volt a múltkor olyan alaposan meghányni-vetni a problémákat itta politikai bizottság előtt, mert az elvtársak jól fel tudták használni a hallottakat, és úgy dolgozták ki az előterjesztést, hogy most már semmi akadálya az

elfogadásának... Ő a maga részéről teljesen egyetért Nagy Imre elvtárssal abban, hogy...

S az írók, jobb- és baloldal egyaránt, most már világosan látták, mi történt itt tulajdonképpen. Nem, nem arról volt szó, hogy Rákosi vagy Gerő olyan ostobák lennének és ne vennék észre, hogy most lényegében ugyanaz a beadvány fekszik előttük, mint két héttel ezelőtt; de még arról sem, hogy az elmúlt tizennégy napban valami fontos esemény történt volna. Egyszerűen arról van szó, hogy akkor nem volt itt Nagy Imre és most itt van.

Ezzel egyetemben legalábbis két dolog vált teljesen nyilvánvalóvá, az egyik az, hogy Nagy Imre jelentősége, súlya döntő ebben a testületben; s a másik, hogy Nagy Imrének és Rákosinak – legalábbis ami az irodalmat és az irodalompolitikát illeti – más-más a véleménye.

Ez a felfedezés a baloldal számára megrázó erejű volt. Hiszen a pártvezetésben lévő ellentétekről szóló kósza pletykák nem mentek újdonságszámba; a kormányprogram meghirdetése óta az egész ország, s egy idő óta a kommunista írók jobboldala is suttogott arról, hogy a vezetésben nincs teljes egyetértés, hogy a pártban tulajdonképpen két vonal van: az egyik Nagy Imréé, a másik Rákosié. De a baloldali írók, ha ilyesmit hallottak, csak legyintettek vagy gúnyosan mosolyogtak. Mélységesen meg voltak győződve arról, hogy mindez csak az ellenség vágyálma, olcsó és felületes következtetés, s a párt továbbra is olyan egységes és szilárd, mint az új vonal meghirdetése előtt. Az volt a véleményük, hogy a cserék, amelyek a vezetésben lejátszódtak, nem jelentenek egyebet szereposztásnál, a tömegek megnyerésére irányuló taktikai lépésnél, a pártot, az országot továbbra is Rákosi vezeti, s Nagy Imre nem más, mint előretolt sakkfigura, akire – származása, joviális külseje, szép magyar beszéde miatt – a párt most azt a szerepet osztotta ki, hogy éppen ezért ő hirdesse meg az enyhébb, liberálisabb taktikát. Sokkal többre becsülték Rákosi és sokkal kevesebbre Nagy Imre képességeit, súlyát, tudását annál,

semhogy komolyan elhitték volna, miszerint az utóbbinak önálló politikai elképzelései lehessenek.

A vita alakulása azonban egyre jobban meggyőzte őket arról, hogy tévedtek. S egy villanásnyi epizód aztán ahhoz is elég volt, hogy minden kétségüket eloszlassa.

Rákosi éppen arról beszélt, hogy – amiként Nagy Imre elvtárs is mondotta – az írók ábrázolják mélyebben az életet, szóljanak szabadabban a jelenségekről, bírálják bátrabban a hibákat, de persze – fűzte hozzá – ne feledkezzenek meg azokról a hatalmas eredményekről sem, amelyeket a párt az elmúlt nyolc esztendő alatt elért. Jó lenne ezt a gondolatot – mondotta – a beadványban kissé erőteljesebben hangsúlyozni.

Idáig ért, amikor egészen váratlanul Nagy Imre közbeszólt:

– Volt ebben a nyolc évben hiba is bőven – mondta.

– Azért eredmények is voltak – szólt vissza Rákosi.

– Kérem – ismételte Nagy Imre olyan hangsúllyal, mint aki azt mondja: „hagyjuk ezt, hagyjuk” – éppen elég sok hiba is volt akkor…

Rákosi szemmel láthatóan meghökkent. A politikai bizottságban nem volt szokás, hogy a tagok – idegenek, meghívottak, közönséges földi halandók jelenlétében – vitatkozzanak egymással. Itt mindenki mindig kínosan ügyelt az egység látszatára. Ez az apró szóharc sem tartott tovább néhány másodpercnél, de Rákosi, úgy látszik, ezt sem találta helyénvalónak.

– Kérem – folytatta gyorsan és igyekvőn –, szeretnék emlékeztetni arra, hogy éppen én voltam az, aki Horváth elvtárs figyelmét felhívtam: készítse el ezt a beadványt, és amikor ebben az ügyben magamhoz kérettem Horváth elvtársat, akkor ő még csak ott tartott, hogy a kultúrpolitikában legfeljebb módszerbeli hibákat követtünk el, és én voltam az, aki akkor azt mondtam neki: az teljesen lehetetlen,

hogy amikor a nagypolitikában olyan komoly hibáink voltak, a kultúrban csak a módszerekben hibáztunk volna...

Így volt-e valóban, avagy sem – ez itt most senkit sem érdekelt. Az volt az érdekes, milyen sietve és bevont zászlókkal vonul vissza a minap még teljhatalmú vezér, hogyan magyarázkodik és hogyan kezdi el hirtelen ő hangsúlyozni az elkövetett hibákat. Lehetetlen volt ebben a parányi jelenetben meg nem hallani azt, hogy a párt vezetésén belül ellentétek vannak, s hogy a vélemények nem csupán az irodalmi kérdések megítélésében, hanem egészen alapvető elméleti problémákban is gyökeresen különböznek agymástól. A baloldal számára egyszer s mindenkorra eltűnt az a vigasz, hogy Rákosi továbbra is a régi, és itt csak valamilyen szereposztásról van szó közötte és Nagy Imre között.

Pedig Rákosi ezek után még tett egy kísérletet arra, hogy híveit megvédje. Válaszolva Nagy Imrének a szervezeti intézkedéseket sürgető követelésére, melegen és megértően fordult a balosok felé és kijelentette: semmi kétség, hogy itt derék és jószándékú elvtársakról van szó, akikkel szemben türelmesnek kell lenni, s akiknek időt kell adni arra, hogy a párt új politikáját teljességgel megértsék és magukévá tegyék. De a baloldalnak ez már csekély vigasz volt; be kellett látniuk, hogy vesztettek.

S itt már nem személyi csatavesztésről, egyéni kudarcról, vagy esetleges funkcióvesztésről volt egyszerűen szó. A politikai bizottság üléstermének közepén, a négyzet alakú asztalon, mintha láthatatlan ravatalon egy láthatatlan holttest feküdnék. A Révai-féle kultúrpolitika. Az emberek még lábujjhegyen járnak körülötte, még néhány dicsérő szó is elhangzik a megboldogult múlhatatlan erényeiről, de a halott már halott, és nem lehet feltámasztani többé.

S ezen nem változtatott az sem, hogy maga a halott is szeretett volna még élni. Révai ugyanis a két politikai bizottsági ülés között, az elsőnek a jegyzőkönyvét megkapván, levelet intézett a pártvezetéshez és ebben a legélesebben tiltakozott a

Horváth-féle előterjesztés ellen. Olyan durva hangot használt, ami még tőle is szokatlan volt: Farkas Mihályt hozzá nem értő fráternek, Horváthot és Darvast ingatag, jellemtelen karrieristáknak nevezte. Mindez azonban pusztába kiáltott szó volt már csupán. A levéllel az egész megbeszélés során senki sem foglalkozott, mindössze Farkas Mihály említette meg egy ízben, képmutató sajnálkozással: mennyire fájdalmas, hogy Révai elvtárs nem értette meg a kérdések lényegét és makacsul ragaszkodik a régi hibáihoz.

1954. március 11-én hatalmas, egyoldalas cikk jelent meg a *Szabad Nép*ben. Ez a cikk annak a határozatnak az alapján készült, amelyet a politikai bizottság második ülésén az irodalom kérdéseiről hozott. Anélkül, hogy a baloldalt név szerint elmarasztalta, avagy a „jobboldali túlzásokat" (így például Kuczka *Nyírségi Napló*ját) jóváhagyta volna, ez a megnyilvánulás a sok marxista-leninista szólam közepette mégis az új kezdeményezéseket támogatta. „Nagyobb szabadság és nagyobb felelősség" – ez volt a cikk alapgondolata. Az irodalomnak több bátorítást és több szókimondási lehetőséget kell adni, de az íróknak maguknak kell vigyázniok arra, hogy a megadott szabadsággal jól tudjanak élni és azt a párt politikájának támogatására használják.

A cikk olyan diplomatikusan volt megfogalmazva, hogy a kommunista írók közül tulajdonképpen senkit sem bántott, semmi nyíltan kifogásolhatót nem tartalmazott, és valójában mindkét oldal egyetérthetett vele. „Kifelé" ez is történt. A „jobboldal" lelkes helyesléssel fogadta, mert úgy értelmezte, hogy a párt határozottan őt igazolta. A „baloldal" is úgy tett, mintha helyeselne, elvégre egy párthatározatot mindig helyeselni kell, amellett a politikai bizottság vitája után a cikk lehetett volna sértőbb is irányukban.

De a békés felszín, a hangos és egyhangú helyeslések mögött ott feszültek továbbra is az ellentétek. A politikai bizottság kétszer tárgyalt, az istenek tanácsa ünnepélyesen határozott, de

valójában nem intézett el semmit. A kommunista írók tábora továbbra is éppúgy kettéoszlott, mint eddig.

HARMADIK KÖNYV - TISZTÍTÓ VIHAR

Pereg a film

Az 1954-es esztendő nyara csendesnek, békésnek, nyugodtnak ígérkezett. A világpolitika sötét egén a felhők szakadozni látszottak. Egy esztendeje már, hogy megkötötték a koreai fegyverszünetet; a hadijelentések helyét elfoglalták a békejelentések. A filmhíradók egyre többször mutatták Hruscsov kedélyes mosolyát, kopasz fejét, Eisenhower szikár, kissé hajlott alakját, Eden híres kalapját. A külügyminiszterek Genfben üléseztek. Felköszöntők hangzottak el, melyekben a szónokok az emberiség békevágyát hangsúlyozták, s a nemzetközi megegyezés legújabb lehetőségéről beszéltek. Megszületett az indokínai fegyverszünet is. Úgy tűnt, mintha a világ vonata sínre került volna: az aggodalmaskodók elhalkultak, a reménykedők megélénkültek. S ha nem is volt minden rendben – a „genfi szellem” érintésére a háborgó vizek mintha kissé lecsillapodtak volna. A szellem pedig továbbra is a vizek fölött lebegett.

Az európai légkörváltozás Magyarországon is éreztette hatását. Noha a nyár szokatlanul szeles, esős, hűvös volt, a politikai meteorológusok jósolta felmelegedés termékeny jövendőt ígért. Az élet az elmúlt esztendőben észrevehetően javult. A kormányprogram beígérte 15 százalékos életszínvonal-emelkedés – minden eddigi tapasztalattal ellentétben – egyre kézzelfoghatóbbá vált. A májusi pártkongresszus a látszat szerint zökkenésmentesen biztosította a továbbhaladást: a szónokok és hozzászólók szentesítetek ugyan az elmúlt évtized eredményeit, de szentesítették az „új szakasz” politikáját is. Rákosi és Nagy Imre teljes egyetértésben léptek fel. Kevesebb szó esett ugyan a múlt hibáiról, de több a további javulás útjairól-módjairól. Úgy tűnt, minden teljes és biztonságos egyensúlyban van. Az emberek is gondtalanabbaknak látszottak, mint tavaly vagy tavalyelőtt. A fürdőhelyek a rossz időjárás ellenére is megteltek nyaralókkal; a férfiak határozottabban udvaroltak, az asszonyok csábítóbban mosolyogtak.

A *Treuga Dei*[102] mintha kedvezett volna a frissen születő szerelmeknek és a szaporodó válásoknak: már nem kellett attól tartani, hogy egy-egy kihívóbb pillantás, egy budai kis cukrászdában felfedezett találka után bárki is elveszti az állását. Az emberek újból ízlelgetni kezdték a régen elfeledett ízeket.

Az irodalmi viták alábbhagytak. Az ellentétek ugyan nem oldódtak fel, egyik fél sem engedett igazából (noha némi közeledés történt az utóbbi hetekben), az írók, „jobb és baloldaliak” egyaránt, azonban úgy vélték, hogy elvi igazukat gyakorlati módon kell bebizonyítaniok: bezárkóztak hát dolgozószobáikba. A június végén lezajlott írószövetségi konferencián alapjában véve nem történt lényegen esemény.

Nagy Imre, mint aki a miniszterelnökségben is, a pártkongresszuson is jól végezte dolgát, a fejlődés és az oroszok támogatásának tudatában nyaralni ment a Szovjetunióba.

Valójában azonban korántsem volt minden ilyen egyszerű.

Az ország súlyos és megoldatlan gazdasági problémákkal küzdött. Elsősorban a mind veszedelmesebbé váló nemzetközi eladósodással.

A nehézipar egyoldalú fejlesztésére berendezett, alapjaiban hibás és káros gazdaságpolitika, melynek fődiktátora Gerő Ernő volt, most kezdte éreztetni hatását. A felbillent export-import mérleg következtében súlyos valutahiány lépett fel; a hitelezők pedig egyre határozottabban követelték a számlák kiegyenlítését. A csehek, lengyelek, akik eddig szenet és vasércet adtak hitelbe az országnak, kijelentették, hogy – saját gazdasági gondjaik következtében – ezután csak készpénzért hajlandók szállítani. Előálltak követeléseikkel a nyugati hitelezők is.

A termelés nem tartott lépést az életszínvonal gyors emelkedésével, sőt bizonyos mértékig még, csökkent is. Külön nehézséget okozott a nehéziparról

---

[102] Tilos időszak – amikor minden háborúskodás, fegyveres erőszak egyházi kiátkozást vont maga után (*a dig.*)

a könnyűiparra való átállás (az új kormányprogram értelmében), s a mezőgazdaság elmaradottságának megszüntetésére irányuló erőfeszítések. Az országban ott álltak a félig vagy negyedrészt elkészült építkezések: az erőltetett ütemű nagyberuházások maradványai. Budapest házai alatt roskadoztak, beomlottak a félig kész földalatti vasút alagútjai (csak karbantartásuk milliókba került), a vidéken meztelenül meredeztek a betonoszlopok: a debreceni golyóscsapágygyár, a kazincbarcikai erőmű, a Tiszapalkonyai vegyiművek vázai, a Sztálinvárosi acélmű egyes részei stb., amelyeknek a továbbépítését az új program leállította. Mindez persze annak a Rákosi-Gerő-féle kalandorpolitikának következménye volt, amely belekezdett az ország erejét meghaladó építkezésekbe, de az új program ellenségei, a központi gazdasági funkciókban, most egyfelől lassítani igyekeztek az „átállást”; másfelől minden kényszerű és kellemetlen következményt, elsősorban a munkások elbocsájtását ezekről az építkezésekről, igyekeztek az új politika és személy szerint Nagy Imre számlájára írni.

A pártközpont párnázott ajtajai mögött a gazdasági vezetők részletes ellentámadás tervét dolgozták ki az új program ellen. Míg Nagy Imre nyaralt a Szovjetunióban, s az ország kissé kényelmesebben és lazábban élt, Gerő Ernő és társai agyában megszületett az új – de valójában milyen régi! – elmélet, amely szerint a baj alapvető oka az életszínvonal hirtelen emelkedése. A következtetés világos volt és egyszerű: ha a bajokon segíteni akarunk, véget kell vetnünk a további életszínvonal-emelkedésnek, sőt a jelenlegiből is le kell faragnunk annyit, amennyi az egyensúly helyreállításához szükséges.

Intézkedéseket kezdtek kidolgozni az életszínvonal újabb csökkentésére, vagy ahogy mondták, „a gazdasági egyensúly helyreállítására”. Az egyensúlyba hozatal egyik legfőbb feltétele – így jelülték meg – a hatalmassá duzzadt, alapjaiban felesleges létszámú államapparátus csökkentése. Megszületett a racionalizálás gondolata.

Az államapparátus valóban hatalmas volt, olyan vízfej, amelyet semmiféle állam nem bírt volna eltartani, hiszen 100 dolgozó közül csupán 40 végzett termelőmunkát, a többiek csak az improduktív bürokráciát növelték. A leépítés tehát meglehetősen kézenfekvő gondolat volt, s mi több, helyes is; Gerőék azonban „csak” azt felejtették el megmondani, hogy ezt a mérhetetlen apparátust ők maguk fejlesztették ki, növelték nagyra, s hogy ezzel a hirtelen fordulattal az elbocsátások felelősségét az új politikára, Nagy Imre programjára hárítják át. Nem sokat teketóriáztak, hozzáláttak a megvalósításhoz. A békés nyár bárányfelhői között vészjósló viharfelhők jelentek meg: feloszlatott koncentrációs táboroktól való rettegés helyébe a kenyértelenségtől való félelem lépett. A racionalizálás már réges-rég folyt, ezreket és ezreket szórtak ki az állásukból, mindenki erről beszélt, – csak a sajtó, a rádió hallgatott róla, azt a régi elvet követvén, hogy amiről nem beszélünk, az nincs.

Az országban fellobbant az elkeseredés és a félelem újabb lángja. Az egyetlen réteg, amely az új intézkedés következtében ismét kezdte visszakapni régi erejét: a pártapparátus volt. Mivel az ő szavuk volt a döntő abban, ki maradjon meg az állásában, és kit kell elbocsátani, megint nyeregben érezték magukat, ismét volt mit csinálniok, ezúttal olyasmi, amit szívesen csináltak, mert érezték, hogy a növekvő rettegés a hatalmukat éleszti. A dolog számukra annál is reményteljesebb volt, mert úgy látszott, a mérleg visszabillen régi helyére, az egyensúly helyreáll, egy gazda van az országban és kilencmillió alkalmazott – ahogyan azt egy akkoriban szokásos szólás-mondás félig tréfásan, félig keserűen megfogalmazta.

A racionalizálás azonban még nem volt minden. Gerő vezérkarával, Friss Istvánnal, a moszkovita gazdasági szakemberrel s a félig politikus, félig közgazdász ifjú pártfunkcionáriussal, Szalai Bélával (aki Rákosi személyi titkárából a politikai bizottság tagjává lépett elő) további intézkedéseket dolgozott ki, amelyeket az ősz folyamán kellett volna megvalósítani.

Kidolgozták a parasztságra rovandó újabb adók rendszerét.

Nagy Imre kormánya egy esztendővel ezelőtt nemcsak a parasztság szinte elviselhetetlen terhein könnyített, hanem ünnepélyesen ígéretet tett arra is, hogy legalább három évig érvényben maradnak az adókat és a beszolgáltatást szabályozó, újonnan kidolgozott rendeletek, ezzel is biztosítván a parasztság termelőkedvét, amely az új szakasz megvalósulása során egyre láthatóbban kibontakozott, megerősödött. A Gerő-féle elképzelés azt érte volna el, hogy a falun is megzavarja a fejlődést, s letörje Nagy Imre hitelét és népszerűségét.

De nem maradt ki a tervből a munkásosztály sem. Kiderült, hogy az üzemekben a normák elavultak – normarendezésre van szükség. A présnek ezt az egyszerű formáját, amelyet minden kapitalista országban a kizsákmányolás fokozásának neveztek volna, mindig nagy hűhóval csinálták; a sajtó cikkezett róla s megállapította, hogy a normarendezést maguk az élenjáró munkások kérik, hogy a fizetéscsökkentés lényegében fizetésemelést jelent, ha nem is közvetlenül, de közvetve feltétlen, hiszen a megnövekedett termelés különböző formákban visszajut a munkásosztályhoz. Hogy mindebből egyetlen szó sem volt igaz, hogy a fokozott munkatempó egyáltalán nem a munkásság jólétét fokozza, azt legjobban lent tudták az üzemekben, ahol minden egyes, nagy propagandával beharangozott normarendezést fogcsikorgató dühvel és gyűlölettel fogadtak.

Gerő Ernő hatalmas vezércikket írt a *Szabad Nép*be, amelyben óvatos csomagolásban ugyan, de meghirdette az új intézkedéseket.

A cikk címe ez volt: *Készüljünk fel a télre!*

A maga szokott szárazságával, de határozott és biztos hangon, Gerő arról beszélt, hogy „túl jól élünk”, hogy „összébb kell húznunk a nadrágszíjat”, hogy az életszínvonal emelkedése „túl gyors” volt, nem állt arányban a „termelés emelkedésével”.

„Takarékoskodnunk kell”, adta ki a jelszót Gerő, mert a jelenlegi pazarlás megengedhetetlen, s a takarékosság a legfőbb útja a gazdasági élet rendbe szedésének.

Az emberek pontosan értették a pártzsargon valódi jelentését. Nagyon jól tudták, mit jelent számukra az a szó: takarékosság.

Az országban felforrt a hangulat.

Azok, akik az elmúlt esztendő viszonylagos szabadságához könnyen hozzászoktak, most már nem tettek olyan nagy lakatot a szájukra: a főváros suttogással és már nem csak suttogással volt teli, autóbuszokon, villamosokon, utcákon, eszpresszókban; a mozik előcsarnokaiban, a strandfürdők medencéiben egyre több szó esett a racionalizálásról, a normarendezésről, az új és a régi megszorításokról; heves viták folytak, hogy „lehet-e bízni” az ígéretekben, s hogy íme, nem lehet, úgy látszik, ez a kormányprogram sem ér egy fabatkát sem, és hiába ígért fűt-fát Nagy Imre, – a végén kiderül, hogy ő is olyan, mint a többi. A békés és nyugodt nyár állóvizébe kő hullott, s a hullámok egyre szélesebb körben gyűrűztek tovább.

Ekkor valami történt még, egy látszatra igazán nem jelentős és politikától távolálló esemény, amely mellett mégsem lehet szó nélkül elmenni, mert nem maradt hatás nélkül a lelkekre és a későbbi történtekre. Ezen a nyáron, augusztusban, rendezték meg Svájcban a futball-világbajnokságot, amelynek – úgy látszott – első számú esélyese a formája és pályafutása csúcspontján álló magyar együttes volt. A magyar csapat mögött ekkor már világhír állt. Otthonában 6:3-ra verte a szigetországban verhetetlennek tartott angol együttest (Budapesten 7:1-re győzött), legyőzte a svédeket, a románokat, a jugoszlávokat, franciákat, olaszokat, 1952-ben olimpiai bajnokságot nyert Helsinkiben, – az ország meg volt győződve arról, hogy a csapat győztesen tér haza a világ legjobbjainak nagy tornájáról is.

A magyar sport egyébként más ágakban is nagy eredményeket mutatott fel. Az országban komoly

hagyományai voltak a sportolásnak, a magyar vívók, vízilabdázók, amatőr ökölvívók világklasszisát senki sem vitatta, s 1945 után a pártvezetés rendkívüli jelentőséget tulajdonított a sportnak (pontosabban a kimagasló nagy, nemzetközi eredményeknek) s komoly összegeket áldozott e célra. Azt hirdette, hogy Magyarországon a sport – tömegmozgalom; a rengeteg pénz valójában nem a tömegeket szolgálta, hanem a kiváló keveseket, akik eredményeikkel politikai propagandát voltak hivatottak végezni. Megszületett az az elmélet, amely szerint Magyarország nem azért ér el kiváló eredményeket a futballpályán vagy az atlétika salakján, mert sok tehetséges sportembere van, hanem azért, mert a népi demokrácia ebben is magasabb rendű a kapitalizmusnál, mert a magyar sport eredményei szükségszegyűen a társadalmi berendezkedés felsőbbrendűségét bizonyítják. A vezetés a legtöbb pénzt a futballra áldozta, amely a legnépszerűbb sportág Magyarországon. A híres csatárok, hátvédek, kapusok az ország legdédelgetettebb kedvencei voltak, s mi több, jövedelmük sokszorosan meghaladta a gyárigazgatók jövedelmét, noha hivatalosan „amatőröknek” nyilvánílttattak. Valójában ők voltak a legjobb módú emberek a hazában, a szerencsés kivételek, akik külföldre járhattak, s mesés nyugati árukkal árasztották el az országot (feketén persze, noha a párt hallgatólagos beleegyezésével, s irtózatos árakon, persze, a közönség beleegyezése nélkül), akiknek autójuk volt, akik nagyszerűen berendezett villákat építettek maguknak, akik körül legendákat költött a sajtó, s nevüket már életükben halhatatlan dicsfény övezte.

Volt ebben a tündöklő pompában jókora szándékosság is. A *panem et circenses* népi demokratikus változata volt ez: a folyton fogyó kenyéradag helyett a folyton növekvő sportsikereket ajánlotta cserébe a párt, s a tömegek vonzódtak ezekhez a sikerekhez. Lázasan lesték az új eredményeket, az egyetlen sportlapot este 11-kor, megjelenése után félórával már csak felemelt, fekete áron lehetett kapni; a nagy meccsekre, amelyek Közép-Európa legszebb stadionjában, a

Népstadionban kerültek lebonyolításra, hetekkel előbb elfogyott minden jegy, a győztesen hazatérő labdarúgókat a párt és a kormány képviselői fogadták a repülőtéren, míg a városba vezető útvonalon a tömeg ünnepelte őket, lelkesen, önfeledten.

Egyfajta menekülés volt ez a 90 perces izgalmas álomba a huszonnégyórás nehéz ébrenlét után, bánat- és búfeledtető mákony volt, hatásos pótszer, az élet izgalmas kalandját álizgalommal helyettesítő kivonat, de legfőként s ezt tudták jól a pártvezérek – szelep, amelyen a tömegeken felgyülemlett feszültség viszonylag könnyedén és nagyobb veszélyek nélkül levezetődik. Mert a futballmeccsek 90 percig ordító, izguló, dühöngő, lelkesülő közönsége a meccs után már fáradtabb s talán kielégültebb is volt annál, hogy másfajta őrjöngésekre gondoljon, a lefojtott tömegindulatok elpárologtak a napsütötte pályák zöld gyepe fölött, a felgyülemlett keserűség (a párttitkárok, az igazgatók, az agitátorok és a propagandisták siserehada ellen) egyetlen széles üvöltéssel ömlött ki a lelátókon, s a harag szennyesét arra a csatárra öntötte, aki az ötös közeléből a kapu mellé lőtte a labdát.

A futball-világbajnokságra hetekkel, hónapokkal előbb készült nemcsak a csapat, de az egész ország. A sajtó tele volt találgató, magyarázó, mérlegelő cikkekkel, amelyek „józanul” igyekeztek magyarázni az izgatottan figyelő közönségnek, hogy „a labda kerek”, s a diadal még nem teljesen biztos, de azért mindegyikben ott csillogott az a titkolatlan és titkolhatatlan reménység: a magyar csapat győzni fog. S a magyar csapat nem is fukarkodott a sikerekkel. A rádió mellett egy ország ült azokban a napokban (televízió nem volt), s a közvetítés perceire valóban elfelejtette a racionalizálás, a normarendezés, az újabb begyűjtési adók tornyosuló gondjait. A magyarok sorozatosan győztek. Legyőzték leghíresebb ellenfeleiket, a brazilokat, az uruguayiakat, s elérkezett a döntő, amelynek során a nyugatnémet csapattal kellett megmérkőzniök.

És a csapat elvesztette ezt a mérkőzést.

Azon az éjszakán tüntetések voltak Budapesten. A nyugtalanság másnap sem csitult, inkább növekedett. A kirakatokat, ahová szorgos kezek a meccs elvitt kitették a futballisták fényképeit, most egymás után betörték. A tüntetők a szövetségi kapitány, a magyar futball ledönthetetlennek hitt diktátora, Sebes Gusztáv lakása elé vonultak, kövek repültek az ablakaiba; felzúdult a „Vesszen Sebes!” kiáltás.

Ezrek vonultak fel a körutakon is.

A *Szabad Nép* székházával szemközt egy sportfogadási iroda volt.

Ott is tüntettek.

A sportújság kiadóhivatala előtt fáklyákat gyújtottak a friss lappéldányokból.

A dolog kezdett félelmetes, különös jelleget ölteni. Ilyesmit nem láttak évek óta Magyarországon: tüntető, jelszavakat ordítozó, kirakatokat törő, újságokat gyújtogató, izgatott tömeget, amely ugyan most még csak azt ordítozta, hogy „Vesszen Sebes”, de ki tudja, mit fog ordítani holnap? Érezni lehetett, hogy ezekben az emberekben valami más, valami több feszül, mint a világbajnokság elvesztése feletti keserűség.

A rendőrség beavatkozott, a tüntetéseket szétkergették, néhány hangoskodót letartóztattak. A sajtó mélységesen hallgatott az esetről, noha az egész ország tudott róla: de Rákosi személyesen tiltotta meg a *Szabad Nép* szerkesztőinek, hogy egyetlen szóval sem emlékezhetnek meg az ügyről.

Néhány nap alatt persze alábbhagyott a lobogás, a vereséget tudomásul vették a tömegek, a „nemzeti gyász” kezdett vidámabb színeket ölteni, de mindenki érezte, hogy valami történt. Valami, amit még nem lehetett pontosan felmérni, megítélni, amiről nem is nagyon szabad beszélni, ami más, mint ami eddig volt: egy kitörés, egy felhördülés, egy tüntető menet a körúton, valami sejtelem, egy íz, amely eddig tilos volt, s amelybe most belekóstoltak

az emberek, s jónak találták, mert emlékeztette őket egy távoli korszakra, melyet az utóbbi években elfelejtettek.

A sportőrület mindenesetre csökkent.

Amikor a hivatalos sajtó megpendítette – halvány bírálattal – a túlfeszített sporthisztériát, s elmagyarázta, hogy hibás az az elmélet, miszerint a sportsiker mechanikusan bizonyítja egy társadalom magasabbrendűségét, elvégre a nyugatnémet bábállam igazán nem lehet – egygólos győzelmével – felsőbbrendű, mint a népi demokratikus Magyarország, az emberek java része már oda sem hallgatott.

Figyelmüket más kötötte le: a hétköznapok gondjai, reményei.

De valamit nem felejtettek el. A tüntetést.

Bűnös vagyok – elhittem bűnödet

A szerkesztőségi szoba ajtaját mintha betörték volna. A hirtelen támadt huzatban sápadtan, remegő szájszéllel, kezében ronggyá gyűrt nyári kalapjával Illés Béla állt, az író. Kopasz fején apró verejtékcseppek gyöngyöztek. Aztán egy fotelba rogyott.

– Mi baj van, Illés elvtárs? – kérdezte a *Szabad Nép* szerkesztője kissé aggódva, mert tudta, hogy az öreg író gyakran küzd szívzavarokkal.

Illés remegő kézzel szivarra gyújtott. Mélyet szippantott a kék füstből és láthatóan megkönnyebbült.

Odakint meleg szeptember volt, a körúton hangosan csörömpölt a délutáni csúcsforgalom, a szerkesztőségi szoba hűvösre függönyözve, kellemesen nyugodalmasnak tűnt.

– Baj? – kérdezte az öreg író. – Baj, öregem?

Tudod kivel találkoztam a kapu előtt? – Most már nyugodtabbnak látszott. Sőt, mintha kissé élvezte volna a helyzetet.

A szerkesztőnek sejtelme sem volt arról, hogy kivel találkozhatott. Illés felállt, s hosszú léptekkel fel-alá járkált a szobában, mint mindig, ha nagyon izgatott volt.

– Jövök ide hozzátok – mondta aztán –, egyszer csak elmegy mellettem egy férfi. Visszafordul, megnéz, odalép hozzám. Azt mondja: „Nem ismer meg, Illés elvtárs? Nem emlékszik rám? Hiszen voltunk már együtt elnökségben, találkoztunk fogadáson, igaz, pár év eltelt azóta…” – Az arca megint elborult. – Tudjátok ki volt?… Kádár János!… Magyarázzátok meg nekem, mi ez? Mi történt itt?

Így tudták meg a *Szabad Nép* szerkesztőségében, egy kora őszi napon, hogy Kádár János, a kommunista párt régi illegális harcosa, volt budapesti párttitkár, volt belügyminiszter, akit 1951 márciusában minden magyarázat nélkül

letartóztattak, s azóta hír sem volt róla – szabadlábon van, feleségével együtt sétái a körúton.

A hír meghökkentő volt és lélekbe markoló, annál is inkább, mert nem akadt rá magyarázat. Igaz ugyan, hogy az utóbbi hetekben, az internáló táborok feloszlatása után, egyre többen szabadultak azok közül, akik évek óta fogságban vannak: a gőzzé váltak ismét visszanyerték eredeti alakjukat, a nem létezők ismét létezni kezdtek, de Kádár János és a hozzá hasonlók nem tartoztak az internáltak kategóriájába. Letartóztatásukról ugyan nem jelent meg semmiféle kommüniké, de annak idején eléggé köztudomású volt, hogy tulajdonképpen a Rajk-per második, kevésbé látványos felvonása vette kezdetét. Most már nem volt per, nem voltak vezércikkek, és nem voltak vallomások, nem is illett, s mi több, nem is volt ajánlatos beszélni róluk, alakjukat fekete ködbe burkolta a soha be nem bizonyított bizonyosság: az ellenség ügynökei és a nép ellenségei ők. Voltak, de nincsenek többé, éltek, de nem élnek többé a párt ellen támadtak, de már nem támadnak többé; emléküket a borzadály és a megvetés fátyla borította, s a központilag irányított agyberendezésekben feltétlen nyugalmat keltett, hogy elnyerték megérdemelt sorsukat.

Hogy e sors mi volt, – azt senki sem tudta pontosan.

S most egyszerre kiderült, hogy – vannak. Szembejöttek az utcán, beültek a kávéházakba, felmentek a szerkesztőségekbe, mosolyogva köszöntötték a régi ismerősüket, barátokat, akikről pedig sejtették, hogy börtönéveik idején a hivatalosan irányított kórus tagjaiként üvöltötték bűneiket de bennük a fájdalom már régen megbocsátássá enyhült. Jöttek az ismert és kevésbé ismert emberek, régi illegális kommunisták, akik évekkel ezelőtt nyomtalanul eltűntek, s most életre keltek önnön halottaikból. Visszajött:

- Losonczy Géza, az illegális párt tagja, volt miniszterelnökségi és népművelési államtitkár,

- Haraszti Sándor, az illegális párt egyik alapítója, a Magyar-Jugoszláv Társaság főtitkára, a *Szabadság* című pártlap főszerkesztője,
- Donáth Ferenc, az illegális párt tagja, Rákosi Mátyás volt titkára, volt földművelésügyi miniszterhelyettes,
- Kállai Gyula, az illegális párt tagja, a párt agitációs és propaganda osztályának volt vezetője, volt külügyminiszter,
- Újhelyi Szilárd, az illegális párt tagja, a rádió volt elnökhelyettese,
- Szirmai István, az illegális párt tagja, a rádió volt elnöke,
- Szász Béla, az illegális párt tagja, író, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője,
- Pálóczi-Horváth György, az illegális párt tagja, író, főszerkesztő,
- Sala Sándor, az illegális párt tagja, az országos filmhivatal elnöke,
- Rosta Endre, az illegális párt tagja, a pártközpont sajtóosztályának volt vezetője,
- Zsigmondi László, az illegális párt tagja, a *Szabad Nép* kiadóhivatalának igazgatója,
- Ádám György, az illegális párt tagja, közgazdász, egyetemi tanár,
- Major Frigyes, az illegális párt tagja, a *Szabad Nép* kiadóhivatalának főigazgatója,
- Tariska Vilmos, az illegális párt tagja, orvos, az egészségügyi minisztérium egyik vezető főtisztviselője,
- Csébi Lajos, az illegális párt tagja, a spanyol polgárháború katonája, rendőrvezérőrnagy,
- Oszkó Gyula, az illegális párt tagja, rendőrezredes,
- Reismann János, az illegális párt tagja, a Párizsi magyar követség kultúrattaséja,

- Seres Géza, az illegális párt tagja, a Magyar Távirati Iroda moszkvai tudósítója,
- Erdős Péter, a kommunista párt tagja, újságíró,

s jöttek a többiek (a lista nagyon hiányos), az éjszaka elhurcoltak, az életfogytiglanra ítéltek, a halálraítéltek, a bűnösök, kik feketébbek voltak az ördögnél és gonoszabbak a gonosznál, akik angyalnak álcázva beférkőztek az ország, a nép, a haladás, a forradalom vezető erejébe, a kommunista pártba, hogy alattomosan és konok kitartással rágják, tépjék, szabdalják darabokra a pártot és vezérlő testületét. Jöttek, és pontosan olyanok voltak, mint a többiek, örültek a szabadságnak, ízlelgették a soha nem remélt élet új ízeit. Eleinte kevesen mertek velük szóba állni, hiszen sohasem lehet tudni, hogyha ki is jöttek, miféle bűnök lapulnak hátuk mögött, s főként, hogy mikor viszik őket vissza, hiszen mindez ködös volt, bizonytalan s értelmetlen; de ez nem bántotta a most. szabadultakat, vállat vontak, amikor a hivatalos magyarázat arról kezdett beszélni, hogy ők valóban bűnösök, de a párt és a kormány jósága nem ismer határt: megkegyelmezett nekik, amnesztiát adott bűneikre. Ők tudták; hogy mi az igazság.

Később beszélni kezdtek. Nyugodtan és csendesen, mintegy tapogatva hallgatóik – a régi barátok – érzékszerveit, felfogóképességét; valóban, nem tudhatták, kikkel állnak szemben, az elmúlt esztendők salakja kire rakódott vastagabban, kire felszínesebben, s ha valamit, az óvatosságot megtanulták börtönéveik alatt. A barátok eleinte csodálkozva s kissé idegenkedve hallgatták őket. Idegenkedésük oka nem a börtönből érkezettek magatartása volt. Ezek, bár hajuk szürkébb lett, a homlokukon, szájuk szélén elmélyültek a ráncok, nagyjából a régiek voltak. Sőt, mintha kissé meg is fiatalodtak volna a rejtelmes tömlöcök égövei alatt, ha nem is a testük, de a szívük meg a lelkük mindenesetre. Mielőtt letartóztatták őket; a legtöbbjük kemény volt és kiszáradt, mint a szikkadt anyag, hidegek voltak, gőgösek és elutasítóak; aki

közeledni próbált feléjük, megérezhette az áradó fölényt, öntelt magabiztosságot, erőszakolt fegyelmet. Annak az ügynek a bűvöletében éltek maguk is, amely később börtönbe vetette őket; jóformán valamennyien magas állású funkcionáriusok, a kiváltságosok életének minden előnyével és elkülönülésével. Egy kaszthoz tartoztak valamennyien: a kommunisták kasztjához, s nem is tagadták meg magukat. A volt partizán, az egykor nyomorgó egyetemi hallgató, a hajdani tisztviselő lassan-lassan felépítette magában a „különös emberség" Sztálini kategóriáját,[103] nemcsak elhitték, meg is valósították azt, hogy ők mások, mint a többiek, különösek, azaz különbek is; többet tudnak, nagyobbak a tapasztalataik, erősebbek az érveik, birtokukban van a válasz. Barátaiktól, korábbi harcostársaiktól elidegenedtek, s míg szájukon frázisjégvirággá fagyott a jelszó: „Legfőbb érték az ember", szívükben kicsírázott a horatiusi *„Odi profanum vulgus et arceo*".[104]

De most egészen más emberek voltak.

Visszakapták kedélyüket; kedvesebbek lettek, egyszerűbbek, közvetlenebbek. Az igazságtalanság nem gyűlöletté kovácsolódott bennük, hanem emberszeretetté. A jégpáncél alól régen elfeledett érzelmek kandikáltak ki; azt égette ki belőlük a szenvedés, ami a legrosszabb volt bennük: a hatalom aljasságát. Úgy érezték, hogy legfontosabb feladatuk – ha egyáltalán van még feladatuk ebben az életben – továbbadni azt, amit tapasztaltak, hogy soha többé ilyesmi meg ne történhessék.

A régi barátok idegenkedésének, tartózkodásának oka tehát más volt.

Ha mélyen magukba néztek, meg kellett állapítaniok, hogy félnek az újonnan érkezettektől. Vagy talán pontosabban, nem is tőlük félnek, hanem önmaguktól. Igen, önmaguktól; mert amikor először

---

[103] Sztálin híres esküjéből Lenin halálakor: „Mi kommunisták különös emberek vagyunk, különös anyagból vagyunk mi gyúrva..."

[104] „Gyűlölöm a csőcseléket és távol is tartom magam tőle." (*a dig.*)

ültek le velük beszélgetni, olyasféle érzés támadta meg őket, mintha saját lelkiismeretükkel szemben ültek volna le. Mintha attól tartottak volna, hogy a csendes, megfontolt, néha tréfás szavak, apró történetek a börtönről, a vallatásról, a tárgyalásról, csak jobban megzavarják amúgy is egyre nyugtalanabbá váló nyugalmukat.

Ideig-óráig kerülték a hosszú és alapos beszélgetéseket a börtönből szabadultakkal.

Előbb vagy utóbb azonban erre is sor került.

És ekkor megtudták, mi történt.

Megtudták, hogyan tartóztatták le barátaikat a hajnali órákban, hogyan vetették őket az ávó pincéibe, a Sztálin úton. Ekkor még a lebukottak sem értették, hogy mi történik. Mélyen meg voltak győződve arról, hogy az egész csak félreértés, amely néhány óra, esetleg néhány nap alatt kiderül, hiszen semmi bűn nem terhelte a lelküket, teljesen tisztában voltak ártatlanságukkal, és hittek abban, hogy az ártatlanság egyúttal biztosíték is. A pártra gondoltak, a szegények gyámolítójára, az igazság zászlóvivőjére, a forradalom fellegvárára; kommunisták voltak, alsó gondolatuk az volt, vajon mit szólna Rákosi elvtárs, ha tudná, mi történt velük.

Néhány napig tűnődtek ezen egyedül a sötét, nyirkos zárkákban. A levegőben szaglott valami rettentően gyanús, valami érthetetlenül ellenszenves, valami, ami minden önáltatás mögött szívükbe, lassan-lassan tudatukba fúródott. De mégsem hitték el, hogy bajuk eshet.

Aztán kihallgatták őket, kit-kit fontossága szerint alacsonyabb vagy magasabb beosztású tisztek, volt, akit maga Péter Gábor vezérőrnagy, az Államvédelmi Hatóság parancsnoka. A tisztek nem sokat kerteltek, mellüknek szegezték a vádat: bizonyítékok vannak rá, hogy ők a nyugati imperialisták, a titoista kalandorok kémjei, ügynökei, megbízottai, akik a pártba befurakodva a munkáshatalom ellen törtek.

Az éleződő osztályharc kora volt ez.

Tiltakoztak.

Vég nélküli éjszakák követték egymást füstös, fülledt kis szobákban. Elébük tárták a bizonyítékokat: barátok vagy ismerősök vallomásait, amelyekben azok aláírásukkal bizonyították, hogy hol, mikor, ki, milyen feladattal „szervezte be” őket az imperialisták kémhálózatának szolgálatába. Jegyzőkönyveket tettek eléjük, amelyekben bevallják saját bűnüket. Ők nem írtak alá semmit.

Eldörrentek az első pofonok.

S jöttek a kínzások, a talpalások, a verések, az éjszakai falhoz állítások, a napokig tartó éheztetések, a körömszakítás, a fogkiverés, a herevesszőzés, pontosan úgy, ahogy a fasizmus börtöneiben szokásos volt.

Aztán eljött a szelíd rábeszélés korszaka. Megtudták, hogy mindaz, amit tenniök kell, a párt érdeke, igen, a párt legfontosabb érdeke, a nemzetközi munkásmozgalom érdeke. Megtudták, hogy maga Rákosi elvtárs kéri őket, vállalják el a szerepet, ő jól tudja, hogy mindannyian ártatlanok, nem is lesz semmi baj, az egész formális dolog, aláírják a nyilatkozatot, tartanak egy tárgyalást, amelyen elítélik őket, de mindez nem fontos, nem számít, mindez csak arra jó, hogy az imperialistákon üssenek, aztán majd ülnek egy-két évet, amnesztiát kapnak, hamarosan visszatérnek az életbe, visszakapják funkcióikat, rangjukat, megbízatásukat.

Ez lenne a párt érdeke?

A véres, csonttá fogyott, agyongyötört emberek előtt kezdett világosodni a helyzet: nem, szó sincs róla, nem félreértés áldozatai ők, hanem egy mindent magával ragadó, mindent egybefogó irtózatos tervnek részei, egy gondosan és körültekintéssel kidolgozott iszonyat eszközei. Mintha egy borzalmas lánc szemei lettek volna, egy láncé, amelyről nem tudni pontosan, hol kezdődött, és azt sem, hol ér majd véget. Így ment el Kádár János Rajk börtönébe, közvetítvén Rákosi Mátyás kérését, hogy vállalja a szerepet, a párt érdekében.

S így állt aztán Kádár János, volt belügyminiszter, saját korábbi beosztottjai előtt, akik azzal vádolták, hogy idegen hatalmak ügynöke. Kádár tagadott. Ekkor megjelent az államvédelem egyik ezredese, aki nem volt más, mint Farkas Vladimír, Farkas Mihály hadseregtábornok fia. Kopasz, harminc év körüli, fáradt fiatalember, akinek egyetlen érve volt csak: a verés. Kádárt verni kezdték. Először higannyal kenték be a testét, hogy a pórusok ne kapjanak levegőt. Amikor ott fetrengett a földön, megérkezett az apa, Farkas Mihály vezérezredes.

Kádárt felemelték. Vladimír odalépett hozzá. Két pribék erőszakosan felpeckelte a volt belügyminiszter száját, és az ezredes mintegy mellékesen, mint akinek csak szükségét kell végeznie, beleürített a szájába.

Mindenki nevetett.

Valóban mulatságos figura volta véres és magatehetetlen ember, amint fuldoklik a vizeletben.

A szoba asztalán telefon csengett. Farkas Mihály odalépett; a vonal túlsó végén Rákosi Mátyás beszélt. A nép bölcs atyja és nagy vezére idegesen érdeklődött: vallott-e már Kádár János.

Farkas Mihály csak tagadó választ tudott adni. Még nem vallott.

A földön heverő Kádár haragos morgást hallott a telefonból; a nép jóságos atyja intézkedett: „Verni, verni, verni, amíg nem vall. Ez az utasításom.”[105]

Farkas letette a kagylót.

Vladimír nem várta a további utasításokat. Megértették ők egymást az apjával.

Vertek.

Nem volt, aki megálljt parancsolt volna nekik, s ők úgy érezték, nyugodtan tehetik azt, amit akarnak, soha senki sem fogja őket ezért felelősségre vonni.

---

[105] A történet magától Kádár Jánostól származik. Nekem Kádár jó barátja, Kelen Béla, a párt jelenlegi budapesti első titkára mondta el. (A. T.)

Aztán Kádár is bevallott mindent.

A többiek is.

Egy idő után már nem volt semmi értelme a tagadásnak, a tisztek elfáradtak, s rimánkodva kérték az áldozatokat, hogy írják végűi is alá a nyilatkozatot, akkor elmehetnek aludni, s ők, a vallatók is hazamehetnek, ellenkező esetben pedig tovább verik őket – s a tetejébe –, a tisztek még az előléptetéstől is elesnek.

Megszülettek a vallomások. Minden szó hamis volt bennük, minden mondat hazugság. De ők már fáradtak voltak ahhoz, hogy tovább tiltakozzanak, s miután eljutottak az emberi teljesítőképesség végső határáig, feladták önmagukat. Elérkeztek az utolsó állomáshoz, a menthetetlen, megválthatatlan pillanathoz, most már mindegy volt. Már csak egyet tudtak, de azt teljes bizonyossággal: innen sohasem szabadulnak többé.

Ezt a hatóság maga sem titkolta. A vallomások általában így kezdődtek: „Vegye tudomásul, hogy nekünk itt senkivel sem kell elszámolnunk.”

Péter Gábor nyíltan szemébe mondta Faludy Györgynek, az amerikai emigrációból hazatért kitűnő költőnek: „Ha olyan marha volt, hogy Amerikából hazajött az itthoni szarba, akkor megérdemli sorsát.”

A vallomások után jöttek a tárgyalások, az ítéletek, az akasztások.

Mit is ígértek nekik? Hogy valljanak, csak valljanak, akkor minden jóra fordul. Ki emlékezett már az ígéretekre?

Akasztottak. Akasztottak reggel, délben, este és éjszaka. Soha hóhér annyi kommunistát nem akasztott fel a legvéresebb horthysta fehérterror karszakaiban, mint a népi demokrácia idejében. Felakasztották a legjobb pártmunkásokat, a régi illegális harcosakat, a legképzettebb katonákat, magasrangú állami tisztviselőket.

De akiket börtönbüntetésre ítéltek, azok is elvesztek.

Csomag nem juthatott el hozzájuk, levelet nem írhattak, nem is kaphattak. Tíz év, tizenöt év, húsz év – vagy életfogytiglan? Tökéletesen mindegy volt, tudták, hogy az élet véget ért, s csak a csodában reménykedhetnek. Ennivaló alig, a börtön hideg, a börtönőrök kegyetlenek. Aludni nem lehet, csak egy örökké sugártő villanylámpa éles fényében, kezükkel a takaró fölött. Az őr ötpercenként benéz a kis kémlelőnyíláson, s akinél szabálytalanságot észlel, azt felkölti.

Néha egyszerűen szórakozásból nem engedték őket aludni.

Néha beszóltak a cellába, halnap viszik kivégezni őket, készüljenek a halálra.

Reggel azután, nagy nevetések közepette közölték, hogy mindez csak tréfa volt, nem végzik ki őket.

Ezzel a játékkal alig tudtak betelni. Szórakoztak. Valamivel el kellett tölteni az időt.

Az apák nem hallottak semmit a családjaikról, az asszonyokról, akik terhesen kerültek a börtönbe, s akiktől a szülés után elvették a gyereket, hagy soha többé ne lássák viszont. Rajk Lászlóné fiát más néven neveltették. Donáth Ferenc gyerekét a kiszabadulás után hetekig keresték szülei, amíg az illetékesek hajlandók voltak elárulni, hová rejtették az apróságot.

Voltak, akik beleőrültek a kínzásokba. Havas Endre író és költő, Károlyi Mihálynak a titkára, haláláig kiabálta a pribékek fülébe: „Éljen a párt! Éljen Rákosi elvtárs!”

Voltak, akik megbetegedtek, tüdőbajt szereztek a nyirkos cellákban. Voltak, akik apatikussá váltak, és voltak, kevesen, akik reménykedtek.

Az írók és elsősorban is a fiatal kommunisták döbbenten figyeltek. Szemük előtt – erős képzeletű emberek lévén – végigfutott a film: a kínzások, az akasztások, a börtöncellák. S a legmegdöbbentőbb nem is az volt, amit a szemben ülők konyak és feketekávé mellett, csendesen cigarettázva meséltek,

hanem az, hogy vannak, akik már nem mondhatják el, mi történt velük: a kivégzettek. A hivatalos „vonal” buzgó erőfeszítéssel magyarázta a megmagyarázhatatlant: bűnösöknek mondotta azokat, akik kijöttek a börtönből, és fenntartotta az árulás vádját Rajk László és társai ellen. De most már nem lehetett korlátokat szabni a láncait tört gondolkodásnak. Ha szak ártatlanok, akik kijöttek – s ők maguk mesélik el meghurcolásuk történetét –, akkor világos és nyilvánvaló, hogy azok is ártatlanok, akik meghaltak, akik mindezt már nem mondhatják el. A vad harag és az elkeseredett gyűlölet egyszerre született meg bennük a fájdalommal s a maró, szinte kibírhatatlan szégyennel: ki a felelős mindezért?

S gondolataikban felbukkant az arc, mely nem is olyan rég még kedvesen mosolygott rájuk, az alacsony termet, a kopasz fej, a nagy és bölcs vezér arca, akit tiszteltek és szerettek, akitől féltek és akit istenítettek, akinek hatvanadik születésnapjára vérbő ódákat zengtek, aki úgy jött el hozzájuk, mint a nagy álmok valóra váltója, a nép igazának hirdetője – s most egyszerre itt állt Ineztelenül, véresen, cinkos hunyorítással, verni, verni, verni. Itt állt Rákosi Mátyás, a nép ellenségeinek rettenthetetlen leleplezője, aki maga fedte fel az iszonyatos Rajk-banda aljas terveit – amint ezt annak idején pártnapokon, szemináriumokon, pártiskolákon, népgyűléseken fennen hirdették. A forradalom vezére, akinek szemhunyorításában annyi jóságot véltek felfedezni, aki oly bölcsen irányította az ország sorsát – telefont tartva a kezében, hogy további utasításokat adjon a letartóztatásokra, kínzásokra, kivégzésekre.

Rákosi a felelős?

Nem maradt kétségük az iránt, hogy igen. Hiába terjesztette most már a hivatalos propaganda, hogy mindazért, amit pártnyelven szerettek a „szocialista törvényesség megsértése” címszó alatt emlegetni, nem ő, nem Rákosi, hanem az államvédelem már letartóztatásban lévő főnöke, Péter Gábor a

felelős.[106] Péter Gábor? – kérdezték maguktól és egymástól az írók – igen, lehetséges, hogy Péter Gábor, de hogyan lehetséges, hogy mindez megtörténhetett, ha egy olyan bölcs és körültekintő férfiú állt az ország kormányrúdjánál, mint amilyen Rákosi?

A kis köpcös emberke pedig határozottan állt a helyén, nem látszott rajta, hogy az alant, mélyen kavargó gondolatok különösebben zavarták volna. Talán már készítette az érveket is önmaga mentegetésére? Mindent szovjet utasításra csináltam, hiszen tudják, nyakamra ültek a szovjet tanácsadók, az egész dolog Sztálin ötlete volt, és Sztálinnak nem lehetett ellentmondani, különben nem tudtam semmiről, hozzám már csak a kész jelentések érkeztek, a párt részéről mindent Farkas Mihály…

Szovjet utasításra?

Hiszen bizonyos, hogy a szovjet államvédelmi tisztek az első perctől fogva ott dolgoztak a magyarok mellett, hogy a „tanácsadók” nélkül egyetlen lépést sem lehetett tenni, de Rákosi túlbuzgalma itt sem ismert határt. Megvolt az ára annak, hogy Sztálin születésnapján az „emberiség vezére” mellett ülhetett a „magyar nép vezére”! Nem kis ár volt, de Rákosinak nyilván megérte. Lengyelországban, Romániában – gondolták az írók –, ha voltak is hasonló jelenségek, de Rákosi „tervteljesítése” itt is az elsők között volt. Nálunk,

---

[106] Péter Gábor vezérőrnagyot 1953 elején fogták le. A letartóztatás egyenes következménye, folytatása volt a Szovjetunióban történt nagyarányú tisztogatásnak: a zsidó orvospernek, amely a hivatalos változat szerint nem volt más, mint egy Sztálin-ellenes imperialista-cionista összeesküvés. Az ügy tanulságait Magyarországon is alkalmazni kellett, elég kézenfekvő volt a magyar vezetés számára letartóztatni azt az embert, aki amellett, hogy zsidó, túl sokat is tud, kezében tartja a koholt perek és hamis vallomások teljes anyagát. Péter Gáborral együtt egy sereg zsidó származású államvédelmi tiszt került börtönbe. Rákosiék később úgy szerették volna feltüntetni a dolgot, mintha ezek a letartóztatások nem egy újabb terrorhullám részeiként, hanem a terroristák felelősségre vonása miatt következtek volna be.

Magyarországon volt az első nagy per, a Rajk-per! Mi, magyarok vittük a vezérszólamot a jugoszlávok elleni uszításban – s ki vezette mindezt? Nem Farkas Mihály és nem Péter Gábor, akik ugyan maguk is elvetemült haramiák, hanem ő, a kopasz bölcs, a mosolygó, figyelmeskedő, klasszikusokat idéző vezér, aki maga büszkélkedett el azzal: hány álmatlan éjszakájába került a Rajk-banda leleplezése és a felgöngyölítés tervének kidolgozása! Álmatlan éjszakák?

Egyszerre világossá vált, hogy mi van az álmatlan éjszakák, a mindent felőrlő munkatempó mögött. Egyszerre világossá vált – s most az írókon volt a sor, hogy napokig ne tudjanak aludni –, mi rejtőzik a Rajk-tárgyalás sima, szinte elképesztően olajozott gépezete mögött, az elnöki kérdésekre túllicitáló vádlottak vallomásainak zökkenésmentes egymásutánja mögött: egy jól megszerkesztett terrorgépezet, amelynek lelke és motorja az az ember, vagy legalábbis az a néhány ember, akikre mindeddig úgy néztek, mint a tévedhetetlen és csalhatatlan kivételesek eleven szobraira.

A gondolkodás hirtelen felszabaduló ereje mind mélyebbre és mélyebbre taszította ezeket a fiatal írókat – s e könyv írói is közéjük számíthatják magukat – a felismerések óceánjában. Mindaz, ami eddig homályosnak és érthetetlennek tűnt, amelyet azzal próbálgattak maguknak is megmagyarázni, hogy odafent a vezetésben jobban látják a valóságot, mint ők, hogy akik a terveket készítik, jobban értenek hozzá, mint ők – ebben a nyugtalanító és lélekébresztő vad kavargásban egyszerre tisztának s érthetőnek, majdnem magától értetődőnek látszott. Nem kellett sokáig tűnődni ezek után azon, mit értett Révai József akkor, amikor a Déry-vitában kifejtette, hogy a társadalmi kérdéseket hibás elszigetelten, elvontan, morálisan felvetni „különösen ma, amikor az imperialisták a mi forradalmi államrezonunkkal és az államrezon által diktált rendszabályokkal, az osztályharc célszerűségi szükségleteivel és követelményeivel – képmutató módon – az elvont »osztályfeletti« morál követelményét szegezik szembe”. – A válasz – a

börtönből szabadultak történeteinek reflektorfényében – egyszerűnek, szinte szégyenteljesen egyszerűnek tűnt. Forradalmi államrezon?

Rendszabályok? Célszerűségi szükségletek? A szavak mögül előbukkant Révai okos, szemüveges arca, poroszosan rövidre nyírt haja.

A szikrázóan éles mondatok, a gyors visszavágások, a megfellebbezhetetlen és szellemes meghatározások visszanyerték eredeti értelmüket; Révai logikájának semmiféle csillogása nem tudta többé megakadályozni, hogy a lázasan gondolkodó fők le ne fordítsák a tolvajnyelvet a valóság értelmére: az államrezonból a könyörtelenség diktatúrája lett, az államrezon diktálta rendszabályokból letartóztatások, ítéletek, kivégzések, az osztályharc célszerűségi szükségleteiből a terrorista rémuralom tombolása.

Mert mindent meg lehetett érteni, és mindent meg lehetett magyarázni. Meg lehetett érteni a feszített tervet, az öldöklő munkatempót, a kizsákmányolt mezőgazdaságot – hiszen sok mindenre szükség van, hogy a célt, a szocializmust elérjük. Csak egyet nem lehetett többé megértetni és megérteni: miért van szükség, mi több, miért célszerűségi szükséglet ártatlanok tömeges meggyilkolása? Itt már nem használtak az érvek, a szellemes fogalmazások, az okos gondolatok, a tetszetős formulák.

A két esztendővel ezelőtti nagy vita, a Déry-vita, hirtelen visszájára fordult, és felmutatta valódi tartalmát. „Nem a morálról, hanem az osztályharcról van szó” – hirdette annak idején Révai József, gúnyosan és fölényesen tekintve a hódolók sokaságára, és az egykori hódolók most visszaválaszoltak. Amitől Révai tartott, amiért felhördült, most valóság volt, az írók moralizálni kezdtek. Révai proletárhumanizmust hirdetett, ez volna hát a proletárhumanizmus? Révai annak idején rágalomnak minősítette egy ismert költőnő versét, aki ezeket a sorokat merte leírni:

Szekér zörög,
a tetszhalott ház mélyen felhörög.
Autó megáll.
Most jön érettünk a pribék halál.

Az írók most már látták: Hajnal Anna, a költőnő azt mondta ki, ami igaz volt; az éjszakai letartóztatásokat, a kínvallatástól való félelem mindent elnyomó rettegését. Nem volt szabad moralizálni, nem volt szabad „megsajnálni az ellenséget” abban a korszakban, amikor a börtönök telve voltak – nem, nem a nép ellenségeivel, hanem a nép fiaival.

Moralizálni: ez most számukra annyit jelentett – gondolkodni. Gondolkodni: ez annyit jelentett – szót emelni. Szót emelni: ez annyit jelentett, mint fellázadni az emberiség, a humanitás, a haladás, sőt, a forradalom nevében kiontott vérért, demokratikus jogokért, a szabad gondolatért. „Ettől a tévúttól, ettől a lejtőtől” akarta Révai megmenteni az írókat, akik most vádlóan tekintettek rá.

Nem maradt sok kétségük afelől, hogy Révai mindezt tudva tudta, hogy nemcsak tudta, de szavazatával a politikai bizottságban hozzájárult a történtekhez. Terjengett ugyan egy olyan hír, hogy 1949-ben ő volt az egyetlen, aki Rajk László kivégzése ellen szavazott, de akár így történt, akár nem, annyi bizonyos volt, hogy a Rajkék elleni vádbeszédet az első betűtől az utolsóig Révai írta, és a kivégzés után nemcsak hallgatott, hanem továbbra is a legteljesebb mértékben támogatta Rákosi Mátyást. Nem szólt egyetlen szót sem, amikor egymás után tartóztatták le, kínozták meg és végezték ki közeli barátait és elvtársait (például sógorát, Gács Lászlót 1950-ben), hanem teli szóval hirdette a kommunista irodalompolitika igazát, amikor tudta, hogy mi történik a háttérben. Nem mentette az írók előtt Révait az sem, hogy kiderült, ő maga is veszélyben forgott, rajta volt a letartóztatandók listáján még a Rajk-ügyben,

minthogy a moszkovita vezetők közül ő volt Rajk legjobb, legközelebbi barátja.[107]

Végül is megmentette párthűsége, régi moszkovita múltja s az, hogy az országot vezető négyesfogatban szemrebbenés nélkül szolgálta azt a politikát, amelyik az ő nyakán is rajta tartotta a kést. Mindez azonban inkább csak súlyosbította a felelősségét, a cinikus belenyugvást és a türelmetlen cinizmust, amellyel azt a terrort segített növelni, amelynek csaknem egyik áldozata lett, amelytől évekig maga is rettegett.[108] Az ő sorsa azt példázta, hová juthat egy tehetséges, értékes, kiváló képességű ember a romlásban, hová aljasítja le a korlátlan és bírálhatatlan hatalom azt, aki nemcsak urává, hanem egyúttal rabszolgájává válik.

Rákosi volt a főbűnös, és Révai volt egyik cinkosa, és Gerő volt a másik cinkosa, és Farkas Mihály volt a harmadik cinkosa, a kép egyre döbbenetesebb és egyre sötétebb lett. De mégsem ez volt a legelviselhetetlenebb. Amikor a fiatal kommunista írók feltették maguknak a kérdést, hogy mindezért, ami az országban történt, valójában ki a felelős – dobogó szívvel és felzaklatott lélekkel kellett megállapítaniok, hogy ők is cinkosok és ők is felelősek.

---

[107] Rajk és Révai voltak a patrónusai a népi kollégista mozgalomnak, amely még a háború alatt keletkezett, de egészséges és erőteljes szárnyakat csak a háború után bontott. A Rajk-per kapcsán a mozgalmat titoistának nyilvánították, s maga Révai mondotta el a beszédet, amely megszüntette a népi kollégiumok működését. Fő vádja az volt, hogy a kollégiumi ifjúság „függetlenedni” akart a párttól, hogy „államot alkot az államban” s veszélyezteti a pártvezetés egyedülálló hatóerejét.

Révait egyébként heteken, hónapokon keresztül figyelte az ávó; rózsadombi villájával szemben, az egyik házban, lefoglalták egy háromszobás lakás középső szobáját, amelynek ablaka éppen Révai villájának bejáratára nézett.

[108] A Nagy Imre ügyben kivégzett Gimes Miklós mesélte el nekem, hogy a *Szabad Nép* szerkesztőségében éppen a főszerkesztő, Révai szobájában tartózkodott, amikor Péter Gábor, az ávó főnöke telefonon közölte Révaival, hogy sógorát Gács Lászlót letartóztatták. Révai kezében megremegett a kagyló, arca elfehéredett, azután kicsit összeszedte magát, csak annyit mondott: „De körüllövöldöztök, Gábor…” (M. T.)

*

Lehetetlen volt kitérni a felelősség és az önvád elől.

Ha visszatekintettek az elmúlt évekre s ezekben az években önmagukra, elborzadva láthatták, hogy nemcsak egyszerűen hívei, de segítői, szószólói, agitátorai és propagandistái voltak mindannak, ami történt. Babits Mihály valamikor így írt: „Mert bűnösök közt cinkos, aki néma!” Hiszen ha csak némák lettek volna! Hirtelen gyűlölték meg önmagukat, a bűntudat és a szégyen egymásba fonódó fellobbanásában. Azt sem tudták, hogy melyik érzés volt erősebb: a szégyen azért, hogy éveken keresztül vakok voltak, vagy a bűntudat, hogy vakságukban vezetni akarták a látókat. Mert az még nem lett volna baj, hogy hittek – hitük indulataikból táplálkozott, abból a meggyőződésből, hogy a régi helyén egy új világot kell felépíteniök –, a baj az volt, hogy vakon hittek, egész múltjukkal, alkatukkal, neveltetésükkel ellentétben.

Hátuk mögött ott meredeztek a terméketlenség éveinek kopár sziklatömbjei. Elővették könyveiket, és megdöbbenten olvasták a hazug, üres, tompán kongó sorokat, az olcsó frázisokat. Még emlékeztek rá, amikor Révai megfellebbezhetetlenül dörögte feléjük az igazságot: „Az írók ne tartsák magukat világnézetileg tévedhetetleneknek. Fogadják el a párt tanácsait.” S ők nem tartották magukat világnézetileg tévedhetetleneknek. Elfogadták a tanácsokat. S íme, mi történt? A költő, aki heves szenvedéllyel írt a Sztálin-ellenes orvosok perének fehérköpenyes „gyilkosairól” verset, most fájdalmas elkeseredéssel fedezte fel, hogy a vers elejétől végig – hazugság. A költő, aki sokszáz soros költeményt írt a jugoszláv titoisták határprovokációiról, rájött, hogy verse az első szótól az utolsóig – hazugság. A regényíró, aki könyvében a parasztság új és boldog életéről írt lelkendező történetet, keservesen forgatta a regény oldalait, amelyek vádlóan néztek rá vissza: hazudott. Ők, akik fiatal korukban az igazságra esküdtek fel, akik megfogadták, hogy írói munkájukkal szolgálni akarják a nép és a forradalom

ügyét, döbbenten és elszoruló szívvel mondották ki magukról az ítéletet: hazudtak, hazudtak, hazudtak... S miért? Nem azért, mert hazudni akartak, hanem mert hallgattak a pártra, amely tévedhetetlenül és csalhatatlanul elébük állította az író feladatait. A párt igazáról akartak írni, s most megtudták, hogy – a pártnak nincs igaza. Ők voltak az irodalmi börtönőrök ebben az országban, akiknek hitét megfertőzte az elbizakodottság és a mindentudás gonosz varázsa.

Mert elbizakodottak voltak, önteltek és hiuk. Titokban ugyan szorongva gondoltak arra, hogy talán nem is olyan jó, amit írnak, de aztán a párt megdicsérte őket, és a dicséret fényében sütkéreztek, s elhallgattatták a fel-felbukkanó kétségeket. Torz lelkekké váltak. A költők minden finomságra érzékeny lobbanásai elfakultak, a regényírók lélekbontó elemzései elsekélyesedtek, a drámák éles és merész konfliktusai helyébe szemináriumi tézisek papírból készült illusztrációi és összeütközései léptek. Nem a valóság volt tárgyuk többé, hanem a napi agitációs tételek magyarázgatása, valamivel irodalmibb formában. Nem azt nézték, hogyan él a munkás, hanem azt, hogyan magyarázza életét a párt. Tulajdonképpen színvonalasabb brosúraszerzőkké váltak, rímfaragó íródeákokká, azért, mert hallgattak a párt szavára. Életük üres lett, szürke s vékonyan csergedező, s ők ezt természetesnek tartották, pártszerűnek, a forradalom katonáihoz méltónak.

Sorra megtagadták magukban azt, amit korábban szerettek, amiért egykor lelkesedtek. Ezekben a sötét években nem születtek és nem folytatódtak a barátságok. A régi barátok elhidegültek, úgy érezték, már nincs szükségük egymásra. Nem voltak többé hajnalig tartó séták, beszélgetések a világ dolgairól – a világ dolga rendben lévőnek találtatott, s ebben megnyugodtak. Aztán titkolózni kezdtek. Szívük mélyén gyakran furcsa és különös érzések ébredeztek, kétségek, amelyeket önmaguk előtt is szégyellték, hát még a barátaik előtt. Ezek a kétségek arra engedtek következtetni, hogy nem elég erős bennük a

kommunista, de még mindig nagyon erős bennük a kispolgár. Hogyan is mondhatták volna el barátaiknak mindazt, ami bántotta vagy kínozta őket, amikor már régen elhalt az a kapcsolat, szétfoszlott a légkör, amely az ilyen meghitt beszélgetésekre alkalmas volt.

A levegő megdermedt körülöttük, s ők élő halottakká dermedtek ebben a levegőben. Pompázatos halál volt ez, autókkal, villákkal, társadalmi megbecsüléssel, pénzzel. Réges-régen elfelejtették a szegénység és ismeretlenség éveit. Réges-régen kihullott emlékezetükből az az idő, amikor csak úgy tudtak moziba menni, hogy végigjárták a körutakat, s a telefonautomatákból véletlenül kihulló pénzből váltottak jegyet. Most volt pénzük és nem kellett törődni a pénzzel, az anyagi gondok felhői elvonultak fejük felől, s kisütött a jólét napja. Ezt természetesnek tartották, hiszen odatartoztak ők is a kivételesekhez, akiknek hivatása az ország sorsát intézni. Tudták ugyan, hogy lent a mélyben, valahol nagyon messze tőlük, filléres fizetésekből tengődnek a sokgyermekes munkáscsaládok, de hát Istenem, a szocializmus felépítése nem vidám majális, hanem kemény küzdelem. Az igazság és demokrácia bajnokai megmagyarázták maguknak, hogy hibás dolog volna a „kispolgári egyenlősdit” követelni, azaz nekik joguk van jól élni, de a hatalmas és termelő társadalmi osztályoknak még várniuk kell a jólétre. Propagálták, hogy „összébb kell húzni a nadrágszíjat”, hogy a jövő érdekében „szerényebben” kell élnünk, s közben egyre bővebbre eresztették a maguk nadrágszíját, és egyre jobban éltek.

Magasan éltek, éteri lebegésben a tömegek felett, akikért „dolgoztak”, akikért „vitatkoztak” s akiknek – a kenyerét ették. Családjuk is mélyen alattuk volt már. Nem szívlelhették az akadékoskodó nagybácsikat, kellemetlen kérdéseket felvető apósokat, akik odalent mozogtak a sűrűben, s napról napra visszhangozták a „kispolgári” tömegek panaszait. Eleinte még vitatkoztak velük, érveltek, bizonygatták, hogy nincsen igazuk, hogy

gondolkodásukat és szívüket megfertőzte a fasizmus vagy a múlt, amit mondanak, az az ellenség hangja, hatása alá kerültek a népi demokrácia elleni agitációknak. Mert hogyan is képzelik el azt, hogy ártatlan embereket letartóztathatnak egy rendszerben, amely maga a tökéletes igazság, ahol csak a bűnösöket vetik börtönbe? Miféle rágalom az, hogy a rendőrségen verik az embereket, a nép rendőrségén! Szégyellhetik magukat azért, hogy nem értik, a jövő érdekében ma még nem élhet mindenki egyformán jól, de az mégsem igaz, hogy a mai Magyarországon nyomorogni kell az embereknek! Nem, ez nem igaz! S amikor az üzletekből eltűnt a hús, nem lehetett krumplit kapni, s az árak lassan, de biztosan emelkedtek, egyre magasabb hangon bizonyítgatták, hogy megértésre, türelemre van szükség – a boldog holnapok érdekében! Arról persze hallgattak, hogy ők már a mában élik a boldogabb holnapot, s ami a tömegeknek a megígért jövő, az nekik a megfogható valóság.

Az okoskodó nagybácsik, a naponta friss híreket szállító apósok, unokatestvérek és régi ismerősök egy darabig állták a sarat, aztán egyre jobban elkedvetlenedtek, kezdték belátni, hogy semmi értelme nincs a vitáknak, veszekedéseknek, családi haragoknak. Elhallgattak.

Ekkor azonban már ők érezték úgy, hogy legjobb, ha lassan, fokozatosan, de mégiscsak megszakítják az érintkezést a család „reakciós” tagjaival, akikkel úgysem lehet zöldágra vergődni akik konok ostobaságukban nem tudják belátni, hogy a valóság, amit ők látnak, nem azonos azzal a magasabb valósággal, ami felettük lebeg. Ők ekkor már a tünemények világában éltek, messzire szakadva a hétköznapok gondjaitól; egy teljesebb és igazabb világ, egy méltóságteljesebb és felsőbbrendű erkölcs régióiban. Titkolták, de magatartásukból mindenki észrevette, hogy nem szeretik „elmaradt” rokonaikat, akik a földszintes élet apró tragédiáival és örömeivel egy lét alatti lét köreiből hozták a jelentéseket, amelyek „bűzlöttek” a hitetlenség, a

kételkedés, a gyalázkodás és a pártra szórt rágalom szagától.

Elfintorították az orrukat, s ha nagynéha kedvesen leereszkedtek hozzájuk, elkerülték a politizálást, azzal a fölényes mosollyal, amely csupán a kiválasztottak és mindent tudók sajátja. Megbocsátottak nekik, hiszen rokonaik voltak, esendő emberek, de érveiknek sohasem tudtak volna megbocsátani. A hallgatást, ami ekkor körülvette őket, s a gyors és szapora igenléseket úgy vették, mint győzelmük bizonyítékát.

Házasságaik is többnyire kihűltek, de minden ment tovább a régi módon. Nem születtek új szerelmek, mert el kellett kerülni a botrányt, mert a kommunista erkölcs hibáztatta a válásokat, de talán legfőként azért, mert ezekben az években elvesztették képességeiket nagyobb szenvedélyek befogadására. Íróknak tartották magukat, de valójában az irodalom sem érdekelte őket igazán. Ez a szenvedélytelen világ abba a hitbe burkolózott, hogy a legnagyobb szenvedélyt a nép iránti szeretetet, azaz a párt szolgálatát rejti magában, mint gyémántot a platinafoglalat. A házasság felbomlása, egy nagy szerelmi szenvedély kilobbanása nemcsak nyugalmukat zavarta volna meg, nemcsak a „népért végzett munkában" akadályozta volna őket – hiszen nem foglalkozhattak a „magánlélek magánkeserveivel" –, hanem cáfolta volna kommunista mivoltukat is, a párt előtt kényelmetlen helyzetbe hozta volna őket, dossziéjukba egy rossz feljegyzés került volna.

Ettől pedig féltek.

Mert azt még maguk előtt sem tagadhatták le, hogy félnek a párttól. Ha a reggeli órákban megszólalt a telefon, és közölték velük, hogy holnap vagy holnapután be kell menniök a párt káderosztályára, megremegtek, és titokban kutatni kezdték magukban, mi is lehet az oka? Mit tudhattak meg róluk, miért hívatják őket? Talán rájöttek az aprócska kisiklásokra, a futó viszonyokra, az utcai vagy eszpresszói ismerkedések törvénytelen élvezeteire, amelyet magukban elítéltek, de

amelyeknek mégsem tudtak ellenállni? Talán valahogyan fülükbe jutott egy-egy megjegyzés, amelyben bírálták a párt politikájának bizonyos, nem is jelentős mozzanatait, de amelyről maguk is úgy vélték, hogy nem ajánlatos a nagy nyilvánosság elé vinni? Beléjük szívódott az általános félelem nedves és hideg levegője, a különbség csak az volt, hogy ők másképpen, más okból féltek, mint a többiek, a közönséges halandók, az egyszerű emberek, akiknek boldog és szabad életéről annyi frázist írtak le az elmúlt esztendőkben.

Az igazság az volt, hogy ők leginkább önmaguktól féltek, a lelkük mélyén rejtőző kispolgártól, a láthatatlan szálakkal rájuk fonódó ellenségtől, saját gyarlóságaiktól, amelyek alkalmatlanná tették őket, hogy igaz, száz százalékos kommunistákká váljanak, mint környezetükben oly sokan, akikre kicsit feltekintettek, s akiket, ezt legőszintébb pillanataikban be kellett vallaniok önmagukban, mélységesen utáltak. A hibát ilyenkor mindig magukban keresték. Sok hibájuk volt. Nem tudtak egyértelműen, boldog önkívületben tapsolni negyedórákig, félórákig a nagyvezérnek, a nép bölcs atyjának, felesleges ostobaságnak tartották a háromszoros hurrákat, a véget nem érő éljenzéseket, de egyúttal szorongva érezték, hogy „kapcsolataik lazák” a párttal, hogy idegenkedésükben ott fészkelődik az „individualista burzsoá” elkülönülése, s valójában azoknak van igazuk, akik azzal vádolják őket, hogy nem tudnak feloldódni a kollektívum nagy egységében megőrzik különállásukat, hangsúlyozzák egyéniségüket. Éppen ezért elhatározták, hogy tűzzel-vassal irtani fogják magukban a kispolgárt, az ellenséget, a múlt, a család, a neveltetés, az emlékek ostoba csökevényeit. Jobban lelkesedtek hát a lelkesedőknél, kollektívabbak lettek a kollektívaknák a baj csak az volt – s ezt érezték –, hogy nem őszinték, hogy a vörösre tapsolt tenyerek és rekedtre kiabált torkok mögött nem rejtőznek valódi érzések, s félelmük azért növekedett, nehogy valaki rájöjjön a csalásra és felfedezze az erőszakolt lelkesedések, a vakbuzgó igenlések mögött a megbízhatatlan „egyéniséget”.

A lelkük így szakadt lassan ketté. Ha magukban érezték, hogy nem tudnak tiszta szívből gyűlölni, hogy néha megsajnálják bennük az „osztályellenséget”, akkor hangos szóval, erős szavakkal álltak fel a taggyűléseken, pártnapokon, hogy megbélyegezzék a kishitűeket, a kételkedőket, a hibázókat, s hogy – maguk előtt is, a párt előtt is – bizonyítsák kommunista voltukat, kérlelhetetlen elszántságukat az osztályharcban. Lassan odáig jutottak, hogy már előre tudták, ki az ellenség, már nem érte őket meglepetés, amikor meghallották a hírt, hogy ez vagy az a barátjuk vagy elvtársuk eltűnt, hogy ismét letartóztattak valakit, aki az imperialisták megbízottjaként beférkőzött a pártba, hogy tőrt döfjön a munkásosztály élcsapatának szívébe.

Természetesen az is előfordult, hogy olyan emberek tűntek el egyik napról a másikra a világból, akikre mindeddig a gyanú árnyéka sem vetődött, akiket egész közelről, nagyon jól ismertek. Ilyenkor a borzadás rettenete futott végig rajtuk. Nem, nem arra gondoltak, hogy ártatlanok. Ha fel is merült bennük ilyesvalami, gyorsan elhessegették maguktól a kételkedés légycsípéseit. Nem, ilyenkor a maguk gyenge, fejletlen kommunistaságára gondoltak, arra, hogy ismét bebizonyosodott a bírálat igaza: nem elég körültekintők, nem elég óvatosak, nem elég éberek, hiszen semmit sem vettek észre az ellenség (a volt barát) aknamunkájából, aki pedig körülöttük, szinte az orruk előtt tevékenykedett. Ezt szégyellték. S elkezdték kutatni magukban a múltat, kapcsolataikat a letartóztatottal, s nem kellett sok idő, megdönthetetlen bizonyítékokat fedeztek fel, amelyek napnál világosabban mutatták, hogy a letartóztatott valóban ellenség, hogy ha jobban figyeltek volna, ha kevésbé naivak, ha jobb kommunisták, igazabb osztályharcosok lettek volna, az ellenséges tevékenység nem kerülte volna el figyelmüket. Néha-néha álmatlan éjszakákon, felvillant bennük a gondolat: mi lenne, ha ők tűnnének el, ki törődne velük, hogyan bizonyítanák igazukat, – de ez nevetségesnek és lehetetlennek látszott. Miért is tartóztatnák le őket? Ők tudták

igazán, hogy ártatlanok, s abban biztosak voltak, hogy a párt csak a bűnösöket bünteti, az ártatlanokat nem.

Így éltek. Valóban „kerekekké és csavarokká” váltak egy óriási gépezetben, amelynek már sem mechanizmusát, sem útjait, sem céljait nem ismerték.

S íme, egyszerre csak mintha villámfény hasított volna ebbe a sötét, kietlen éjszakába.

Íme, egyszerre kiderült, hogy mi történt az ő közreműködésükkel és mégis az ő hátuk mögött. Napvilágra kerültek a kínzókamrák titkai, a frázisok mögötti kegyetlen valóság, a bűnök fertője, amelyből nem látszott kivezető út.

S itt álltak ők, akik azért lettek kommunisták, mert a társadalom megváltoztatásának szent eszményeit vélték felfedezni ebben az elméletben, mert az az erkölcsi indulat, amelyet az igazságtalanságok, nyomor, gazságok, a fasizmus láttán éreztek, egyértelműen lökte őket a kommunisták táborába.

Az arcukat elborította a szégyen.

Szégyellték magukat az embertelenségükért, azért, hogy ők, akik emberszeretetről és az ember felszabadításáról szónokoltak, valójában érzéketlen és gonosz ember-alatti lényekké váltak, a legszentebb érzéseket semmibe vevő, „alárendelő”, megtagadó álemberekké.

Szégyellték magukat a kiváltságaikért, hogy elfogadták és élvezték azt, amitől a milliók meg voltak fosztva.

Szégyellték magukat az ostobaságukért; szerették volna a falba verni a fejüket: hogyan hitték el az iszonyatos hazugságokat, hogyan szegődhettek a terjesztőikké! Elővették a Rajk-perről kiadott könyvet; olvasni kezdték a vádakat és a vallomásokat. Milyen átlátszó és primitív volt most az egész!

Szégyellték magukat a védekezésükért; azért, hogy ők nem tudtak semmiről, őket becsapták és

félrevezették. Bármennyire így volt is ez, a mentség nem volt többé elegendő. És iszonyú volt arra gondolniok, hogy nem is olyan régen ugyanezzel védekeztek a felelősségre vonás során a fasiszta gyilkosok is. Ők minden bíróságnál szigorúbb fórum, a saját lelkiismeretük előtt álltak, és nem menthették fel magukat.

Szégyellték azt, amit megírtak és azt, amit nem írtak meg. Undorral néztek a könyvespolcaikon díszelgő könyveikre, amelyeket valaha olyan büszkén simogatott végig tekintetük, amelyekért elismerő kritikákat és Kossuth-díjakat kaptak; szerették volna soha meg nem írottá varázsolni őket. És keserűen mart a szívükbe, hogy nem írtak arról, amiről érdemes: a szerelemről, a tavaszról, az alkonyatokról a Balaton partján és egy pohár vörösborról, a valódi életről.

Szégyellték, hogy ők, akik a szabadság és értelem hőseinek hitték magukat, eszközökké váltak, egy irgalmatlan hatalom eszközeivé; szégyellték, hogy kikért rajongtak, kiket istenítettek; szégyellték a megalkuvásaikat, mert ha mindent nem is tudtak, ha a koholt pörök rejtelmeit nem is ismerték, láttak azért elég bajt és visszásságot, amelyet nem mertek szóvá tenni, melyre magyarázatot kerestek önmaguk előtt is, nehogy kispolgároknak tűnjenek a párt előtt. Eszükbe jutottak a kitelepítések. Hiszen nem tetszett nekik. Nem tetszett, hogy védtelen öreg embereket elhurcoltak a lakásaikból, és falura deportálták őket. De fel mertek szólalni ellene? Nem, csak nyugtatgatták háborgó lelkiismeretüket, hogy kemény dolog ez, igaz, nagyon kemény dolog, de hát hiába, nincs mit tenni, ilyen az osztályharc.

Szégyellték magukat rokonaik és barátaik előtt, akiket olyan fölényesen és annyiszor leintettek, kitanítottak, s akiknek, íme, kiderült: igazuk van. És szégyellték magukat a szélesebb család, a nemzet előtt, amelyet becsaptak, megsértettek, és ki tudja, meg tudnak-e egyszer engesztelni. Szégyellték magukat és tudták, hogy ez a szégyen egész életükön át el fogja kísérni őket.

Szégyellték magukat, és úgy érezték, valamit tenniök kell, cselekedniök kell, mert máskülönben megfulladnak. Az erkölcsi szenvedély, amely valamikor a pártba vitte őket, s amely esztendőkön keresztül mintha kilobbant volna, most egyszerre fellángolt bennük és égette őket. Írók voltak, akik a felkavart lélek fájdalmait sürgető kényszerrel akarták kifejezni, mert úgy érezték, hogy enélkül nem élhetnek tovább. „Bűnös vagyok, elhittem bűnödet” – írta egyik gyönyörű versében ennek az írói csoportnak talán legnagyobb költői tehetsége, Benjámin László egy börtönből szabadult barátjához, az idős Haraszti Sándorhoz, s mintegy programként mindjárt meg is jelölte maga és társai számára az egyetlen elképzelhető utat:

„Halálomig vívni a lehetetlent,
jóvátenni a jóvátehetetlent.”

Ez volt az „alap”, a pártéletből a morális életbe visszatért nemzedék legszentebb és legégetőbb feladata. Ők, akik esztendőkön át dédelgetett kedvencei voltak a rendszernek, félelmetes szenvedéllyel vetették bele magukat a „jóvátétel” küzdelmeibe.

Talán ez volt a legnagyobb különbség közöttük és azok között, akik a gyilkosságokért elsősorban felelősek voltak. Az írók ugyanis – e menthetetlenül moralizáló lények – magukra vállalták azt, amit a tényleges bűnözők könnyed nemtörődömséggel elhárítottak maguktól, gondtalan vidámsággal, mintha tudomást sem akartak volna venni mindarról, amit elkövettek. Rákosi, Farkas és a többiek legszívesebben némán hallgattak a vétkekről, vagy ha beszélniök kellett róluk, fölényesen és arcrándulás nélkül elhárították maguktól a felelősséget. Az írók szívesebben vállalták még mások felelősségét is, csakhogy a magukéból valamit törlesszenek.

A folyamat, mely alapjaiban változtatta meg – pontosabban változtatta vissza – a kommunista magyar írók lelkivilágát, rendkívül rövid ideig, csaknem azt mondhatnánk napokig vagy órákig tartott. Abban a pillanatban, amikor világossá vált,

hogy a rendszer a hátuk mögött és mégis az ő támogatásukkal, az ő nevükben, szenvedélyüket és tehetségüket felhasználva miféle bűnöket követett el, oly hirtelen vonták le belőle a következtetést, hogy szinte maguk is meghökkentek belé.

Ebben a légkörben már nyoma sem maradt a tegnapi vagy tegnapelőtti kettészakadásnak, a „bal-” és „jobboldal” ellentéteinek, ellenkezőleg, a *Nyírségi Napló* tegnapi bírálói – mintegy behozni szándékozván a késést és szinte kétszeresen megcsalatva – egyszerre hevesebb és szenvedélyesebb támadókká váltak azoknál, akik már egy esztendeje, másfél esztendeje elindultak ezen az úton. Az, amit hosszú évek vitáival, rábeszéléssel, követelőzéssel, fenyegetéssel és a politikai bizottság határozataival nem tudott elérni a hivatalos irodalompolitika, az most megszületett, a felháborodás tüzes viharában valósággá vált: a kommunista irodalom egysége. 1954 október-novemberében – néhány moszkovita és közepes tehetségű akarnok kivételével – már nem volt lényeges elvi, inkább csak temperamentumbeli különbség a kommunista magyar írók között. Az egykori vitatkozók kibékültek, és barátilag, szeretettel szorították meg egymás kezét. Ekkor bukott meg bennük végérvényesen és visszavonhatatlanul a Sztálini rendszer, élén a grúz postarablóval, aki zseniális csendőrszimatával felépítette Oroszországban s megvalósította Magyarországon a szocializmusnak nevezett tökéletes rabszolga-államot.

Illúziójuk már nem volt, s ha bizonyos reményük mégis maradt, az egy emberhez fűződött, akiről tudták, hogy nem részese a véres bűnöknek, és igaz híve a megújhodásnak: Nagy Imréhez.

A szabad nép lázadói

Nagy Imre október elején érkezett vissza a Szovjetunióban töltött szabadságáról. Friss volt, kipihent, tettrekész, egészséges.

Alighogy hazaért, Rákosi és Gerő elébe terjesztették új gazdasági elképzeléseiket: az életszínvonal csökkentését, az állami alkalmazottak elbocsátásának folytatását, a parasztokra kivetendő új adók tervét, a normarendezést.

Ezekre a „takarékossági intézkedésekre” – mondották – óhatatlanul szükség van; enélkül nem tudjuk kifizetni külföldi adósságainkat, és ilyként felborul az államháztartás egyensúlya.

Nagy Imrének nem volt nehéz átlátnia a szitán, ha ezeket az intézkedéseket megvalósítják, az nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint a régi gazdaságpolitikához való visszatérést, s ami ezzel egyértékű, az ő programjának s a nép beléje vetett bizalmának a végét. Az a tény, hogy a tervezett intézkedések jelentékeny részét az ő tudta nélkül, az ó háta mögött már folyamatba is tették, csak fokozta haragját. Mindenfelől az országból, de ismerőseitől és barátaitól is olyan híreket kapott, hogy a hangulat napról napra romlik, az elkeseredés napról napra nő, s az óhatatlanul kialakuló vélemény az, hogy – úgy látszik – Nagy Imrében sem lehet megbízni, amit ő ígért, az éppúgy csak üres beszéd, mint Rákosi korábbi nagyhangú ígérgetései.

Minthogy a politikai bizottságban Gerőék oldaláról ellenállásba ütközött, ezért olyan lépésre szánta el magát, amely mindeddig szokatlan volt a magyar párt gyakorlatában: a központi vezetőség elé terjesztette a vitás kérdéseket. A központi vezetőség ülését október közepére hívták össze; itt kellett dönteni arról, melyik úton menjen tovább a párt, az úgynevezett „júniusi úton”, avagy pedig azon, amelyen még Sztálin életében járt. Gerő – mintha sejtette volna, hogy vihar készül – jobbnak látta, ha nem vesz részt ezen a tanácskozáson. Megrendült

egészségi állapotára hivatkozva szabadságra ment a Szovjetunióba.

Az a beszéd, amelyet Nagy Imre a párt központi vezetőségének 1954 októberi ülésén elmondott, egyike volt élete legragyogóbb politikai teljesítményeinek. Minden finomkodás és köntörfalazás nélkül ízekre szedte a Gerő-féle elképzeléseket, s helyükbe olyanokat vázolt fel, amelyek valóban alkalmasnak látszottak arra, hogy a csődből kivezessék, a felvirágzás felé indítsák el a nemzet gazdaságát. Túl jól élünk, túl magas az életszínvonal – érveltek Gerőék. Lehet – felelte Nagy Imre –, hogy egyesek túl jól élnek, de azok nem a magyar munkások és a magyar parasztok. Takarékoskodjunk – mondották Gerőék.

Helyes – felelte Nagy Imre –, takarékosságra van szükség, de csak takarékossággal nem lehet egy állam gazdaságát felvirágoztatni. Sokkal gyökeresebb rendszabályokra van szükség. Mindazt, amit a kormány 1953 nyarán meghirdetett, következetesen és ingadozás nélkül végre kell hajtani. Nem az a baj – amint Gerőék állítják –, hogy a nagy nehézipari beruházásokat leállítják, és helyettük többet fordítanak könnyűiparra, az a baj, hogy ez nem történik elég gyorsan és elég határozottan. Nem az a baj – amint Gerőék állítják –, hogy a parasztok túl nagy támogatást kapnak; a baj a fordítottja, hogy nem kapnak elég nagy támogatást. Egy röpke számítás megmutatja, hogy ha újra felfejlesztenénk a híres, de évek óta tönkretett magyar bor-, hagyma-, baromfi-, libamájexportot, ezzel sokkal több hasznot hajtanánk, és sokkal könnyebben rendbehoznánk külföldi adósságaink dolgát, mint az eszeveszett Sztálinvárosi nagykohó építésekkel, amelyekre napról napra többet fizetünk rá.

A beszéd, amely Gerőt és társait nem név szerint, hanem mint az „ellenállókat” bélyegezte meg, feladatként tűzte a párt és a gazdasági élei vezetése elé az új irányzattal szembeni „ellenállás” megtörését, a pártbeli szektarianizmus, a „baloldaliság” felszámolását, fokozott lendületet

követelt az 1953 júniusi párthatározat és az 1954. évi tavaszi III. pártkongresszus kijelölte határozatok végrehajtásánál.

A központi vezetőség lenyűgözve hallgatta az „öreget”. Ezek a pojácák, akik tíz év óta csak azt szokták meg, hogy amit elibük terjesztenek, azt vita nélkül és lihegve jóváhagyják, már attól a ténytől is megrészegedtek, hogy egyszer, valahára beleszólhatnak az ország ügyeinek intézésébe. Emellett mindaz, amit Nagy Imre elmondott, nemcsak szép, érthető, logikus volt, hanem egyben népszerű is; tudták, hogy ha ezzel a programmal állnak a nép, a tömegek elé, akkor sokkal könnyebb dolguk lesz, mintha a gyomorbajos Gerő éhségtervezetével kell a párt politikájának híveket szerezniök. A kommunista pártfunkcionárius a „magasabb érdekeket” tartva szem előtt mindig kész arra, hogy a leggyűlöletesebb rendszabályokat is rákényszerítse a népre; de azért – ahogy a pesti mondás tartja – „ő sem evett kefét”, ő is szívesebben „viszi ki a tömegek közé” a kellemes intézkedéseket.

A központi vezetőség tagjai, Rákosi és Gerő egykori leghívebb szolgái: Kovács István, Berei Andor, Horváth Márton, Vas Zoltán, egymás után állottak fel, és a legnagyobb elragadtatással támogatták Nagy Imre elképzeléseit. Egy részükben bizonyos sértődöttség is volt a kopasz pártvezér iránt; Rákosi kisebb vagy nagyobb intézkedésekkel a múltban – feltétlen hűségük ellenére is – megbántotta őket; egyik-másikban, főleg a moszkovita és rossz jellemű Bereiben, kétségkívül a „helyezkedés” lobbantotta fel az új irányzat lázát: úgy érezte, hogy most Nagy Imre Moszkva bizalmának a letéteményese. De akár így, akár úgy – bizonyosnak látszott, hogy az „öregnek” valóban sikerült őszinte lelkesedést is kicsiholnia ebből az elfásult gyülekezetből. A megfutott Gerő programja mellé nyíltan és becsületesen csak a gazdasági főnök helyettese, Friss István, idős moszkovita állt ki; Rákosi és a politikai bizottság többi tagja, akik nyakig „benne voltak” a Gerő-féle intézkedések kidolgozásában, most – hirtelen, ahogy ezt tanulták – teljes egyetértésükről biztosították Nagy Imrét.

Az „öreg” tehát győzött. S érezhető volt, hogy ez a győzelem nemcsak Gerő pozícióját ingatta meg, hanem Rákosiét is; a központi vezetőség tagjai teljesen nyíltan beszéltek arról, milyen „szánalmas” volt a pártvezér felszólalása, s hogy éppen itt volt az ideje annak, hogy valóban a „kollektív vezetés” érvényesüljön a pártban. „A központi vezetőség most bebizonyította, hogy felnőtt – mondogatták –, ezentúl senki sem vezetheti nélküle az országot.”

A vereséget Rákosi is érezte. Öreg moszkvai szokás szerint tehát ő is beteget jelentett, és szabadságra – hova? – a Szovjetunióba távozott.

A kormány vezetése Nagy Imrére maradt, a párt vezetése Farkas Mihályra. Úgy tűnt, nincs semmi akadálya annak, hogy az egész gépezet hozzálásson az „öreg” elképzeléseinek megvalósításához.

A központi vezetőség tagjain túl azonban Nagy Imre hirtelen-váratlan új támogatásra talált. Nem volt más ez, mint a párt központi lapjának, a *Szabad Nép*nek meglehetősen színvonalas újságíró-gárdája. Mi történt?

A kommunista újságíró-gárda legnagyobb részében végbemenő lelki folyamat nagyjában-egészében azonos volt a fiatal kommunista írók magára döbbenésével, meghasonlásával, szégyenérzetével. Ugyanarról a nemzedékről van szó – a *Szabad Nép* újságíróinak többsége 25-30 éves volt –, ugyanarról az útról, ők is egészen fiatalon, majdnem gyerekfejjel kerültek a pártba, ugyanazokról a konfliktusokról, az igazság és hazugság, a nép és a párt érdekeinek, a tapasztalt tényeknek és a leírt vagy leírható szavaknak a konfliktusáról. Amit az írói lélek nagyobb érzékenysége jelentett az egyik oldalon, a másikon valamiképpen ellensúlyozta azt az újságírók nagyobb politikai tájékozottsága: ők még több részletet tudtak meg a bűnökről, és egész aprólékosan ismerték azt a tervet, amelyet a Rákosi-Gerő-csoport készített Nagy Imre új törekvései ellen.

Volt azonban egy, bár technikainak tűnő, mégis lényeges különbség. Az író – megrendültségében,

csalódottságában, vívódásai közepette – megengedhette magának azt a „fényűzést”, hogy – ha csak átmenetileg is – visszavonulhasson, elmélkedhessen, tépelődhessen mindazon, amit tapasztalt, s – ami még ennél is több – ne írjon le a továbbiakban egyetlen sort, egyetlen olyan jelzőt sem, amellyel nem ért teljességgel egyet.

Az újságíró munkája más. Naponta kell írnia, „termelnie”; amíg hisz abban, amit csinál, addig e téren semmi baj: a *Szabad Nép* újságíró-gárdájának jelentős része napi 14-16 órát dolgozott, szível-lélekkel, jóformán nem is élt, nem szórakozott, egyikük-másikuk éveken át szabadságát sem vette ki, csakhogy minél teljesebben, minden zökkenő és fennakadás nélkül szolgálhassa azt az ügyet, amelyet szentnek és felemelőnek tartott. Nemcsak azt fogadták el, ami a „nagyhazugságok” soraiba tartozott, s amit minden hívő kommunistának el kellett fogadnia: a Rajk-pert és a Tito-ügyet, a Sztálin-imádatot és Rákosi-mítoszt (ez szinte természetesnek számított), de olyan „apróságokat” is, amelyekről tudták, hogy torzak és torzítók, de úgy vélték, hogy az „ügy érdekében” szükség van rájuk. Éveken át rendszeres gyakorlat volt például, hogy ha a Meteorológiai Intézet május elsejére esős időt jelzett, akkor ezt át kellett írni az előző napi jelentésben; május elsején a tömegfelvonulások idejére a tudomány csak napfényt és derűt jelezhetett.

Most azonban, hogy a szemük kinyílt, most, hogy rádöbbentek az eddigi hazugságokra, a kicsinyekre és a nagyokra egyaránt, a mindennapos szolgálatból – mindennapos összeütközés lett.

Az összeütközések mindenekelőtt is a munkásosztály életének megítélése kérdésében kerültek napvilágra. A *Szabad Nép*, mint a kommunista párt lapjai általában, meglehetősen nagy teret szentelt hasábjain az üzemek, az ipar feladatainak és eredményeinek, a munkások termelési és kulturális problémáinak. Nem is volt semmi baj egészen odáig, amíg ezek a hasábok egyetlen győzelmi jelentést alkottak, harsány

üdvrivalgást, amelyet csak néha-néha szakított meg egy-egy bátor és szókimondó bírálat valamelyik alapszervi párttitkárról avagy elmaradt igazgatóhelyettesről, aki nem ismeri fel eléggé az élenjáró szovjet módszerek jelentóságét. Példamutató munkáshősök, sztahanovisták fényképei és életrajzai jelentek meg naponta, kétszáz és ötszáz százalékos norma túlteljesítések híreivel fűszerezve, interjúk és nyilatkozatok arról, hogy a munka minálunk immár nem értelmetlen robot, hanem „becsület és dicsőség dolga”, sokgyermekes munkásanyák levelei arról, hogy – hála és köszönet neki – a párt olyan életet biztosít családjuknak, amilyenről a múltban nem is álmodhattak.

Ahogy egy esztendővel korábban Kuczka Péter, Sarkadi Imre, Urbán Ernő és írótársaik a nyírségi homokban és a dunántúli dombok között a falu igazi arcát keresték és fedezték fel, úgy ismerték meg most, ezekben a hetekben a *Szabad Nép* újságírói – napi robotmunkájuk közepette – az üzemek és a munkásosztály igazi arcát.

Az ügyes riportert kiküldték, hogy írjon lelkes hangú beszámolót valamelyik sztahanovistáról. S ahogy az anyagot gyűjtötte, ahogy a munkásokkal elbeszélgetett – s a munkások most bátrabban mertek beszélni, mint a Nagy Imre-program előtti időkben –, rá kellett jönnie arra, hogy az egész nagyszerű mozgalom nem egyéb felfújt humbugnál. Az esetek túlnyomó többségében egyáltalán nem volt igaz, hogy a sztahanovista olyan teljesítményt ért el, amilyet az üzem túlbuzgó vezetői jelentettek, vagy ha igaz volt, ez csak azért történhetett meg, mert ennek az egy embernek vagy brigádnak az üzemi vezetők különleges munkafeltételeket biztosítottak; míg „egyszerű” és kevésbé szerencsés társaik félnapokat álltak a nyersanyag-hiány, a rossz szerszámok, az egymásnak ellentmondó intézkedések következtében, ezek a kirakatmunkások minden segítséget megkaptak, hogy az üzemek és ezen keresztül az üzem igazgatójának, párttitkárának jó hírét, no meg persze prémiumát, előléptetését „alátámasszák”.

Gyakran nem is a szomszéd, a száz százalékot alig vagy nehezen elérő, elfogultsággal vagy irigységgel gyanúsítható munkások „leplezték le” őket; maguk a sztahanovisták mondták el az igazságot, egyszerűen azért, mert kiderült, hogy a legkivételezettebbektől, az országos „sztároktól” eltekintve, nekik sincs sok örömük az „élenjárásból”; nemcsak munkatársaik utálatával kell megküzdeniök, de a nagy hűhóval elért rekordok után szükségszerűen bekövetkező „normarendezés” újból leszorítja az ő keresetüket is.

A munkásanyák, akik a hálálkodó leveleket írták, most papírt és ceruzát vettek elő az újságírók előtt, és a zsír, a liszt, a hűs meg a gyümölcs árát gondosan feljegyezve, a Központi Statisztikai Intézetnél sokkalta megbízhatóbb összehasonlításokat végeztek. Kimutatták, hogy a diadalmas szocializmus ötödik vagy hatodik évében életszínvonaluk alacsonyabb, mint a Horthy-rendszer jobb éveiben. A kommunista újságírók jól láthatták, hogy nem az „osztályellenség” beszél, hanem az „osztály” maga, az igazi munkásosztály, amelyik nem akarja visszahozni a múltat, a kapitalizmust, a bankárok és gyárosok uralmát, amelyik a beszélgetések során higgadtan és nyugodtan értékeli a kétségtelen eredményeket, a gyerekek iskoláztatását, a nyaraltatás és társadalombiztosítás egyes sikereit, de az erszényén és nadrágszíján kérlelhetetlenül le tudja mérni az életszínvonal valóságos alakulását. Egyre-másra kiderült, hogy a hálálkodó leveleket vagy a helyi nőszövetségi titkár íratta a munkásanyával, vagy egyszerűen a *Szabad Nép* szerkesztőségének nagylétszámú levelezési osztályán fogalmazták; ez volt a legegyszerűbb.

Ezekben a hetekben folyt országszerte a békekölcsönjegyzés. Ez az állami kölcsön, amely évente általában egy havi fizetéstől fosztotta meg a munkásokat és tisztviselőket, tulajdonképpen az adózás egy formája volt. Ha adónak nevezték volna, talán nem is lett volna nagyobb baj; a baj csak az volt, hogy a dolgozók „önkéntes felajánlásának” nevezték, amelyet ők lelkesen és egymással versengve bocsátanak az állam szolgálatára, mert

öntudatos hazafiak lévén jól tudják, hogy „ezzel is a békét védik”. Az újságírók, akiket most kiküldtek az üzemekbe, hogy beszámoljanak erről a „lelkesedésről”, megrökönyödve tapasztalták, hogyan kényszerítik a legkülönbözőbb módszerekkel, az elbocsátástól, a kenyérvesztéstől a szabadságvesztésig való fenyegetésekkel és nemcsak fenyegetésekkel, hanem tényleges kirúgásokkal és feljelentésekkel a dolgozókat a jegyzésre; hogyan alkudoznak az agitátorok, hogy még többet csikarjanak ki egy-egy áldozatból, hogyan írják alá fogcsikorgatva és káromkodva a munkások a felajánlási íveket, amelyeket a *Szabad Nép* beszámolói szerint kitörő lelkesedéssel és önkéntesen kellene aláírniok.

Az újságírók visszamentek a szerkesztőségbe, és meg akarták írni mindazt, amit tapasztaltak. Minthogy a rendszer iskoláiban és a párt dialektikáján felnevelkedett lények voltak, s kevésbé szenvedélyesek és sokkal inkább politikusak, mint a lírai költők, arra nem is igen gondoltak, hogy ilyen nyersen és megtelelő csomagolás nélkül írják meg élményeiket. Gondosan ügyeltek arra, hogy ne feledkezzenek meg a dolgok „pozitív oldaláról”, a jó és előre mutató tényezőkről, a sikerek és hiányosságok aránya túlságosan el ne torzuljon, – egyszóval „pártosan”, „helyesen” ábrázolják a valóságot.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezekben a forró és zaklatott napokban néhány esetben mintha engedett volna a szigorú ellenőrzés, amely éveken át minden újfajta próbálkozást csírájában elfojtott; megjelent egy-két olyan írás, ami az igazság közelében járt.

Ezeknek az írásoknak, már csak azért is, mert az unalom és olvasatlanság, a hivatalos és süket propaganda betűtengerében jelentek meg, szinte elképzelhetetlen sikerük volt. Az egész ország beszélt róluk, a riporterek százszámra kapták a helyeslő, egyetértő, bátorító leveleket.

Ez a szokatlan jelenség az újságírókat még inkább arra ösztökélte, hogy az igazságot, a való

helyzetet kell megírniuk. Az a meggyőződés alakult ki bennük, hogy tulajdonképpen még agitációnak, propagandának is az igazság a legjobb, hiszen a „hazug embert gyorsabban utolérik, mint a sánta kutyát”: a hazug sajtónak nincs hitele és nincs meggyőző ereje sem. Ezzel próbáltak érvelni akkor is, amikor látniuk kellett, hogy az első próbálkozások után egyre több akadályba ütköznek.

Mert az akadályok sokasodtak. A *Szabad Nép* szerkesztőségének hatalmas ellenőrzési osztálya volt. Ez az osztály minden adatot gondosan ellenőrzött még a megjelenés előtt. Ha egy újságíró azt írta, hogy az Óbudai Hajógyár 104,6 százalékra teljesítette a negyedévi tervét, az ellenőrzés munkatársai kitelefonáltak a nehézipari minisztériumba, s ha kiderítették, hogy a tervteljesítés nem 104,6 hanem 104,7 százalék volt, azonnal kijavították, ha a lap már nyomásban volt, a nyomást leállították, ha a hiba súlyosabb jellegű volt, az újságírót pénzbüntetésre, pártbüntetésre ítélték, vagy elbocsátották a laptól. A *Szabad Nép* volt a magyar történelem legpontosabb, leggondosabb, legaprólékosabb újsága – csak éppen az igazság hiányzott belőle.

Az újságíró, akinek a szerkesztőbizottság azt a feladatot adta, hogy írjon lelkesítő vezércikket a munkaversenyről, a Sztahanov-mozgalomról, most, üzemi tapasztalatai alapján beírta cikkébe – nem, nem azt, hogy az egész mozgalom csalás, hajsza, népbutítás, hanem a sok puffogó bíztatás és frázis közé csupán ezt a néhány mondatot: „,Sokat változott, javult a munkások élete az elmúlt tíz esztendő alatt, igaz. De sokuknak még komoly gondjaik, problémáik vannak, sokan közülük még zsúfolt, rossz lakásban laknak, sokuknak kétszer is meg kell gondolniuk, amíg új cipőt vesznek gyereküknek, vagy moziba mennek valamelyik este.” Hiába folytatta ezután azzal a nemes fordulattal, hogy a munkások a hétköznapi gondok ellenére ünnepi lendülettel vesznek részt a párt szervezte munkaversenyben, másnap reggel már csengett a szerkesztőség telefonja, és a lap legfelső pártirányításával megbízott Farkas Mihály magából

kikelve ordította: „Hogy képzelik ezt maguk?! Nem fogjuk tűrni az ilyen nyomoragitációt!”

Ezekben a hetekben előkészületek folytak az őszi tanácsválasztásokra. A lap egyik legtehetségesebb riportere, Tardos Tibor elment egy munkáskerületbe, a Bihari útra, hogy megnézze és megírja, hogyan folyik egy leendő tanácstag jelölése. Ezen a jelölőgyűlésen a hivatalos jelölt mellett öten szavaztak, ellene pedig tizenegyen. Ezekután a kerületi pártbizottság és a kerületi tanács kiküldötte kijelentette, hogy a hivatalos jelölt megkapta a többség szavazatát. Tardos nem akart hinni se fülének, se szemének. A 98.8 százalékos országos választási eredményeket illetően ekkortájt már aligha voltak illúziói, de azt, hogy maga a jelölés ilyen durva és közönséges csalással folyjék, maga sem hitte volna. Megírta ezt az esetet, és tudósítását így fejezte be:

> *„Gyűlés után odamegyek a kis fekete elnökhöz és megkérdezem, miért csinálta ezt a nyilvánvaló hamisítást?*
>
> *– Kérem szépen, elvtárs – azt mondja –, engem így tanítottak ki.*
>
> *Így tanították ki.*
>
> *No és hát... ki tanította erre az elvtársnőt?*
>
> *...Abban a pillanatban érzem, hogy felesleges a kérdés s már nem is kérdezek semmit, mert tudom, hogy tökéletesen mindegy, milyen szervet, milyen bizottságot, milyen személyt nevez meg. Amikor a lélekharangot hallod, sose kérdezd, kiért húzzák: mindig teérted húzzák... Én tanítottam ki. És te tanítottad ki, és mi tanítottuk ki. Ilyen leckét többet nem adunk, a népakarat zsenge virágai szentek, ápolásra és locsolásra várnak és nagy-nagy féltő szeretetre. A Bihari útiak felnőtt és okos emberek; a Bihari útiak ügyét bízzuk a Bihari útiakra.”*

Horváth Márton, a szerkesztőbizottság vezetője nem engedte megjelenni a riportot.

– Ez az írás – mondta – a rezsim felett húzza meg a lélharangot!

Talán maga sem tudta, vagy talán tudta, mit is mond tulajdonképpen – okos, eszes ember volt –, azt tudniillik, hogy a rendszernek vége, ha egyszer maguk a munkások veszik kezükbe a maguk ügyét. Tény az, hogy a *Szabad Nép*-beli újságírókat nem győzte meg ezzel; nekik még mindig több bizodalmuk volt a párt és a rendszer erejében.

A *Szabad Nép* szerkesztőségének a központi vezetőség ülését követő háromnapos októberi tanácskozásán egymás után álltak fel a lap munkatársai, kezdő riporterek és a szerkesztőbizottság tagjai. Ilyesmi még nem történt kommunista lap szerkesztőségében, amióta a világ – világ.

Elmondták, hogy az ország telis-tele van bajjal, gonddal, fekéllyel. Elmondták, hogy, kis és nagy diktátorok tipornak mindenfelé a népen. És elmondták, hogy bármennyire szeretnének is, képtelenek hírt adni a bajokról, visszásságokról, mert a lapra települő pártirányítás lehetetlenné teszi az igazság megírását.

– Így nem lehet dolgozni – kiáltották felhevülten a kommunista újságírók. – Így nem tudunk az emberek, az olvasók szemébe nézni!

Igen, ez volt egyik fő rugója, mozgatóereje a lázadásnak. Az olvasók, az egyszerű párttagok és pártonkívüliek egyre fokozódó, egyre nyíltabb sürgetése, nyomása: hát erről miért nem írtok, hát arról miért hallgattok?

Felállt a szerkesztőbizottság egyik tagja, Fehér Lajos, egy meszelőforma, nyurga, sovány, fiatal férfi, akit közismerten meleg, baráti szálak fűztek Nagy Imréhez, és a következőket mondotta:

– Egyetértek azzal, hogy ne csak mindig a fonákját, az árnyoldalát mutassuk meg a dolgoknak. De nem értek egyet azzal, hogy ez ürügy, címke legyen arra, hogy ne adjunk hangot a bajokról, a tömegeket legmélyebben érintő, sokszor kényes, kínzó kérdésekről... Nem lehet tovább tűrni, hogy az

olvasók többsége olyan véleményt formáljon a lapról, hogy nem beszélünk őszintén, hogy kozmetikázzuk az információkat, hogy nem az igazi problémákat vetjük fel.[109]

Felálltak a lap gazdasági munkatársai és komoly, higgadt, megfontolt elemzéssel bebizonyították, hogy nem egyszerűen egyik-másik üzem vagy minisztérium munkája hibás és rossz, hanem a gazdasági élet egész szerkezete. A munkások egyáltalán nem érzik magukénak a gyárat, amely állítólag az övék; nincs beleszólásuk a termelés irányításába, mindent a központi, a fülközpontosított bürokrácia végez. Ami pedig gazdasági szempontból ennél is súlyosabb, hogy az egész termelési mechanizmusban, nem utolsósorban pedig a bérezésben nincs meg minden fejlődés hajtóereje, a gazdaságosság és az egyéni érdekeltség. Az Üzem vezetőinek teljesen mindegy, hogy haszonnal vagy ráfizetéssel dolgoznak, a fő, hogy a központi terveket teljesítsék; a bérrendezés olyan, hogy a munkásoknak és még inkább a mérnököknek, műszakiaknak semmi érdekük nem fűződik teljesítményük fokozásához, mert – egyes kivételes esetektől eltekintve – a bérezés nem honorálja megfelelő módon a jobb, a minőségi munkát.

A tárgyilagos, majdnem tudományos elemzéseket egyre szenvedélyesebb hangok váltották fel: az ártatlanul bebörtönzöttek és kivégzettek ügye került szóba. Ki a felelős? Mi a biztosíték arra, hogy a jövőben ilyesmi nem fog megismétlődni? Miért nem ad a párt kielégítő magyarázatot arra, ami történt? S hogyan történt mindez?

Felállt egy nagyhajú, barna szemű és lassú beszédű fiatalember, a lap ideológiai rovatának vezetője, Lőcsei Pál, és megrázó szavakkal, önmagát sem kímélve beszélt a kommunista erkölcs teljes elfajulásáról.

---

[109] A *Szabad Nép* 1954. október 22-23-24-ei taggyűlésévek gyorsírásos jegyzőkönyvéből.

– Ez a régi, szektariánus politikai erkölcs – mondotta – egyes személyek csalhatatlanságát táplálta, vakhitet és vakfegyelmet terjesztett. Nem bátorított eléggé a szókimondó bírálatra, engesztelhetetlen harcra a talpnyalás, a hízelgés, a helyezkedés ellen. A meggyőzést gyakran erőszakkal, türelmetlenséggel helyettesítette. És – emelte fel a hangját Lőcsei – elnémított bennünket a pártfegyelem jelszavával olyankor, amikor bátor kiállásra lett volna szükség. Megakadályozott például abban, hogy számon kérjem a párttól. egy olyan tehetséges, sokat ígérő embernek a sorsát, mint Kádár János elvtárs.. Megakadályozott engem és másokat a régi erkölcs negatív vonása abban, hogy a pártdemokrácia, a Szervezeti Szabályzat, az alkotmány adta lehetőségeinkkel és jogainkkal élve idejében emeljük fel szavunkat különböző, a törvényességet megcsúfoló gyalázatosságokkal szemben. Magától értetődő, hogy ebben a régi politikai erkölcsi nevelés mellett az én személyes gyávaságomnak is nagy szerepe volt. Tanulnunk kell ebből mindannyiunknak, meg kell tanulnunk, hogy a félelem veszedelmes ellensége az igazság kikutatásának, az igazság érvényesítésének…

Ennél a mondatnál a szerkesztőbizottság vezetője, Horváth Márton, aki tagja volt a politikai bizottságnak Kádár János letartóztatása idején, rendkívül idegesen közbeszólt:

– Maga talárt tudta, hogy Kádár ártatlan?

– Azt nem tudtam; hogy ártatlan – vágott vissza azonnal Lőcsei –, de azt, hogy valakit éveken keresztül bebörtönöznek anélkül, hogy ügyében az alkotmányosság és a törvényesség követelményei szerint tárgyalást tartsanak, azt, hogy ez megengedhetetlen, azt igenis tudtam.

– Az alkotmányban nincs szó arról – felelte Horváth –, hogy nyilvános tárgyalást kell tartani.

Most már a szerkesztőség párttitkára, a fiatal és lelkes Kende Péter is beavatkozott a vitába:

– Az ítéletet sem hozták nyilvánosságra – kiáltotta Horváth felé.

– Tehát önnek az a véleménye – szögezte Horváth mellének a kérdést Lőcsei –, hogy nem vagyunk hibásak abban, hogy ezek a törvénytelenségek megtörténtek?

Horváth Márton most meredten nézett maga elé, pár másodpercig hallgatott, aztán megváltozott, egészen halk hangon azt mondta:

– De igen, hibásak vagyunk... [110]

A szerkesztőség munkatársaival szemben nem maradt számára érv és ellenvetés. Ezek az ifjú emberek, a lányos arcú Szilvási Lajos, a lobogó hajú Kövesi Endre és még sokan mások, akiket egyaránt fűtött a bűntudat és az idealizmus, lángra gyúltak a szókimondás gyönyörűségétől. Nem leplezték legbensőbb érzelmeiket, elmondották, milyen utálattal olvasták a Szovjetunióból minap visszatért Gerő legújabb beszédét, aki most hirtelen a Nagy Imre irányzat hívének vallotta magát.[111] Megkérdezték, mi az ördögnek bátorítják őket a meg nem alkuvó, személyeket tekintetbe nem vevő bírálatra akkor, ha valójában legfeljebb kis vagy közepes funkcionáriusokat szabad megbírálniuk, de a legnagyobb hibák és bűnök elkövetőiről nem ejthetnek szót.

A szenvedélyek magasra csaptak.

– Ebben az országban a megtisztulás viharára van szükség – mondotta az egyik felszólaló, a szerkesztőbizottság egy tagja –, amely alulról felfelé és felülről lefelé következetesen megtisztít a piszoktól, szennytől, az ellenállástól és minden rossztól. A vihar rombol is, termékenyít is. Ennek a viharnak le kell rombolnia mindazt, ami rothadt és új

---

[110] A *Szabad Nép* 1954. októberi taggyűlésének gyorsírásos jegyzőkönyvéből.
Lőcsei Pál, aki Magyarországon először merte nyilvánosan szóvá tenni Kádár János törvénytelen bebörtönzésének legyét, ma nyolc éves börtönbüntetését tölti a Kádár-Magyarország egyik fegyházában.

[111] Gerő, mikor Moszkvából ezekben a napokban visszajött, úgy tett, mintha nem is az ő terve bukott volna meg a központi vezetéség ülésén. Szolnokon beszédet mondott, és ebben követelte, hogy mindazokat, akik szemben állnak Nagy Imre irányzatával, „kemény kézzel el kell seperni”.

élettel kell megtöltenie mindazt, ami jó… Ezt a vihart nem lehet fuvallatokban adagolni…

A háromnapos tanácskozás a Nagy Imre irányzat teljes győzelmét hozta. Végül már senki sem mert szembeszegülni a fellázadt újságírókkal. Horváth Márton, a szerkesztőbizottság vezetője, azzal nyugtatgatta a legkeményebb fiatalokat, akik Gerő Ernő azonnali leváltását követelték, hogy legyenek már egy kissé türelmesebbek: „a kocsi kerekét menet közben kell kicserélni”.

De amennyire nyilvánvaló volt itt az újat akarók diadala, épp annyira nyilvánvaló volt még valami más is, az, hogy ez a lázadás messze túlnő a pártlap szerkesztőségének keretein. A taggyűlésről néhány napon belül már az egész pártapparátus beszélt; sokszorosított jegyzőkönyvét az írószövetségben és a pártfőiskolán úgy olvasták, mint valami félig illegális, félig nyílt dokumentumot. Recsegett-ropogott a régi építmény, világos volt, hogy ha itt nem vetnek gátat az annak, akkor ki tudja, hol lesz a megállás.

Elsősorban Gerő került veszélybe. Nagy Imre az októberi központi vezetőségi ülésen elkövette azt a hibát, hogy a felforrósodott hangulatot nem használta fel Gerő eltávolítására; megelégedett azzal, hogy csak néhány kisebb jelentőségű Gerő-hívet váltottak le. Most kiderült, hogy a gazdasági diktátor távozását maga a tagság követeli. De Gerővel együtt a kommunista újságírók megtámadták a politikai bizottság más tagjait is: Hegedűs Andrást, a földművelésügyi minisztert, az erőszakos kolhozosítás egyik végrehajtóját, Szalai Bélát, a Tervhivatal addigi elnökét és névvel vagy név nélkül másokat is.[112]

És megtámadták, nem is egy ízben, hanem sorozatosan a lap legfelső pártirányítóját, a központi vezetőség titkárát, Farkas Mihályt.

---

[112] Szalait az októberi KV-ülés után leváltották a Tervhivatal éléről, s a helyébe Nagy Imre leghangosabb gazdasági-támogatóját, Berei Andort nevezték ki. De jellemző a helyzet felemásságára, hogy Szalai azért a politikai bizottságnak, az ország legfőbb irányító szervének továbbra is tagja maradt.

Ez volt az az időszak, amikor a Rákosi-korszak fiók-Napóleonja a dagadó mellű hadseregtábornok, Kiszeljov szovjet nagykövet védence és Nagy Imre lelkes támogatója – elkezdett átállni, pontosabban visszaállni a régi vonalra, Rákosi táborába. Az új szakaszért való rajongás nem tartott nála sokáig, alig egy esztendeig! Eddig állta a ígéretét, s hogy most megszegte, az nem is volt olyan nagyon csodálni való. Őt nem a Gerő és a gazdaságpolitika elleni támadások rendítették meg, s nem is egyszerűen az írók szabadságtörekvései, ezt még elég jól elviselte volna. Amit nem bírt, nem bírhatott ki, az a rehabilitációs ügyek, a törvénytelenségek napirendre kerülése volt. Az az ember, aki személy szerint felelős volt a letartóztatásokért és a kínzásokért, a szájba vizelésekért és az akasztásokért, világosan látta, hogy sokáig már nem tetszeleghet a párton belüli reformátor szerepében. A játszma életre-halálra ment. Nemcsak az derült ki, hogy Kádárral együtt ő beszélte rá Rajkot beismerő vallomásának megtételére, de az is, hogy Rajk kivégzésének napján óriási dorbézolást rendezett, a „munkában” résztvevő államvédelmi főtiszteknek aranyórákat osztogatott, aztán felhozatta börtönéből Mindszenty hercegprímást, s mulatozás közben pezsgővel kínálta meg, s mikor a főpap ezt visszautasította, Mindszenty arcába löttyintette az italt.

Ennek az embernek a számára most, a gátszakadás lehetőségének óráiban Nagy Imre nem jelenthetett többé biztonságot, még akkor sem, ha reggeltől estig szónokolt volna is mellette. Neki védelmet és megnyugvást csak egy jelenthetett volna, ha azok maradnak továbbra is uralmon, akik cinkosai és főnökei a bűnben és a vérben: Rákosi és bandája.

Így történt, hogy Farkas egyre kevesebbet kezdett beszélni a „szektarianizmus”, a „baloldaliság” veszélyéről és egyre többet a fenyegető „jobboldaliságról”, egyre ritkábban buzdította az írókat – miként egy félévvel ezelőtt az „istenek tanácsában” –, hogy tárják csak fel bátran az igazságot; ehelyett a szélsőségektől és a

kispolgári pánikba eséstől intette őket;[113] az újságírókra pedig, akik a bírálat jogát követelték, erélyesen rádörrent: „Mi nem vagyunk vitatkozó párt, nem vagyunk szociáldemokrata párt, itt annak kell történnie, amit a pártvezetés akar!” A pártvezetésen természetesen – önmagát értette. Nem csoda.

Valójában ekkoriban, alig két-három héttel a központi vezetőség októberi ülése és Nagy Imre fellépésének elsöprő sikere után, mindinkább úgy tűnt, hogy a magyar kommunista pártban két vonal, két erő, két akarat kezd – immár szabad szemmel is észlelhetően – érvényesülni.

Az egyiket Nagy Imre jelképezte. Október végén rendezték meg a budapesti Városi Színházban a Hazafias Népfront újjáalakuló kongresszusát. Nagy Imrének komoly elképzelései voltak ezzel a mindeddig tehetetlen sóhivatalként működő tömegszervezettel kapcsolatban. Arra gondolt, hogy rajta keresztül sikerül majd bevonnia politikájának aktív támogatásába mindazokat, akiket a párt hatósugara nem ért el, vagy ha elért, hát visszariasztotta inkább, mintsem hogy vonzotta volna. Úgy vélte, ezen az országos mozgalmon keresztül majd sikerül ismét mozgásba hoznia és a párt új programja mögött felsorakoztatnia azokat az egészséges, becsületes, demokratikus erőket, amelyeket 1948-49 után az erőszakos diktatórikus

[113] Farkas utasítására ekkor vonták ki a terjesztésből az ifjúság irodalmi folyóiratának, az „Új Hang”-nak legfrissebb számát, főként azért a versért, amelyet Sipos Gyula, a fiatal, tehetséges költő írt benne:

Ne búsulj, pajtás!
Büszkeségünk már az alázat.
Díszeleghetnek a mű-atlaszok,
mégis az oszlop tartja a házat.

Ne búsulj, pajtás!
Aki minket az út szélire vet,
sehova se jut,
mert mi vagyunk a kocsikerekek.

Ne búsulj, pajtás! –
Mi lehetünk csak: ország, hatalom.
Nálunk nélkül nincs itt magyarság
nincs forradalom.

politika elnémított, félreállított, belső emigrációra kárhoztatott.

Az október végi kongresszus olyannak tűnt, mint egy diadalmenet. Noha még mindig sok volt a mesterkélt előkészítettség és a túlszervezettség, jónéhány szónok olyan szabadon és szókimondó lendülettel beszélt, ahogyan azelőtt elképzelhetetlen lett volna, s érezhető volt, hogy Nagy Imrének a központi vezetőség előtti fellépésével sikerült ismét megszilárdítania az országban a bizalmat.

Felszólalása a Népfront-kongresszuson meleg emberségével és magyarságával példátlan sikert aratott. Mikor programja ismertetése után felvetette a kérdést: „Megadja-e a tisztelt kongresszus nekem ehhez a politikához a bizalmat?”. – mindenki felemelkedett a helyéről, és azt zúgta: „Megadjuk!”

Lehet, hogy volt ebben némi színpadiasság is, de legalább a legjobb magyar hagyományokon nyugvó színpadiasság volt. A kongresszus résztvevői s mindenki az országban 1848-ra emlékezett, amikor Kossuth ugyanezzel a kérdéssel fordult a nemzetgyűléshez, és ugyanezt a választ kapta. Mindenki érezte, hogy az a politika, amelyet Nagy Imre akar a kommunista párt vezetésével bár, de frissebb, őszintébb, nemzetibb az eddiginél. Ez az időszak volt első miniszterelnökségének a csúcspontja.

Farkas Mihály ott ült mellette a kongresszuson, s ő is lelkesen ordította, hogy megadja neki a bizalmat. Rákosi Mátyás a Szovjetunióból üdvözlő táviratot intézett a kongresszushoz, amelyet a felszabadulás óta eltelt tíz esztendő legfontosabb eseményének nevezett. De ezek a minden hájjal megkent politikai kalandorok a színfalak mögött már nagyban szőtték a maguk tervét az érvényben lévő, sőt szinte újszülött „októberi határozat” árnyékában, és annak megtorpedózására már nagyban működött a „második vonal”.

Nagy Imre jóhiszeműségét és bizonyos mértékig a gyengeségét is felhasználva, megakadályozták azt, hogy az „öreg” komoly személyi változásokat hajtson

végre a vezetésben; a régi emberek továbbra is mindenütt szilárdan ültek a helyükön. A pártfunkcionáriusi gárdát utasították, hogy szorgalmasan gyűjtse a „reakciós”, „jobboldali”, „túlzó” megnyilvánulások dokumentumait. Kétségtelen, hogy a szabadabb légkörben ilyenek is elhangzottak; de ha nem hangzottak is el, a funkcionáriusi fantázia egy-egy szelíd sóhajt vagy epekedést is ilyenné léptetett elő. A fő tüzet azonban ezekben a hetekben a *Szabad Nép* újságírói ellen irányították: itt, a háromnapos tanácskozás sokszorosított jegyzőkönyvében, valóban olyan „bizonyító anyag” került a kezükbe, amelyen egyaránt ki lehetett mutatni a „felelőtlen demagógiát”, „a vezetés tekintélyének rombolását”, „a párt (azaz a személyük) elleni bizalmatlanságot” s még megannyi főbenjáró a párt egységét, fegyelmét, szentségét sértő vétket.

Az „ellentámadást” egy cikk nyitotta meg, amely a *Szabad Nép*ben jelent meg *A túllicitálók* címmel. Ezt a cikket Farkas Mihály íratta Darvas Józseffel, a népművelési miniszterrel. Darvas, aki fél évvel ezelőtt Horváth Mártonnal együtt Nagy Imre legfőbb támogatói közé tartozott az irodalmi párthatározat, az emlékezetes március 15-ei cikk elkészítésében, most – ugyancsak Horváthtal együtt – követte Farkas Mihályt a Rákosi kebelére való visszatérésben. Nota bene: Darvas is, Horváth is halálosan gyűlölték Farkast és Rákosit, de még gyűlöletüknél is nagyobb volt félelmük. Ha az ő kezük nem is volt véres, mint Farkaséké, ők is rettegtek attól a gondolattól, hogy a „tisztító vihar” kiseperheti őket luxusautóikból és bársonyszékeikből.

A „túllicitálás” – vagyis az az új fogalom, amelyet Darvas cikke a politikai tolvajnyelvbe bevezetett – azt kívánta jelenteni, hogy vannak egyesek, elsősorban újságírók és írók, akik nem elégednek meg azzal az önbírálattal, amelyet a párt saját hibáiról elmondott, hanem még rá is akarnak licitálni. Darvas, a maga kenetteljes modorában, azt fejtegette, hogy a legfontosabb feladat most ezek ellen a „túllicitálók” ellen fellépni, mert ezek

akadályozzák leginkább a helyes bírálat és az önkritika érvényesülését.

Semmi kétség nem volt afelől, hogy ha ez a cikk megjelenik, hidegzuhanyként hat majd az egész országban a felélénkülő, éppen szóhoz jutó szabadabb irányzatokra, nem utolsósorban azokra az elképzelésekre is, amelyeket Nagy Imre a megújult Hazafias Népfronthoz. fűzött. A *Szabad Nép* szerkesztőbizottságában lévő Nagy-pártiak a leghevesebben tiltakoztak a cikk közlése ellen. Szavazásra került a sor. A szerkesztőbizottság 4:2 arányban elvetette Darvas cikkét.[114]

És a cikk mégis megjelent. Farkas Mihály és Horváth Márton hirtelen kiderítették, hogy a szerkesztőbizottság csupán „tanácsadó testület” a lapot a politikai bizottság és annak megbízott titkára irányítja, s így az ő akarata a döntő a cikkek megjelentetésénél.

A szavazás azonban, amely a háromnapos tanácskozás után most azt is megmutatta, hogy a lap vezetésében Nagy Imre hívei többségben vannak, arra ösztökélte Farkast és a többi rákosistát, hogy végre rendet teremtsenek a párt központi szervénél.

Hetekig tartó előzetes gyötrés, fenyegetőzés után a *Szabad Nép* teljes szerkesztőbizottságát megidézték az „istenek tanácsa” elé..

Az ülésen – Rákosi távollétében – Farkas Mihály elnökölt. Ekkor már világos volt, hogy Rákosi megbízásából tevékenykedik, és fő feladata az, hogy tartsa a frontot Nagy Imrével szemben, amíg a kopasz diktátor a Szovjetunióból visszaérkezik.[115]

A négy szerkesztőbizottsági tagot felszólították az önkritikára és korábbi kijelentéseik

---

[114] A cikk közlése ellen szavazott: Fehér Lajos, Fekete Sándor, Novobáczky Sándor és Méray Tibor. A közlés mellett Horváth Márton és a moszkovita Komor Imre.

[115] Az ülésen, sajnálatos módon, egyébként Nagy Imre sem vett részt. Arra hivatkozott, hogy egy fontos beszédet kell megírnia; valójában sokkal inkább arról volt szó, hogy a pártegység látszatának megőrzése miatt nem kelhetett itt a saját híveinek védelmére, ugyanakkor viszont nem akart részt venni megleckéztetésükben sem.

visszavonására. Egyikük sem volt erre hajlandó. Az „istenek tanácsa” ismét gazdagodott egy tapasztalattal: itt állt velük szemben négy fiatal kommunista újságíró, akik egyszerűen nem voltak hajlandók engedelmeskedni a párt legfelső testületének.

Minthogy több órás vita után sem sikerült zöld ágra vergődni velük, s mindnyájan fenntartották véleményüket, a politikai bizottság „nagyvonalúan” haladékot adott a négy „megtévedt báránynak”, azzal, hogy két-három hét múlva újra megidézik őket maguk elé.

Erre az újabb találkozásra azonban már sohasem került sor.

Néhány nappal később visszaérkezett a Szovjetunióból Rákosi Mátyás.

Felcsendültek a telefonok a kerületi és megyei párttitkárok, a központi vezetőségi tagok, a miniszterek és tábornokok szobáiban. Egy jól ismert hang a hogylétük iránt érdeklődött, aztán választ sem várva, hajtogatni kezdte, hogy a legutóbbi októberi párthatározattal ellentétben nem a „baloldaliság”, hanem a „jobboldaliság” a fő veszély. Káros és tűrhetetlen nacionalista, kispolgári, reakciós jelenségek mutatkoznak meg az utóbbi időben az országban, de még a párton belül is. Ütött az óra, amikor ezek ellen határozottan fel kell lépni.

Az újságok, folyóiratok szerkesztőivel, a vezető kommunista írókkal a jól ismert hang azt közölte, hogy ideje lesz, ha észbe kapnak, vége az ugrálásnak, új idők következnek.[116]

---

[116] December elején az *Irodalmi Újság*ba „Tovább a júniusi úton” címmel cikket írtam, amely szembefordult Darvas József immár hírhedtté vált „A túllicitálók” című írásával. Néhány nappal a cikk megjelenése után, délelőtt bementem hivatalomba, az írószövetség Gorkij fasori helyiségébe. Az egyik titkárnő falfehér arccal fogadott. Tíz perccel ezelőtt keresett Rákosi, és kért, azonnal hívjam vissza. Feltárcsáztam a számát. Azonnal bekapcsoltak.
– Hogy van, hogy van – kérdezte Rákosi merő szokásból. Nem is várt választ (meg sem próbáltam felelni), azonnal elkezdte mondókáját:
– Már hívtam az előbb, mikor járnak maguk be? Már elmúlt

Ha valaki tiltakozni próbált, ha valaki netalán arra hivatkozott, hogy az érvényes párthatározat szerint a legfőbb veszedelem a szektarianizmus, a „baloldaliság”, akkor a jól ismert hang fölényesen kioktatta az illetőt, hogy az elvtárs – úgy látszik – nem ismeri a dialektikát és Sztálinnak azt a nevezetes tételét, hogy a fő veszély mindig az, amelyik ellen beszüntetjük a harcot.

---

11 óra! Én már itt ülök reggel 7 óta! No mindegy, idefigyeljen, olvastam én azt a maga cikkét, tovább a júniusi úton. Júniusi út! Miket irkálnak itt maguk össze? Nincs semmiféle júniusi út! A pártnak nem változott a vonala, ezt vegyék végre tudomásul, sem június előtt, sem június után. Elkövettünk hibákat, kijavítottuk őket, s most megyünk tovább, semmiféle júniusi út, ért engem?

Valamit hümmögtem, de ez nem érdekelte őt.

– Maga ebben támadja Darvast, hát vegye tudomásul, hogy mi itt a pártban teljesen egyetértünk a Darvas cikkével. Az egy nagyon jó cikk. Maga egy rendes ember, a mi emberünk, mondja, maga miért dől be olyan pszeudo-íróknak, mint ez az Erdei Sándor? (Erdei az írószövetség első titkára volt akkoriban.) Tudja, hogy mi szeretjük magát és én tréfásan azt szoktam ilyenkor mondani az elvtársaknak: ne féljenek, maguk mögött áll a párt, a hadsereg meg az egész államvédelem...

A jóságos hang itt kissé megkeményedett.

– A hibákról, mindig csak a hibákról meg a bajokról akarnak maguk írni! Azt hiszik, valami újat találtak ki? Hát megmondom én magának, nincs ebben semmi új. Annak idején a Szovjetunióban pontosan ez volt a helyzet: az írók csak a rosszat látták, a nehézségeket. Akkor Sztálin beleszólt a dologba és egyszerre csend lett. Azt akarják, hogy mi is beleszóljunk?...

A fenyegetés nyilvánvaló volt.

– Nem – próbálkoztam halkan –, az nem lenne jó...

– Hát persze – vágott bele Rákosi –, mert maguk azt képzelik, hogy maguknak mindent szabad, bírálhatnak, kritizálhatnak de amikor a párt mondja meg a véleményét, akkor azt kiabálják, hogy mi adminisztratív módon avatkozunk az irodalmi ügyekbe...

– Kérem...

– Azt mondja meg nekem, hogy miért nem írnak másról? Ezt is én mondjam meg maguknak? Itt van előttem a termelőszövetkezetek fejlődéséről szóló jelentés... Vagy miért nem írnak az árvízi mentésben hősiesen viselkedő katonáinkról?... – Vagy negyedóráig beszélt, ömlött belőle a szó, választ sohasem várt, csak a végén, amikor megkérdezte: hajlandó vagyok-e önkritikát gyakorolni a cikkem miatt?

Tagadó válaszom után egy pillanatig gondolkozott.

Az írók és a szerkesztők most aztán valóban elgondolkozhattak a dialektikán, amely immár teljesen félreérthetetlenül azt jelentette, hogy a fő veszély – mindig a másik, mint ami ellen a párt éppen a fő tüzet irányítja. De méginkább elgondolkozhattak azon, mi történik ezek után? Az bizonyos volt, hogy Rákosi Mátyás Moszkvában elért valamit, hogy a Szovjetunió-beli szabadságát nemcsak megrendült egészségi állapotának, hanem megrendült hatalmi pozíciójának a Helyreállítására is felhasználta, máskülönben nem tudna, nem merne ilyen egyértelműen és határozottan fellépni. Senki sem tudta, mi történt pontosan, ekkor még nem ment híre annak a harcnak, amely odakint Hruscsov és Malenkov között dúlt. Amit a vezető kommunista újságírók és írók tudtak, ami akkortájt kiszivárgott, az csak az volt, hogy Nagy Imre nehéz harcban áll a politikai bizottságon belül Rákosiékkal, s hogy ebben a harcban teljesen egyedül küzd, a többiek egyöntetűen Rákosit támogatják.

És azt tudták – mert ezt nem tartotta titokban a pártvezetés –, hogy december 16-án délelőtt tíz órára Farkas Mihály, a központi vezetőség titkára beidézte hivatalába a *Szabad Nép* egész szerkesztőbizottságát. Ezen a tanácskozáson a gumiarcú tábornok kimérten és hidegen bejelentette, hogy a párt politikai bizottsága a lap szerkesztőségében lezajlott „események” következményeként eltávolítja a laptól és vidéki újságokhoz küldi Kende Péter, Kövesi Endre és Szilvási Lajos újságírókat, leváltja a szerkesztőbizottságból és külföldre küldi Méray Tibort, s azért, mert nem szegült szembe eléggé erélyesen a lázadással, pártbüntetésben részesíti

---

– No, jól van – mondta aztán –, hát nem mondom én azt, hogy most válaszoljon, rágja meg jól a dolgot, aztán hívjon csak fel, magának is ott a telefon az asztalán, maga tudja, hogy Rákosi elvtárssal mindig lehet beszélni... Egyébként hogy van? Lakása van? Kocsija? Na látja... Hát ha valamire szüksége van, csak ne szégyenkezzék, mi szeretjük a mi fiatal tehetséges íróinkat, bármi kell is nekik, megkapják, ha módunkban áll. Maga nem panaszkodhatott eddig sem... Hát csak hívjon fel minél előbb... A viszontlátásra.

S letette a kagylót. (A.T.)

Horváth Mártont, a szerkesztőbizottság vezetőjét. Ugyanakkor a lap „proletárgerincének” megerősítésére a szerkesztőbizottságba kinevezi Matusek Tivadart és Kukucska Jánost, akik eddig ugyan sohasem dolgoztak újságnál, de nagyon becsületes és megbízható elvtársak.

A büntetések nem voltak túlságosan szigorúak, különösen ha valaki a Sztálini idők rendszabályaihoz mérte őket; de hát ekkor még Nagy Imre – miniszterelnök és a politikai bizottság tagja volt. Mindenesetre nem kellett nagy politikai szakértelem ahhoz, hogy mindenki tudja: a *Szabad Nép* lázadását letörték, Rákosiék „ellentámadása” most már tettekben és fejvételekben is kezd megnyilvánulni, és úgy fest, hogy Nagy Imrének már nincs meg az ereje ahhoz, hogy megvédje saját embereit.

A harc még nem dőlt el; Imre bácsi még látszólag jókedvűen és nyugodtan járt-kelt a minisztertanács folyosóin és a követségi fogadásokon. Aki akart, bizakodhatott abban, hogy csupán átmeneti visszavonulásról van szó.

De az „öreg” legodaadóbb hívei, az írók meg az újságírók már nem kérdezték, kiért szól a harang.

Tudták, hogy értük szól...

Fogadás az Arany Bikában

1954. december 21-én, egy esős, téli hajnalon, négy különvonat vitte az ünneplőket a magyar felvilágosodás, a kálvinista ráció, a konok kerek koponyák városába, Debrecenbe, hogy méltó módon hódoljanak a háború utáni ideiglenes kormány megalakulásának tizedik évfordulóján a néphatalomnak, a kivívott szabadságnak, a szocializmus építésének, a béke és boldogság fellegvárának, a népi demokratikus Magyarországnak azok, akiket a pártközpont protokollja erre az alkalomra megmért, és elég súlyosnak talált.

A város most, tíz év elmúltával, zászlódíszt öltött a vendégek fogadására. Az utcákat szorgalmas kezek tisztára söpörték. Az Arany Bika szállót, a nagy nap tiszteletére végre kifestették, rendbehozták, kitisztították. A Nagytemplom kopott falait átmeszelték, a friss mész szaga ott terjengett a levegőben, amikor a vendégek a kora délutáni órákban átlépték a tágra nyitott főkapu küszöbét.

A délelőtti ünnepség unalmas volt és szokványos. Megkoszorúzták a hősök emlékművét, a szovjet emlékművet, majd ebédelni mentek. De ez a délutáni esemény többféle érdekességet ígért, izgalmat a szürke és jelentéktelen ünnepségsorozatban.

A Nagytemplomban ugyanis két beszédnek kell elhangoznia.

Az egyiket Rákosi Mátyás mondja, a párt főtitkára, a magyar nép bölcs vezére.

A másikat Nagy Imre, a minisztertanács elnöke.

A Nagytemplom zsúfolásig megtett.

Ekkor már köztudomású volt, hogy Rákosi és Nagy Imre között éles ellentétek vannak. Mindenki, aki itt ült ebben a hűvös és mész illatú templomban, tudta, hogy októberben Nagy Imre győzött. De a jólértesültek tudták azt is, hogy ezekben a hetekben változás van folyamatban.

A kopasz pártvezér hívei, akik hónapok óta aggódó figyelemmel követték az eseményeket, amelyek októberben számukra oly kellemetlen fordulatot vettek, most arra számítottak, hogy Rákosi ismét megmutatja oroszlánkörmeit, visszavág a Nagy Imre körül egyre jobban kikristályosodó „jobboldalnak”, ismét kezébe veszi a gyeplőt, és jelt ad Nékik, akik eddig. meghúzódva, de ugrásra készen lapultak a támadásra. A Nagytemplomban a Rákosi-hívők voltak többségben. A százados padsorok talán sohasem hallottak olyan tomboló tapsvihart, mint amikor a köpcös, nyak nélküli emberke papírlapokkal a kezében megállt a szónoki emelvényen.

Mintha nem is templomban, hanem arénában lennének. A párharc megkezdődött. Ki lesz a győztes?

Rákosi nem tétovázott; magabiztos volt, harsány és fölényes. Szavai félreérthetetlenek voltak, a szocialista építés problémáiról beszélt, a tíz esztendő nagyszerű eredményeiről, s erőteljesen hangsúlyozta a hadsereg és az államvédelmi szervek megerősítésének fontosságát. A hallgatóságnak jó füle volt, tudták, ha a hibákról egyetlen szó sem esik, ha nem is túlságosan burkolt fenyegetések hangzanak el, ha az erőt fitogtatják – akkor Rákosi van fölényben. A hívők ujjongva ünnepelték a vezért.

A háttérben szorongó írók és újságírók összeszorított fogakkal, haragtól piros arccal hallgatták a beszédet. Egy-másfél esztendővel ezelőtt talán még ők is véresre tapsolták volna a tenyerüket Rákosi szavainak hallatán. Most csak immel-ámmal, kényszeredetten verték össze egyszer-kétszer kezüket, aztán maguk elé néztek, hallgatagon.

Gyűlölték, halálosan gyűlölték a szószéken ágáló öreg gyilkost, ártatlanok hóhérát, barátaik kínzóját, – egykori bálványukat. Legszívesebben megfojtották volna. De csak hallgattak.

Nagy Imrére vártak. Arra vártak, amit Rákosit hallgatva talán már nem is reméltek, arra, hogy a

miniszterelnök keményen és határozottan visszavág a kopasz atyának, feloldja a hetek, hónapok óta egyre jobban sűrűsödő, fojtogató feszültséget.

Tudták, hogy ha Rákosi ismét kezébe kaparintja a vezetést, az egyértelmű a lassan nekilendülő tömegmozgalom bukásával, az újonnan születő, egészséges irodalmi hajtások gyors hervadásával, az ország felfrissülő vérkeringésének megáporodásával. A bűnökkel való szakítás és szembefordulás helyett – újabb bűnök korszaka: ez állt előttük, ha Nagy Imre elveszíti a harcot. A lejtő, amelyen ideig-óráig sikerült megállítani az országot, de amelyen most már aligha lesz megállás.

Vártak.

Csalódniok kellett.

Nagy Imre gyengén, erőtlenül beszélt, történelmi frázisokat, lejárt párhuzamokat ismételgetett anélkül, hogy határozottan állást foglalt volna. Nem volt egy mondata, egy szava, amelyből arra lehetett volna következtetni, hogy megértette, mi forog kockán, hogy észrevette az ellene készülő összeesküvést. Derűsen és délcegen szónokolt, szavai, magatartása, hangsúlya oly jól illett ebbe az ősi magyar templomba, s oly mély és összehasonlíthatatlan ellentétben volt Rákosi pártzsargonjával, hogy barátai egy kissé még meg is bocsájtották neki a beszéd semmitmondó ürességét, erőtlen mondatait s e mondatok mögött felrémülő vereségét.

Amellett túlságosan jól ismerték a pártvezetés mechanizmusát, semhogy ne tudták volna: ez a párharc nem itt dől el a Nagytemplomban, – ez már előzőleg eldőlt vagy legalábbis nagyjából eldőlt, a politikai bizottság ülésén és méginkább Moszkvában. Ostobaság csodában reménykedni, viszavágást várni itt, ország-világ előtt Nagy Imrétől. Nem arról van szó, hogy az öreg ne ismerné, tudná, mi folyik ellene és a politikája ellen; de amit itt elmond, az nem az egyéni véleménye: a beszédeket előzőleg a politikai bizottság hagyja jóvá. A legtöbb, amit tehet – s ez is egy formája az ellenállásnak – ha legalább nem

beszél olyan durván és régi módon, mint Rákosi Mátyás.

Az írók tudták mindezt, és mégis tele voltak keserűséggel; azért is, mert így alakulnak a dolgok, s azért is, mert de jó lett volna egy csoda, egy nyílt törés a Rákosi-bandával. De semmi sem történt.

Ekkor bementek a Bikába, hogy dühüket, haragjukat és kétségbeesésüket borba fojtsák.

Az Arany Bika termeiben a hosszú asztalok roskadoztak a finom ennivalóktól, folyt a bor, különleges, csak „exportra” való, közönséges halandók számára elképzelhetetlen nemes italok – badacsonyi, tokaji, villányi borok csillogtak a finoman metszett poharakban, a sarokban cigánybanda játszott, koccintás csendült, cigarettafüst kavargott a melegben.

Az írók az asztal köré telepedtek, és undorodva nézték a vidám és gondtalan mulatságot, melynek felszínén könnyed nevetés úszott, meghitt suttogás libegett.

Ez volt az új társadalom új elitje. A vezetőgárda, amelyre az ország gondja bízatott, a kivételesek és felülállók, akik egyenlőbbek voltak az egyenlőknél, a nép hivatott képviselői, akiknek egyetlen feladatuk volt, hogy gondosan és éberen őrködjenek a nép java felett, hogy munkájukkal, odaadásukkal és önzetlen forradalmi áldozatkészségükkel megteremtsék az ország, a nemzet gazdagabb, szebb, szabadabb szocialista jövőjét. Nehéz, testet és idegeket nem kímélő munka volt ez, de hát vállalni kellett – a köz, a forradalom, a világszabadság érdekében. S ők vállalták.

Itt feszítettek a Néphadsereg ezredesei és tábornokai, csillogó vadonatúj egyenruhákban, melyek most már színre és szabásra tökéletesen azonosak voltak a nagy példakép, a szovjet hadsereg egyenruháival; itt sétáltak a képviselők, fekete vagy sötétkék kétsoros ruhában (mely szinte ugyancsak egyenruhának tűnt), fehér ingben, ezüstszürke nyakkendővel, kezükben borospohárral, szemükben vidáman csillogó fényekkel, ide-oda köszöngetve az

ismerősök tömegében. Jöttek a miniszterek és a nagyüzemek párttitkárai, a városok és megyék tanácselnökei, magas beosztású gazdasági hivatalnokok s a politikai megbízottak, a pártfőiskolák igazgatói, a pártapparátus „hivatásos forradalmárai”, az osztályvezetők és főosztályvezetők, az instruktorok és tanácsadók s végül, de nem utolsósorban megjelentek a politikai bizottság, a központi vezetőség tagjai. Itt volt egyáltalán mindenki.

Számukra már nem volt szokatlan a légkör, a borok, az ételek, az italok – hiszen az elmúlt esztendőkben nem egy hasonló fogadáson vettek részt –, s mégsem tudtak ezzel betelni, testükön eláradt valami kellemes zsibongás, mely minduntalan figyelmeztette őket kivételes és nagyszerű helyzetükre. A jólétet könnyű megszokni, de ők mégsem fásultak bele, élvezték, tetszett nekik. Legtöbbjük gyerekkora sötét és penészes falú proletárlakásokban telt el, nyomor és kenyérgondok szürke ege alatt, a nagyvárosok peremén vagy a falvak szegénysorain. Szüleiket korán megöregítette a munka, ők maguk úgy nőttek fel, elhagyatottan és magányosan, a külvárosi grundokon vagy a falusi porban, korán munkára fogva, mert a soktagú családnak kellett a kenyér, hogy szinte észre sem vették, s máris felnőttsorba cseperedtek. Mert a tábornokok, képviselők, miniszterek, központi vezetőségi tagok, hivatásos pártfunkcionáriusok jelentős része valóban munkás vagy paraszt származású volt, őket az új rend emelte ki az ismeretlenség és a szegénység homályos mélységeiből, ez a rend adott nekik megbecsülést, tiszteletet, pozíciót, villát, autót, s ami a legfontosabb volt – hatalmat. Ők nem felejtették el, hogy honnan jöttek: büszkén hivatkoztak származásukra. Ha a régi Magyarországon a legnagyobb sértések közé tartozott az, ha valakit parasztnak neveztek, az új Magyarországon ez volt az egyik legnagyobb büszkeség: kilencágú koronák helyett most proletárcímereket rajzoltak a heraldikusok. Igaz ugyan, ők már réges-régen nem laktak a régi lakásokban, már réges-régen nem

nyomorogtak, s az üzemekbe, falvakba csak látogatóba mentek, haza-hazatérő hősökként, diadalmenetben, kedélyesen elbeszélgetve az otthonmaradt gyerekkori pajtásokkal, akik még mindig az ő régi életüket élték, akik szemmel láthatóan kissé irigyelték a beláthatatlan karriereket, a magasan felettük lebegőket, az ország vezető elitjét.

Jólesett nekik ez az irigység meg a tisztelet. Élő példaképeknek érezték magukat, akik az új rend mélységes demokratizmusát példázzák, hiszen nem egyedülálló kivételek ők, „nálunk – mondogatták gyakran – sokkal inkább, mint Napóleon hadseregében – minden paraszt és proligyerek tarsolyában hordozza a marsallbotot.”

A fényességben persze nemcsak munkás- és parasztivadékok sütkéreztek. A Bika termeiben iszogatóknak fele olyanokból állt, akik nem büszkélkedhettek a „népi” származás fémjelzésével. Kispolgári, legjobb esetben értelmiségi szülők gyermekei lévén, egész életüket megkeserítette és bizonytalanná tette – a nem megfelelő származás. Habár jogaik és kötelességeik hajszálra azonosak voltak ama szerencsésekkel, akiket a véletlen – gólya képében – egy proletárlakás kéményén át ejtett a világba, magukban mégsem titkolhatták el, hogy a rendszer megkülönbözteti őket amazoktól. A kiskereskedő, kistisztviselő, orvos vagy – isten ments! – ügyvéd papa (a burzsoázia e jellegzetes szolgája) kényelmetlen teher volt, amelyet jobbnak láttak elfelejteni, ha eltitkolni nem is lehetett az ezerszemű párt előtt, hiszen jól ismerték azoknak sorsát, akik egy gyenge pillanatukban meghamisították származásuk e szégyenfoltját, letagadván a négy munkással dolgoztató üzemtulajdonos papát, s helyette egy egyszerű kereskedőt vallván be. „Hazudnia pártnak” – ez megbocsájthatatlan bűn volt, a jellem és egyéniség titkos mélységeire fényt vető botlás; inkább – kénytelen-kelletlen – megvallották az igazat, s vállalták, ami ezzel jár, hiszen pártszerűségükkel, fegyelmezett proletármagatartásukkal amúgy is igazolni tudták, hogy ők – származásuk kisebb hibája

ellenére – egyenértékűek azokkal, akik a valódi arisztokráciához, azaz a munkásokhoz vagy parasztokhoz tartoznak.

Igyekeztek tehát úgy élni, úgy beszélni, úgy viselkedni, hogy a felületes szemlélő – akinek természetesen nincs birtokában a mindent számontartó káderdosszié – ne is sejtse e kis foltot: jobban beszélték a vidéki tájszólást, mint odavalósi elvtársaik, mondataik közé egy-egy – igen jellegzetes – munkás szakértelemre valló kifejezést vegyítettek, kalap helyett ellenzős micisapkát hordtak, néha-néha, egészen magától értetődő módon a beszélgetés közepén azt mondták: „Nálunk ugye, az üzemben annak idején...” – ezzel mintegy hallgatólagosan értésére akarták adni annak, akivel éppen beszélgettek, hogy ők hiteles és százszázalékos munkások.

S a különbségek valóban lassacskán mintha elmosódtak volna, s az azonosságok emelkedtek volna a felszínre. Ezek az emberek ugyanis, érdekes módon, sok mindenben hasonlítani kezdtek egymáshoz. Egyforma lett a modoruk, a hanglejtésük (a pártiskolákon tanulták), még a kifejezéseik, a mondattagolásuk, a mondatszerkesztésük is hasonlóvá vált. „Megmondom őszintén” – így kezdték a beszédet, tekintet nélkül arra, hogy prolik voltak-e vagy kispolgárok. „Mi, prolik, azt várjuk az író elvtársaktól, hogy a mi életünket ábrázolják, a mi problémáinkat.” Többes számban beszéltek – „a mi életünk”, „a mi irodalmunk”, „a mi véleményünk” –, mert így tanulták legfőbb példaképüktől, Rákositól, s mert ezzel is hangsúlyozni akarták személytelenségüket, vagy inkább azonosulásukat a kollektívummal, a párttal. Való igaz, hogy alig volt egyéni véleményük, amit mondtak, azt vagy hallották, vagy megtanulták, de értettek ahhoz, hogy úgy adják elő, mintha a gondolat abban a pillanatban született volna meg bonyolult agytekervényeik között. „Mi itt a helyzet?” – kérdezték szakszerűen, ahogy Sztálin könyveiből ellesték. – „A helyzet itt az” – vágott rá az önként kínálkozó folytatás, amely tetszetősségével már szinte feleslegessé is tette magát a választ: hogy tudniillik valójában „mi itt a

helyzet”? „Az imperialisták azt állítják, hogy a mi rendszerünk nem a munkások, parasztok, haladó értelmiségiek rendszere. Igaz-e ez, elvtársak? Nem, ez nem igaz!” – a fordulat élvezetesnek tűnt, kedvezett vérmérsékletüknek és gondolkodási képességüknek, nemcsak elfogadták, de azonosították is magukat vele: megfelelt nekik. „A magunkfajta egyszerű proli nem ért ugyan az irodalomhoz...” – szerették így kezdeni a mondatot, mert ezzel részben azonnal közölték proletárvoltukat, részben hangsúlyozták egyszerűségüket, kissé gúnyosan és hivalkodva bár, hiszen mögötte ott lapult az a biztos tudat, hogy ők aztán igazán nem egyszerűek, ellenkezőleg, éppen ők azok, akik származásuknál és helyzetüknél fogva hivatottak megítélni a dolgok rendjét és fejlődését. De az illendőség s az íratlan társadalmi kódex megkívánta, hogy így beszéljenek, annál is inkább, mivel a mondat másik fele már így hangzott: „...de azért őszintén meg kell mondanom, hogy amit a mi író elvtársaink mostanában írnak, az mindennek nevezhető, csak éppen szocialista realizmusnak nem. Megfeledkeznek a pártról az elvtársak, a pártról!” A fordulat napnál világosabban jelezte, hogy az egyszerű proli a művelt írónál sokkal jobban ért az irodalomhoz, pontosabban tudja, mit, hogyan és mikor kell csinálnia a írónak, aki – lehet, Hogy szebben fejezi ki magát – de a szívében még ott él a kispolgári múlt, s még nem nőtt eléggé a párthoz, és helyes ez? Nem helyes, elvtársak...

Ez a magatartás régen közössé vált bennük: munkásokban, kispolgárokban egyformán. Lassan-lassan elfelejtették tanult szakmájukat, messze mögöttük maradt a gyerekkor, a fiatalság, a műhelyek vagy a földek, új, közös vágyak és félelmek ébredtek bennük, a megszólalásig hasonlók. Már mindannyian hozzászoktak a jóléthez, s titokban rettegtek attól, hogy ha valamit rosszul mondanak, vagy rosszul csinálnak, visszakergetik őket az esztergapadhoz vagy az eke szarvához, azok közé, akiktől most már sok ezer fényévnyi távolságban éltek. S bár könnyedén és magabiztosan hajtogatták: „nekünk aztán könnyű, legfeljebb visszamegyünk a

műhelybe, megélünk mi ott is tisztességgel, ahogy sok százezren” – valójában semmitől sem féltek jobban, mint attól, hogy ismét ugyanúgy kell élniök, mint a többi milliónak.

Reggelenként a hivatalba autó vitte őket, kényelmes, lefüggönyözött autó. A sofőr – akit ugyan elvtársnak szólítottak, és vidéki útjaikon együtt ebédeltek vele az útmenti kiskocsmákban – kitárta előttük a kocsi ajtaját s ők beültek, kezükben a legfrissebb *Szabad Nép*pel, hogy még mielőtt beérnek a hivatalba, átfussák a mai vezércikket.

Azon túl, hogy tudni illett, miről ír a hivatalos lap, sohasem volt bizonyos, nincs-e benne valami érdekes hír, riport, közlemény esetleg róluk, az üzemükről, nincs-e a pártszervezetük ellen bírálat vagy támadás, – esetleg dicséret? – Mi újság, Kiss elvtárs – kérdezték a gépkocsivezetőt, nem azért, mintha feleletet vártak volna tőle, inkább csak megszokásból, kötelességből, mert tudták, a sofőrt is embernek kell tartani, ugyanabban a pártban van ő is; és végső fokon a taggyűléseken teljesen egyenrangú velük. Aztán beletemetkeztek az újságba.

Hátuk mögött maradt a szerény, négy-öt szobás villa, amelyet kitűnő berendezésével együtt egy kitelepített vagy nyugatra szökött „osztályidegen”, burzsoá „elemtől” vettek át, pontosabban ezt utalta ki nekik a pártközpont gazdasági osztályának a vezető káderek lakásügyeivel foglalkozó részlege. A villával egyébként nem sok gondjuk-bajuk volt. Házbért nem kellett fizetniök, ingyen laktak, vagy oly jelentéktelen bérért, amely igazán nem számított. A párt gondoskodni kívánt arról, hogy legodaadóbb káderei gondtalanul, szép környezetben élvezzék, nehéz napi munkájuk után, kevéske szabadidejüket. Feleségük legtöbbször szintén dolgozott, vagy az apparátusban, vagy valamilyen tömegszervezetben, hűséges társa volt férjének a párt feltétel nélküli szolgálatában, így aztán nem maradt ideje arra, hogy a háztartás felesleges, idegőrlő, apró-cseprő dolgait intézze vagy a gyerekek sorsával törődjék. Erre a célra háztartási alkalmazottat vettek fel, akinek

élettörténetét, megbízhatóságát, hűségét a szerződtetés előtt az Államvédelmi Hatóság illetékes osztálya pontosan ellenőrizte, nehogy alkalmatlan vagy esetleg idegen állam megbízásában álló személy kerüljön a fontos titkok birtokában lévő gazda szolgálatába. A háztartási alkalmazott – a legtöbb esetben fiatal parasztlány – természetesen elvtársnak szólította a tanácselnököt vagy a tábornokot, de ez volt jóformán az egyetlen különbség, amely a régi kegyelmes uraktól megkülönböztette az új urakat.

A fiatal parasztlány hamar kiismerte magát új helyzetében. Reggel, amikor az elvtárs és az elvtársnő kocsin elment a hivatalba, megvárta, amíg a kocsi fordul és visszajön a gyerekért. A nagyobb gyerekeket a kocsi elvitte a funkcionáriusok fiai-lányai számára szervezett Gorkij-iskolába, ahol szovjet tanárok tanítottak, és a gyerekek gyorsabban tanultak oroszul, jobban ismerték az orosz történelmet, mint a magyart. Apjuk, anyjuk erre rendkívül büszke volt s néha, amikor szovjet vendégek érkeztek, a gyerekszobából előszólították fiukat meg lányukat, hogy oroszul társalogjanak a magas vendéggel. A Gorkij-iskolába bejutni – a vezető káderek gyerekein kívül – majdnem lehetetlen volt. De hát ez természetesnek tűnt, maguknak a káder-gyerekeknek is, akik elsősorban nem azon versenyeztek, ki tanul jobban, hanem, hogy ki érkezik „nagyobb autón” az iskolába.

Amikor a nagyobbak is elmentek hazulról, a háztartási alkalmazott a kislányt levitte a Pasaréti út és Gábor Áron utca sarkára, ahol háromnegyed kilenckor megállt a külön autóbusz, amely a Rákosi-óvoda kis gondozottjait gyűjtötte össze, s szállította őket be az óvodába.

Miután az autóbusz a vidáman csivitelő apróságokkal egyetemben eltűnt a kanyarban, a háztartási alkalmazott beszállt az időközben ismét visszatért kocsiba, a sofőr mellé, aki sebesen elhajtott a Fő utcai élelmiszerraktárba: a vezető káderek ellátására létesített, elsőrendű árukkal felszerelt magazinba. Amíg a városban a

háziasszonyok húsért vagy vajért álltak sorba (s igen gyakran nem is kaptak), addig ebben a remekül felszerelt raktárban minden kapható volt, a napi piaci áraknál 30-40%-kal olcsóbban. De volt itt narancs, datolya, néha banán, olyan gyümölcsök, melyeket a város évek, lassan évtizedek óta nem látott.

A háztartási alkalmazott bevásárolt, beült a kocsiba, amely visszavitte őt a villába. Hozzákezdett a házimunkák elvégzéséhez, miután a kapuban álló államvédelmi őrrel néhány percig udvaroltatott magának. Nem kellett tartania hűtlenségétől: az őrség állandó volt, a párt nem szűnt meg vigyázni hűséges katonájára. A fura a dologban csak az volt, hogy a hűséges katona gyakran nem tudta, hogy rá vigyáznak-e, vagy – őt vigyázzák.

Annyi mindenesetre bizonyos volt, hogy a legmagasabb funkcionáriusok mögött két-három lépéssel ott sétált mindig, civilben persze, a komor tekintetű államvédelmi tiszt, akinek egyetlen feladata volt a vezető káder testi és lelki épségére vigyázni, no meg talán az, hogy feletteseinek jelentést adjon a vezető káder napjairól.[117] Foglyok voltak-e saját hálójukban vagy foglyoknak érezték magukat? Sohasem tehettek egy lépést sem, nem maradhattak egyedül, barátaikkal nem mehettek szórakozni, nem mehettek sétálni: sofőrjük is az ávó megbízottja volt, aki hivatalukba, majd villájukba szállította őket: minden percükről számot kellett adniok a pártnak.[118]

---

[117] A dolog odáig ment, hogy a vezető káderek már magánéletük minden percében is magukon érezték a figyelő szemet. Kristóf István, az Elnöki Tanács titkára szeretett reggelenként uszodába járni. Az uszoda vendégeinek nem kis mulatságára, – egyszerre, csak azt vették észre, hogy amíg a főnök a vízben úszik, a parton állig felöltözve kíséri őt megbízott őre, fel és alá, fel és alá, párhuzamosan, a medence szélén.

[118] Emlékszem, hogy Csergő János, ez a kedves, kövér, jóindulatú, de buta fiatalember, Rákosi egyik kedvence, akkor is, ma is a kohó- és gépipari miniszter, hányszor panaszkodott nekem, baráti beszélgetés közben, hogy képtelen egy lépést is egyedül menni, állandóan őrzik és ellenőrzik. Megelégelvén a dolgot, egy este a szó szoros értelmében „kiloptuk” a minisztérium hátsó kapuján, közös barátunkkal, Vásárhelyi

Természetesen a párt arra is gondosan ügyelt, hogy vezető funkcionáriusai nyári szabadságukat kellő nyugalomban, gondtalanul tölthessék: az ország legszebb üdülőit kisajátították a magasrangú párt- és állami tisztviselők számára, teljesen ingyen tölthették itt családjukkal a nyarat. Nyári szombat délutánokon a balatoni műút megtelt hatalmas kocsikkal: „a főnökök” pihenni mentek.

A szocialista „hierarchia” persze ezen a területen is érvényben volt, a párt – mint említettük – mindig „fellépett” az „egyenlősdi” rút, kispolgári csökevénye ellen. Csak megrögzött burzsoá álmodozók és rágalmazók képzelhették, hogy – mondjuk Farkas Mihály – a Balatonnak ugyanazon a részén fürössze harcokban edzett testét, mint egy megyei tanácselnök, – hogy az egyszerű halandókról ne is szóljunk.

A ranglista legtetején, félelmetes és megkülönböztetett tiszteletben ott állt az országot vezető négyesfogat: Rákosi, Gerő, Farkas, Révai.[119]

Őket követték a politikai bizottság tagjai.

Ezután jöttek a központi vezetőségi tagok.

A miniszterek.

A miniszterhelyettesek.

És így tovább, lefelé a listán.

Miklóssal együtt, megkerülve az ávós sofőrt, elvittük mulatni. Érezze végül egy kicsit szabadnak magát a szabadság funkcionáriusa. (A. T.)

[119] Az a négy villa, amely a négy vezető számára Budapest legszebb részén, a Szabadsághegy oldalában épült, mindössze 26 millió forintba került. Amikor Nagy Imre miniszterelnök lett, ezt az elképesztő adatot a párt központi ellenőrző bizottságának akkori elnöke (ma a párt egyik titkára, államminiszter), Kiss Károly kiásta az ismeretlenség homályából, és erkölcsi felháborodásának bizonyítékaként a központi vezetőség elé vitte. Kiss, aki gyűlölte is Rákosit, félt is tőle, többek között ezzel akart bosszút állni rajta, teljesen sikertelenül: olyannyira, hogy majdnem ő bukott bele ebbe az át nem gondolt manőverbe. Nagy Imrének kellett megmentenie őt a letartóztatástól. Később, hogy párthűségét bizonyítsa, ő zárta ki a pártból Nagy Imrét.

Magától értetődött, hogy a PB tagjainak másféle juttatások járnak, mint a központi vezetőség tagjainak. Ennek következtében a politikai bizottság tagjai más üzletekben, titkos, zárt magazinokban szerezték be napi szükségleteiket – ingyen. Gerő Ernő javaslatára, 1950-ben bevezették a politikai bizottsági tagok nyílt folyószámláit, vagyis azt a rendszert, hogy eme vezető államférfiak akkor és annyi pénzt vehetnek fel a külön, nevükre szóló folyószámláról, amikor és amennyit akarnak, anélkül természetesen, hogy elszámolási kötelezettségük lett volna. A politikai bizottsági tag nem fizetett házbért, ruhaköltségeit a párt fedezte, a téli fűtéshez szolgáló szenet a párt gazdasági osztálya rendelte meg, és fizette hasonlóképpen a háztartási alkalmazottat, a kertészt, a sofőrt (mindegyiknek két sofőrje volt, felváltva dolgoztak: nappal és éjjel), s az egész ház és család körüli magánapparátust. Ők már nem is a szocializmusban, hanem a megvalósult kommunizmusban éltek, ahol – Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításai szerint – a pénz elveszíti értelmét, és mindenki szükségletei szerint részesül a termelt javakból.

Nagyon természetes tehát, hogy üdülőjük nem vegyült a többiekkel, a rangban, társadalmi és párthierarchiában alattuk állókkal. A politikai bizottság tagjainak egyik üdülője Balatonaligán volt, erős drótkerítéssel körülvéve és állandó államvédelmi őrséggel megerősítve. Aki a közelébe került, megállították, igazoltatták s – rosszabb esetben – be is kísérték kisebbfajta faggatásra.

Maga az üdülő egyébként nem volt különb egy átlagos nyugati milliomos üdülőjénél. Állami költségen természetesen, többszobás villák épültek a területén, melyekben a politikai bizottság tagjai laktak. Minden villának külön szobalánya volt (akit természetesen elvtársnőnek szólítottak), aki takarított és felszolgált. A külön e célra épített strandot újonnan készült kikötő-mólóval látták el, ahol a motorosok, vitorlások vagy kis csónakok kiköthettek. A strand területét végig a parton és a mély vízben erős, sűrű drótkerítés vette körül,

állandóan cirkáló államvédelmi őrök figyelték az esetleges gyanús jelenségeket.

A központi vezetőség tagjai Balatonöszödre jártak.

A pártapparátus dolgozóinak Balatonlellén volt nyaralójuk.

Mindezen kívül természetesen a magas állású párt- vagy állami tisztviselőknek másfajta szórakozási lehetőségeik is voltak. Igen nagy közkedveltségnek örvendett például a vadászat. Valamikor az urak Magyarországán a szegény ember csak vadorzó lehetett; a népi demokráciában ez is megváltozott: a munkás és paraszt miniszterek és tábornokok vadásztak a tilos vadászterületeken, ahová rajtuk kívül csak a hajtók tehették be a lábukat, alkalmasint ugyanazok, akik a grófoknak hajtották a vadat, mert a szakértelmet igencsak megbecsülte a szocialista rendszer.

Ki is tagadhatta, hogy gondoskodni kellett róluk, ezekről az elfoglalt és sok gonddal küzdő emberekről, életüket nyugodttá, kényelmessé kellett tenni. Senki sem kifogásolhatta, hogy ez így van, legfeljebb a feleségek nyugtalankodtak, türelmetlenkedtek néha, tüzelve férjeiket, hogy mégiscsak hallatlan, a szomszéd villában lakó miniszterhelyettesnek vadonatúj 180-as Mercedese van, míg ő még mindig azzal a kivénhedt, ócska Pobjedával szaladgál. A férjek ilyenkor megpróbálták csitítani asszonyaikat, akiket szintén a proletárkerületek utcái neveltek, de az ő szívükbe is befészkelődött már az úrhatnámság, s nem nyugodtak addig, amíg ki nem verekedték a vadonatúj Mercedest.[120]

---

[120] Mert az autóknak is külön – a hierarchiával azonos – protokollja volt. A járási vagy kerületi titkár, minisztériumi osztályvezetők Skodán jártak. A megyei titkárok, városi titkárok, miniszterhelyettesek a szovjet gyártmányú, jó teherbírású, erős, de ormótlan Pobjedán, ezt később kicserélték a vadonatúj 180-as Mercedesre. A minisztereknek ugyancsak szovjet gyártmányú Zisz (Zavoda Imjeni Sztálina – Sztálin Autógyár) kocsijai voltak, de ezek oly sokat fogyasztottak (100 km-re 40 l), hogy később kicserélték őket a valamivel kisebb Zim (Zavoda Imjeni Molotova – Molotov

Voltak apró családi viták is. Annak idején fecsegték, hogy Dögei Imre (a jelenlegi pekingi nagykövet) felesége, dunántúli parasztasszony, kisebbfajta perpatvart rendezett azért, mert új villájukban nem volt olyan melegvízi akvárium, amilyent ő, egyik látogatása során, Czottner Sándor volt bányamunkás (bánya- és energiaügyi miniszter) lakásán látott.

Ez persze csak jelentéktelen Csetepaté volt ahhoz a sokkalta nagyobbhoz képest, amelyet Farkas Mihály elvtárs, hadseregtábornok rendezett, amikor új villáját átvételre megszemlélte, és kiderült, hogy a kertben épített fürdőmedence – alulról nem világítható. Mi sem természetesebb, mint hogy Farkas Mihály addig nem költözött a villába, amíg ezt a komoly fogyatékosságot nem hozták helyre. Mibe került? A pénz nem számított, legalábbis neki.

A kényelmet és biztonságot szolgálta a Népstadion külön tribünje is, ahová csakis a politikai bizottság, a központi vezetőség avagy a minisztertanács tagjai léphettek be, ha kedvük szottyant végignézni egy-egy érdekesebbnek ígérkező sporteseményt. Ez a tribün fedett volt – eltérően a Stadion egészétől –, hogy az eső vagy a tűző napsugarak elől védje látogatóit. A tribünhöz csakis autóval lehetett eljutni, méghozzá nem is eléje, hanem – alája. A tervezők, költséget és fáradságot nem kímélve, külön autóutat vezettek a tribün alá, két kocsi szélességben. Ám arra is vigyázniuk kellett, nehogy az autókból kiáramló mérges gázok bajt okozzanak e becses szervezetekben, s ezért potom 3 millió forint költséggel gázelszívó berendezést vezettek be.[121]

Autógyár) gyártmányaira. A politikai bizottság tagjai azonban már vadonatúj amerikai Chevroleteken utaztak, beépített rádiókkal és hűtőszekrényekkel, és – erős páncélzattal.

Hasonló volt a protokoll a rendszámjelzéseknél. A rendszám általában két betűből és három számból állt (pld. CA – 900), a miniszterek és pártvezérek azonban egybetűs, egyszámos kocsikon jártak (pl. A-005.) S ezeket a kocsikat a rendőrségnek nem volt szabad megállítania, még akkor sem, ha bármiféle közlekedési kihágást követtek el.

[121] Egy átlagos magyar munkás keresete ebben az időben havi 800-1000 forint volt.

A magas látogatók számára természetesen frissítőkkel, szendvicsekkel kedveskedett a Népstadion igazgatósága, s erre a célra szolgált az a két nagy fogadóterem, amely a tribün bejárata előtt kényelmes fotelekkel, finom kis asztalkákkal, párolgó feketével és jégbe hűtött italokkal várta a vendégeket.

Mindez méltóképpen bizonyítja, hogy a nép állama szeretettel és megértéssel gondoskodott vezetőiről, akik meghíztak, kigömbölyödtek, a jólét és a gondtalanság puha zsírhalmocskákkal párnázta ki a korábbi esztendők barázdáit. Már nem voltak a régiek, ezt mindenki láthatta rajtuk. Elhagyták a régi proletárszokásokat, ahogy elhagyták lakásaikat, barátaikat, régi ismerősöket. Minden nap borotválkoztak, tiszta inget váltottak, s csakis a legfinomabb selyempuplinból, mert a nylont imperialista csalafintaságnak tartották. Már el sem tudták képzelni, hogy máshogyan is lehet nyaralni, mint külön villában Öszödön, másként is lehet járni, mint autón.[122]

A nagyra törő, egykori forradalmárok helyén ebben a langyos és híg közegben már csupa bölcs, kiegyensúlyozott, mértéktartó és megfontolt kispolgár lubickolt, sőt a kispolgárnál sokkalta kisebb polgár. Már nem voltak szenvedélyeik, mert a

---

[122] Annak idején ismert volt Komor Imrének, az öreg moszkovita-Sztálinista újságírónak, a *Szabad Nép* egyik vezető szerkesztőjének esete. Komor, hogy megmutassa a renitenskedő íróknak, lehet igazi, a szép és boldog életről szóló novellát írni, nemcsak mindig a bajokban és hibákban turkálni, behívatta titkárnőjét és diktálni kezdte az elbeszélést:

„Szabó Péter, a Csavargyár munkása este hatkor jött ki a gyárból. Mielőtt hazaindult volna, még egyszer visszanézett a hatalmas épületre. Öröm és büszkeség dagasztotta a szívét: ez az övé, övé és munkástársaié, a munka, amit ma végzett, már nem a kapitalistáknak hajt hasznot, hanem neki, egyedül neki... Döngő léptekkel ment a villamosmegállóhoz...”

– Elvtársnő... most kérdezek valamit magától... de adja szavát, hogy soha senkinek nem fogja elmondani...

A szőke, csinos asszony, egy ismert költő felesége, aki pedig nem tudott titkot tartani, bólintott.

Komor ekkor megállt s a titkárnőjéhez fordult.

– Mondja – kérdezte ekkor komolyan és kimérten a szerkesztő – mondja meg nekem, kérem, milyen belülről egy villamos?

szívük kihűlt; nem voltak érzelmeik, mert megvetették érzelmeiket: legfőként a szerelmet, amelyet alapjában véve pártellenes dolognak tekintettek. Ha egyik vagy másik munkatársuk, házas ember lévén, véletlenül mégis beleszeretett valakibe, magukhoz hívatták kényelmes és szépen berendezett dolgozószobáikba s nyugodt, megfontolt jóakarattal – megsemmisítették. Megmagyarázták neki, hogy amit csinál, az voltaképpen erkölcstelen, kispolgári és semmiképpen nem forradalmárhoz méltó, mert elsősorban a pártra kell gondolnia, azután a népre, azután a családjára. S vajon mit szól a párt, a nép, ha kiderül, hogy szerelmes, elválik, felborítja a családi életét? Fontolja csak jól meg az elvtárs, a pártnak ugyan nincs szándéka beleszólni a magánügyeibe, de egy kommunistának még a magánügye is közügy, ennélfogva ajánlatos mindent alaposan meggondolni, mielőtt...

S az elvtárs meggondolta...

Ha visszament a családjához – gondolt légyen bármit, szeretett légyen tovább bárkit –, a dolgot ugyan nem felejtették el, de legalább úgy tettek, mintha elfelejtették volna.

Ha nem: vállalnia kellett, ami ezzel járt, nyilvános taggyűlésen való megalázást, esetleg a pártból való kizárást, az állásvesztést, de legalábbis azt, hogy gyanússá vált, akinek személyi lapjára odakerült a megjegyzés: könnyelmű, a családi életével bajok vannak, kispolgár.

Titokban persze a főnökök is csalták feleségeiket, kikezdtek csinos titkárnőikkel, s a Gellért-fürdő magas beosztású pártfunkcionáriusok és miniszterek számára fenntartott szentélyébe vitték őket. Titokban persze mindent szabad volt, legalábbis a vezetőknek: az erkölcs legfőbb kritériuma abban rejlett, hogy nem volt szabad nyilvánosságra kerülni a csalásnak. Hiszen a párt amúgy is tudott mindenről, előtte nem volt titok, de a kisebb erkölcsi botlásokkal nem törődött, elvégre az ember akkor sincs fából, ha piros tagsági könyvecskét és miniszteri bőrigazolványt hord a zsebében, a baj, a botrány akkor tört ki, amikor a

városban suttogni kezdték, hogy X vagy Y politikai bizottsági tag vagy miniszter szeretőt tart, itt vagy ott látták őket együtt.

Így váltak az egykori forradalmárok képmutató konzervatívokká, akikből régen kihalt az új utáni érdeklődés, és gyökeret vert a megszokás. Merev és hideg arccal harcot hirdettek minden erkölcsi botlás ellen, mely hírbe hozta volna a pártot, megbélyegezték a szerelmi hűtlenséget, elítélték a korrupciót, tűzzel-vassal irtották a protekciót, a „sógorság-komaságot”, s közben nem riadtak vissza attól, hogy unokatestvéreiket, apósukat vagy közeli barátaikat a legnagyobb előnyökben részesítsék az új állások betöltésekor.[123]

Az egész nagy, boldog kommunista funkcionáriusi család élte belterjes életét: egymás közt osztotta fel a hatalmat, egymás közt házasodott, egymás közt barátkozott, amíg odalent valahol a mélyben, az alig kivehető távolságban élt, dolgozott, szenvedett és reménykedett a nép, az istenadta nép, melynek nevében áldást vagy átkot osztogattak, terveztek és átterveztek, kinevezték és felakasztották egymást.

Irigylésre méltó pályát futottak be az utolsó évtized alatt, s ezt ünnepelték most Debrecenben. A hajdani egyszerű, tisztességes munkásokból, parasztokból öntelt, pöffeteg, vezető káderek lettek,

---

[123] Az ötvenes évek elején az egész magyar közélel visszhangzott a korrupció és a protekció elleni harctól: funkcionáriusokat váltottak le, amiért „komáikat-sógoraikat” állásba segítették, egész megyékben, városokban indultak és folytak nagy tisztogatások a családi összenövéseket” leleplezendő. Ugyanakkor Rákosi Mátyásnak idősebb bátyja, Bíró Zoltán néven a pártfőiskola igazgatója volt, öccse Ferenc, előbb a csepeli Vasmű (Rákosi Mátyás művek) vezérigazgatója, majd később a középgépipari minisztérium (a hadianyaggyártás fedőneve) miniszterhelyettese. Felesége, egy orosz származású asszony, az újonnan épült Csepeli Autógyár vezérigazgatója. Farkas Mihály fia, Vladimir, 28 éves korában az ávó ezredese. Farkas Vladimír felesége, Berei Vera, Berei Andornak, a Tervhivatal elnökének és Andics Erzsébetnek, a közismert moszkovita történésznek lánya, magas gazdasági funkciót töltött be. Révai József testvére, egy semmihez sem értő idősebb férfi, Révai Dezső, az egyetlen magyar filmgyár vezérigazgatója volt.

hatalmasok a még hatalmasabbak között, akiknek intésétől, jó- vagy rosszindulatától emberek tízezreinek sorsa függött. Életüket, lelküket, érzelmeiket összezúzta a pokoli malom, péppé őrölte bennük a valamikori tisztességet. Nem gondolkodtak már, csak engedelmeskedtek, s nem is engedelmeskedtek, hanem végrehajtottak.

Légmentesen elszigetelt világban éltek, egy csillogó üveggömbben, mely kirekesztette a hangokat, megszűrte a levegőt, s önnön törvényeinek engedelmeskedve úgy válaszolt kérdéseikre, ahogy ők szerették hallani a választ: könnyedén, olajozottan, mentesen mindenféle zavartól. Az élet győzelmi jelentések és ünnepségek sorozata volt: nekik minden sikerült. Igaz, az elmúlt esztendőben, 1953 júniusa után hallatszottak némi furcsa zörejek a gépezetben, de most ismét úgy látszott, hogy rendbe jön minden, helyreáll az egyensúly, visszatér a régi, gondtalan, boldog világ.

Ezért most még a szokottnál is vidámabbak voltak.

Folyt a bor, húzta a cigány, füst kavargott, énekszó csendült.

Csak néhány író ült csendesen, összeszorított foggal, egy külön asztal mellett, s néha jelentőségteljes pillantást váltva, amikor egyik vagy másik öntelt hatalmasság elviharzott az asztaluk előtt.

Ők, az írók, ismerték ezeket az embereket, s most már túlságosan is jól ismerték őket. Tudták azt, honnan jöttek, és hogyan élnek, tudták azt, a munkások és parasztok milliói közül miért éppen ezekre esett a párt választása.

Mert ez sem volt véletlen. A gépezetnek, amely alkatrészeivé emelte őket, arra volt szüksége, hogy gondolkodás nélkül, fontolgatás, ellentmondás, aggodalom és lelkiismereti válság nélkül hajtsák végre a központi agyvelő gondolatait, utasításait. Erre a feladatra nem kellettek a villogó szemű, kételkedéssel teli, mindig újra törekvő, művelt, bátor, nagy tehetségű emberek. Olyan emberek

kellettek ide, akik minden nagyobb ellenállás nélkül gépalkatrészekké tudnak hasonulni, gépemberekké, ész és szív nélküli anyaggá. Szolgalelkek kellettek, akik valaha, ifjúságuk éveiben lehettek ugyan lázadók és elégedetlenek, de a lelkük mélyén mégis csak megvolt bennük a hajlandóság a szolgálatra, s ezen keresztül a szolgaságra. Valódi forradalmárok és valódi tehetségek ebben a nyájban sokáig nem bírhatták ki; s még ha kibírták volna is, a nyáj előbb-utóbb maga alá tiporta őket. Be kellett törni, meg kellett törni, vagy el kellett pusztulni. A rabszolga szellem és a középszerűség diadala volt ez, a történelem leghatalmasabb kontraszelekciós folyamata, amelynek rostáján kérlelhetetlenül kihullottak a legjobbak, a legtehetségesebbek.

S mindez – az írók tudták – rájuk is vonatkozott. A munkájukra, az alkotásaikra szükség volt, igaz, ki is használták és fel is használták – s ha úgy látták szükségesnek –, meg is dicsérték, ki is tüntették őket, de mindig úgy, hogy a valódi tehetség belepirult ebbe a dicséretbe, mert érezte, felülről jövő adomány ez, s valójában nem is ő teljesít szolgálatot azzal, ha a tehetségét, tudását, szívét-lelkét odaadja, hanem azok tesznek szívességet, akik ezt – elfogadják, mert ezek a funkcionáriusok valójában féltek a tehetségtől, tudatuk mélyén gyűlölték a tehetséget, s félelmüket, gyűlöletüket lenézéssel, gőggel, a pártbeli felsőbbrendűségük fitogtatásával próbálták kiegyenlíteni. Lassan-lassan maguk is elhitték, hogy ők, akik az egyéves vagy hathónapos pártiskolát kijárták, fejükben a bűvös idézetekkel és mögöttük a párt bizalmával, mindenkinél többet tudnak, és mindenkinél többet érnek.

Ők értettek a legjobban az irodalomhoz is; a szemináriumokon megtanulták, hogy a jó kommunistának művelt és olvasott embernek kell lennie, szégyen, ha nem ismerik – legalább fő vonalaiban – a szovjet és a magyar irodalmat. Ezért hát olvastak. Felajánlásokat tettek, hogy este vagy vasárnapi szabadidejükben a *Tartós Békéért, Népi Demokráciáért* című lap alapos áttanulmányozása és Rákosi Mátyás legújabb beszédének „feldolgozása”

után, két hét alatt elolvassák Móricz Zsigmond *Rokonok*-ját, amelyben a nagy író leleplezi – a maga „polgári korlátai között” – a Horthy-korszak úri társadalmát, megmutatván, hogyan szövik át azt a rokoni-baráti érdekkapcsolatok (nem úgy, mint a mi friss, új, egészséges társadalmunkat), valamint, hogy további egy hónapon belül elolvassák Solohov *Új barázdát szánt az eke* című regényét, amely, mint ahogy arra Révai elvtárs rámutatott – felér tíz szemináriumfüzettel. A kötelező olvasást valóban kötelezőnek vélték: penzumnak, leckének, házi feladatnak, amelyet, ha tetszik, ha nem, ha jó a könyv, ha nem – el kell végezni, mert a pártnak művelt, olvasott emberekre van szüksége. Ennek következtében sohasem maguk választották olvasmányaikat, elvárták, hogy a párt jelölje ki számukra az éppen aktuális, a politikai helyzethez vagy a pártoktatási anyaghoz legközelebb álló irodalmat, s így aztán nemhogy megtanultak volna olvasni, vagy megszerették volna a könyveket, megismerték volna a művészet adta szépségeket, hanem ellenkezőleg, elvesztették még régi érdeklődésüket is, amelyet fiatalságuk idejéből magukkal hoztak. Az olvasás a szocializmus építésének egyik formájává vált számukra, pártmunkává, áldozattá, de hát hiába, a szocializmust nem lehet áldozathozatal nélkül felépíteni.

Az írók most nézték őket: olvasótáboruk egy részét vagy talán zömét, igen, mert ezek az emberek elolvasták a könyveiket, ezeknek az embereknek tetszettek verseik és regényeik, akkor is, amikor a nép, a valódi olvasók már régen undorodtak attól, hogy az úgynevezett új magyar irodalom silány fércműveit olvassák, s inkább Dickens-t meg Balzacot bújták, már csak azért is, mert a modern, nyugati irodalomhoz nem jutottak hozzá. Ezek az emberek nem találták hazugnak, ha a munkások újabb termelési hőstetteit zengték, vagy a parasztok legyűrhetetlen szövetkezési szándékáról írtak elbeszélést, hiszen ezek az „irodalmi alkotások” pontosan egyeztek azokkal a győzelmi jelentésekkel, amelyeket ők küldözgettek üzemekből és

megyéjükből hétről hétre a pártközpontba. Meg is dicsérték, vállon is veregették az írókat, lám, lám, fejlődik az elvtárs, milyen pompásan ábrázolja, hogyan sanyargatja az a kulák – ej, no, a neve kiment a fejemből – a sánta kisbéresét –; hanem azért meg kell mondanom őszintén, hogy az új élet hőseit még nem mutatja meg elég szeretettel, pedig hát ez a lényeg, a pozitív hősök, csak így lehet majd az író elvtárs igazán szocialista realista.

Az írók most nézték őket, és a hideg futkározott a hátukon, ha arra gondoltak, hogy tíz év óta ezeknek írnak elsősorban, ezeknek a felfújt hólyagoknak az irodalmi ízlését és érdeklődését szolgálják ki. De ami sokkal inkább borzadással töltötte el őket, az nem is a „vezérkar” középszerűsége és tehetségtelensége volt. Hiszen egy államapparátus nem állhat csupa géniuszból. Hiszen ki bánta volna azt, hogy jól élnek, hogy villákban laknak és autón járnak akkor, ha közben jól dolgoztak volna, ha közben valóban felvirágoztatták volna az országot. Csakhogy a kitüntetések és rendjelek, a győzelmi jelentések és e jelentések készítői, a balatoni külön üdülők és a Fő utcai külön boltok mögött egy tönkretett ország, egy kisemmizett nép, a kistarcsai internálótábor és a Fő utcai börtön akasztófái meredeztek. Mert ez az önelégült és pöffeteg banda feldúlt, elrontott és eltékozolt mindent – az alatt a rövid tíz esztendő alatt, amelyet most olyan jóleső mosollyal és öntömjénezéssel ünnepelt. Sáskahad ez az ország mezőin, megannyi fekély a beteg testen: abból élnek, amit a néptől esznek, szívnak, ragadnak el.

S még ennél is elviselhetetlenebbnek tűnt az álszent képmutatásuk: hiszen mindez a „nép nevében”, a „munkáshatalom nevében” történik. Hol itt a nép és a munkásosztály hatalma? Ezeknek az egykori munkásoknak és parasztoknak már semmi közük nem volt azokhoz az osztályokhoz, amelyekből származtak, s amelyeknek nevét úgy hordozzák a káderlapjaikon és a szájukon, mint a századforduló operettjeinek műparasztjai a műgatyát. Nem egyszerűen az volt a baj, hogy úgy élnek, ahogy élnek. Az írók nagyon jól tudták, hogy a nyugati,

kapitalista társadalomban vannak ennél kiáltóbb társadalmi ellentmondások is; egy amerikai autógyárosnak vagy egy angol olajmágnásnak lényegesen több jövedelme van, mint Rákosi Mátyásnak és Gerő Ernőnek. De ott legalább nem mondják azt, hogy minden a népé, ott legalább sokkal inkább nevén nevezik a valóságot, s az autógyári munkásnak, az olajkút-fúró mesternek – miközben ők könnyeden herdálják el a milliókat – nem mondják azt, hogy vigyázzon minden szerszámra, minden csepp nyersolajra, mert az a nép tulajdona. Miért váltak az autók a funkcionáriusi uralom gyűlölt szimbólumává? Nemcsak azért, mert Magyarországon kevés autó volt; nemcsak azért, mert a vezetők autón jártak, minden országban autón járnak. De amikor a munkásasszony azt látta, hogy reggelente a zsúfolt villamosra alig tud felkapaszkodni a gyerekeivel, hogy óvodába vigye őket, s mellette elsuhant a hatalmas Zim, amelyben csak egy jólöltözött funkcionárius-gyerek feszít; amikor az egyszerű futballdrukker azt látta, hogy míg ő gyalog baktat a Népstadionba, a tribün alatt az állami autók százai sorakoznak; ha mindezt látták, s ráadásul még azt suttogták a fülükbe naponta százszor a sajtóban, a rádióban, a filmhíradóban, hogy ezek az autók tulajdonképpen a nép autói, vagyis az ő tulajdonuk, akkor nem csoda, hogy a kezük ökölbe szorult, és csak káromkodni tudtak. Az átlátszó „tartüffködés” – ez ennek a rendszernek a bűnökkel egybefonódó s nemegyszer a bűnöknél zaklatóbb, dühítőbb mérge, fő tulajdonsága.

Az írók arra gondoltak: hát ez is „szükségszerű? Ez is elengedhetetlen a szocializmus felépítéséhez, éppúgy, mint az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálása? Hiszen abban nem volt kétségük, hogy a vezetők mindenféle társadalomban jobban élnek, mint a vezetettek, és abban sem, hogy magasabb színvonalú munkáért nagyobb erkölcsi és anyagi elismerést kell biztosítani. De hát ez volna az a „magasabb színvonalú munka” – ez, amit ez a társaság csinált? S még ha így volna is – aminthogy nincsen így –, akkor is, egy olyan társadalomban, amely a szociális

igazságtalanságok megszüntetésének, a társadalmi igazságnak zászlajával indult el hódító útjára – szükségszerű-e az alulról világított fürdőmedence és a dróthálóval körülvett üdülő, és szükségszerű-e az álszenteskedés és a hazudozás? S az írók lelkébe beledöbbent a felismerés: úgy látszik, szükségszerű. Úgy látszik, mindahhoz, ami az országban történik, a dolgozók hajszolásához, kizsigereléséhez, az emberek véleményének elfojtásához, a mukkanás nélküli csend megteremtéséhez, az „ellentmondások kiküszöböléséhez”, a gazdasági életen és a kultúrán elkövetett erőszaktételhez szükség van egy ilyen vezetőgárdára, s ennek a vezetőgárdának a megteremtéséhez és kordában tartásához szükség van arra az életmódra, amelyet a rendszer biztosít, aminthogy szükség van a félrevezetésre és a hazugságokra is. Mindaz, amire az írók ekkortájt kezdtek ráébredni, itt tárult fel előttük tátongó teljességgel: ami történt, úgy, ahogy történt, elengedhetetlen alkotórésze a rendszernek – csakhogy ennek a rendszernek a világon semmi köze nincs a négyhez, a szocializmushoz.

És ami a debreceni ünnepség írórésztvevőinek a legmérhetetlenebbül fájt, az az volt, hogy – ha igazat akarnak mondani – akkor be kell vallaniok, hogy mindeddig tulajdonképpen ők is ugyanahhoz a funkcionáriusi gárdához tartoztak. Igaz, ők nem vásároltak külön boltokban, és autókat sem bocsátott a rendelkezésükre a rendszer, nem jártak Őszödre nyaralni, és a gyermekeiket nem íratták be a Gorkij-iskolába, de éppen elég kiváltság volt osztályrészük, azért, mert tudásukkal, írásaikkal – a hazugságokkal – támogatták, dicsőítették ezt a rendszert. Az írószövetség gyönyörű üdülőket kapott Visegrádon, a Duna mellett és Szigligeten, a Balaton mellett; a vezető kommunista írók megkapták a maguk villalakásait, mindegyiknek jutott legalább egy-két külföldi utazás, amiről az egyszerű halandók nem is álmodhattak, és mindegyikük teljes anyagi gondtalanságban élt. Nem lehetett kétségük afelől, hogy ehhez a réteghez tartoznak: a meghívás, amely erre a debreceni ünnepségre hozta el őket az állam különvonatán, egymagában is ezt példázta, nem is

szólván a Kossuth-díjaikról, a kitüntetéseikről, az operaházi díszelnökségekről, a képviselői mandátumokról. S hogy a szolgálatukért, vagy kegyetlenebbül: a hatalom kiszolgálásáért és nem pusztán a tehetségükért kapták meg azt, amit megkaptak, azt példázta számukra azoknak az írótársaiknak a sorsa, akik nem voltak hajlandók meghódolni a rendszer előtt, s akiknek nagy többsége, egy-egy szerencsésebb vagy ügyesebben taktikázó kivételtől eltekintve, félreállítva, a legnagyobb anyagi gondok közepette, többnyire a befutott barátok támogatásából vagy szerény műfordításokból tengette életét. Igen, ők, az írók is részei voltak az országnyi kontraszelekciónak, amely elsősorban a párthűséget, a fejbólogatást, a mindig-egyetértést vette figyelembe, részei voltak az uralkodó középszernek: vagy középszerű volt a tehetségük, vagy sikerült azt középszerűvé züllleszteniök.

Most, hogy megvilágosodott előttük az igazság, most, hogy szétfoszlott az altató önigazolás lehetősége, hogy mindaz, ami történik, a nép és a szocializmus érdekében történik, undorodtak az egésztől, undorodtak eddigi önmaguktól is, és szívesen lemondtak a kiváltságokról, csak hogy a bűnökben ne kelljen közösködniök tovább. Semmi, de valóban semmiféle anyagi vagy pozícióbeli előny nem érte meg számukra azt, hogy most, amikor már látják, ne mondják ki az igazságot, a teljes igazságot. Ha borzadtak ettől a fel-alá hullámzó, elégedett és mulatozó funkcionáriusi tömegtől és szakítani akartak világukkal és életformájukkal, akkor az elsősorban azért volt, mert eddigi önmaguktól borzadtak, s azzal akartak szakítani.

Pontosan szemben velük, a terem másik oldalánál, beszélgető, nevetgélő társaság gyűlt össze. Az asztalfőn, mint rendesen, ott ült Rákosi Mátyás, borospohárral a kezében. Bal oldalán egyik hűséges és megbízható híve, a hírhedt békeharcosnő, a moszkovita történész, számos párt- és állami funkció birtokosa, a hajdankori szépség, Andics Erzsébet. Mellette férje, Berei Andor, e pillanatban a párt agitprop osztályának vezetője,

Lakatos Éva, a helyettese, egy öregedő moszkovita vénlány, a keserű merevség és párthűség szószólója, Ács Lajos, a politikai bizottság tagja (aki az imént megállt az írók asztala mellett, de néhány gyors és éles kérdéstől megzavartan, szinte futva menekült a szomszédság biztosabb vizeire), s a többiek, akik tágra nyílt szemmel és fáradhatatlan érdeklődéssel figyelték a nagy vezért és bölcs atyát, akinek, mint rendesen, most sem állt be a szája. Az írók igyekeztek nem odanézni; ekkoriban már mindent elkövettek, hogy elkerüljék egykori bálványukat, hogy ne kelljen beszélniök és ne kelljen kezet fogniok vele.

A másik teremből három kis lépcső vezetett ide. Ebben a pillanatban a lépcsőn egy alacsony, cvikkeres; nagybajuszú férfi lépeget lefelé, egyedül, s érdeklődve nézeget szét a teremben. Nem volt körülötte udvartartás, nem kísérte hódolók csapata, magányosan jött, sétálva s kissé élvezve a borközi hangulatot: mint aki otthon van ebben a városban, ebben a sok mulatást látott szállodában. Megigazította csíptetőjét.

Nagy Imre volt. Urbán Ernő, az Uborkafa szerzője, akiről köztudomású volt, hogy személyes baráti szálak fűzik hozzá, felállt.

– Idehívom közénk – mondta.

A többiek helyeslőn bólintottak.

Amúgy is volt némi mondanivalójuk számára az elmúlt hetek eseményeiről s erről a mai beszédről különösképpen. Tudták, hogy el kell mondaniok véleményüket, nem szabad többet hallgatniuk, s tudták, hogy az öreg meghallgatja mások véleményét.

Imre bácsi örömmel elfogadta a meghívást. Odaült az asztalhoz. S máris pincér termett ott, újabb üveg badacsonyit bontott, az öreg kedvenc borát, s amikor a teremben ide-oda szállingózók meglátták őt, hamarosan újabb vendégek telepedtek melléjük. Ideült Bognár József, ez a fiatal, kedves, nagyon értelmes pártonkívüli (valamikor kisgazda) politikus, a belkereskedelmi miniszter, akinek

vonzódása az új irányhoz nem volt titok, s aki – noha beállt a kommunista rendszer támogatói közé – mindig mértéktartóan viselkedett.

Az írók szerették, mert noha sokkal műveltebb és okosabb volt bármelyik magas állású pártfunkcionáriusnál, ezt nem fitogtatta, szerényen és jó modorúan viselkedett, amit újsütetű miniszter kollégáiról még a legnagyobb jóakarattal sem lehetett elmondani. Bort töltött magának.

Leült közéjük egy alacsony, ráncos arcú, ideges tekintetű ember is, Molnár Erik, egykori igazságügy miniszter, régi illegális kommunista, ismert marxista történész.

Értelmes, okos, kiábrándult férfi, aki mint igazságügy miniszter s a központi vezetőség tagja, jól látta mi történik a szocializmus építésének Potyemkin-falai mögött, s aki szíve mélyén szenvedélyesen gyűlölte a vezetést, de mégsem szólalt meg ellene, még csak nem is köszönt le tisztségéről, mert nem volt meg hozzá a bátorsága. Nagy Imre kormányra kerülése után egyre nyíltabban hirdette vonzódását az „új szakaszhoz”, s mint a rehabilitációs bizottság tagja, egyike volt azoknak, akik szorgalmas és aprólékos munkával igyekeztek minél nagyobb fényt deríteni a homályban elkövetett gaztettekre. Sohasem mondta, de tudta róla mindenki, hogy a vitás kérdésekben az íróknak ad igazat: így aztán nem is lepődtek meg, amikor széket húzott maga alá, s odatelepedett Nagy Imre asztalához.

Jöttek még mások is, Kovács Kálmán igazságügyi államtitkár, aki maga négy évet töltött a rendszer börtönében, írók és újságírók, kommunisták és pártonkívüliek egyaránt.

Az írók pedig nem titkolták véleményüket, és megmondták az öregnek, hogy nem tetszett nekik a beszéde. Nagy Imre nem vette zokon a bírálatot, de nem is vitatkozott vele; érezhető volt, hogy sok minden van, amit szeretne elmondani, de nem mondhat el. Így csak annyit mondott:

– Jó, jó, no, ne legyetek már olyan szigorúak és olyan türelmetlenek... Rendbe fognak jönni a dolgok...

Az írók egyáltalán nem voltak meggyőződve arról, hogy valóban így lesz, de hát minek bántsák az öreget; annyit mindannyian tudtak, hogy Nagy Imre nem azért beszélt ilyen haloványan, mert szíve szerint is így akart beszélni.

Inkább azzal hozakodtak elő, mit tapasztalnak az országban. Urbán Ernő volt a leghangosabb. Ez a nagydarab, ízes, sőt, túl ízes beszédű, műparasztkotló fiatalember nemrégiben járt Tokajban, az ország leghíresebb bortermelő vidékén. Most alig hihető részleteket mesélt arról, hogyan tette tönkre a Rákosi-Gerő-féle gazdaságpolitika a magyar föld büszkeségét.

Az öreg hümmögött, bólogatott.

– Én is tudom jól – mondta –, iszonyat, ami ott történik... De csak legyetek nyugodtak, rendbe fogjuk azt is hozni... A szakemberek már dolgoznak a terveken... Iszunk még mi együtt abból a jó tokajiból...

Nyugtatott, nyugtatott, mindig csak megnyugtatott. Mintha a Nagytemplomban nem is fenyegetőzött volna az imént Rákosi, mintha minden valóban a legteljesebb rendben lenne, mintha ez a siserahad a Bikában nem lesné-várná már a bukását.

Az írók Farkas Mihályra terelték a szót. Elmondták, hogy képtelenek tovább együtt dolgozni vele. Az egykori hadseregtábornok, az új szakasz felesküdt támogatója, visszakanyarodik régi vonalához és régi énjéhez – úgy látszik ez az igazi énje – és lehetetlen zöld ágra vergődni vele, erőszakos, ostoba, fölényes és parancsolgató. Ugyanazokkal a követelményekkel áll elő, mint a régi irodalompolitika, amelyet pár hónappal ezelőtt még ő tagadott meg a legélesebben. S ha az írók nem engedelmeskednek – mert már nem engedelmeskednek –, ha visszafelelnek neki – mert már visszafelelnek –, akkor Farkas Mihály az asztalt csapkodja.

Az öreg arca most elkomorult.

– Ha akárki is veri előttetek az asztalt – mondta lassan –, akkor verjétek csak ti is... – elgondolkozott, aztán csendesen, majdnem elmélázva hozzátette: – Hát azt hiszitek, nekem nem kell az asztalt vernem?!

Ez volt minden, amit erről mondott. De az íróknak ennyi is elég volt. Ebből is látnivalóvá vált, mi a helyzet a felső vezetésben, s ami számukra még az erőviszonyoknál is sokkalta fontosabb volt: hogy az öreg, akiben annyira bíztak, nem hagyja magát, s az elveket sem, amelyeket meghirdetett. Az öreg, éppúgy mint ők, elszakadóban, elfordulóban van a herékből, kitartottakból, kis és nagy diktátorokból álló csőcseléktől, amely rátelepedett a magyar nép nyakára és verejtékén élősködik.

Az öreg levette a csíptetőjét és megtörölte. Arca ilyenkor kissé összerándult a fényben, ártatlanvolt és gyermeki, csupa igaz jóindulat és meggyőződéses egyszerűség. Ember volt és nem isten, egy volt a többiekkel és nem valaki a többiek fölött. Az írók nagyon jól érezték: lehet, hogy el fog veszni az ügy, az ő ügye, a közös ügyük, de inkább akartak vesztesek lenni ezzel az emberrel, mintsem győztesek a szomszéd asztalfő hangoskodójával.

Csakhamar odajött a cigány is, újabb borosüvegek kerültek az asztalra, előbb halkan, később hangosabban, dalok csendültek fel: Imre bácsi csendesen nótázgatott hívei és barátai körében. A szomszédos asztalnál Rákosi háttal ült nekik: arcát nem láthatták. De a többi arcon ott vereslett a düh és a gyűlölködés. Andics Erzsébet néha-néha odahajolt Rákosi füléhez és súgott valamit. Hogy mit, azt nem hallották, de volt annyi képzelőerejük, hogy legalább sejtsék.

A bor már kissé fejükbe szaladt, a cigány vonója alól szebbnél szebb dalok csendültek fel, az öreg kedves volt, baráti és közvetlenebb a szokottnál (mert ha akart, tudott ő kimért és merev is lenni), s az írók, akik jól érezték a politika egén tornyosuló vihar előszelét, most mégis – legalább pár óráig – abban a hitben ringatták magukat, hogy minden jó

lesz, minden megváltozik, s majd megy előre a helyes és jó irányba. A bortól vagy a cigánytól? – homályos nyugalom ereszkedett szívükre, mely eltakarta – ezekben a percekben – a mögötte fészkelődő nyugtalanságot.

Az idő úgy múlt el, hogy észre sem vették. Mikor az öreg felállt és elbúcsúzott, hogy továbbinduljon, egy nem kommunista író – már kissé itókásan – odahajolt párttag kollégája vállára, átölelte, s úgy súgta neki, hogy a szeme – az italtól-e vagy a meghatottságtól'? – egészen könnyes volt:

– Barátom, hogy be tudná vezetni ez az ember a magyar népet a szocializmusba – ha hagynák...

NEGYEDIK KÖNYV - EGYEDÜL

Non elvtárs munkában

1955 elején, a téli hónapokban mindazok, akik némi reményt tápláltak Nagy Imre esetleges győzelmét illetően, most már világosan láthatták, hogy az események más fordulatot vesznek.

Rákosi, aki mindent megtanult és semmit sem felejtett el, elérkezettnek látta az időt, hogy nyilvános támadást kezdjen, s bosszút álljon a sérelmekért, melyek az elmúlt másfél esztendő alatt érték. A küzdelem – népi demokratikus feltételek mellett – egyenlőtlen volt, mivel Rákosi mögött állt az egész pártapparátus, a hadsereg jelentős része s az ávó teljes fegyverzetben. Nagy Imre mögött „csak” néhány író és az egész nép állt.

Meg kell említenünk itt, hogy a magyarországi eseményekkel párhuzamosan – mintegy azok magyarázataként – a Szovjetunióban is jelentős változások történtek. Malenkovot, a miniszterelnököt leváltották: a vádpontok nagyjában-egészében azonosak voltak a Nagy Imre ellen felmerülő és egyre jobban szaporodó vádakkal, de elsősorban azt vetették a szemére, hogy lebecsülte a nehézipar fejlesztését.

A kevésbé beavatott szemlélő számára is világos volt, hogy mindez csak ürügy, a személyi harcok „elvi csomagolása”, és még világosabb, hogy az, ami Magyarországon történik, semmi egyéb, mint a Kreml belső hatalmi harcának vetülete.

Egy jelentős különbség azonban mégis volt a magyar és a szovjet események között, nem más, mint az, hogy Malenkov – leváltásakor – önkritikát gyakorolt, elismerte, hogy az ellene felhozott vádak helytállóak – Nagy Imre ezzel szemben kitartott álláspontja mellett; nem volt hajlandó az önbírálatra.

1955 elején, a legutolsó moszkvai értekezleten, melyen még Nagy Imre is részt vett, a szovjet pártvezetés felszólította a magyar miniszterelnököt, hogy ismerje el „jobboldali” hibáit; aligha volt kétséges: ha ez megtörténik, az „öreg” – ha nem is miniszterelnökként – de mindenképp benne

maradhatott volna a vezetésben. Ekkor érte a Kreml vezetőit a példátlan, a kommunista pártgyakorlatban szinte egyedülálló meglepetés: Nagy Imre nem volt hajlandó elítélni önmagát, ellenkezőleg kijelentette, hogy véleménye szerint az országban katasztrófát idézhetne elő egy újabb, hirtelen, indokolatlan irányváltozás.

Miből fakadt, honnan eredt ennek az öreg bolseviknek, ennek a tapasztalt Komintern pártmunkásnak a bátorsága? Bizonyos, hogy volt a jellemében, egész lényében valami makacs önfejűség; de ez nem teljes értékű magyarázat. Elvégre hosszú kommunista pályafutása alatt nemegyszer került már hasonló helyzet elé, és akkor – minden különösebb, látható ellenállás nélkül – hajlandónak mutatkozott az önkritikára. Most azonban nemcsak a helyzet változott meg, hanem maga az ember is. Nagyon valószínű, hogy hosszú forradalmár gyakorlata során éppen miniszterelnökségének évei alatt találkozott először valódi és tömeges rokonszenvvel, s miután lelke mélyén mindig erre vágyott, és sohasem felejtette el (– ahogy a többi vezetők –) a néppel való kapcsolatait, a bizalma erősebb volt a félelménél, küldetésébe vetett hite nagyobb önmagára kényszerített pártfegyelménél.

*

A párttal való szakítás a pártfegyelem tudatos megszegésével kezdődik. A szabadságnak az a kényszerű fegyelem szab határt, melynek lényege az önmegtagadás, önáltatás, öncsalás. Az újból függetlenedő gondolkodás még csak egy lépés előre a dogmákkal „aláaknázott” határsávban, a döntő lökést legtöbbször a morális tényező adja meg, amely – éppen mert a megszokott gyakorlattal merőben ellentétes irányban hat – oly erővel lendíti ki évtizedes pályájáról a kommunistát, hogy gyakran maga sem hiszi el, hová került. Nagy Imre erkölcsi érzéke – s ez volt talán a legkülönlegesebb benne – érintetlen, vagy legalábbis józanul kiegyensúlyozott maradt a lélekölő szovjet gyakorlat után is. A napfényre kerülő bűnök sötét sorozata őt sem hagyta

közönyösen, s ha valaki, ő igazán tudta, hogy ki a felelős a bűnökért. Nem egyszerűen az háborította fel, hogy önbírálatra akarják kényszeríteni, amikor igaza van, hanem – még azt megtetézve –, hogy a párt vezéreinek szerepében tetszelgő véres gazemberek előtt kelljen megalázkodnia.

De ezt a kötöttséget még egyfajta erkölcsi elkötelezettség erősítette: s ez nem volt más, mint barátaihoz, az írókhoz fűződő kapcsolata. Ahogy ő hatott az írókra, úgy hatottak azok őrá. Látta jól, milyen szenvedélyesen, milyen hajthatatlanul tartanak ki meglelt igazuk mellett író barátai, s ez az erkölcsi következetesség nem maradhatott benne nyomtalanul.[124]

Március elején lezajlott a központi vezetőség ülése, amely Rákosi teljes győzelmével végződött. A határozat megbélyegezte Nagy Imre „jobboldali elhajlását” (még „elvtársnak” szólítva őt), s kimutatta a politikai, a gazdasági és a kulturális életben „jelentkező” jobboldali elhajlást.

Nagy Imrének – azon túl, hogy megvádolták a szocialista nehézipar fejlesztésének elhanyagolásával, a népgazdaság úgynevezett A. (nehézipari) és B. (könnyűipari) szektorainak „aránytalan eltorzításával” – szemére vetették „nacionalizmusát” is. Erre ugyan csak egyetlen idézetet tudtak kimutatni, de azt annál sűrűbben hajtogatták. Nagy egyik beszédében azt mondotta, hogy: „a kormányprogram végrehajtásánál kilenc és fél millió magyar szíve dobban együtt”.

---

[124] Rákosi – igen jellemzően – megkísérelte, hogy még a központi vezetőség 1955 márciusi ülése előtt azokkal mondassa ki az ítéletet Nagy Imre felett, akik legélesebben tiltakoztak az elítéltetés ellen: az írókkal. Februárban az írószövetség elnökségének nyilvános plénumán olyan határozatot akart elfogadtatni, amelynek szövege nyíltan állást foglal a „jobboldali főveszély” (a Nagy Imre irányzat pártzsargonja) – ellen. Az ülés előtt és alatt személyesen többször telefonált, hogy benne van-e a határozati javaslatban ez az állásfoglalás. Én akkor az írószövetség egyik titkára lévén, legalább kétszer beszéltem vele, Erdei Sándor, az első titkár legalább háromszor: de Rákosi minden kísérlete hiábavalónak bizonyult. Az írók nem estek bele a Nagy Imre-ellenes hajsza csapdájába. (A. T.)

Ez – szögezte le a határozat – antimarxista-antileninista, kispolgári nacionalista megállapítás, lényegében az osztálykülönbségek „elkenése”, annak kifejezése, hogy minden magyar egyforma, holott nyilvánvaló, hogy magyar és magyar között, munkás és tőkés között, szegényparaszt és kulák között feloldhatatlan (antagonisztikus) ellentétek vannak, s aki ezt elfelejti, az letér a marxizmus-leninizmus útjáról.[125] Jobboldalinak nevezte a határozat Nagy Imre agrárpolitikáját is, amely – eszerint – a mezőgazdasági szocialista szektor elhanyagolásának, a termelőszövetkezetek felosztásának politikája volt, gyökeresen ellentétes a szocialista építés szovjetunióbeli gyakorlatával. Szemére vetette a „jobboldali, kispolgári perspektivátlanságba vesző” írókkal való kapcsolatát is, mintegy bizonyítékaként annak, hogy hová jut az, aki megszegi a marxizmus-leninizmus alapvető elveit.

A határozat sok mindenről hallgatott; nem utolsósorban arról: milyen helyzetben volt az ország, amikor Nagy Imre átvette a kormány vezetését. De amit még feltűnőbben borított a hallgatás fekete fátyla, az nem volt sem több, sem kevesebb annál az egyszerű ténynél, hogy mindaz, amit Nagy Imre tett, mondott, végrehajtott, nemcsak hogy a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének egyhangú jóváhagyásával történt, hanem az SZKP elnökségének egyenes utasítására. Azért támadták most Nagy Imrét – amiért másfél esztendővel ezelőtt miniszterelnöknek kijelölték.

Hogy Rákosi klikkje bosszúért lihegett, ez cseppet sem volt meglepő. A kopasz pártvezér fizetni akart azért a napért, amikor a második sorban kellett ülnie a parlamentben. De túl a legfelső vezetők bosszúvágyán, most teljes meztelenségében mutatkozott meg alázatos szolgáinak, a központi vezetőség tagjainak rothadtsága is: ugyanazok az

[125] A határozat többek közt arról sem szólt, hogy a Rákosi-féle „szabad választásokon” állandóan 99,7 és 99,8 százalékot kap a kommunista párt programja; eszerint tehát teljesen igazolva van, hogy magyar és magyar között semmiféle különbség nem volt a párt támogatásában, az 1953-as korszakot megelőző időkben.

emberek, akik 1953 júniusában; 1954 októberében egyhangúan fogadták el a Nagy Imre-féle határozatokat – egyhangúan, egyetlen szó ellenvetés nélkül fogadták el most saját határozatuk ellenkezőjét. Kovács István, Berei Andor, Horváth Márton – Nagy Imre októberi fő támogatói, most egyszerre fő bírálóivá váltak. Ez a korrupt, csakis bársonyszékeikre, autóikra, különnyaralóikra vigyázó csoport, ezek a „hivatásos forradalmárok”, az erőviszonyok megváltoztával, az új moszkvai utasítások nyomán szemrebbenés nélkül elátkozták azt, amit előzőleg megáldottak. Ez volt a „megváltozott helyzetek és megváltozott körülmények” kommunista dialektikája.

Az írók most világosan láthatták: milyen az a párt, amelyért egyesek közülük úgy rajongtak, amelynek a nevét nagy betűvel kellett írni, amely a csalhatatlanságot, a következetességet, az erkölcsi magasabbrendűséget volt hivatva megtestesíteni. És láthatták azt is: mennyit ér a magyar függetlenség.

Ebben az időben Nagy Imre súlyosan beteg volt. Szívtrombózissal feküdt Orsó utcai lakásában. A központi vezetőség ülésén, ennek következtében, nem vehetett részt, igen rövid felszólalását írásban küldte el, s arra kérte a párt vezető testületét, ne hozzanak határozatot meghallgatása nélkül.

Rákosi, hogy nagyvonalúságát és pártszerűségét mulassa, beleegyezett abba, hogy a politikai kérdésekről határozzanak ugyan, de Nagy Imre sorsáról majd csak akkor döntsenek, ha felgyógyulása után maga is részt vehet a vitában, kifejtheti nézeteit. Így történt, hogy az úgynevezett „márciusi határozatban” Nagy Imrét még nem fosztották meg miniszterelnöki tisztétől.

A diktátor türelmetlensége azonban, hogy vetélytársát, (akiről tudta, hogy sokkalta népszerűbb nála) végképp kivesse a hatalomból, oly erős volt, hogy ígéretét nem tartotta be s – alig három héttel a márciusi határozat után – április elején hirtelen újabb központi vezetőségi ülést hívott egybe, amely végképp leszámolt ellenfelével. Nagy Imrét leváltották a miniszterelnökségből, kizárták a

központi vezetőségből, megfosztották akadémiai tagságától, lemondatták képviselői mandátumáról és elbocsájtották egyetemi tanári katedrájáról. Úgy látszott, hogy elvégeztetett.

S hogy a diadal teljes legyen, hogy egy csapásra két legyet üssön, az öreg kopasz Komintern-róka, a maga pártintrikákban kifinomult érzékével, ugyanebben a pillanatban megszabadult cinkosától és segítőtársától, a hadsereg valamikori főparancsnokától s a művészet neves szakemberétől, a kínzásokban és törvénytelenségekben már túlságosan is kompromittálttá vált Farkas Mihálytól is – méghozzá azzal az ötletes fogással, hogy ő is jobboldali elhajló, Nagy Imre lelkes támogatója. Ezzel a tragikomikus párosítással fizetett Nagy Imre hiszékenységéért, azért, hogy annak idején hallgatott Kiszeljov szovjet nagykövetre, és egy ideig hajlandó volt együttműködni Farkassal.

A pártfunkcionáriusok hatalmas lendülettel „vetették bele" magukat a „munkába", hogy „népszerűsítsék" és a „gyakorlatba ültessék át" az új párthatározatokat.

1953 júniusában és 1954 októberében mindenki érezte azt a huzavonát, mely a Nagy Imre-féle határozatok megvalósítását megelőzte: az apparátus vonakodott a neki nem tetsző és érdekeivel ellenkező intézkedéseket megvalósítani. Most szó sem volt huzavonáról. Még ülésezett a központi vezetőség, de Rákosi annyira biztos volt a sikerben, hogy a határozat szövegét előre kinyomtatta és szétosztotta az alsóbb (városi, megyei, kerületi) pártszervezetek között. Ugyanezen a napon megindultak a taggyűlések, amelyeken „állást kellett foglalni" a határozat mellett, el kellett ítélni Nagy Imrét és a jobboldali elhajlást, és hitet kellett tenni az új, tévedhetetlen és csalhatatlan, helyes irányvonal mellett.

A pártsajtó már másnap százával közölte a hűségnyilatkozatokat, az üzemek és falvak üdvözlő táviratait. Egyetlen pártszervezet volt az országban, amely ezt a mesterséges üdvrivalgást némán vette tudomásul, és nem volt hajlandó üdvözölni a

legújabb fejleményeket: a kommunista írók pártszervezete. Arról még nem lehetett szó, hogy egy központi vezetőségi határozatot elvessenek, de arról már igen, hogy némaságukkal tüntessenek ellene.

Ezekben a napokban a kommunista írók többsége végképp elvesztette – ha ugyan még őrizte – azokat az illúziókat is, amelyek a Szovjetunióhoz fűződtek. Világos volt, hogy a most bekövetkezett hibás, káros, tragikus fordulat ugyanazoknak a szovjet vezetőknek az agyában született meg, akik másfél esztendővel ezelőtt az egészséges erjedést indították el. Ebben az új helyzetben szétfoszlott a reménység, hogy a Szovjetunió vezetői nem engedik, nem engedhetik meg a visszakanyarodást a Rákosi-diktatúrához. Kiderült, hogy a szovjet vezetők előtt másodrangú kérdés: Nagy Imre vagy Rákosi. Számukra egy a döntő: ki az, aki ellentmondás nélkül, a legszolgaibban hajtja végre minden utasításukat.

A pártvezetés természetesen nem nyugodott bele az írók némaságába, nekik a hangos helyeslés, az önmegtagadó egyetértés, a feltétel nélküli behódolás kellett volna. Május elsején Rákosi megbeszélésre hívta magához az írószövetség elnökségének kommunista frakcióját. A megbeszélés délután 4 órától este 11 óráig tartott, részt vett rajta, Rákosin kívül, Gerő Ernő, Hegedűs András, az új miniszterelnök – aki valamikor Gerő, majd Rákosi személyi titkára volt –, Kovács István, az ostoba budapesti párttitkár, Horváth Márton; Andics Erzsébet meg az írók.

A megbeszélés eredménytelenül végződött.

Hiába tréfálkozott Rákosi, hiába ordított Gerő, semmit nem használt. A nép bölcs atyja és nagy vezére, a gazdasági élet diktátora, a nagyhangú és bőbeszédű népvezérek úgy ültek itt; üresen, korlátoltan, lejárt lemezeket forgatva, hogy az írók döbbenten figyelték őket és önmagukat: ezeknek hittek valaha, ezeknek a felfújt hólyagoknak, ezeknek az önhatalmukba szédült, jelentéktelen szovjet helytartóknak, ezeknek a félcipős börtönőröknek? Ezeknek hittek, akiknek

silányságuknál csak önhittségük volt nagyobb, önhittségüknél csak hatalomvágyuk? Ezeknek, akiknek minden igyekezete csak arra irányult, hogy tovább leplezzék azt, hogy immár le vannak leplezve?

Mikor Gerő Ernő sorra, név szerint szegezte oda minden egyes író mellének a kérdést:

– Szóval egyetért a márciusi határozattal vagy sem? – a feszült csendben, az „istenek tanácsának" hűvös szentélyében határozottan és sorban csendültek fel a válassak:

– Mint a párt tagja, kötelezőnek tartom magamra nézve, de nem tudok vele egyetérteni.

Kiderült, hogy az írók elszántan védik a maguk álláspontját, hogy soha többé nem hajlandók visszatörni a múlthoz, amikor nemegyszer „pártszerűségből" elhallgatták véleményüket, s ily módon segédkeztek a hátuk mögött és nevükben is elkövetett bűnökhöz, a szakadék nemcsak teljessé, de nyilvánvalóvá is vált.[126]

Miért történt az, hogy az írók határozottabban és keményebben tudtak ellenállai ebben az időszakban Rákosi politikájának, mint bármely más rétege vagy osztálya az országnak? Nyilván nem arról volt szó, hogy mondjuk a csepeli vasművek vagy a salgótarjáni bányák dolgozói jobban szerették volna a köpcös pártvezért, s jobban lelkesedtek volna a legfrissebb fordulatért, Nagy Imre bukásáért, mint a kommunista írók. Az ő gyűléseik mégis egyhangúan üdvözölték a „márciusi határozatot", és egyhangúan elítélték azt a „káros és veszedelmes

---

[126] Amikor az értekezlet véget ért, Rákosi odasúgta nekem hogy még akar velem beszélni, menjek a szobájába. Bementem. Le sem ültetett, fáradtan, megtörten, szinte kínlódva az érthetetlen megbeszélés újdonságától, nekem támadt!

– Mondja, mit akar? Mit alkar? Hiszen maga megkapott mindent tőlünk. Kossuth-díjat... Sztálin-díjat... Van autója, szép lakása... Mit akar még? Mondja meg nekem?

Nem válaszoltam.

Egy darabig agaég nézett rám, szemrehányóan és értetlenül, mint egy kimerült öreg ember, aki már semmit sem ért. Aztán legyintett és leült az asztalához. Ekkor találkoztam vele, személyesen, utoljára. (A. T.)

irányzatot”, amelyet Nagy Imre rá akart kényszeríteni a pártra. Akadt ebben jó adag fásultság is: már annyi üdvözlő és elítélő táviratot írattak, annyiszor tapsoltattak és elmarasztaltattak velük. az elmúlt tíz évben, hogy jóformán oda sem figyelve megszavazták azt, amit a párttitkár elébük terjesztett. Úgyis tudták, hogy az égvilágon semmi nem függ attól, mit akarnak és mit gondolnak ők, semmiféle beleszólásuk nincs az ország ügyeibe, s ha a mostani vezetőknek „ez kell” – mármint az ő lélektelen és tartalmatlan „helyeslésük” –, hát ezt megkaphatják, legyenek vele boldogok. Az írók – korábbi hibáik és bűneik jóvátételének indulatában, de hivatásukból fakadóan sem térhettek ilyen egyszerűen napirendre. De másról is szó volt. Az írók – és ez megkönnyítette lehetőségüket – minden kötöttségük ellenére nagyobb függetlenséget élveztek, mint a csepeli munkások vagy a tarjáni bányászok. Egy névtelen munkást elbocsátani vagy akár internálni mindenesetre könnyebb volt, mint egy neves, ismert Kossuth-díjas írót. A rendszer nem egy esetben azt ette, amit maga főzött: éveken át ünnepelt, kitüntetett – gyakran fel is fújt írókat, művészeket, példaképnek állította őket, hosszasan méltatta párthűségüket – s most, mikor ugyanezek az írók kezdték megtagadni az engedelmességet, igen kényelmetlen volt előhozakodni azzal; hogy mégsem olyan tehetségesek és mégsem olyan hűségesek a párthoz, ahogyan azt a párt eddig harsonázta.

Az íróknak erre az előnyös, nyugodtan mondhatjuk, megkülönböztetett helyzetére rávilágít az a különbség, ahogyan a párt velük és például a hasonlóképpen szembeszegülő újságírókkal bánt. Az *Irodalmi Újság* szerkesztőjét, a pártvezetéssel szembeforduló Molnár Miklóst egyik napról a másikra kidobták állásából – meg sem várva a Nagy Imrével való leszámolást.[127] S mikor Nagy Imrét

---

[127] Molnár Miklós több más, új szellemű írással együtt közölte a lapban Benjámin László gyönyörű versét, a *Köznapi dolgok igézeté*t. A vers: a költő válasza az elmúlt esztendőkre s az elmúlt esztendőkben – önmaga életére, munkájára.

Még azt sem mondtam el, milyen csodás
Nagy éjszakám az ezüst zuhogás

kivetették a hatalomból, szinte napokon belül leszámoltak a *Szabad Nép* fellázadt szerkesztőivel és munkatársaival: egyszerre hét kommunista újságírót Távolítottak el a laptól: Fehér Lajost, Novobáczky Sándort, Méray Tibort, a szerkesztőbizottság tagjait, Kornai Jánost, a szerkesztőség titkárát, Patkó Imrét; a szerkesztőség párttitkárát, Lénárt Gábort, a mezőgazdasági rovat vezetőjét és Laky Terézt, a belpolitikai rovat munkatársát.

Az írókat azonban nem lehetett ilyen könnyen leváltani; ha bizonyos rendszabályokat foganatosítottak is (egyes könyvek kiadását letiltották, egy-egy vers, novellák megjelenését megakadályozták stb.), azért azt mégsem tehették, hogy – mondjuk – Déry Tibort „felmentsék” az írói

---

a hangtalan föld határaira
lezúduló csillag-Niagara

Nem mondtam el megannyi búját-mézét
az életnek, mit kuporgat öt érzék
s a szív mélyében születő zenét –
a köznapi dolgok igézetét.

Mert fogtana éra a siker pilleszárnyát
s nem boldogabb, de lettem tőle gyávább
s maszattá rondult ujjamon a filmpor.
Mind kínná torzul, ami nem lesz kínból.

A megrendítő önvallomás – a hiábavaló évek, az elmondatlan szépségek, s a cinkosi jutalmul kapott sikerekkel való leszámolás egyik legszebb költői kifejezése – hatalmas visszhangot vert. A pártvezetés jó érzékkel sejtette meg a vers ellenük irányuló élét, s mint a „kispolgári perspektívavesztésnek”, a „nehézségek előtti gyáva megriadásnak” s főként pedig az eredmények „jobboldali” lebecsülésének példaképét elemezte, rágta szidalmazta heteken keresztül.

Nem sokkal a vers megjelenése után törtét, a Magyar Sajtó Napján rendezett fogadáson, hogy a még hivatalban lévő és peckesen sétálgató Farkas Mihály összetalálkozott Molnár Miklóssal, a szerkesztővel, és minősíthetetlen hangon szemrehányást tett neki azért, amiért ezt a káros „ellenforradalmi” verset közölte. Molnár kurtán válaszolt a vádra, s a két nappal később megjelenő számban, valódi válaszaként leközölte Déry Tibor kis írását, émely az új magyar irodalom egyik legszebb alkotását üdvözölte Benjámin költeményében.

Ez már sok volt, nem lehetett tűrni. Molnárt azonnali hatállyal leváltották.

munka alól, és helyébe egy megbízható párttisztviselőt nevezzenek ki.

A helyzetben volt még valami új, el nem hanyagolható jellegzetesség, amely talán némiképp csökkenti az írók helytállásának bátorságát, de a teljes igazsághoz hozzátartozik. A megbélyegző párthatározatokat, a leváltásokat és eltávolításokat az eddigi gyakorlattól eltérően nem követték letartóztatások. Akit magasabb funkcióból leváltottak, az alacsonyabb beosztásba került: az *Irodalmi Újság*tól elküldött Molnár Miklós a Lenin Intézet nevű pártegyetem ösztöndíjas hallgatója lett, s megkapta eddigi szerkesztői fizetését, a *Szabad Nép* elbocsátott újságíróinak más állásokat ajánlottak fel (üzemi lapoknál, vidéki újságoknál; tudományos intézményeknél); s aki ezt elfogadta, azt el is helyezték. Senkinek sem volt kétsége afelől, hogy Rákosi – ha tehetné – nem így bánna ellenfeleivel, s mindez csak azért van így, mert a szovjet vezetők – legalábbis pillanatnyilag – nem engedélyezik a visszatérést a Sztálin életében divatozó módszerekhez. Az írók számára a kockázat ebben a helyzetben inkább az volt; hogy vállalmok kellett a részleges vagy teljes elhallgattatást, a rosszabb vagy egészen rossz életkörülményeket, de – úgy látszott – a letartóztatás, a börtön nem fenyegeti őket: Mindez azonban korántsem adott teljes biztonságérzetet. Nagy Imre leváltása után újra és félreérthetetlenül bebizonyosodott, hogy ebben a rendszerben minden átmeneti és időleges, hogy Semmire sem lehet tartósan építeni. Egyáltalán nem volt biztos, hogy maguk a szovjet vezetők – Nagy Imre megbízói és Nagy Imre leváltói – mikor térnek maguk is vissza a Sztálini módszerekhez, és mikor adják majd meg Rákosinak a „zöld jelzést” az újabb bebörtönzésekhez és akasztásokhoz. Ezért az írók szemmel tartva mindazt, ami a jelenlegi helyzetet a régebbitől megkülönböztette és felhasználva a csorbítottan is nagyobb lehetőségeket, mégis mindenre felkészülten éltek ezekben az időkben. Volt okuk rá.

A koranyára napok azonban újabb változást hoztak, s ezúttal úgy tűnt, hogy kedvező irányban. A

belgrádi repülőtéren leszállt egy szovjet gép, s első számú utasa, Nyikita Szergejevics Hruscsov levett kalapját kezeiben gyűrve, megalázkodva bocsánatot kért Joszip Broz Tito marsalltól, amiért a szovjet párt, kormány és propagandaapparátus éveken át láncos kutyának és az amerikai-angol imperializmus elvetemült ügynökének nevezte.

Másnap, vagyis azon a napon, amikor Hruscsov beszéde megjelent a budapesti sajtóban, a *Magyar Nemzet* szerkesztőségének kommunista taggyűlésén felállt egy alacsony, köpcös; kerek arcú fiatalember, és nagyon egyszerűen megkérdezte: ha Tito ártatlan, ha a bűnök; melyekkel vádolták őt – nem utolsósorban a Rajk-per anyagának alapján –, nem léteznek, akkor miért késik Rajk Lászlónak és társainak, a „titoista ügynököknek”, az ártatlanul kivégzetteknek teljes rehabilitációja?

A fiatalembert Gimes Miklósnak hívták. Valamikor, hosszú esztendőkön át ott dolgozott a hivatalos pártlap, a *Szabad Nép* szerkesztőségében, hihetetlen munkabírását, rendkívüli műveltségét annak az ügynek a szolgálatába állítván, amelyről azt hitte, hogy képes a világ megváltására. Ez volt az élete. Évekig Révai József mellett tevékenykedett; mint annak első számú irodalmi tanácsadója. Hitt és hinni akart: buzgalmában nemegyszer még mesterén is túltett – ő volt a Déry-vita téziseinek kidolgozója –, de aki ismerte őt, már ebben az időben is észrevehette, hogy nagyon is erőltetett látszólagos nyugalmát valamiféle belső vívódás zavarja. Ez a nagyon érzékeny, minden rezdülésre figyelő, jószívű fiatalember, ez a volt jugoszláv partizán, nem a párt dogmáiban kételkedett, hanem a dogmák megvalósításának módjában. Embertelenségét látott maga körül, és mivel bizalma a pártban sohasem rendült meg, egyes kirívóan igazságtalan esetekben segíteni próbált az embereken. Révai és Horváth, akik dolgoztatták látástól vakulásig, ilyenkor felháborodottan vágták a fejéhez: „Mi az, már megint ügyvédeskedik?”

De a szürke és nyomasztó évek nem tudták kiölni belőle az emberszeretetet, az emberekbe, a

népbe vetett hitet. Az ország egyik legműveltebb emberé volt, négy nyelven beszélt folyékonyan, emlékezőtehetségével szinte ijeszteni tudott: ha megkérdezték tőle, mi van a *Candide* IV., vagy a *Don Quijote* XII. fejezetében, habozás nélkül vágta ki rá a választ csakúgy, mint amikor egy versidézetre volt szükség valamilyen cikkben. Még csak az sem igaz, hogy gépiesen gondolkodott. Legsötétebb ideológiai vakságának idején is voltak eredeti gondolatai, megvetette a silány dogmatikusokat, akik szolgai házi feladatokat másoltak ki Sztálin vagy Lenin éppen aktuális fejezeteiből. Ha elképzelhető színvonal a színvonaltalanságban, eredetiség a dogmák és katekizmusok birodalmában: úgy Gimes Miklós ezt a lehetetlent próbálta elérni.

Miért hitt mégis? A magányos ember vágyódása volt ez egy elképzelt közösség után, a hajdani üldözött üldözővé válása, a minden kérdésre választ adó univerzális világnézet iránti vallásos áhítat; a szabadságra született ember önkéntes és önkínzó fegyelmének gyönyöre és a rettenthetetlenség mezében tetszelgő rettegés; – nem tudjuk s most már sohasem fogjuk megtudni, de annyi bizonyos, hogy mihelyst rájött megcsalattatására, egyike volt az elsőknek azon közül, akik szembeszálltak múltjukkal és harcot indítottak a jövőért.

Arról volt-e szó, hogy most, amikor a szerkesztőségi taggyűlésen felállt, Gimesnek valamiféle magas véleménye lett volna Hruscsovról; és vérmes reményeket táplált volna a Szovjetunió politikáját illetően? Egyáltalán nem. Sokkal okosabb és művéltebb volt annál, semhogy – miután egyszer kinyílt a szeme – újra elvakulttá váljék, s benne is – akárcsak a kommunista írók többségében – Nagy Imre leváltása után nem maradhattak további illúziók. De a belgrádi út nyomán és a készülő genfi négyhatalmi értekezlet küszöbén az világos volt, hogy Moszkva politikája ellentmondásokkal van teli. Senki sem tudhatta, mi történik pontosan: vajon egyszerűen Hruscsov és a Molotov-féle sztálinisták között folyik a harc, vagy maga Hruscsov az, aki kapkodó és következetlen. De Gimes és a legtöbb kommunista lázadó számára ebben a helyzetben

csak egy volt fontos: a moszkvai és belgrádi fejlemények felhasználása arra, hogy minél előbb meg lehessen szabadulni Rákositól és társaitól. A Szovjetunió politikájára való hivatkozások közepette tulajdonképpen most kezdődött el az önálló politizálás, amelyik egyik és döntő fontosságú tényezőként tekintetbe vette a szovjet párt politikáját, de már a saját elképzeléseiből és a nemzet érdekeiből indult ki. A mítoszok helyett a realizmus politikája volt ez, vagy legalábbis az akart lenni; már amennyire egy kis és megszállás alatt élő országban erről egyáltalán szó lehetett.

A Rajk-rehabilitáció érdekében való felszólalásáért Gimest pártbíróság elé állították, és szinte napok alatt kizárták a pártból, miután képtelenek voltak rávenni arra, hogy önkritikát gyakoroljon. Vele együtt zárták ki Fazekas György újságírót, volt szlovákiai partizánt, és a legszigorúbb partbüntetésben részesítették Vásárhelyi Miklós újságírót, a régi illegális kommunistát, a Nagy Imre kormány tájékoztatási hivatalának vezetőjét: mindkettőjüknek az volt a bűne, hogy támogatták Gimes felszólalását. De ezeket az embereket ekkor már semmiféle fenyítéssel vagy fenyegetéssel nem lehetett eltántorítani attól, hogy a küzdelmesen felfedezett igazságért síkra ne szálljanak: a pártbüntetések, a kizárások., a leváltások csak a szenvedélyeket növelték. Egyébként is a kérdés, amelyet Gimes feltett, nem az ő egyéni problémája volt; a kérdés a „levegőben” volt, egyre többen beszéltek róla nyíltan: meddig lehet Rajknak és társainak titoizmussal indokolt kivégzését jogosnak és igazságosnak tartani azután, hogy a moszkvai vezetők Canossát jártak Titónál?

Rákosi sokkal okosabb volt annál, hogy ne tudta volna: miután fejét vette Rajknak, a halott most bosszút állhat rajta, s az eltitkolt anyag napvilágra kerülése a fejébe kerülhet. Elvégre ő, a kopasz diktátor volt a Rajk-per megrendezője, azé a peré, amely a legtöbb és legfontosabb bizonyítékot szolgáltatta a Kominform pártjainak ahhoz, hogy Tito Jugoszláviáját az. imperializmus előretolt rohamcsapatának, a jugoszláv pártot pedig az,

ügynökök és bérgyilkosok bandájának nevezzék: Éppen ezért mindenről inkább hajlandó volt tárgyalni; csak arról nem, hogy a Rajk elleni vádakat valaha is visszavonja. Egy ízben magához hívatta Zelk Zoltánt, a kiváló kommunista költőt és megkérdezte: tulajdonképpen mi az, ami a lázadó írókat nem hagyja nyugodni? Zelk egymás után sorolta fel a megválaszolatlan kérdéseket, a sérelmeket, a panaszokat, aztán nem tudta megállni; hogy a meredten hallgató diktátornak a szemébe ne mondja: addig szó sem lehet a belső megnyugvásról, amíg az írók és az ország nem tudja meg a teljes igazságot a Rajk-ügyről.

Rákosi arcát elborította a vér, felugrott és lihegve, magából kikelve ordította:

– Legyenek maguk egészen nyugodtak – mi Rajkot sohasem fogjuk rehabilitálni...

Ez az üvöltözés most. már inkább megnyugtatta, mintsem megijesztette az írókat. Ez már nem az erő, hanem a gyengeség, nem a magabiztosság, hanem az idegesség jele volt. Teljesen nyilvánvalónak látszott, hogy Rajk rehabilitációja vagy a rehabilitáció elmaradása nem egyszerűen Rákositól függ. Hogy nagyobb erők működnek itt közre, a Rajk-ügy nem más, mint a Hruscsov-Tito viszony függvénye, mint ahogy valaha tulajdonképpen a Sztálin-Tito viszony függvénye volt. Annak idején Rákosi lihegése siettetni tudta, most az ellenállása lassítani tudja az eseményeket, de a fő irány megváltoztatásához nincs meg az ereje és a hatalma. Ez bizonyos nyugalommal töltötte el az írókat; Hruscsov belgrádi útja után bizonyosra vették, hogy Nagy Imre kizárásával még korántsem ért véget a játszma, s előbb-utóbb valaminek történnie kell.

A kommunista írók ezen a nyáron inkább dolgoztak, mint politizáltak. Ez volt az az időszak; amikor a magára ébredések, a felfedezések, a fájdalmas vívódások és kiábrándulások felgyülemlett anyaga érlelődni, formát ölteni kezdett. Megszülettek az első versek, novellák; készültek a színdarabok, a regények, amelyeknek alaptémája elég hasonló volt: de százféle hangón szólaltatták

meg a magára döbbent emberség és a továbbélő embertelenség kíméletlen küzdelmét. Ekkor kezdte meg Déry Tibor híres kisregényének, az ártatlanul bebörtönzöttek tragédiáját világgá kiáltó *Niki*nek írását. Háy Gyula a legkiválóbb kommunista drámaíró nagy darabon dolgozott: a *Varró Gáspár igazsága* című művön, mely a törvénytelenség, a kisemberek meghurcolása elleni tiltakozás egyik drámai emléke: A film is megindult az új utakon: a Máriássy-házaspár *Egy pikoló világos*a és Fábri Zoltán *Körhintá*ja az ifjúság problémáit, a városi és falusi erkölcsöket tette szóvá. De leghatásosabban és legerőteljesebben – már a műfaj sajátosságaiból fakadóan is – a költők szólaltak meg, Benjámin, Zelk Zoltán, Kónya Lajos, Kuczka Péter, Sipos Gyula, Devecseri Gábor, Somlyó György – az a kommunista nemzedék, amely a legerőteljesebben állt a pártirodalom oldalán, s amelyik most – múltjával szembenézve és azzal leszámolva – versek tömegével jelentkezett, friss, igaz, új levegőt árasztva az áporodott irodalmi üvegházban. Az *Irodalmi Újság*, ez a szürke, szovjet mintára alakított irodalmi közlöny egyszerre megtelt élettel, izgalmas, a valóságot tükröző, az igazság hangján szóló, tiszta írásokkal: most derült ki, milyen rabságban éltek eddig azok, akik önként vállalták a szocialista realizmus értelmetlen fegyelmét. A gyorsan omló börtönfalak mögül az évekig tehetségük, színvonaluk alatt dolgozó írók régi s mégis megújhodott csoportja lép elő: virágzás ez, melybe most belekapcsolódnak az évekig hallgató, nem kommunista írók is. Mintha új nemzeti irodalmi fénykor előtt állnánk.

Egy szeptemberi napon azután kitört a botrány. Az *Irodalmi Újság* szerkesztője, Hámos György (akit Molnár Miklós leváltása után neveztek ki a laphoz), a kora reggeli órákban, a kiadóhivatal útján arról értesült, hogy a lap legfrissebb számát (aznap kellelt volna megjelennie) „felsőbb utasításra” elkobozták. Az elkobzási határozatot a „felsőbb szervek” még csak nem is a lap felelős szerkesztőjével közölték, hanem egyszerűen az adminisztratív terjesztési osztállyal, nyilvánvalóan azért, mert tartottak attól,

hogy Hámossal nem egykönnyen tudják elintézni az ügyet.

Két dolgot volt nehéz kideríteni. Az egyik az volt, hogy valójában mi az oka az elkobzásnak, a másik pedig az, hogy tulajdonképpen ki rendelte el ezt az intézkedést?

Ahogy az általában történni szokott, a dolognak nem akadt gazdája.

A pártközpont a sürgető telefonhívásokra azt a választ adta, hogy ő nem is tud az egészről. A Népművelési Minisztériumban. hallottak ugyan róla, de nem tudják, honnan indult ki. A huzavonának az volt az oka, hogy – a körülmények és az írók hangulatának ismeretében – senki sem akarta vállalni a felelősségei a betiltásért, – minden szerv – egy-egy jól érzékelhető hangsúllyal a másikra akarta hárítani azt. Egy ideig még az sem volt világos, mi is az a főbenjáró bűn, amiére a népi demokráciában szokatlan intézkedést foganatosítani kellett a lap elkobzásra sohasem volt szükség, a lapok eleve nem írhattak olyasmit, ami indokolttá tett volna ilyesfajta intézkedést). Minthogy azonban a „felsőbb utasítás" úgy szólt, hogy a „kritikus" részek elhagyásával újból ki kell nyomni a lapot, ebből mégiscsak kiderült, hogy a betiltás két, alapjában véve jelentéktelen versért történt. Az egyik Kónya Lajos verse volt, pontosabban szólva a versnek egyetlen sora: amelyben a költő egy elég nehezen érthető célzást tesz a termőföldek tagosítására. A másik Benjámin Lászlónak egy hatsoros bök-verse, amelyben Darvas Józsefet, az író-minisztert fricskázza meg, mondván: eddig eleget beszéltél irodalomról, oktattál bennünket, hogyan kell írni, most itt az idő – mutasd meg már, te mit tudsz: *Hic Rhodus – Hic Salta*.

Ezekután némi nehézségekkel, de mégiscsak sikerült kinyomozni a betiltás értelmi szerzőjét, aki nem volt más, mint egy túlbuzgó, párthű fiatalember, Nos György, a népművelési miniszter első helyettese. Amennyire mer lehetett ellapítani, hátrafelé kutatva az időben, az történt, hogy Non elvtárs hivatalában reggel elolvasta a lapot, és mélységesen felháborodott a főnökét, a minisztert nyilvánosan

bíráló merészségein – Mivel a miniszter, Darvas József éppen szabadságon volt, felhívta a pártközpontot, ahol szintén mindenki szabadságon volt, kivéve a politikai bizottság egyik oszlopát, Ács Lajost. A nagy ember aki Non információja alapján értesült az *Irodalmi Újság* „merényletéről" áldását adta a betiltáshoz.

Non György magabiztosan és diadalmasan trónolt hivatali szobájában. Magas, jóképű, mélyhangú fiatalember volt, sűrű fekete hajában néhány ezüstösen őszülő szál csillogott, tekintélyét emelendő. Egyike volt a legmegbízhatóbb, leghűségesebb Rákosi-kádereknek, maga is (mint sok más politikai nagyság) személyi titkára volt egy darabig az atyának. E hajdani ifjúsági vezér, az illegális párt tagja, a központi vezetőség póttagja; maga volt a hús-vér pártszerűség, a párthűség, a pártfegyelem megtestesülése. Munkabíró volt, mint egy teve, alkalmazkodóképes, mint egy kaméleon, s a „rugalmasan változó" pártvonal érdekében mindig legyőzte veleszületett nehézkességét: rugalmassá vált, mint egy kenguru. Sohasem lepődött meg azon, ha gazdái és tanítómesterei mára megváltoztatták tegnap még szilárd véleményüket: maga is vallotta volna a dialektika nagy ősének, Hérakleitosznak mondását: „nincs más állandó, csak a változás", ha ugyan valaha is hallotta volna a görög filozófus nevét.

Lényének legalapvetőbb tulajdonsága az volt, hogy nem tudott gondolkozni, nem tudott habozni, s nem tudott kételkedni. Csak hinni tudott, de azt megrendíthetetlenül. Hitének forrása butasága volt. Nagy szó bár, de kevés nála butább és műveletlenebb kádert adott a magyar közéletnek a kommunista párt.

Mi sem természetesebb ezek után, minthogy népművelési miniszterhelyettesként egyike lett a kultúra legfőbb őrzőinek és irányítóinak. Az igazat megvallva, egy kissé tiltakozott az ellen, hogy a párt ebbe a beosztásba helyezze, de amikor Rákosi legyőzte a benne fészkelő kis ellenállást, mondván, hogy a párt majd átsegíti a kezdeti nehézségeken,

késedelmet nem ismervén nekilátott, hogy méltóvá váljék a feladathoz. Népművelési miniszterhelyetességének első napján behívatta az irodalmi előadót, s kemény, határozott, de jólelkű szavakkal megbízta: állítson össze egy listát azokból a könyvekből, amelyeket neki, mint az irodalom és a művészetek főnökének okvetlen ismernie kell, mindjárt hozzátéve: mindegy, hogy mit „írnak elő" neki, mert – őszintén megvallja – eddig semmit sem olvasott a magyar irodalomból.

Ártatlan butaságának csillogó fölényével arcán úgy járt-kelt a Népművelési Minisztérium folyosóin, mint maga a megtestesült igazság. Egy csöppet sem zavarta a jelenlétében is szüntelenül felhördülő röhögés, amikor – például – egy nyilvános értekezleten Botticellit összecserélte Torricellivel.[128]

Nem, Non elvtársat nem érintette a „kispolgári közvélemény". [129] Nyugodt volt és fölényes, minden intézkedése mögött ott érezte atyai pártfogójának, Rákosi Mátyásnak erős kezét.

A lapbetiltásban is határozott volt és megfellebbezhetetlen. Még nem is sejtette, mekkora vihart kavar; szinte beláthatatlan következményekkel. Nyugodtan és mereven ült szobájában, aktáit rakosgatta, pedig közben már hevesen csengtek a telefonok, felháborodott tiltakozások születtek, az irodalmi élet hasonlatos volt a megzavart hangyabolyhoz. Azzal; hogy a betiltásnak az égvilágon semmi értelme nem volt, hogy a két szóban forgó versen tulajdonképpen senki

---

[128] Egy a képzőművészekkel tartott megbeszélésen Non elvtárs szóról szóra a következőket mondotta: „Tudom, hogy maguk lenéznek engem; de azért mégsem vagyok olyan hülye, hogy ne tudjam, milyen nagy festő volt az a Torricelli."

[129] Egy alkalommal magához hivatta Devecseri Gábort, az ismert költőt Homeros, Catullus, Horatius legjobb magyar fordítóját. Devecseri délután háromra be is ment hozzá, de a titkára jelentette, hogy Non elvtárs tárgyal. Devecseri várt. Elmúlt negyedóra, félóra, háromnegyedóra. A költő ekkor megelégelte a várakozást. Odalépett a titkárhoz és így szólt: „Nézze, mondja meg Non elvtársnak, hogy itt voltam, vártam rá, de dolgom van, el kell mennem. Egyébként csak azt üzenem neki: én még mindig magyar költő leszek, amikor ő már csak egy latin tagadószó."

sem ütközött volna meg (akkoriban már kezdték ezeknél erősebb írások is megjelenni), s hogy a figyelmet éppen ezzel az ostobán fölösleges intézkedéssel hívta fel a dologra – édes-keveset törődött. Megvédte a párt érdekéit, gondolta, s nagyon büszke volt erre.

A felháborodás pedig óráról órára nőtt. Nem pusztán orról volt szó, hogy amit Non csinált, az valóban felháborító; az elkövetett hiba – úgy látszott – kitűnő alkalmat ad arra, hogy az írók frontális támadást nyissanak a Rákosi-féle kultúrpolitika és ezen keresztül a Rákosi-féle országos politika ellen. Az írószövetség egy gyorsan összehívott megbeszélésen a legteljesebb határozottsággal elítélte a lap betiltását. A hangulat olyan volt, hogy még a legszektásabb s a Sztálinizmus mellett az utolsó pillanatig kitartó, közutálatnak örvendő öreg moszkovita, Gergely Sándor is ingadozott; még ő, sem tartotta helyesnek az intézkedést.

A pártközpont persze – szokás szerint – fedezte kedvenc gyermekét, noha valószínűleg tudta, milyen ostobaságot csinált. De tűrhetetlen volt, hogy ebben a kiélezett helyzetben az íróknak bármilyen kérdésben igazuk legyen. Non elvtárs a pártot jelképezte, és a párt nem hátrálhatott meg. S miközben az írók keményen és határozottan követelték Non György felelősségre vonását, a pártvezetők nemcsak megvédték báránykájukat, hanem válaszképpen azonnali hatállyal leváltották az *Irodalmi Újság* szerkesztőjét, Hámos Györgyöt, mivel – mint mondták – az újságban pártellenes írásokat adott közre.

Ez az intézkedés még jobban elmérgesítette a helyzetet. Az írószövetség elnökségének kommunista frakciója azonnali megbeszélés összehívását követelte Andics Erzsébettől, a pártközpont irodalmi főnökasszonyától. Andics megijedt. A pártvezetéssel teljes egyetértésben napról napra, majd hétről hétre halogatta a megbeszélés összehívását.

Amikor négy hét után nyilvánvalóvá vált, hogy az ígérgetések semmit sem érnek, s hogy mindez csak időhúzás és kitérés, az írószövetség

elnökségének kommunista frakciója újabb lépésre szánta el magát: tiltakozásként lemondott választott tisztségéről, s a lemondást írásban tudomására hozta az írószövetség elnökének, Veres Péternek.[130]

Való igaz: ez teljességgel új jelenség volt. A kommunista pártban – legalábbis a magyarban – ugyanis lemondani nem lehetett: mindenkit a párt állított a helyére, ennélfogva csakis a párt távolíthatott el onnan. A kilenc író elszánt lépése visszhangot vert az országban; a pártapparátus fuldoklott a dühtől. Íme, akadt néhány ember, aki ország-világ szeme láttára nyilvánosan tiltakozni merészelt! Megindult a nyomás: kényszerítés, fenyegetés, rábeszélés: semmi sem használt. Az írók esek meghatározott feltételek teljesítése után lettek volna hajlandók lemondásukat visszavonni. E feltételek közé tartozott Non György felelősségre vonása; egy hivatalos nyilatkozat, amely elítéli az *Irodalmi Újság* elkobzását, valamint az egyre jobban gyülemlő problémák azonnali megvitatása a legmagasabb pártszinten. A huzavona újabb hetekig tartott: Rákosi a politikai bizottság elé hívatta a lemondott írókat, s megígérte, hogy minden kérésüket teljesíti, ha ezt a találkozót megelőzően visszavonják lemondásukat. A volt elnökségi és titkársági tagok közöltök a kétségbeesetten ide-oda táncoló párttitkárral, Tamási Lajossal, hogy hajlandók lemondásuk visszavonására; de csak akkor, ha a Rákosival lefolytatott tárgyalás eredményesen végződik, előzetes visszalépésről szó sem lehet. Ezt a nyílt szemen köpést Rákosi már nem tűrhette el: megtartatta a politikai bizottság ülését a lemondottak nélkül – a helyükbe a maga híveiből új elnökségi tagokat a evezett ki. De a helyzet ezzel mit sem változott. A levegő megtelt feszültséggel: mindenki tudta – az írók is, a pártvezetés is –, hogy a dolog nem maradhat ennyiben, mindenki készült – az írók is, a pártvezetés is – a legközelebbi lépésre. Már rég nem Non Györgyről és az elkobzott *Irodalmi*

[130] Lemondott az elnökség 6 kommunista tagja: Déry Tibor, Kónya Lajos, Zelk Zoltán, Benjámin László, Kuczka Péter és Aczél Tamás, valamint az újonnan kinevezett titkárság 3 tagja: Erdei Sándor (aki egyébként az elnökség tagja is volt), Karinthy Ferenc és Vészi Endre.

*Újság*ról volt szó; ennél sokkal többről: a párt-iga lerázásáról, a magyar irodalom szabadságáról.

Ekkoriban történt, hogy egy fiatal és jól ismert kommunista újságíró, a *Szabad Nép* egyik lázadója, akinek „jobboldali” politikai nézetei; úgyszintén a fellázadt írókhoz fűződő régi, baráti kapcsolatai közismertek voltak, ravasz elhatározással meglátogatta az öreg Veres Pétert, nemcsak azért, hogy elbeszélgessen vele a helyzetről, de főként azért, hagy a mélységesen hallgató, bajusza alatt somolygó, okos paraszttól „kivegye” a véleményét: mit tart az összecsapásokról, mit tart a fiatal és nem fiatal kommunista írók szenvedélyes változásáról. Jámbor csodálkozással, ártatlan kíváncsisággal így szólt az öreghez:

– De hát, Péter bácsi, mondd, miért, az ég szerelmire, miért nem lehet ezeket az írókat jobb belátásra bírni?

A bölcs paraszt hallgatott egy darabig, figyelmesen kémlelve az újságíró arcát: tudta, amit tudott, s ez nem volt kevés. Aztán csak ennyit mondott:

– Azért fiam, mert nem akarnak még egyszer balekok lenni.

A memorandum

November elején a Magyar Írók Szövetségének kommunista pártszervezete taggyűlést tartott.

A taggyűlés megkezdésekor, napirend előtt szót kért egy ötvenesforma, őszülő, fekete hajú, csorba fogú, dülledt szemű férfi. Az elnökség piros vászonnal letakart asztalánál a hivatalos pártküldöttek: Andics Erzsébet, az agitprop osztály vezetője, Horváth Márton, a *Szabad Nép* főszerkesztője, felhúzták a szemöldöküket. Napirend előtt? Miért?

De az alacsony, hajlott hátú férfi, Zelk Zoltán kétszeres Kossuth-díjas költő, kisebb vita után, a szót mégis megkapta.

Felállt, s fojtott, tompa, erőszakoltan nyugodt hangon, de tagoltan, szépen hangsúlyozva a következő szöveget olvasta fel:

„Mindem párttaggal együtt mi, a kultúra munkásai, írók, művészek, újságírók, örömmel fogadtuk a központi vezetőség 1953 júniusi ülésének és a III. kongresszusnak azokat a határozatait; melyek pártunk eszmei-politikai munkájából egyszer s mindenkorra száműzik az erőszak, a megokolatlan adminisztratív beavatkozás, a parancsolgatás antidemokratikus módszereit, mint olyanokat, amelyek demoralizálják az őszinte kommunista pártéletet: A központi vezetőség márciusi határozata az 1953 júniusi és a kongresszusi határozatoknak e kérdést illető részét teljes egészében fenntartotta és megerősítette.

Ennek ellenére, amint azt mélységes aggodalommal látjuk, a párt egyes szervei és funkcionáriusai egyre gyakrabban alkalmazzák újra a központi vezetőség és á kongresszus által ismételten elítélt káros, erőszakos eszközöket. Ez az újra kialakulóban lévő gyakorlat, amely pártunk érvényes határozatait sorti, éles ellentétben áll azzal az elvi, határozott, nagyvonalú, nyugodt, a kulturális és felvilágosító munka sajátosságait legmesszebbmenően tekintetbe vevő

kultúrpolitikával, amelyet a Szovjetunióban folytatnak.

Bár a központi vezetőség bizonyosan ismeri az erőszakos beavatkozás eseteit, mégsem felesleges néhány különösen kirívó példára rámutatni.

A legutóbbi fél esztendőben leváltották az Irodalmi Újság *két felelős szerkesztőjét; megakadályozták Kónya Lajos* Naplójegyzete*inek, Benjámin László és Nagy László versesköteteinek megjelenését; kísérletet tettek arra, hogy egyes írókkal kapcsolatban előzetes cenzúrát vezessenek be; állandóan megsértették, semmibe vették az írószövetség autonómiáját. S mindezt betetőzte az* Irodalmi Újság *legutóbb történt elkobzása. Bizonyos, hogy ilyesmire – kommunisták által, kommunista szellemben szerkesztett újság elkobzására – a népi demokratikus országokban még nem volt példa.*

Beletartozik a sorozatba Az Ember Tragédiája-*ügy, amely súlyos kárt okozott pártunknak, Németh László* Galilei *című darabjának levétele a Nemzeti Színház műsoráról, a* Csodálatos Mandarin *körüli méltatlan huzavona stb. A színészeken kívül a kommunista zenészekre is egyre elviselhetetlenebbül nehezedik az ezen a területen dívó önkény, antidemokratikus vezetési módszer.*

A legutóbbi tíz hónap alatt eltávolították a Szabad Nép *szerkesztőségéből a nevesebb kommunista újságírók jelentős részét; más kommunista újságírókat véleményük pártszerű keretek között történt nyilvánítása miatt száműztek a sajtó területéről, kizártak a pártból, vágy más súlyos büntetésben részesítettek. A* Szabad Nép *szerkesztőbizottságának egy tagját az Írószövetség kommunista aktívaértekezletén tartott felszólalása miatt a szerkesztőbizottsági tagságról leváltottak stb.*

A központi vezetőség nyilvánvalóan tudja, hogy ha van terület, ahol a pártszerűtlen, antidemokratikus, bírálatot elfojtó adminisztratív eszközök különösen hatékonyak, akkor ez a kultúra, a felvilágosító munka területe. Mi is világosan látjuk,

hogy kulturális életünkben egészségtelen jelenségek mutatkoznak, helytelen, antimarxista nézetek ütik fél a fejüket, de azzal is tisztában vagyunk, hogy ezek leküzdésére semmi esetre sem alkalmasak a régi, 1953 júniusa előtti módszerek. Ellenkezőleg: a bajokat csak növelik és mélyítik. véleményünk szerint a bajok, a helytelen nézetek leküzdésének, a kulturális alkotómunka kibontakozásának, a szocializmus építését szolgáló őszinte, hatékony felvilágosításnak egyetlen feltétele a népi hatalom, a népi demokrácia szellemétől áthatott szabad, őszinte, egészséges, demokratikus légkör. Az erőszakos, bürokratikus beavatkozások pedig éppen ennek a légkörnek a kialakulását teszik lehetetlenné. Szilárd meggyőződésünk, hogy amennyiben a központi vezetőség ennek a káros gyakorlatnak nem vet véget, kulturális életünk nemcsak hogy nem jut előbbre, hanem még azok az új, friss hajtások is elpusztulnak benne, amelyeket népünk alkotóereje a felszabadulás után hívott életre.

Éppen ezért tisztelettel kérjük a központi vezetőséget, hogy a párt kultúrpolitikáját eltorzító szerveknek és funkcionáriusoknak kulturális életünket bénító, pártunk tekintélyét, befolyását romboló antidemokratikus vezetési módszereivel szemben erélyesen érvényesítse a központi vezetőség a kongresszus határozatait, vizsgálja felül az eddigi helytelen adminisztratív intézkedéseket és biztosítsa a kultúra, a sajtó munkásai számára az őszinte, tiszta, kommunista pártélet légkörét s ami ezzel egyet jelent: a nyugodt, a népet és a szocializmus ügyét szolgáló alkotómunka lehetőségét.

Budapest, 1955. október 18.”

Egy pillanatig még azt lehetett hinni, hogy Zelk *pluralis majestatis*-ban fogalmazva bár – de valamiféle magánvéleményt jelent be. De csak egy pillanatig. Mert egy lélegzetvételnyi szünet után a költő lassú egymásutánban neveket kezdett felsorolni: azoknak a nevét és „rangját”, akik aláírásukkal jelezték, hogy a szöveg – az ő véleményüket is kifejezi.

A Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségéhez intézett levelet, amely később MEMORANDUM néven vált közismertté, a következők írták alá:

- Déry Tibor, Kossuth-díjas író,
- Háy Gyula, Kossuth-díjas író,
- Benjámin László, kétszeres Kossuth-díjas költő,
- Zelk Zoltán, kétszeres Kossuth-díjas költő,
- Kónya Lajos, kétszeres Kossuth-díjas költő,
- Devecseri Gábor, Kossuth-díjas költő,
- Kuczka Péter, Kossuth-díjas költő,
- Simon István, Kossuth-díjas költő, az *Új Hang* főszerkesztője,
- Juhász Ferenc, Kossuth-díjas költő,
- Karinthy Ferenc, Kossuth-díjas író,
- Sarkadi Imre, Kossuth-díjas író,
- Hámos György, Kossuth-díjas író,
- Aczél Tamás, Sztálin- és Kossuth-díjas író,
- Méray Tibor, Kossuth-díjas író,
- Major Tamás, kétszeres Kossuth-díjas színész, a Népköztársaság kiváló művésze, a Nemzeti Színház igazgatója,
- Mészáros Ági, kétszeres Kossuth-díjas színművésznő, a Népköztársaság kiváló művésze, a Nemzeti Színház tagja,
- Bessenyei Ferenc, Kossuth-díjas színész, a Nemzeti Színház tagja,
- Olthy Magda, Kossuth-díjas színművésznő, a Nemzeti Színház tagja,
- Várkonyi Zoltán, kétszeres Kossuth-díjas rendező, érdemes művész, a Nemzeti Színház tagja,
- Horvai István, Kossuth-díjas rendező, a Madách Színház igazgatója,
- Gábor Miklós, Kossuth-díjas színész, a Nemzeti Színház tagja,
- Fábri Zoltán, kétszeres Kossuth-díjas filmrendező,
- Keleti Márton, háromszoros Kossuth-díjas filmrendező, a Népköztársaság érdemes művésze,
- Máriássy Félix, Kossuth-díjas filmrendező,
- Szervánszky Endre, Kossuth-díjas zeneszerző,

- Mihály András, Kossuth-díjas zeneszerző,
- Kadosa Pál, Kossuth-díjas zeneszerző,
- Antal István, Kossuth-díjas zongoraművész,
- Vásárhelyi Zoltán, Kossuth-díjas karmester,
- Örkény István, író,
- Somlyó György, költő,
- Erdei Sándor, író, az írószövetség első titkára,
- Tamási Lajos, költő, az írószövetség pártszervezetének titkára,
- Enczi Endre, író, az *Irodalmi Újság* felelős szerkesztője,
- Tardos Tibor, író,
- Szeberényi Lehel, író,
- Vészi Endre, író,
- Sipos Gyula, költő,
- Gyárfás Miklós, író, a *Színház- és Filmművészet* c. folyóirat főszerkesztője,
- Kolozsvári Grandpierre Emil, író,
- Palotai Boris, írónő,
- Molnár Miklós, kritikus, szerkesztő,
- Nagy Péter, irodalomtörténész, a Szépirodalmi Könyvkiadó főszerkesztője,
- Nagy László, költő,
- Lukácsy Sándor, irodalomtörténész, kritikus,
- Csoóri Sándor, költő,
- Lányi Sarolta, költőnő,
- Haraszti Sándor, újságíró,
- Losonczy Géza, újságíró,
- Vásárhelyi Miklós, újságíró,
- Novobánszky Sándor, újságíró,
- Demeter Imre, újságíró,
- Gál György, újságíró,
- Sebestyén György, újságíró,
- Marton Endre, rendező, a Nemzeti Színház tagja,
- Ruttkay Éva, színművésznő, a Néphadsereg Színházának tagja,
- Bacsó Péter, filmdramaturg,
- Pártos Géza, rendező, az Állami Faluszínház igazgatója,
- Máriássy Judit, újságíró.

Amikor Zelk befejezte a névsorolvasást, kitört a tapsvihar. Nemcsak a memorandum szövege, de az

aláírók nevei is mutatták, hogy itt országos jelentőségű megmozdulásról van szó: ez volt a kommunista művészek elitje, a kitüntetettek, a rendszer kedvencei, a „sztárok”, akiknek fényképeit és neveit naponta közölték az újságok, akiknek megjelenése, fellépése esemény volt a rendszer társadalmi életében. Ez a névsor napnál világosabban dokumentálta a kommunista művésztársadalom hajlíthatatlan elhatározását: a harci kedvet és a párt kultúrpolitikájával való elégedetlenséget.

Maga a memorandum gondos, pontos szerkesztésével, finom, „pártszerű” megfogalmazásával tulajdonképpen rendkívül enyhe szövegű volt, de ez semmiképpen nem fedhette el erejét és bátorságát.

Rákosiéknak a legkellemetlenebb és a legbántóbb éppen ez a mértéktartó, gondos, tiszteletteljes fogalmazás volt. A szöveg nyilvánvalóan kommunista szöveg volt. Erre a memorandumra, amely a szovjet példára, de még a Nagy Imrét megbélyegző márciusi határozatra is hivatkozott, mindenesetre nehezebb volt rásütni, hogy az ellenség műve, mint egy durva, ultimátumszerű fogalmazványra. Az adminisztratív intézkedések, a lap- és könyvbetiltások, a leváltások, állásvesztések elleni tiltakozás azt hangsúlyozta, hogy a fennálló körülmények között még a kommunista művészek, írók és újságírók sem tudnak dolgozni.

De – s ezzel csak nőtt a beadvány jelentősége – az aláírók már nemcsak egy önmagába zárt kör, a kommunisták érdekeit vagy jogait védték, hanem szólás- és megnyilvánulási szabadságot követeltek a nem kommunisták számára is. Az uralkodó klikk a kommunista Háy Gyula darabját csakúgy letiltotta a színpadról, mint a pártonkívüli Németh Lászlóét: ezzel Rákosiék csak akaratlanul is még szorosabbra kovácsolták a kialakulni kezdő nemzeti egységfrontot. Abban, hogy a kommunisták a pártonkívüliek és az éveken át elnémítottak érdekében is felléptek, a feltámadt igazságérzet

mellett nagy szerepet játszott a jóvátétel vágya. A párt kegyeit élvező íróknak és művészeknek rossz volt a lelkiismeretük, nemcsak az ártatlanul bebörtönzött elvtársaik, de azoknak a nem kommunistáknak irányában is, akik hosszú évek óta félreállítva, a közéletből és a művészi életből kirekesztve, szegényen tengették életüket. A nemzet nagy írói és költői voltak közöttük, gyakran írói tehetségben, múltban, jelentőségben jóval azok fölött, akik a rendszer hivatalos babérjaival díszelegtek. S ha ez az irodalom alatti irodalom, amely lényegesen színvonalasabb volt a kitüntetettek pártirodalmánál, nem halt ki mégsem, az nem a Kossuth-díjas kedvenceken múlt, hanem a félreállított írók tehetsége és szívóssága mellett – néhány személyes jóbarát támogatásán, néhány becsületes bürokrata jóindulatán, akik stilizálási vagy fordítási feladatokat adtak az elnémított íróknak. Így élt, a publikálás lehetőségétől éveken keresztül megfosztva a nemzet egyik legkiválóbb idős költője, a modern intellektus mély filozófus-poétája, Szabó Lőrinc, a fiatal nemzedék egy csodálatosan változékony hangú, a nyelvet zenei tökélyig fejlesztő lírikusa, Weöres Sándor, a regényírás olyan kétségkívüli mestere, mint Tamási Áron vagy Kodolányi János, valamint a magyar irodalom és szellem egyik legragyogóbb, legkiválóbb alakja, a regény-, dráma- és tanulmányíró Németh László, s még mások is jónéhányan. Nem arról van szó, hogy ezek az írók, vagy ezeknek az íróknak egy része soha semmiféle hibát vagy botlást nem követett volna el pályája során; egyikük-másikuk, ha nem is volt fasiszta – ahogy ezt Rákosiék hangoztatták –, de a második világháború előtt vagy alatt nem idegenkedett jobboldali, a fasizmust objektíve megerősítő irányzattól. De valódi oka az elhallgattatásuknak mégsem ez volt, hiszen Horthy Miklós bukása óta sok víz folyt le a Dunán, egy és más meg is változott a leginkább „jobbra” álló írók nézeteiben is, nem beszélve arról, hogy egyikük-másikuknak soha semmi köze nem volt a jobboldalisághoz, a fasizmushoz, sőt a politikához sem, s arról nem is szólva, hogy a fasizmus idején jóval kompromittáltabb írók is dolgozhattak a

Rákosi-rendszerben akkor, ha feltétel nélkül elfogadták a párt egyeduralmát.

Ezeknek az íróknak elsősorban a pártdiktatúrával való szembefordulások miatt kellett hallgatniuk, ami többnyire nem is politikai kiállásokban nyilvánult meg, hanem egyszerűen abban a tényben, hogy művészetüket nem voltak hajlandók a zsdanovizmus követelményeinek alárendelni. Inkább az íróasztalfiók vagy néhány közeli jóbarát számára írtak, úgy, ahogy a szívük diktálta, mintsem nagy példányszámban – úgy, ahogy azt Rákosi és Révai diktálta. A kommunista írókban most az keltette ezt a majdnem irigységgel vegyes tiszteletet irányukban, hogy tiszták maradtak abban, aminők a maguk műleesdésben a leginkább szégyelltek. Kiverekedni most Szabó Lőrinc vagy Németh László újbóli megszólalását – a fellázadt kommunisták számára egyaránt volt erkölcsi kényszer, „tettekben megnyilvánuló önbírálat” és a legőszintébb emberi, művészi öröm.

Fontos passzusa volt a memorandumnak az, amelyben a magyar drámairodalom egyik legnagyobb alkotásának, *Az ember tragédiájá*nak betiltása ellen szállt síkra. A „magyar Faustot” hosszú éveken keresztül nem engedte bemutatni a Révai-kultúrpolitika, azzal a meggondolással, hogy „pesszimista” kicsengésű. Nagy Imre miniszterelnöksége idején ismét felújították óriási sikerrel a Nemzeti Színházban. Nagy Imre leváltása után azonban Rákosi levetette a színpadról,[131] minthogy sorozatosan olyan igazságok csendültek fel benne, amelyeket a kopasz diktátor – önmagára és a

[131] Ekkor – jellemző módon – a *Pravdá*ban cikk jelent meg a lap budapesti tudósítójának, egy Krusinszkij nevű újságírónak tollából, aki beszámolt arról, hogy a magyar munkások teljesen egyetértenek a darab betiltásával, minthogy azt idegennek érzik maguktól. A valóság az volt, hogy amíg a darab ment, a Nemzeti Színház titkárságán percenként csengett a telefon, és a különböző budapesti üzemek munkásai százával-ötszázával rendeltek jegyeket az előadásokra. De hát a moszkvai *Pravda* mindig jobban tudta, mi kell a magyar munkásoknak, mint maguk a magyar munkások.

rendszerére nézve sértenek talált.[132] A memorandum azzal, hogy Az ember tragédiája újbóli színretűzését követelte, azt mutatta, hogy a fellázadt kommunista művészek az egységes nemzeti kultúra és a nemzeti hagyományok képviselői, szemben azzal a korlátolt és nemzetietlen klikkel, amely az országot és a pártot vezette.

Hasonló volt a jelentősége annak, hogy az aláírók Bartók remekművének, a *Csodálatos Mandarin*nak a felújítása mellett is lándzsát törtek. Ez a csodálatos modern balett ekkor már meghódította Nyugat-Európa és Amerika színpadait, dicsőséget szerezve alkotójának és a magyar népnek egyaránt. Csak éppen a budapesti Operaházban nem kerülhetett színre évek óta, minthogy Bartók és nem utolsósorban ez a műve „formalistának”, „dekadensnek” nyilváníttatott, nem felelvén meg a megboldogult Zsdanov követelményeinek. A Nagy Imre kormány idején már elkezdődtek a balett próbái; de az újból erőre kapott Sztálinisták a bemutatót megakadályozták.

A memorandumnak ez a pontja egyébként – kiszélesítette a „frontot”: az írók nemcsak az irodalom sérelmeinek, hanem az egész művészeti életnek a szószólóivá váltak. Az aláírásokban is megnyilvánult ez: sikerült elérniök, hogy más

---

[132] Ebben az időszakban visszájára fordult a politikus művészet immár tíz esztendős követelménye: most minden mű politizált, de úgy, hogy a rendszer kihallhatta belőle saját halálos ítéletét. Háy Gyula darabja, a *Varró Gáspár igazsága* az ártatlanul bebörtönzöttek példáját állította színpadra; Németh László drámája, a *Galilei* még ennél is nagyobb kérdésekkel foglalkozott: az igazság és a hatalom viszonylataival, a dogma és az igazság problémáival, azt a kérdést vetve fel és válaszolva meg – Galilei sorsával példázván –: ki tesz nagyobb szolgálatot a népnek, az emberi haladásnak, az-e, aki a dogmát fogadja el, vagy az, aki síkraszáll az igazságért. Galilei kínzása – a színpadon – persze azonnal és közvetlenül a népi demokratikus börtönök kínzópadjairól beszélt. S aligha volt véletlen, hogy amikor Az ember tragédiája első jelenetében Lucifer támadja az Urat – a tagadás szelleme az Istent – s felhangzik a válasz: *Csak hódolat illet meg, nem bírálat* – a nézőtér tapsaiban benne volt annak a rendszernek az elítélése, amelyet szintén csak hódolat illetett meg, bírálat soha.

művészi ágak, a színház, a zeneélet, a film leghaladóbb szellemű kommunistái is aláírják a beadványt: ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy az írók körül a kulturális és művészeti élet vezető rétege tömörült, az ellenállás nemcsak kikristályosodott, de szélesebbé is vált.

Valóban, a memorandum jelentősége nem is a tartalmában, hanem mindenekelőtt a tényében volt. Tartalmilag, végső soron, csak a kulturális élet visszásságai ellen tiltakozott, a párt kultúrpolitikájának szektarianizmusát tette szóvá, méghozzá meglehetősen óvatos-ügyes pártzsargonba csomagolva; de mindenki, az aláírók éppúgy, mint a címzettek, nagyon jól tudták, hogy sokkal, de sokkal többről van szó: a párt politikájának, az ország jelenlegi vezetésének a megbélyegzéséről. Nem a szöveg volt a fontosabb, hanem a tett: ez a kommunista pártok gyakorlatában olyan egyedülálló s példátlan gesztus, amely nyíltan kesztyűt dobott a pártot és az országot uraló klikk arcába.

A csattanást egy ország csendje visszhangozta. Ebben az időszakban szerte az országban egyetlen szó, egyetlen hang sem hallatszott az újból hatalomra került Rákosi-klikk politikája ellen. A helyi pártvezetők mukkanás nélkül hajtották végre a felsőbb utasításokat, s az emberek néma keserűséggel vették tudomásul, hogy Nagy Imre kísérlete – úgy látszik – véglegesen megbukott, a rendszer visszatér régi önmagához, s ez egy kissé természetesnek is tűnt: hiszen amit Nagy Imre próbált – éppen az volt a szokatlan, a rendkívüli. Az emberek hallgattak, s úgy gondolták, hogy ennek már így kell lennie, ebben a rendszerben úgyis elbukik minden és mindenki, aki mást, jobbat akar, hiszen kutyából nem lesz szalonna.

Ebben a fojtott, reményvesztett légkörben született a memorandum.

S hogyan született!

Sok idő nem volt: gyorsan kellett cselekedni, amíg a „főnökség” meg nem neszeli a dolgot, s meg nem hiúsítja. Az első terv az volt, hogy egy széles

nemzeti összefogást tükröző irattal fordulnak az írók, a művészek, a kultúra emberei a Szovjetunió kormányához és az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez. Ez a terv azonban már embrionális állapotában elvetélt: Nagy Imre és legközelebbi munkatársai határozottan tiltakoztak az ellen, hogy nemzetközi ügy keletkezzék a dologból. Azt akarták, hogy még csak nem is nemzeti, hanem kifejezetten párton belüli, pártszerű cselekvésről legyen szó. Így dőlt el, hogy a memorandumot csak párttagok írhatják alá, s hogy a címzett a központi vezetőség lesz.

Időt vett igénybe a szöveg megfogalmazása is. Beletelt egy hét, amíg a különböző vitákon, megbeszéléseken sikerült egy sokak számára elfogadható, rendkívül enyhe s mégis a lényeget érintő alapfogalmazványt megteremteni. Fontos volt a rövidség, a fogalmazás tömörsége és pontossága – hiszen mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a vezető klikk amúgy is bele fog kapaszkodni e szokatlan akcióba: az igyekezet tehát az volt, hogy maga a szöveg minél kevesebb felületet nyújtson ellentámadásra.

A kis zöld dossziéban fekvő, másfél gépelt oldalnyi szövegen gyorsan szaporodtak az aláírások. Mindenki azzal lépett kapcsolatba, akivel személyes jó viszonyban vagy barátságban volt: telefonok csengtek, találkozások születtek, beszélgetések zajlottak le eldugott kis eszpresszókban, mert például az irodalmi és művészeti élet nagy találkozóhelyén, a Hungária kávéházban semmiféle „gyanús jelenségnek” nem volt szabad történnie: mindenki tudta, hogy a pincérek egy része nemcsak étel-, hanem adatszolgáltatással is foglalkozik.

A gépelt szöveg egyre gyűröttebb volt, foltosabb, piszkosabb.

Ekkor aláírta Major Tamás, a Nemzeti Színház Kossuth-díjas igazgatója, s vele együtt a színház vezető rendezői, színészei. Ez az aláírás döntő fontosságú volt: egész sereg újabb nevet vont maga után, olyanokat, akik ingadoztak volna, de a nagy

tekintélyű kommunista művész nevének láttán feladták ellenkezésüket.

Voltak, akik – hírt szerezvén a készülő akcióról – önként jelentkeztek; nem akartak kimaradni a sorból.

Voltak, akik visszautasították az aláírást, pártfegyelemre, pártszerűségre hivatkozva, voltak, akik őszintén megmondták, hogy félnek, hiszen a következmények valóban beláthatatlanok voltak.

Visszautasította a memorandum aláírását többek között Lukács György is. Noha a szöveggel egyetértett, régi pártgyakorlatából eredő meggondolásokra hivatkozva helyesebbnek látta, ha távol marad az akciótól.

A pártvezetés hallgatott.

Nem lehetett tudni: ismeri-e már a terveket vagy nem; meg akarja-e várni, mi lesz végül is a dologból, vagy „menetközben" készül a lecsapásra?

Ekkor aláírta a memorandumot Tamási Lajos, az írószövetség ingadozó, bizonytalan párttitkára. Nem tehetett mást. Az erkölcsi kényszer, amely a memorandum szövege alatt díszelgő aláírásokból áradt, kötelezővé tette a csatlakozást.

Közvetlen utána belépett a sorba Enczi Endre, az *Irodalmi Újság* legfrissebb szerkesztője. Enczi fél éven belül a harmadik szerkesztő volt a lapnál, s az lett volna a feladata, hogy elődjének „jobboldali elhajlása" után végre ő biztosítsa a hivatalos pártvonalat. A memorandumot aznap írta alá, amikor hivatalba lépett.

Ekkor már 59 név volt a listán, s az aláírásgyűjtés csaknem egy hete tartott.

Mi a teendő? Tovább gyűjtsék-e az aláírásokat, vagy elégedjenek meg ennyivel? Hiszen nagyjából mindenki csatlakozott ehhez a mozgalomhoz, akinek neve, szerepe volt a pártban és a művészi életben.

Az a döntés született, hogy az aláírásgyűjtést be kell fejezni, s a memorandumot még aznap el kell juttatni a pártközpontba. Így is történt.

1955. november másodika volt.

Volt ebben valami mámorítóan izgalmas, halálosan veszedelmes és győzelmesen kielégítő: az írók érezték, hogy a tehetetlen esztendők után végre tettek valamit.

Nem voltak illúzióik: tudták, hogy a Szovjetunióban felsejlő változások – ha ugyan vannak –, akkor is csak rendkívül lassan befolyásolják az ország sorsát. Az elmúlt esztendőben, igaz, legalább nem tartóztattak le s nem akasztottak fel ártatlan embereket, de erre aligha lehetett biztosan építeni: hiszen senki sem tudta, hogy a türelem, az „olvadás” periódusa meddig tart, s mikor győz esetleg újra a Szovjetunióban is az az irányzat, amely visszahozza a régit.

Körülöttük egyébként minden a régi volt – a vezetésben ugyanazok az emberek ültek, akik egykor akasztottak, azután megbocsájtották azoknak bűntelenségét, akiket ők neveztek bűnösöknek. Már nem volt Nagy Imre, aki megvédhette volna őket, viszont még nem volt XX. kongresszus, amelyre határozottabban lehetett majd hivatkozni.

Egyedül voltak.

A magyar forradalom előtörténetének kutatói általában az 1956 tavaszi-nyári eseményeket szokták részletesen ábrázolni és elemezni. Való igaz, hogy ez a tavasz, ez a nyár és ez az ősz soha nem látott fellángolást hozott, de ezt a látványos tűzijátékszerű, elkápráztató és eredetien bátor korszakot megelőzte – az 1955-ös év ősze és tele, amely a maga csaknem reménytelen egyedülvalóságában, háborgó szenvedélyével már mélységes sebet ejtett az agyaglábú óriás testén.

Ez volt a magyar irodalmi mozgalom hőskora.

*

A pártkorlátoktól szabadult, s végre magukra talált emberek nemcsak lelkük nyugalmát, valódi természetét találták meg ebben az időben, hanem újból felfedezték a világot, melyet annyi éven át homályos és hazug szemüvegen keresztül

szemléltek. Ez volt a nagyobb öröm, szinte leírhatatlan boldogság; a veszélyek között is harsogó jókedv: ismét lélegzetet vehettek a szabad, friss levegőből, kinyújtózhattak a parttalan és mámorító szabadság tengerének fövenyén.

Féltek, de ez a félelem is igaz volt, emberi s végül is magában rejtette azt a gondolatot, hogy azért felelősek, amit ők csinálnak s nem azért, amit a hátuk mögött – mások követnek el. Ennek a félelemnek a levegője is különbözött a korábbi titkolt szorongásoktól és rettegésektől. A fárasztó figyelem, amely egykor minden napjukat elrontotta, hogy minden mondatuk, minden szavuk és minden tettük párhuzamban legyen a pártvonallal, most megszűnt, köddé vált, elillant. A kínzó öncenzúra szorításából kimenekülve visszataláltak tehetségükhöz is, amely csaknem elapadt a szocialista realizmus végzetes ölelésében. Megszűnt a gondos méricskélés, az érzelmek elfojtása, az erőszakolt örömök kicsiholása, a tartalmatlan lelkesedés, amelynek ürességét ők maguk is annyiszor érezték. A szerelem, a magány, a bánat és az öröm egyszerre zendült meg bennük, s megrázta őket, mint a vihar az erdőt: örömük annak a felfedezésnek szólt; amely közölte velük, hogy a hazug és szürke évek nem ölték ki belőlük sem az embert, sem a költőt, még mindig – vagy ismét – válaszolni tudtak a lélek mélyén felsejlő hívásoknak, a tág egeknek, a kizöldülő vagy őszi ködbe boruló mezőknek.

Egy jó pohár bort, egy csókot, egy baráti szót most kettőzött örömmel fogadtak: a saját, újra megtalált emberségüknek is örültek. A fétisek porrá omlottak bennük is, a világban is, s az volt a legjobb, hogy helyüket nem foglalták el újabb fétisek, csak kavargó – néha vádoló, néha békítő –, de mindenképpen önálló és emberi gondolatok, amelyeknek legfőbb jellemvonása az volt, hogy a zárt és egységes gondolatrendszer, a minden kérdésre választ adó marxizmus-leninizmussal szemben – nem adtak egységes, megfellebbezhetetlen világképet, felcsendültek, majd elhaltak, megvilágították az élet, a társadalom, az emberi szív egy-egy zugát és sötétben hagyták a többit, – egyszóval igényük és

hatásuk emberibb volt, mélyebb és tartalmasabb a réginél.

Felnőtt korukban így nőttek fel ismét.

Úgy érezték, most lettek igazán emberek.

Attól a pillanattól fogva, hogy a memorandum szavai azon az emlékezetes taggyűlésen elhangzottak, három napon át, kora délutántól kora hajnalig egyre növekvő szenvedéllyel és hevességgel támadták a kommunista írók mindazt, ami évekig hatalmában és bűvöletében tartotta őket.

Amikor 1945-ben szovjet mintára, kommunista kezdeményezésre megalakították az Írószövetséget – ezt a Magyarországon azelőtt ismeretlen szervet – arra szánták, hogy a leninista dogmák útmutatása szerint, a többi tömegszervezethez hasonlóan „hajtószíj” legyen a párt és az irodalom között, amelynek segítségével a központi „motor” lendületbe hozza és a maga céljainak megfelelően mozgatni tudja az irodalom „gépezetét”.Ami pedig az Írószövetség pártszervezetét illeti, annak az volt a feladata, hogy átvegye és kivigye a „tömegek” – jelen esetben a pártonkívüli írók – közé a párt felső szerveinek elképzeléseit és utasításait.

És most – a pártvezetés legnagyobb megdöbbenésére – „hajtószíjból” önálló motor lett, amely megindult vagy leállt, anélkül, hogy a központi irányítás hozzájárulását, beleegyezését adta volna ehhez. Az Írószövetség, 500 tagjával – s az ötszázból mintegy 300 kommunista párttag volt – a pártközponttal, az „istenek tanácsával” párhuzamosan működő és ellentétesen ható szervezetté vált, az adott helyzetben az egyetlen becsületesen működő, valóban haladó és valóban magyar szervezetté.

A taggyűlésen egymás után álltak fel a legismertebb kommunista írók, és mindeddig elképzelhetetlen, éles szavakkal bélyegezték meg a párt kultúrpolitikáját. Kimutatták, hogy a jelenlegi körülmények között az irodalom nem szabad, mert nem mondhatja el az igazat. Vádolták a párt tízesztendős irodalompolitikáját, amely – mint Déry

Tibor kifejtette – udvari bohóccá alacsonyította le az írót, csörgősipkát adott a fejére, és azt akarta, hogy úgy táncoljon, ahogy a műveletlen és hozzá nem értő „párthivatalnokok” fütyültek.

A jelenlevő pártképviselők, központi vezetőségi tagok szánalmas próbálkozásaira, ellenvetéseire azonnal kész volt a villogó és éles válasz.

– Miféle csodát várnak az író elvtársak a *Csodálatos Mandarin* bemutatásától? – jajdult fel Horváth Márton.

– Egyszerűen azt a csodát – hangzott a felelet –, hogy a legnagyobb magyar zeneszerző remekműve végre magyar színpadon is megszólalhasson!

– Déry Tibor jelenlegi magatartása – próbálkozott ismét Horváth – nem véletlen: ő volt az, aki André Gide szovjetellenes uszító könyvét magyarra fordította.

– Amíg mindennel egyetértettünk – felelték az írók –, addig éveken keresztül nem volt baj a múlttal, nem volt baj André Gide lefordításával sem. Most, amikor nem értünk egyet, amikor megmondjuk a véleményünket, egyszerre megint előkerülnek a „hibák”. Ezek nem irodalmi módszerek – ezek rendőri módszerek.

Aztán már nem feleltek, hanem ők kérdeztek.

– Tudomásunkra jutott – mondották –, hogy Non György, ez a korlátolt és műveletlen párttisztviselő, a központi vezetőség tagja egy nyilvános értekezleten kijelentette: tudja, hogy az írók egy idegen hatalom érdekében ágálnak. Hozzátette azt is, miszerint az írók bibliája Edvard Kardelj egyik brosúrája.[133] Megengedhetőnek tartja-e a párt, hogy a kommunista írókat meggyanúsítsák azért, mert egy baráti ország vezetőjének írásait olvassák? Meddig uszíthat egy központi vezetőségi tag Jugoszlávia ellen, amelyről Hruscsov elismerte, hogy szocialista ország?

[133] Itt Kardeljnek közismert a norvég szociáldemokrata párt oslói kongresszusán elmondott beszédéről van szó: „A jugoszláv szocializmus néhány kérdése”.

Andics Erzsébet magából kikelten ugrott fel az elnöki asztalnál:

– És még maguk ezt terjesztik, nyilvánosan elmondják?

Az írók nyugodtan válaszoltak:

– Látja, Andics elvtársnő, itt van a baj: maga nem azt kifogásolja, hogy Non elvtárs ilyen szemenszedett otrombaságokat mond, hanem azt, hogy mi szóvá tesszük ezt az otrombaságot. Nem azon háborodik fel, hogy Non betiltja az *Irodalmi Újság*ot, hanem azon, hogy mi tiltakozunk ellenne. Miért szereti a párt jobban Non Györgyöt az íróknál? Hányféle igazság van, és egyébként is mi a bizonyíték arra, hogy a pártnak jelen esetben – igaza van? Az íróknak az a véleménye, hogy a párt most ismét téved, s előbb-utóbb be is foga látni tévedését.

A taggyűlés elnöksége a harmadik nap vége felé megszakította a gyűlés folyamatát. Andics Erzsébet, Vas Zoltán, Horváth Márton Tamási Lajossal, az ingatag párttitkárral egyetemben felvonultak az emeleti pártirodába, hogy „határozati javaslatot” fogalmazzanak meg. Hosszadalmas munka után sikerült is valamit elkészíteniök. A javaslat elítélte a memorandumot, megbélyegezte az írók makacs és kitartó „jobboldali elhajlását”, a pártfegyelem állandó megsértését és azt a félreérthetetlenül frakciós tevékenységet, amely az aláírások gyűjtésében nyilvánult meg.

A határozati javaslatot a tagság elé terjesztették.

És a tagság hatalmas többséggel leszavazta azt.

A kommunista írók több mint 90 százaléka a memorandum – az igazság, a hangos tiltakozás mellett foglalt állást, szemben a betiltásokkal, az elkobzásokkal, a hazudozással – a pártvezérekkel.

Vas Zoltán, a központi vezetőség tagja, ez az öreg moszkovita, aki Rákosival együtt 26 évet töltött Horthy börtönében, s aki szíve mélyén (s négyszemközti beszélgetésekben) leplezetlenül

vonzódott Nagy Imréhez, a szavazás után ijedten és kétségbeesetten ugrott fel:

– Ez lehetetlen, elvtársak, ez lehetetlen. Maguk nem tudják, mit csinálnak. Tegyék fel újból szavazásra a javaslatot.

A tagság jól tudta, mit csinál.

– Egyszer már szavaztunk – mondták. – Ebből ennyi is elég volt.

Megtörtént, ami mindeddig elképzelhetetlen volt: az írók, nyílt szavazáson, nagy többségükben szembefordultak a hivatalos vonallal. Létrejött, íme, egy kommunista pártszervezet, ahol már nem a kötelező pártakarat, a rájuk kényszerített pártvonal uralkodott, hanem – a tagság!

Ez már nem szokványos kommunista taggyűlés volt, formaságaival, udvariaskodásaival, kötelező fejbólogatásaival: itt már a nép új parlamentje vitatkozott, indulatos közbeszólásokkal, viharcsengővel, szenvedéllyel és keményen. Az írók tudták, a párttisztviselők érezték, hogy mindaz, amit mondanak, azoknak a gondolatait, érzelmeit, keserűségeit fejezi ki, akik ekkor még nem szóltak, mert nem szólhattak.

– Azzal vádolnak: keserű vagyok – kezdte Benjámin László a felszólalását. – Ez igaz is. De az én keserűségem mögött azoknak a parasztoknak a keserűsége rejlik, akiknek éveken keresztül leseperték a padlását, elvették a kenyerét. Az én keserűségem mögött azoknak a munkásoknak keserűsége rejlik, akiknek havi 600 vagy 800 forintból kell eltartaniok háromgyerekes családjukat. Az én keserűségem mögött azoknak az orvosoknak, mérnököknek, tudósoknak, művészeknek keserűsége rejlik, akik tudják, mi az igazság, de nem mondhatják ki az igazságot.

Amikor a késő őszi éjszakában ballagtak hazafelé, az írók sejtették, érezték, hogy valami nagyon nagy esemény tanúi és alkotói voltak a Gorkij fasori ház szűk kis termében. Egyiküknek-másikuknak az az éjszaka jutott eszébe, amikor a

Déry-vita után, Révai szentenciáival zúgó fejükben, kiléptek az utcára.

Akkor mindaz, amit a párt hirdetett, megfestett, ígért, olyan világos volt – és mégis olyan zavaros, érthetetlen és sötét.

Most az, amit a párttól várhattak, sötét volt és fenyegető; és mégis minden olyan világos, tiszta, szép értelemmel teli.

Feszítsd meg!

Kétezer kommunista pártfunkcionárius nem azonos kétezer emberrel. Kétezer kommunista pártfunkcionárius nem azonos négyezer emberrel. Ez érthető: nemcsak a közönséges ember lelkialkata változik meg a tömegben, a kommunistáé is. Ami azonban ezen a napon, 1955. december 6-án Budapesten a Vas- és Fémmunkások Szabad Szakszervezetének Magdolna utcai központjában a funkcionáriusok tömeggyűlésén világossá vált a jelenlévő írók számára, az az volt, hogy kétezer pártfunkcionárius – még önmagával sem azonos.

Vagy talán azonos volt önmagával az a budapesti proletárgyerek, az alig harminckét éves Biszku Béla, a XIII. kerület párttitkára, aki szívvel-lélekkel egyetértett mindazzal, amit az írók írtak, mondtak vagy csináltak az elmúlt másfél esztendő alatt; aki szenvedélyesen gyűlölte a vörös vászonlepedővel letakart elnöki asztal mögött ülő Rákosi Mátyást; aki testi-lelki jóbarátja volt a börtönből nemrég szabadult Kádár Jánosnak, s aki mégis felállt ezen a rikoltozó gyűlésen – és minden jobb meggyőződése és hite ellenére – az írók fejvételét követelte?[134]

Vagy talán azonos volt önmagával az egyik legnagyobb budapesti textilgyár sovány, vékony, csúnyácska párttitkárnője, aki onnan jött, az élet mélyeiről, aki napról napra maga előtt látta a textilgyári munkásasszonyok kétségbeesett küzdelmét a nagyobb falat kenyérért, és most mégis felállt a szónoki emelvényre és gúnyosan kioktatta az írókat arról, hogy nem igaz az, amit ők a magyar

---

[134] Biszku Béla (ma belügyminiszter), amikor megkapta a pártapparátus utasítását, hogy a gyűlésen fel kell szólalnia, elszaladt Kádárhoz és kifejtette neki, hogy ő ezt nem vállalja, ő egyetért az írókkal, s legjobbnak azt találná, ha elutazna vagy beteget jelentene. Kádár, aki szintén az írók pártján állt ebben a harcban, már ekkor sem tagadta meg későbbi – és korábbi – önmagát: „Igaz” – mondta Biszkunak – „hogy a helyes álláspontot az írók képviselik. De azt mégsem teheted meg, hogy ellenkezz a párttal!” S hosszú vita után rávette Biszkut, hogy „pártfegyelemből” felszólaljon a gyűlésen, s elmondja az egyik leguszítóbb felszólalást.

munkásság nehéz sorsáról írnak, ezzel szemben igaz az, amit a pártstatisztikák állítanak?

Vagy talán azonos volt önmagával Illés Béla, aki mindent pontosan úgy tudott minden hazugságról, bűnről, gazságról, ahogy a szégyenfára szögezett írók tudtak, vagy talán még mindent jobban és pontosabban – s most ideállt mégis a percenként felugráló, a pártot ütemesen éljenző, misztikus görcsben fetrengő tömeg elé – és bebizonyította, hogy az írók hazudnak?

Vagy talán azonos volt önmagával Kovács István, a budapesti pártbizottság gyáva és jellemtelen párttitkára, aki éveken keresztül halálos rettegésben élt, mert attól tartott, hogy Rákosi őt is, mint édes testvérét, számos barátját és elvtársát, börtönbe küldi vagy megöli, s most mégis a nagygyűlés vezérszónokaként ő kiáltotta a padsorokban meghúzódó, a sorsuk ismeretlenségétől megrettenő írók felé, hogy a budapesti munkásosztály ökle le fog csapni rájuk![135]

Az írók ott ültek közöttük, sápadtan és egyre izgatottabban, egyre nyugtalanabbul és – egyre bizonytalanabbul. Sohasem jártak Amerikában, csak hírből ismerték a lincselést, de mindinkább meggyőződésükké vált, hogy valami ilyesféle rituális, hisztérikus, misztikus, vadállati szertartás lehet. Itt nem voltak ugyan fehér csuklyás Ku-Klux-Klan varázslók, nem égtek szurokba mártott keresztek, de volt valami, ami több volt, félelmetesebb és irgalmatlanabb volt annál is: hogy mindazt a vád- és szennyözönt, amit a nagygyűlés szónoka és

[135] A gyűlés egyébként csak úgy tárgyalt, mintha azon a „budapesti munkásosztály" (ez az etimológiai képtelenség) személy szerint vett volna részt, mintha a munkások maguk lőttek volna el, hogy számon kérjék az íróktól, anarchista nihilista, cinikus, kispolgári álforradalmiságukat, pártellenes frakciózásukat." A közlekedést rendőrkordon zárta el a székház körül. Néhány perccel a gyűlés megkezdése előtt megérkezett a „munkásosztály": többszáz luxusautón. A résztvevő kb. 2000 pártfunkcionáriust – mert dolgozó munkás alig-alig volt a gyűlésen – kb. 500 luxusautó szállította: ott parkoltak az épület körül, megtöltve és elállva a környező utcák egész sorát. Villamoson, autóbuszon vagy gyalog csakis a meghívott írók érkeztek: harmincan-negyvenen.

hozzászólói az írókra szórtak – a nép, a nemzet, az egyetemes emberiség igazságának, a szocializmusnak, a forradalomnak nevében tették.

A debreceni Arany Bika nótázó, iszogató, parolázó tábornokai, párttitkárai, magasrangú állami hivatalnokai most munkába álltak.[136] S mintha vészjósló kitöréseikkel is bizonyítani akarnák az elnökség közepén üldögélő „gazdának”, hogy megérdemlik fizetéseiket, mert hűségesek hozzá, tűzön-vízen keresztül, percről percre és óráról órára jobban „belejöttek” a munkába. Ez volt a kopasz diktátor (akit az írók ebben az időben, éppen kopaszsága miatt már csak „Borzas” néven emlegettek) mindenre és mindennek az ellenkezőjére kész hadserege. Nem csoda, ha Borzas úgy bánt velük, mint egy jól kézhez álló szerszámmal, mint egy jól idomított állatsereglettel: szemének egyetlen rebbenése elegendő volt ahhoz, hogy az extázisig fokozza az őrjöngést.

A párt, ha csődbe is kergette, a szakadék szélére vitte is az országot, ha egyre jobban írtózon és rettegett is az irodalom burkoltabb vagy nyíltabb szimbolikájától – egyhez azért még mindig jól értett: a rendezéshez és a szimbolikához.

Aligha valószínű, hogy a funkcionárius tömeg és a közöttük meghúzódó néhány író ne értette volna meg azt, amit Borzas a maga nem túlságosan kifinomult nyelvén szótlanul is mondani akart nekik azzal, hogy ezt a vészterhes lincsgyűlést ugyanabban a teremben rendezte meg, amelyben éppen öt

---

[136] A formaságokhoz, mint mindig, most is ragaszkodni kellett: a gondosan összeválogatott elnökség – a párt egységét és teljességét reprezentálta. Közepén ott ült Rákosi, s tőle jobbra-balra a szokott figurák: a sztahanovista Kossuth-díjas kovácsok, szövőnők, gondos százalékarányban vegyítve pártfunkcionáriusokkal, „értelmiségiekkel”, akik ily módon is jelezték, hogy elítélik az írók magatartását. Persze az ilyen meghívás elől nem nagyon lehetett kitérni: a meghívottak, bármi is volt a véleményük, jobbnak látták, ha elfogadják. Ezzel a díszcsoporttal senki sem törődött. Annál jobban fájt az íróknak, hogy az elnökség első sorában ott ült Lukács György is. Neki aztán igazán nem kellett volna eljönnie, gondolták, s csak akkor könnyebbültek meg kissé, amikor a szünetben Lukács eltűnt, s többet nem is jött vissza.

esztendővel ezelőtt ártatlanul halálra ítélték Rajk Lászlót és társait.

Az emelvényen akkor ott ültek a vérbírák, élükön Jankó Péter tanácselnökkel,[137] pontosan azon a helyen, ahol most Rákosi ült. S ott a szónoki emelvényen, ahol annak idején Alapi Gyula, a „népügyész” mondotta el az ártatlanok ellen dörgedelmes vádbeszédét (amelyről azóta köztudomásúvá vált, hogy Révai József írta), most lendületes hangsúllyal olvasta fel Kovács István az írók elleni vádbeszédét (amelyről köztudomású volt, hogy Horváth Márton írta). [138]

Ellentétben a Rajk-per „törvényes” és „rendezett” lefolyásával, az ítéletet – amely szerencsére durvaságában is lényegesen enyhébb volt – most már a vádbeszéd elhangzása előtt kiosztották: mindenki kapott egy példányt, abban a pillanatban, amikor belépett a terem ajtaján.

Ezt az ítéletet most úgy nevezték, hogy – Párthatározat.

Hivatalosan: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata: Az irodalmi életben mutatkozó jobboldali jelenségekről.

---

[137] Az egyetlen ember, aki levonta tettének következményeit: 1956 nyarán, Rajk teljes rehabilitálása után öngyilkos lett.

[138] Hasonló módon szervezték és íratták meg a legtöbb „munkás” felszólaló hozzászólását. Az egyik legjellegzetesebb – és legnagyobb sikert arató – ilyen felszólalást egy Balog Lajos nevezetű pártfunkcionárius dadogta el, aki akkoriban a Váci úti Hajógyár (helyesebben Georghiu-Dej Hajógyár) párttitkára volt. Balog, ez a valamikori hajógyári munkás, egyike volt azoknak a meglehetősen ostoba, színvonaltalan gyenge képességé pártalkalmazottaknak, akik – mindennek tetejébe – réges-régen elfelejtették származásukat. Körülbelül egy hónappal a gyűlés után néhány író járt kint a Hajógyárban, közöttük olyanok is, akiket Balog élesen megbélyegzett. Ekkor kiderült, hogy a szerencsétlen fickónak a leghalványabb sejtelme sem volt arról a memorandumról, amit a gyűlésen vészjósló szavakkal elítélt, soha életében egyetlen sort sem olvasott azoktól az íróktól, akikről beszélt, s végül az is, hogy felszólalását a *Szabad Nép* egyik munkatársa írta helyette. Amikor megkérdezték tőle, hogy miért ítélte el azt, amit nem ismert – csak megvonta a vállát:

– Hát, ha a párt mondta, akkor biztosan igaz.

A négyoldalas, finom papíroson, elegáns betűkkel nyomtatott szöveg jobb felső oldalán titokzatos számok H/95/1955 és „Szigorúan bizalmas” felirat jelezte a dolog rendkívüliségét.

Az ügybuzgó osztogatók, titkárok, gépírónők halkan figyelmeztették a munkásosztály nagy számban gyülekező képviselőit, hogy a határozat titkos, ennek következtében, amikor elhagyják a termet, senki sem viheti magával a szöveget, mindenkinek le kell adnia a kapuban.

Nem volt kétség: az írók kezükben tartották a párt válaszát az elnökségről való lemondásukra, a memorandumra s a háromnapos, viharos taggyűlésre. S a válasz nem is volt akármilyen: Rákosi legjobb idejére emlékeztető hamisításokkal és rendkívüli keménységgel vágott vissza, félreérthetetlenül jelezve, hogy ő és klikkje ebben a dologban több tréfát nem ismer, hogy el van szánva arra, hogy ha kell, a legkíméletlenebb eszközökkel is véget vet az írók lázadásának.

Már a határozat intonálása is vészjósló volt:

„Egyes írók – köztük párttagok is – megfeledkeztek népünk írói szolgálatáról, arról, hogy csak pártunk célkitűzéseit támogatva segíthetik népünk boldogulását, alkothatnak maradandó műveket. Elvesztették a szocializmus perspektíváját, megingott a munkásosztályba vetett bizalmunk, pesszimizmus, csüggedés vett erőt rajtuk, ami kifejezésre jutott műveikben... Ez a fajta irodalom, melynek különösen az *Irodalmi Újság*, de más kiadványok is nyilvánosságot adtak – nem a népet szolgálja, hanem a nép ellen fordul, és zászlóvá válik a reakció kezében. Ez közvetlen következménye annak, hogy akadtak írók (Déry Tibor, Zelk Zoltán, Aczél Tamás és mások), akik elutasították, vagy csak színleg tették magukévá a központi vezetőség márciusi határozatát.”[139]

S akik még ezek után sem értették volna meg, hogy miről is van szó, azok a szöveg gyorsan váltó

[139] A Nagy Imrét és a „jobboldali elhajlást” megbélyegző 1955 márciusi határozatról van szó.

fordulataiból csakhamar kideríthették: az írók megengedhetetlen támadást indítottak a párt és – ami a funkcionáriusok szerint ezzel egyet jelent – a magyar nép ellen.

„A párt- és népellenes nézetek a dolgok logikája szerint elérnek egy olyan fokot, amikor széttépik az irodalom álruháját, melyben eleinte jelentkeznek és nyíltan igazi arcukat mutatják. Ez történt az írószövetség alapszervezetének november 10-i taggyűlésén, melyet egyes írók a párt és a népi demokrácia elleni támadásra használtak fel. A munkásosztály és a dolgozó parasztság helyzetéről és életszínvonaláról terjesztett burzsoá rágalmakat szajkózták. A bírálat ürügyén ellenséges hangot ütöttek meg vezető párt- és állami szervekkel és funkcionáriusokkal szemben. Tagadták a pártirányítás szükségét és jogosultságát az irodalomban. Erkölcsi nyomással és fenyegetésekkel terrorizálni próbálták azokat a kommunista írókat, akik visszautasították a pártellenes támadásokat."

„Mindezt még súlyosabbá tette az akció szervezett jellege. Az írószövetség elnökségének egyes tagjai, akiket a párt delegált erre a posztra a pártfegyelem elemi követelményeinek megsértésével, tüntető módon lemondtak elnökségi tagságukról. Déry, Zelk és társai memorandumot készítettek és tiltakozást szerveztek a központi vezetőség olyan politikai és kulturális intézkedései ellen, melyeket a márciusi határozat végrehajtása során tett. Ez a memorandum támadás a párt és az állami vezetés ellen...

Ez a memorandum valójában pártellenes platform, amelyet kizárólag azért címeztek a központi vezetőséghez, hogy a taggyűlésen és egyebütt demonstrálhassanak vele a párt ellen... Az írók és művészek javarésze elítélte ezt a kísérletet és az aláírók többsége, amint világossá vált a memorandum igazi jellege, visszavonta aláírását."[140]

---

[140] Az aláírások visszavonása, vagy pontosabban visszavonatása: tulajdonképpen három hét óta ez volt a legfőbb, legfontosabb munkája az egész mozgósított pártapparátusnak, beleértve a legfelsőbb vezetést, Rákosit, Gerőt, Nógrádit, Horváth Mártont is. Miután a memorandumot megkapták, első

„A nyíltan pártellenes nézetek természetesen nem kelthettek visszhangot a túlnyomó többségükben a párthoz hű, a párt politikáját helyeslő kommunista és pártonkívüli írók és művészek körében. Ezért egyesek (Háy Gyula, Méray Tibor és mások) az »irodalom szabadságának« jelszavával igyekeztek hangulatot teremteni a párt és az állami irányítás ellen.”

Az írók, amint beléptek az ajtón, olvasni kezdték a kezükbe nyomott határozat szövegét – és beleizzadtak. Még megfordult a fejükben, hogy felszólalnak. Az igazság az, hogy noha fel voltak készülve a párt ellentámadására – ilyen hangra és ilyen arányokra nem gondoltak. Az előre megfogalmazott felszólalások szövege egyszerre elvesztette jelentőségét: ha itt beszélnek, rögtönözniök kell. Afelől nem volt kétségük, mit kell mondaniuk, hogyan kell darabokra szedni a határozatot, volt érvük és mondanivalójuk éppen

---

ijedtségükben és meglepődöttségükben – az aláírók száma és súlya rendkívül jelentős volt – nyilván úgy ítélték meg a helyzetet, hogyha már meg nem történtté tenni amúgy sem lehet az ügyet, azzal vehetik élét leginkább, ha az aláírókkal visszavonatják aláírásukat. Megkezdődött a rábeszélések, kérlelgetések, fenyegetőzések korszaka. Minden eszközt igénybe vettek, hogy a fontosabb nevek mielőbb lekerüljenek a listáról. Kb. egy hét után ennek a koncentrált hadjáratnak volt is már bizonyos eredménye. Gerő Ernő és Kovács István személyes intervenciója után, meglehetősen nehezen, de mégiscsak visszavonta aláírását Major Tamás, a Nemzeti Színház igazgatója, s vele együtt az aláíró színészek is. Ezenközben folytak a pártközpontba való behívogatások, a telefonálgatásuk. December 6-án, amikor a gyűlést megtartották a filmesek, a zenészek, újságírók, színészek többsége – a nyomásnak engedve – valóban visszavonta az aláírását. Mindössze az írók maradtak, akiknek egy jelentős része a határozat után szervezetten visszavonult: a memorandum valamennyi állítását fenntartották, de aláírásukat a párthatározat nyomására visszavonták. Végezetül mindössze négy író, három újságíró s egy zeneszerző maradt, akik a kétségbeejtő nyomás ellenére sem voltak hajlandók visszavonni aláírásukat (Déry Tibor, Zelk Zoltán, Benjámin László, Aczél Tamás, Haraszti Sándor, Vásárhelyi Miklós, Losonczy Géza és Szervánszky Endre). A helyzet azonban az volt, hogy a kérdés – visszavonják nem vonják vissza – teljesen érdektelenné vált azután, hogy aláírták.

elég, azonban ahogy múlt az idő, és sorban elhangzottak a funkcionáriusi felszólalások, úgy tettek le arról a szándékukról, hogy szót kérjenek az üvöltő dervisek eme gyülekezetében. Semmi értelme nem lett volna a beszédnek, hiszen az első szó után beléjük fojtották volna a szót – s talán nem is képletesen. Ahogy ültek az önmaga erejétől és a párt nagyságától megszédült csorda közepén, amelyet nyilvánvaló tudatossággal Rákosiék azzal tüzeltek ellenük, hogy az írók – tulajdonképpen – az ő vesztükre törnek, az ő kenyerüket akarják elvonni, az ő pozíciójukat megszűntetni – egyre jobban elment a kedvük a vitától és érveléstől, s szinte ezzel párhuzamosan valamiféle különös szánalom ébredt bennük – vérbíráik – a funkcionáriusok iránt.

Ennek a szánalomnak és sajnálkozásnak, amelybe ugyanakkor megvetés is vegyült, valójában az öröm volt az alapja; az a szinte földöntúli jó érzés, hogy most már nem ők ülnek vakon és süketen a habzó tömegben, hanem ők azok – akiket ezek üldöznek. Mert – meg kell vallaniok maguknak – hogy bárha féltek, bárha nehezen lélegzettek (s nemcsak azért, mert a terem fülledt volt, meleg, szinte kibírhatatlanul zsúfolt) – most már büszkék voltak arra, hogy hajdani elvbarátaik és vállon veregető olvasóik kivetették őket maguk közül, s ez csak azért lehetséges, mert sikerült kivetniök önmagukat – önmagukból. Tulajdonképpen büszkék voltak erre a határozatra, s a szánalom, mely szívükben ébredt, azoknak az emberroncsoknak szólt, akik gyűlöletüket érezték legemberibb megnyilvánulásuknak, s az emberszeretet marxi-lenini ideológiájával agyukban hajlandók lettek volna foggal-körömmel rájuk rohanni, ha ezt akkor megengedik nekik. Hiszen ezeknek az embereknek valaha, réges-régen még voltak vágyaik, álmaik, forradalmi gondolataik, volt bátorságuk, hogy szembenézzenek a valósággal – a legnagyobb bátorság a világon, de amikor szerződésüket megkötötték ezzel a kopasz Mefisztóval, azt kellett odaadniok az autókért, villákért, különboltokért és nyaralókért, ami legértékesebb volt bennük – lázongó szellemüket, emberi érzékenységüket.

Persze ők ebből éltek, ezért fizették őket, de cserébe nekik is fizetniök kellett. Az írók számára az ideológiai ballaszt elvesztése azt jelentette, hogy végre fel tudnak emelkedni a magasba, a funkcionáriusok siserahada számára azt jelentette volna, hogy végképp, örökre lesüllyednek a mélybe.

Minden félelmetessége ellenére – már-már a szánalmasságon is túl – egyenesen nevetséges volt az a tragikomédia, ami ebben a teremben lejátszódott, zökkenőmentesen és jól olajozottan.

„Az író elvtársak azt hiszik – dörögte Kovács István, a gyűlés fő szónoka –, hogy ők értenek a legjobban az irodalomhoz. Kétségtelen, hogy ez az ő szakmájuk, ehhez ők értenek. De van valaki, aki jobban ért a szénbányászathoz, mint a bányászok, jobban ért az esztergályozáshoz, mint az esztergályosok és jobban ért az irodalomhoz, mint az írók. És ez a valaki, a párt!”

Kétezer pártfunkcionárius „egy emberként” emelkedett fel, és perceken át zúgott a teremben ütemesen, tébolyultan:

– Éljen a párt! Éljen a párt!

Az írók fura képzeletében óhatatlanul megjelent a rádió vasárnapi gyermekműsorának, a Csinn-Bumm cirkusznak országszerte közismert bohóca, a buta, mindent elrontó, mindenbe belekotnyeleskedő Bukfenc – akinek mondása szállóige volt akkoriban: „Bukfenc mindent tud.” Hát ez a Bukfenc itt előttünk is tudott mindent, sőt – mint ez látható volt – mindenkinél jobban tudott mindent. A silány komédia – Bukfenc-Borzas olcsó commedia dell'arteja – néhány másodperc múlva ismét tragédiába csapott át. Háy Gyula, az író, akit a határozat név szerint is megbélyegzett, úgy látszik, megelégelte a válogatás nélküli szitkok özönét, szót kért, felment az emelvényre, és halottsápadtam, remegő hangon mégiscsak beszélni kezdett.

Nem jutott sokáig.

„Harminc éve vagyok párttag” – kezdte halkan, de Borzasnak nem állt szándékában, hogy

végighallgassa: felrántotta szemöldökét és a tömegre kacsintott. Megértették. Kiáltások kezdtek röpködni:

– Éppen ez a baj!

– Ne a múltról beszéljen, hanem a jelenről!

– Egyetért, vagy nem ért egyet! Erről beszéljen!

Háy néhány halk mondat után belátta, hogy kísérlete elhibázott, hiábavaló: abbahagyta felszólalását, és a tömeg gúnyos megjegyzéseinek záporában lement az emelvényről.

A gyűlés tíz óra után ért véget, miután a jelenlévők – anélkül, hogy a megbélyegzett memorandumból egyetlen mondatot ismertek volna! – egyhangúan megszavazták azt, ami már úgyis meg volt szavazva, elfogadták, ami már régen el volt fogadva.

Ezen az éjszakán az írók, legfőként azok, akik név szerint szerepeltek a szövegben, nem sokat aludtak. Várták a letartóztatást.

„A párt megfelelő szervei – mondotta a határozat – vizsgálják meg azoknak az íróknak az ügyét, akik szembehelyezkedtek a központi vezetőség márciusi határozatával és ellenzéki csoportosulást próbáltak szervezni a párton belül."

Ez nyílt, őszinte, kertelés nélküli fenyegetés volt. S miután nem lehetett pontosan tudni, hogy a „párt megfelelő szervei" homályosan-dodonai fogalmazása mit takar, hiszen a párt szerve volt a központi ellenőrző bizottság csakúgy, mint az Államvédelmi Hatóság, a Budapesti Járásbíróság csakúgy, mint a Patyolat elnevezésű ruhatisztító vállalat – ebben az országban minden a párt szerve volt –, az elkövetkező éjszakák továbbra is bizonytalanokká váltak a megbélyegzett, ellenségekké nyilvánított írók számára.

Napokon át csend volt, döbbenetesen mély, érthetetlen csend.

Tíz nappal ezután megszólaltak a telefonok.

A központi ellenőrző bizottságnak – a párt fegyelmi szervének – munkatársai „elvtársi beszélgetésekre” hívták magukhoz az írókat.

A beszélgetés lényege az volt, hogy rávegyék őket az önkritikára, arra, hogy ismerjék el hibáikat, és fogadják el a központi vezetőség határozatát.

Egyetlen író sem akadt, aki erre hajlandó lett volna.

Akkor közölték velük, hogy ügyüket a pártbíróság, a központi ellenőrző bizottság még karácsony előtt tárgyalni fogja.

December 21 és 24 között megtörténtek ezek a tárgyalások.

A központi ellenőrző bizottság 15 tagja, hithű pártfunkcionáriusok, az elnök, Kiss Károly vezetésével maga elé szólította az írókat. Kiss Károly ismertette a vádpontokat. Az írók beszélni kezdtek. Nyugodtan és szenvedélymentesen, mert már egyáltalán nem érdekelte őket, hogy bent maradnak-e a pártban vagy kizárják őket. Titokban kicsit reménykedtek abban, hogy az utóbbi lesz a sorsuk.

Nem volt sok kedvük továbbra is ebben a pártban egy levegőt szívni azokkal a Rákosikkal és Farkas Mihályokkal, akik tönkretették ugyan az országot, ártatlan embereket öltek meg – de akiket nem idéztek még a pártbíróság elé sem.

Nem titkolták a véleményüket.

Nyíltan rámutattak a központi ellenőrző bizottság egyik jelenlévő tagjára, Alapi Gyulára, a Rajk-per ügyészére, és kijelentették: amíg ez az ember mint az ő vádlójuk léphet fel, addig semmi kedvük sincs vitatkozni.

A KEB tagjai lehajtott fejjel, csaknem szótlanul hallgatták a felszólalók egyértelmű ítélkezését.

Aztán Kiss Károly kiküldte az írókat a teremből.

A KEB tárgyalni akart.

A folyosón várakozó írók jól mulattak a színjátékon.

Ők már tudták, hogy az ítéletet – mint ez szokás volt – Kiss Károly jó előre kézhez kapta: az ítéletet a politikai bizottság hozta. Ezek itt csak a hóhérok.

De a formaságokra kínosan ügyelni kellett, mindegy, hogy mi a lényeg, a fontos a látszat.

Körülbelül háromnegyedórás várakozás után a „bíróság” kihirdette az ítéletet:

Déry Tibor, Benjámin László, Zelk Zoltán és Aczél Tamás: szigorú megrovás, utolsó figyelmeztetés (a legszigorúbb pártbüntetés kizárás előtt).

Erdei Sándor, Kuczka Péter, Méray Tibor, Háy Gyula, Kónya Lajos: szigorú megrovás.

Karinthy Ferenc, Vészi Endre: megrovás.

Haraszti Sándor és Vásárhelyi Miklós újságírókat a pártból kizárták.

Losonczy Géza és Szervánszky Endre: szigorú megrovás, utolsó figyelmeztetés.[141]

A pártbüntetéssel azonban nem elégedtek meg Rákosiék. Titkos utasítások mentek a könyvkiadókhoz, a szerkesztőségekbe, a rádióhoz, a filmgyárhoz: minden közlést, minden jövedelmet, minden jogdíjat leállítottak. Hónapokon át egyetlen sorát sem közölték ezeknek az íróknak, készülő filmjeiket letiltották, a rádióban már magnetofonra vett műsoraikat magyarázat nélkül elhalasztották,

[141] A KEB tárgyalás egész hangnemére jellemző volt az a kis epizód, amikor Szervánszky ügyének tárgyalásakor Kiss Károly azt firtatta, ki íratta alá vele a memorandumot. Szervánszky vállat vont: nem emlékszik. De Kiss Károly nem hagyta a dolgot annyiban:
– Szervánszky elvtárs – mondogatta –, ez egy nagyon fontos dolog. Emlékezned kell.
– Igen – mondta ekkor a kiváló zeneszerző –, már emlékszem.

– Nos? – villant fel Kiss Károly szeme. – Ki volt?
Szervánszky dühtől elfulladó hangon kiabálta:
– Csak nem képzelik, hogy én denunciálok? Hogy maguknak ezt megmondom! Én magyar katonatiszt fia vagyok!
Magyar katonatiszt fia volt: de az illegális kommunista párt egyik régi tagja.
A KEB bírái lehajtották a fejüket.

szerződéseikből járó honoráriumaikat egyszerűen nem fizették ki. A taktika világos volt: kiéheztetéssel akarták rávenni őket a nyilvános meakulpázásra.

Úgy látszott, hogy az ügy, mely hónapok óta izgalomban tartotta, harcra ösztökélte a kommunista írókat, elveszett. Abból, hogy Rákosi ilyen élesen fel mert lépni, arra lehetett következtetni: ismét teljesen a nyeregben van, Moszkva bizalmát bírja, s nem az írók, hanem mégiscsak ő tudja igazán, mi készül a Kremlben. A harc folytatása – legalábbis a pillanatnyi körülmények között – lehetetlennek tűnt. Igaz, senki sem akadt, aki beadta volna a derekát, és nyilvánosan, vagy akárcsak négy fal között is önkritikát gyakorolt volna, de csend lett. Az íróknak sem kedvük, sem merszük nem volt újabb támadásra: hallgattak, s ezzel a hallgatással csak azt tudták jelezni, hogy nem értenek egyet semmivel, de a megszólaláshoz egyelőre nincs erejük.

Mégis, a teljes helyzetképhez hozzátartozik, hogy a rendkívüli szorongatottság ellenére is voltak olyan új motívumok, amelyek némi vigasszal töltötték el az elkeseredetteket. Rákosiék az eredetileg „Szigorúan bizalmas” és csupán belső párthasználatra szánt határozatot az *Irodalmi Újság*ban leközöltették. Hamarosan kiderült, hogy ezzel súlyos hibát követtek el. Győzelmi mámorukban nyilvánosan meg akarták szégyeníteni az írókat, de ennek pontosan az ellenkezője történt. Az ország végre-valahára tudomást szerzett az írók harcáról. Mindaz, amiről eddig csak suttogtak – hiszen az irodalmi harcok jelentős része négy fal között, a rendszer természetéből fakadóan taggyűléseken, írószövetségi értekezleteken zajlott – most egyszerre kezdett országos visszhangot verni. A nép széles rétegei először figyeltek fel arra, hogy a kommunista írók, azok, akikről eddig csak azt tudták, hogy a rendszer dédelgetett kedvencei és kitüntetettjei, a „hivatalos írók” – szembefordultak egykori gazdáikkal. Nem kellett nagyon jártasnak lenni a sorok közötti olvasásban sem: a határozat szövege – a többi között a munkások és parasztok életszínvonaláról szóló mondat – minden zavarossága

ellenére arról is árulkodott: mit is akarnak tulajdonképpen az írók.

De nem kevésbé fontos mozzanat volt az, hogy a nyilvánosságra hozatal révén nemcsak az ország szerzett tudomást az írók lázadásáról, hanem a világ is. A nyugati sajtóban hosszú cikkek jelentek meg a Rákosi ellen fellázadt írókról; legtöbbnyire a határozat állításait ismertették és boncolgatták; a sovány tényanyag következtében ezekben a cikkekben persze sok volt a találgatás és a feltevés, de így is: az ügynek immár nyoma volta *Times*-tól a *Neue Zürcher Zeitung*-ig minden tekintélyes nyugati újságban.

Rákosiék először megütköztek a külföldi visszhangon; aligha számítottak arra, hogy a világ ilyen mértékben felfigyel erre a „kis írói csetepatéra”. Aztán megpróbálták a maguk javára fordítani ezt az újabb fejleményt: most már a legfenyegetőbb hangsúllyal megvádolták az írókat, mondván, íme, az „imperialisták” felhasználják a magatartásukat, itt az újabb bizonyíték arra, hogy akarva-akaratlanul is a reakció malmára hajtják a vizet, ideje lesz már egy-kettőre önkritikát gyakorolniok.[142]

---

[142] Két héttel a pártbüntetésem kihirdetése után, 1956 januárjának első napjaiban hirtelen és rendkívül sürgősen magához hivatott Horváth Márton, a *Szabad Nép* főszerkesztője. Rövid és udvarias bevezető után rátért a tárgyra: rámutatott egy köteg újságra, ami előtte feküdt az asztalon:
– Ezek a nyugati lapok – mondotta – óriási zajt csapnak a mi irodalmi vitáinkból. „Lázadás Rákosi ellen”, „Pártírók a párt ellen” és ehhez hasonlók... De hiszen biztosan te is tudsz róla...
– Valamit hallottam a dologról – feleltem –, de csak valamit...

Mióta a *Szabad Nép*től eltávolítottatok, nem jutok hozzá a nyugati sajtóhoz.
– Itt vannak, összeszedtem, most elolvashatod őket... Megmondom, miről van szó... Egy cikket kellene írnod a *Szabad Nép*ben, amelyben visszautasítanád a nyugati beavatkozásokat... elvégre is ez az irodalmi vita a mi belső ügyünk, az imperialistáknak semmi közük nincs hozzá...
– Ez teljesen így van – feleltem –, az imperialistáknak semmi közük sincs sem a vitáinkhoz, sem személy szerint hozzánk, akiket a vitában megvádoltak... Mindenesetre nagy kár volt

Az írók nem tudták, minek örüljenek és min szomorkodjanak: az a jobb, ha a nyugati sajtó megdicséri őket, avagy ha hallgat róluk. Az utóbbi esetben – ha a világ nem figyel rájuk – könnyebb elbánni velük; az előbbi esetben – ha a világ figyel rájuk – még fontosabb elbánni velük. Úgy látszott, nekik már minden csak rossz: még ami jó, az is.

Ezenközben jónéhány nyugati újság- és rádiókommentátor azt írta, hogy az írók lázongása

---

ezt a belső ügyet a világ elé kiteregetni...

– A pártnak joga van, hogy nyilvánosságra hozza a határozatait...

– Viszont a világon minden újságnak joga van, hogy idézzen abból, amit a párt nyilvánosságra hozott...

– Most nem erről van szó – folytatta kissé idegesebben. – Arról van szó, hogy írjál egy cikket, amiben visszautasítod, hogy titeket itt a párt elleni lázadással vádolnak.

– Bocsáss meg – mondtam –, ismétlem, én nem olvastam, mivel vádolnak a nyugati lapok... A párthatározatot viszont olvastam, és az engem és még négy írót név szerint is párt- és népellenességgel vádol...

Ahhoz, hogy én a nyugati lapok vádjait visszautasítsam, előbb a párthatározat vádjait kell visszautasítanom... Elvégre a nyugati sajtó feltételezhetően ebből merít...

– Hogyan? – vonta fel a szemöldökét Horváth, majdnem hitetlenkedve – te egyszerre akarsz vitatkozni az imperialistákkal és a központi vezetőséggel?!

– Nézd – feleltem –, persze sokkal jobb volna, ha nem én utasítanám vissza, hanem maga a *Szabad Nép*, egy szerkesztőségi cikkben azt, hogy mi a nép és a párt ellenségei vagyunk...

– Ennek semmi értelme... A cikket olyasvalakinek kell megírni, akit a határozat név szerint megemlít... Neked kellene megírnod... Egy olyan jó, imperialistaellenes, „koreai” Méray-cikkre volna szükség...

– Kérlek, én a központi ellenőrző bizottság előtt megmondtam, hogy nem értek egyet a párthatározattal... Nekem ez a legfontosabb mondanivalóm és nem az, hogy a nyugati sajtó mit ír...

Nem tudtunk megegyezni. Abban maradtunk, hogy délután visszajövök. Addig én „gondolkozom” a dolgon, ő pedig beszél az „elvtársakkal” – azaz Rákosival –, milyen mértékben lehetséges egy esetleges cikken belül a párthatározattal is vitatkoznom.

Búcsúzóul még oda akarta adni a nyugati lapokat.

– Biztos vagyok – mondotta –, hogy ha ezeket elolvasod, úgy feldühödsz, hogy azonnal megírod a cikket...

Nem fogadtam el a gyűjteményt, pedig hát érdekelt volna. De tudtam, hogy ha magammal viszem, még nehezebb lesz a cikket visszautasítanom. Rosszul éreztem magam. Ez volt

érdekes ugyan, de azért óvakodni kell attól, hogy túlságosan komolyan vegyék. Minden valószínűség szerint „felülről engedélyezett”, sőt „felülről buzdított” fellépésről van szó.

---

talán számomra a legpokolibb helyzet az egész irodalmi harc során. Csapda volt, Rákosi „legjobb idejére” emlékeztető csapda. Ha megírom a cikket, ez súlyos csapás az egész írói mozgalomra, rengeteget elvesz a hiteléből – és a cikkíró hiteléből is – odahaza és külföldön egyaránt. Ha viszont nem írom meg, ezt pompásan felhasználhatják ellenem is, és az egész írói mozgalom ellen: íme, fogják mondani ezek az emberek már odáig züllöttek, hogy még az „imperialistáktól” sem hajlandók elhatárolni magukat. Ennél nagyobb vád aligha van egy népi demokráciában.

Délutánig mégis úgy döntöttem: visszautasítom a cikkírást. Lesz, ami lesz, gondoltam, én nem írok többé „koreai” cikket.

A délutáni találkozó rövid volt.

– Nos – kérdezte Horváth –, rendben van?

– Mit mondtak az elvtársak? – kérdeztem vissza. – Megírhatom a véleményemet a határozatról?

– Azt megírhatod – felelte –, hogy „vannak köztünk viták, de ezek a mi belső vitáink”… Ennél nem írhatsz többet.

– Sajnálom – mondtam –, akkor nem vállalhatom a cikket…

Horváth még mindig nehezen akart hinni fülének. Az asztalra mutatott:

– Itt az anyag... (az asztalon most még vastagabb volt az újságköteg.) Gondold jól meg...

– Már meggondoltam...

– Kérlek – mondta és a hangja most már jéghideg volt. – Természetesen informálnom kell a dologról az elvtársakat...

– Igen, természetesen... Informáld őket...

– Az elvtársak nagyon-nagyon fognak csodálkozni…

Elindultam kifelé a szobából. Nem mondhatom, hogy túlságosan jól éreztem magam. Elképzeltem Rákosit, amint Horváth éppen informálja, hogy nem vagyok hajlandó megírni a cikket. S hogy még sok kétség se maradjon bennem a jövendőt illetően, Horváth utánam szólt, de úgy, hogy a szavai vágtak, mint a borotva:

– Te nem tudod, mit csinálsz... És, úgy látszik, nem tudod, hogy fogod végezni...

Valóban nem tudtam. De azt, hogy ő mire céloz, nem volt nehéz kitalálnom.

Huszonnégy óra sem telt bele: minden írásomat,

ÖTÖDIK KÖNYV -
AMÍG A SZOBOR LEDŐL

rádióelőadásomat, filmforgatókönyvemet letiltották. S hogy a dolog nem folytatódott, s nem. ott végeztem mindeddig, amiről Horváth beszélt, az nem rajta és még kevésbé Rákosi Mátyáson múlott... (M. T.)

Hruscsov segít

1956. február 13-án hajnalban, teljesen váratlanul letartóztattak egy fiatal, kócos hajú, gyors beszédű újságírót, Erdős Pétert, akinek vonzódása az irodalmi ellenzékhez s barátsága annak néhány tagjával meglehetősen közismert volt. Erdős nem most került először Rákosi börtönébe: 1951-ben egyszer már lefogták s három esztendőt töltött magánzárkában. Mivel a második világháborút Svájcban vészelte át, az volt akkor ellene a „vád”, hogy kapcsolatokat tartott a Rajk-per során halálra ítélt és kivégzett Szőnyi Tiborral, egy ugyancsak Svájcba menekült volt kommunista funkcionáriussal, akit viszont – a vádirat szerint – emigrációjának idején maga Allan Dulles „szervezett be” az amerikai kémszolgálatba.

Erdőst a rehabilitálások idején, 1953-ban szabadon bocsájtották.

Azóta ismét mint újságíró dolgozott; ez a fiatal, kissé hajlott hátú, szenvedélyes fiatalember leginkább nyílt, nyers és gyakran meggondolatlan szókimondásáról volt ismert: kávéházakban, eszpresszókban, szerkesztőségekben válogatás nélkül és teljes odaadással szidta-átkozta Borzast és társait, noha köztudomású volt, hogy minden egyes szó visszakerül az íróasztala mögött háborgó, kését és fogát fenő vezérhez.

Egyébként – az Illetékes Szerv cinizmusára jellemzően – most ugyanaz az ávós tiszt jött megint Erdősért, aki négy esztendővel ezelőtt: ő már ismerte a delikvenst, nyilván nem kellett neki sokat magyarázni. A különbség csak az volt, hogy négy évvel ezelőtt nagyszájú volt és goromba, most – miután azóta egyszer már bocsánatot kért a fiatal újságírótól, s elismerte ártatlanságát – sima volt, halk és udvarias.

Biztosította Erdőst, hogy nem történik bántódása.

Ugyanerről biztosította a feleségét is.

Azután házkutatást tartott.

Legfőként a jugoszláv anyagok érdekelték.

Magához vett néhány jugoszláv brosúrát, Kardeljnek ismert beszédét a szocializmus új problémáiról, Dedijernek Magyarországon akkoriban közkézen forgó Tito-életrajzát.

Ezután autóba ültette régi ismerősét, és kedélyesen elhajtatott vele.

A hír futótűzként terjedt el a városban.[143]

A letartóztatás nyilvánvalóan azt jelezte, hogy Rákosiék a decemberi határozat, a „lincs-aktíva” és a pártbüntetések után – elszánták magukat a következő lépésre, s hogy mégiscsak elindítják az írók, újságírók csoportjának rendőri felszámolását is. Az első letartóztatott személyének kiválasztása arra vallott, hogy az első ütést a mozgalom perifériájára akarták mérni. Erdős kevésbé ismert volt, mint az írók nagy része, s nyilvános kijelentéseivel mintegy alkalmat adott arra, hogy vele kezdődjék a büntetőakció, de a vélemény egyértelműen az volt, hogy ez csak a kezdet, a többi – a fekete leves – majd csak ezután következik.

[143] Erdőst – szokás szerint – hajnalban tartóztatták le. Én másnap délelőtt értesültem a hírről egy íróbarátom feleségétől a lakásomon. Szétnéztem, mi van olyasmi nálam ami nem volna éppen kellemes egy esetleges házkutatás során. A Dedijer-könyv éppen nem volt otthon, mert azt akkor Kádár Jánosnak adtam kölcsön, aki már régen szerette volna elolvasni. Ezzel szemben nálam volt Nagy Imre később világhírűvé vált Memorandumának kéziratos példánya, amit néhány nappal előbb kaptam az „öregtől” olvasásra. Ezt a Memorandumot Nagy Imre a központi vezetőséghez írta s juttatta el, de több példányban legépeltette, és barátainak is megmutatta. Mivel úgy látszott, hogy még azon az éjszakán ránk kerül a letartóztatás sora, igyekeztem a terhelő anyagokat, köztük az öreg könyvét is, eltüntetni. Fellobbant a kályhában a tűz.
Később, amikor, talán egy hét múlva, átmentem az „öreg” lakására, elmondtam neki a kézirat sorsát. Alaposan leszidott:

– Azt meg kell védeni – mondta jogos dühvel = és nem elégetni.
Bevallom, szégyelltem magam. (A. T.)

A kérdés így nem is annyira így hangzott: miért fogták le Erdőst, hanem sokkal inkább így: ki lesz a következő?

A nap találgatásokkal és félelemmel telt el: mindenki felkészült az éjszakára.

De az éjszaka, bár lassan, mégis eseménytelenül múlt el. Másnap reggel, amikor kinyitották a *Szabad Nép* gondosan összehajtott példányát, álmosan és kissé összetörten, az első néhány sor elolvasása után az álom egyszeriben kiröppent a szemükből: nagy dőlt betűkkel ott állt előttük a magyarázat.

A lap szó szerint közölte a TASZSZ hivatalos moszkvai jelentését a XX. pártkongresszus megnyitásáról, ezt a száraz, meglehetősen szűkszavú, dísztelen néhány sort, amelynél azonban azok, akik az elmúlt esztendőket átélték – sohasem olvashattak meghökkentőbb és torzabb fogalmazványt. A pártlap első oldalán, dőlt betűkkel arcukba vágott a bevezető. „A XX. kongresszus résztvevői egyperces néma csenddel adóztak J. V. Sztálin és a munkásmozgalom nagy halottai emlékének”.

Sic transit gloria mundi?[144]

Ennyi maradt meg Sztálin dicsőségéből „az egész emberiség nagy vezéréből”, „a párt világító fáklyájából”, „a népek tanítómesteréből”, „a kommunizmus bölcs építőjéből”, akinek sírjánál még örök hűséget esküdtek „művének méltó folytatói”. Hát még annyit sem kapott meg, hogy legalább külön egy percre felálltak volna a tiszteletére?

Ennyi? Mindössze ennyi?

Hiszen hallottak ők már arról, hogy az utóbbi időben megindult és folyik a halott oroszlán holtában is tovább növekvő sörényének megnyirbálása a Szovjetunióban. Sztálinnal – érezhetően – valami baj volt, nem volt már megemlékezés december 21-én, a születésnapján, a *Pravda* hallgatott, holott azelőtt évtizedeken át hosszú oldalak méltatták az Egyetlen Embert, akinek minden tette az isteni kegyelem és

---

[144] Így múlik el a világ dicsősége? (*a dig.*)

bölcsesség, a mindenhatóság és az emberfeletti tudás megnyilvánulása volt, igen sok szó esett a „kollektív vezetésről” és az „egyszemélyi vezetés” helytelenségéről, a belgrádi Canossa-járás sem volt egyéb, mint Sztálin hallgatólagos farbarúgása, kissé cinkos hunyorítással. Mindez mélységesen „alá volt támasztva” ideológiai tézisekkel, alapigazságokkal, melyeket Lenin ugyan már régen kifejtett, de Sztálin mintha kissé megfeledkezett volna róluk, legfőként a tömegek szerepéről a történelemben, de mégis mindez név nélkül folyt, egy íratlan, bár törvényerejű illemszabály betartásával, s mikor hosszú cikkek jelentek meg a „személyi kultusz” ellen, azt sohasem mondták meg, hogy tulajdonképpen ki körül alakult ki a személyi kultusz, Julius Caesar, Cromwell, Napoleon avagy Joszif Viszarionovics Sztálin körül.

Az egyperces megemlékezés most aztán nyíltabb és – hozzá lehet tenni – ízléstelenebb leköpése volt minden eddigi „elvi” megnyilatkozásnak – különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a XX. kongresszus résztvevői szinte egytől-egyig azonosak voltak azokkal, akik a XIX. kongresszuson negyedórás és félórás felállásokkal, szűnni nem akaró ütemes tapsokkal adóztak Sztálinnak. S ez a fintor még csak előjátéka volt a teljes komédiának.

Hruscsov következett, a párt első titkára, a kongresszus fő szónoka. Sztálin egykori tanítványa többórás beszédében egymás után sorolta fel és cáfolta meg azokat a Sztálini tételeket, amelyekre két nappal ezelőtt még tömegek, pártok, kormányok esküdtek. A beszéd maga volt az új eretnekség kidolgozott katekizmusa. Egy egész sor eddig megdönthetetlenül igaz alaptétel most egyszerre tévhitté, káros és veszélyes ideológiai eltévelyedéssé vált, s mindaz, aminek még csak halk említése – egyetlen pont nyilvános kimondása – elegendő lett volna ahhoz, hogy likvidálják az eretneket, most egyszerre a XX. kongresszus lelkes és – természetesen – egy emberként a Párt mögé sorakozó résztvevőinek határozatává, Szentírássá vált. Ha lehetséges „jobboldali elhajlás”, „revizionizmus”, „reformizmus” a kommunista

pártban, akkor Hruscsovnak ez a beszéde az iskolapélda rá. Hruscsov megcáfolta Sztálinnak ama híres tételét, amely szerint a proletariátus diktatúrájában, a hatalom megszilárdulása után, az osztályharc élesedik. Ez az elmélet – fejtette ki Hruscsov – nem egyéb a terror ideológiai igazolásánál. Hasonlóképpen helytelen az a dogma is, amely szerint a proletariátus csak fegyveres úton ragadhatja meg a hatalmat. Hruscsov elismerté a parlamenti út lehetőségét, amely eddig „szociáldemokrata árulásnak" számított. Egy harmadik, új mozzanat Hruscsov beszédében annak az elfogadása volt, hogy a szocializmust más, a szovjettől eltérő úton is fel lehet építeni, minden ország megfelelő adottságai, sajátságai alapján.

S ahogy múltak a kongresszusi napok, úgy bontakozott ki egyre élesebben és egyre világosabban ennek a változásnak a mértéke és látványossága. Egymás után jelentek meg Szuszlov, Mikojan, Kaganovics, Malenkov beszédei,[145] amelyekből – az ámuló olvasó – napnál fényesebben láthatta Sztálin és a Sztálinizmus bukását, az új kurzus megindulását. Nem kétséges, hogy ezekben a beszédekben még rengeteg volt a régi elem is, az önteltség, a még meg nem tagadott tételek unalmas ismételgetése – mégis az emberek s köztük a kommunista írók is természetszerűen azt ragadták ki belőlük, ami új volt és újító jellegű. Azokra az írókra, akik most egy idő óta újra az állandó letartóztatás veszélyének légkörében éltek, úgy hatott a kongresszus hangja – a maga frázistömege ellenére –, mint egy ostromolt erőd védőire a felszabadító sereg trombitáinak harsogása a távolból.

Számukra most a legdöntőbbnek, legfontosabbnak az mutatkozott, hogy Hruscsov és az egész kongresszus egyértelmű támadást indított a pártban mutatkozó dogmatizmus – a napi politika nyelvére fordítva: a „baloldali elhajlás", – a magyar politika nyelvére fordítva: Rákosi irányvonala ellen.

[145] Molotov volt az egyetlen, aki nem mutatkozott hajlandónak beletaposni halott barátjába és gazdájába. Beszéde szigorúan a régi sémák szerint készült: Sztálinról nem tett említést.

Az új szovjet állásfoglalás alapjában véve a magyar írók egész eddigi harcát s Nagy Imrét igazolta, szemben azokkal, akik mindeddig mereven kitartottak a sztálinista dogmatizmus elmélete és gyakorlata mellett. Az írók egyszerre – a több mint mástél hónapig tartó mélységes csend és visszavonulás után – olyan erőt éreztek maguk mögött, mint Hruscsov és a XX. kongresszus, amely egyenesen bátorította őket arra, hogy folytassák, amit elkezdtek. Ezekben a napokban kiderült, hogy Rákosinak és klikkjének sejtelme sem volt arról, ami a Kremlben történik: a XX. kongresszus előkészítéséről, Sztálin alkonyáról, valamint a „szocialista törvényesség” deklarálásáról a magyar pártvezér éppoly informálatlan volt, mint azok az írók, akiket pártbüntetésekkel sújtott. Nem kellett erre jobb bizonyíték, mint az, hogy Erdős Pétert egy nappal a kongresszus előtt tartóztatták le; s Rákosi tájékozatlansága egyben még valamit igazolt: azt, hogy Borzas nem élvezheti túlságosan a Kreml bizalmát, s ki tudja, hogy neki nincs-e annyi tartanivalója Moszkvától, mint azoknak, akik ellen olyan nagy hévvel harcol?!

Mindenesetre az erőviszonyok egycsapásra megváltoztak; „Sztálin legjobb magyar tanítványa” félannyira sem érezhette magát olyan biztonságban a XX. Kongresszus után, mint a XX. kongresszus előtt. A mozgásba lendülő irodalmi életet most már az a remény táplálta, hogy eljött az idő, amikor véglegesen meg lehet szabadulni a kopasz diktátortól.

Nem arról volt szó – s ezt mindjárt meg kell jegyezni –, mintha az írók az első örömteli meglepetés után valamiféle hirtelen hódolattal és tisztelettel tekintettek volna Hruscsovra és a Kreml vegyes előéletű szónokaira; ezen már túl voltak. Abban, amit Nyikita Szergejevics és társai sorra-rendre elmondtak, rengeteg igazság volt: s ezt nemcsak tudták, de fel is használták az irodalom harcosai. Azon a fejlődésen, amelyről a beszédek tanúskodtak, maguk az írók is keresztülmentek, hosszú esztendők önmagukkal vívott küzdelmeiben, addig, amíg elérkezhettek ahhoz a fordulóponthoz,

ahol már Borzassal és segédcsapataival álltak szemben. Volt mégis egy lényeges különbség. Az írók nem titkolták, hanem ország-világ színe előtt beszédekben, felszólalásokban, s – amennyire ez lehetséges volt – hiteles, őszinte alkotásokban igyekeztek elmondani fájdalmuk, szégyenük és felébredésük történetét. A Kreml urai pedig úgy beszéltek minderről, mint természetes, magától értetődő, teljesen mindennapi dologról, egyetlen szavuk sem volt arról, hogy nem kis mértékben maguk is felelősek mindazért, ami Sztálin uralkodásának idején történt. Hiszen – s ezt nem tagadták az írók – volt abban nyoma a bátorságnak, ahogy Hruscsov szembeszegült az eladdig megingathatatlan és szent dogmákkal, hogy ledöntött egy bálványt (amelynek megalkotásában maga is tevékeny részt vett), s az is lehetséges volt, hogy mindezt nem egyszerűen politikai-taktikai célszerűség igazolta, hanem egyfajta belső kényszer is, amely Sztálin halála után – s talán már azt megelőzőleg – mindjobban megerősödött bennük, szinte kikívánkozott belőlük. Az a lélektani motívum, amely például Mikojan szenvedélyes támadásában nyilvánult meg a halott zsarnok ellen, kétségkívül jelezte azt az örömöt, s azt a felszabadulást, amelyet Sztálin halála s a Sztálini terror megszüntetése még a benne részesek számára is jelentett. Bizonyosnak tűnt, hogy azok, akik most bálványt döntöttek, maguk is sokat rettegtek a bálvány árnyékában, s hatalmuk csak addig volt biztonságban, amíg imádni és szolgálni tudtak: imádtak és szolgáltak hát, de az első kínálkozó alkalmat megragadták, hogy éveken át elfojtott indulataiknak szabad utat engedjenek. S a kommunista írók – akik mindezt átgondolták – még csak azt sem várták, hogy a szovjet politikusok hozzájuk hasonló szenvedéllyel, önmarcangolással és fájdalmas kínok közepette szabaduljanak meg korábbi énjüktől, tudták, sejtették, hogy ez az ő dolguk, az íróké, s nem azoké, akik birodalmakat vezetnek, emberek millióit kormányozzák. De azt nemcsak várták, hanem egyenesen megkövetelték volna, hogy a szovjet vezérek, hacsak egyetlen mondatban is, magukra nézve is levonják annak a véres, kínnal telt kornak következtetését, a rájuk

háruló felelősséget. Ami talajtalanná tette, taktikává alacsonyította, hitelétől megfosztotta ezt a látványos tűzijátékot; ami nem adta meg, legalább némiképpen, a biztosítékot arra, hogy a Sztálini bűnök nem fognak újra megismétlődni, az ennek a „hitelesítő” motívumnak teljes elmaradása volt.

Mindez persze nem akadályozta meg az írókat abban, hogy a maguk számára – az erkölcsieken túl – levonják a legfőbb politikai következtetést: eljött az ideje az új, minden eddiginél „sűrítettebb” támadásnak. Kezdtek kiszivárogni annak a beszédnek a részletei is, amelyet Hruscsov a kongresszus zárt ülésén mondott el Sztálin rémtetteiről, noha Rákosi mindent elkövetett, hogy ez a beszéd titokban maradjon. Már a nyugati rádiók is beolvasták a hruscsovi szöveget, amikor néhány magas állású pártfunkcionáriuson kívül Magyarországon még senki sem láthatta a hiteles anyagot. Amikor pedig mégsem lehetett tovább halogatni a dolgot, Rákosiék egy kivonatot készítettek belőle, s azt olvastatták fel a taggyűléseken, pártértekezleteken. A pesti nyelv, amely most már egyre szenvedélyesebben mart bele a talaját vesztő Borzasba, ezt a rövidített és kiherélt változatot egyszerűen „ifjúsági kiadásnak” nevezte, s csak maró gúnnyal beszélt arról, hogy Rákosi még mindig védi azt a „sztálini humanizmust”, amelyet Hruscsov példátlan aprólékossággal a legszörnyűbb terroruralomnak mutatott be.[146]

[146] Akkoriban Budapesten a következő vicc forgott közszájon a sztálini emberiességről.

Sztálin egy pártgyűlésen nagy beszédet tart. A teremben halálos csend, mindenki odaadóan figyel. Egyszer csak valaki eltüsszenti magát. Sztálin abbahagyja a beszédet. A dermedt ijedelem jéghideg borzongással fut végig a hallgatóságon. Sztálin felnéz.

– Kitüsszentett? – kérdi halkan.

Csend.

– Ki tüsszentett? – kérdi Sztálin ingerültebben.

Csend. Sztálin int: a terembe egy csapat GPU legény vonul be, és az első sort ott helyben legéppuskázza.

– Ki tüsszentett? – kérdi ismét Sztálin.

Csend. GPU legények. Sortűz: második sor.

– Ki tüsszentett? – kérdi ismét Sztálin. – Kérem, elvtársak, ki tüsszentett?

Ekkor az utolsó sorok egyikében reszketve feláll egy

A helyzet csakhamar odáig fejlődött, hogy a budapesti pártsajtóban nemcsak az nem jelenhetett meg, ami a *New York Times*ban vagy a *Manchester Guardian*ban, hanem egyre kevesebb lett a *Pravdá*ból vett idézet is. Még nagyobb bajba került Rákosi a lengyel sajtóval. A varsói lapokban naponta publikáltak olyan cikkeket, amelyekből sugárzott az írók és újságírók igazságvágya és őszintesége, a magyar írókéhoz hasonló, de nemegyszer még azokénál is mélyebb és igényesebb leszámolás a múlt bűneivel. Az eddig „testvérinek” nevezett lengyel párt publikációi most éppoly tiltott olvasmányokká váltak Budapesten, mint akármelyik „imperialista” sajtótermék.

Nem sokkal a XX. kongresszus után közölte az olasz pártsajtó a római kommunista vezetőnek, Togliattinak egy cikkét, amelyben a legélesebben vetődött fel a kérdés: a bűnök és hibák, a terror és az ártatlanok kivégzése, a koncentrációs táborok és a népirtás nem írhatók egyedül és kizárólag Sztálin személyes számlájára, nem magyarázhatók csupán az úgynevezett „személyi kultusszal”. A hiba gyökere mélyebben van – írta Togliatti –, hiszen maga a személyi kultusz is csak terméke valaminek, s ha az igazi, marxista magyarázatot keressük, akkor nem térhetünk ki a logikus következtetés elől: a bűnök magában a rendszerben gyökereznek.

Borzas persze ekkor már Togliattit sem engedte magyar nyelven megjelenni, s az ország az olasz pártvezér állásfoglalásáról csak akkor szerzett tudomást, amikor ezt a „túlzást” a *Pravda* is megbírálta, s azután Togliatti kénytelen-kelletlen önkritikát gyakorolt.

Mindenesetre a kommunista írókra igen nagy hatással volt ez az érvelés, s még azok is, akik már jó ideje magában a rendszerben, a „szerkezetben” keresték a bajok gyökerét, szellemesnek és helytállónak találták a Togliatti-féle magyarázatot,

---

szakállas, öreg, őszhajú muzsik.
– Én voltam, Sztálin elvtárs – mondja remegő hangon.
Sztálin arcára széles,jóságos mosoly ül:
– Kedves egészségére, Ivan Ivanovics elvtárs!

amely még a marxizmus szempontjából is különb volt a hivatalos állásfoglalásnál.

Tény, hogy az írók helyzete könnyebbé vált: taggyűléseken már csak részben kellett azzal „fáradniok”, hogy maguk érveljenek: bőségesen elég volt a „testvéri” lengyel sajtó legfrissebb írásait, avagy Togliatti cikkeinek egyes bekezdését felolvasni – mindez megújuló csapássá vált Rákosi és klikkje számára.

Ekkor már minden ellene szólt, minden vele vitázott, minden őt leplezte le. Ha valamelyik lapban egy cikk jelent meg egy afrikai gyarmat helytartójának visszaéléseiről, vagy egy dél-amerikai diktátor börtöneiről, Magyarországon mindenki Rákosira gondolt. Minden sor, ami a világirodalomban a zsarnokság ellen támadt – most őt vonta a szégyenpadra.

A budapesti Nemzeti Színház ebben az időben felújította Shakespeare III. Richardját, s egyszerre kiderült, hogy a véres kezű, középkori gyilkos, aki „úgy döntött, hogy gazember lesz”, tulajdonképpen tökéletes mása – vagy előképe – ennek a modern tömeggyilkosnak. Meghökkentő és megrázó volt: ezt a darabot 1945-ben játszották utoljára Pesten, és akkor mindenki Hitlerre „értette”; tíz év elteltével – mindenki Rákosira. A legiszonyatosabb az a pár perces jelenet volt, amikor az Írnok kilépett a függöny elé s elmondta rövidke monológját:

Itt a jó Hastings úr vádirata,
Melyet ügyes kéz tisztázatba tett át,
Hogy felolvassák Szent Pál templomában,
És figyeljük meg, hogy függ össze minden:
Tizenegy órán át másoltam én,
Mert Catesby tegnap este küldte nékem.
Az eredetit se gyorsabban írták,
De öt órája sincs, hogy Hastings élt még,
Igád és vizsgálat nélkül, szabadon.
Finom világa Ki olyan ostoba,

Hogy ezt a durva csalást meg ne lássa?
De ki merész elmondani, amit lát?
Pocsék világ ez! Azért pusztul el,
Mert ilyen bűnökről hallgatni kell.

A szűnni nem akaró vastaps azt jelezte, hogy a közönség érti a célzást: a vádirat nélkül kivégzett Hastings azonosult az ártatlanul kivégzett Rajk Lászlóval, s a „pocsék világ” – saját világával, amelyben élt, s amelynek azért kell szükségképpen elpusztulnia, mert a gazságokról nem szabad beszélni.[147]

A bemutatót követő harmadik vagy negyedik előadáson megnézte a darabot Non György, a buta miniszterhelyettes. Amikor a monológ elhangzott, s a taps már-már tüntetéssé változott, vörös arccal és még vörösebb fülekkel berohant Major Tamás öltözőjébe, s kétségbeesett fuldoklással esett neki a III. Richard képében előtte ülő igazgatónak.

– Tudom – lihegte –, tudom én, Major elvtárs, maguk ezt a darabot azért adták elő, hogy Rákosi elvtársat kigúnyolják...

Major nyugodtan felállt, és felcsatolta a kardját.

– Látja, Non elvtárs – mondta hidegen –, ilyen marhaság is csak magának juthat eszébe...

Non felemelte a kezét.

Major szintén.

Csak a halálsápadtan közbeugró Kállai Gyula tudta megakadályozni a botrányt; a történet persze, pesti szokás szerint, még aznap éjszaka elterjedt a városban.

Nem volt mentség és nem volt felmentés: minden Rákosi és társai ellen érvelt, agitált, lázított.

Ekkor írta Illyés Gyula rövid, de éles késként metsző s nem túlságosan rejtett szimbolikájú versét a napraforgókról:

---

[147] Major Tamás külön vicce volt; hogy az írnok szerepét egy régi, öreg begyepesedett agyú szektás-kommunista színészre osztotta ki.

Nap hasonmásai, Nap fiai
Nagy aranypillás napraforgók,
vége bókolni, körbe hajlani!
Lenyakazódtok.

Lenyakazódtatok. Még jár a nap.
Fejeteket az őszi fénybe
most rakják száradni a nagy
Atya elébe.

Nincs többé hajlongás, forgás, bókolás.
Mindegyőtök egy nagy meredt szem.
Nézhettek föl már. Nincs vigasztalás.
Nincs felelet sem.

Valóban: nem volt sem vigasz, sem felelet. Csak kérdések voltak, egyre nyíltabb, egyre bátrabb, a válaszokat magukban hordó és mégis megválaszolhatatlan kérdések.

Mindenekelőtt is makacsul és kikerülhetetlenül: a Rajk-ügy kérdése.

1955 novemberében Borzas megpróbálkozott még egy utolsó kísérlettel. Párthatározatot fogadtatott el a központi vezetőséggel, amely – a jugoszláv nyomás hatására – felmentette ugyan Rajkot a titoista „ügynökség” vádja alól, de ugyanakkor igazolta is a halálos ítéletet, mondván, hogy ha Rajk nem is volt Belgrád kémje, de még az illegalitás idején a Horthy-rendőrség besúgója volt.

Ezt a vádat már akkor sem hitte el senki, de most a Sztálini bűntettek nyilvánosságra kerülése után még tarthatatlanabbá vált. A párttagság és nem utolsósorban az írók egyre fokozódó sürgetése végül is arra kényszerítette Rákosit, hogy másodszor is „tisztázza” a Rajk-ügyet. Budapesten nem akart, talán nem is mert beszélni, elutazott hát az ország egyik legszebb kisvárosába, a barokk Egerbe, s ott váratlanul és fölényes szónoki fordulattal egyszerűen „elvtársnak” kezdte titulálni a kivégzett Rajk Lászlót. A felelősséget könnyed mozdulattal Berijára és Péter Gáborra hárította.

De akkortájt már nem lehetett a kérdésekre ilyen könnyen és olcsón válaszolni. Az országban

nagyon megszaporodtak a türelmetlen emberek, a kíváncsi emberek, a kemény emberek.

Az egyik kommunista pártszervezet gyűlésén felállt egy csaknem két méter magas, kissé hajlott hátú, sűrű fekete hajú, bozontos szemöldökű, dörmögő hangú debreceni parasztivadék, és lassan beszélni kezdett.

– Volt nekem egyszer egy sofőr barátom – mondotta –, rendes ember, nem ivott, nem kártyázott, nagyon szerette a mesterségét, úgy vigyázott a kocsijára, mintha a sajátja lett volna, és mégis egyszer megtörtént a hiba: valami fékhiba folytán a kocsi árokba szaladt. Neki ugyan nem esett nagyobb baja, hanem a rakomány tönkrement. Letartóztatták s megállapították, hogy a balesetért felelős, öt évi fegyházra ítélték s mi több, megvonták a vezetési engedélyét, a kenyeret, amivel családját fenntartotta. Én most azt akarom kérdezni – emelte fel a hangját –, mi történjék azokkal, akik az ország rakományát árokba fordították.

Másnap behívatták a pártközpontba és figyelmeztették, hogy ideje abbahagynia a „felelőtlen demagógiát”.

A nagysörényű férfi bólintott, visszament hivatalába, és a következő adandó alkalommal ismét felállt, kezében Rákosi Mátyás Válogatott Beszédeinek és Cikkeinek díszkötésű példányával és dörmögő hangon felolvasta azt a részletet, amelyben a nép atyja és bölcs vezére eldicsekedett, hány álmatlan éjszakájába került neki az átkozott Rajk-banda leleplezése.

– Csak azt akarom kérdezni – emelte fel ismét a hangját –, mivel foglalkozott Rákosi Mátyás ezeken az álmatlan éjszakákon?

Kizárták a pártból, de többet el nem hallgattathatták: Szilágyi Józsefet, a régi illegális kommunistát, a volt rendőrtisztet, Nagy Imre egyik legközvetlenebb barátját.

Április elején, az írószövetség taggyűlésének éjszakáján egy fiatal kritikus, a sápadt arcú, nagy

bajuszú Lukácsy Sándor egyszerűen Judásnak nevezte Rákosit.

A taggyűlést felfüggesztették. Lukácsyt kizárták a pártból, de egy hét múlva, amikor az összejövetel folytatódott – folytatódtak a kérdések és a vádak is. Így ment három teljes napon át. Nem volt már kímélet és irgalom.

S eljött az a pillanat is, amikor a XIII. kerület pártaktíva ülésén a terem közepe táján felemelkedett egy fiatalember, bizonyos Litván György, kommunista tanár, és az elnöki asztalnál hüledező Rákosi felé fordult.

– Meg kell önnek végre mondani, Rákosi Mátyás elvtárs – kiáltotta a döbbenten figyelő Borzas felé –, hogy a magyar nép nem bízik tovább önben!

És leült.

Másnap délelőtt behívatták a pártközpontba.

Megkérték, hogy máskor fogalmazzon pártszerűbben.

Ne ilyen durván.

Elérkezett a világ vége.

Mert Magyarországon ez volta világ vége: egy ismeretlen, névtelen senki, egy fiatal tanár a mindenható istenség szemébe mondta a nép ítéletét – és nem történt semmi. Sem elhurcolás, sem eltűnés, sem letartóztatás, sem akasztás.

Alig négy hónappal ezelőtt az ország dermedt, üveges csendje vette körül az írókat, akik elszigetelten s egyedül vették fel a harcot Rákosi és klikkje ellen, az országrontó nemzetellenes politika ellen.

Most – hála Nyikita Szergejevics Hruscsovnak és a szovjet párt XX. kongresszusának – már nem voltak egyedül.

Ezen a tavaszon a Belváros elegáns utcáin mind gyakrabban tűnt fel egy idősebb, kockás sportruhás, zöld vadászkalapos úriember, aki sárga szarvasbőrkesztyűjét lóbálva, tempósan sétált végig

a Váci utca kirakatai előtt, villogó cvikkere mögül kissé titkolt és szemérmes pillantásokat vetve a mögötte összesúgó szépasszonyok felé. A férfiak – ismerősök és ismeretlenek – egyaránt mély kalaplevétellel üdvözölték, melegen érdeklődtek egészségi állapota iránt, és a politikai helyzetről tudakolták a véleményét.

A szívből jövő üdvözlések hallatán a délceg, idős úriember ajkára derűs mosoly telepedett, bár látszott rajta, hogy titkolni szeretné örömét e tüntetéssel felérő tisztelgések hallatán. Szerényen válaszolgatott az egészségét érintő kérdésekre, a politikai természetűeket kedvesen elhárította. Egyáltalán nem hasonlított egy bukott kommunista miniszterelnökhöz, aki ellen a sajtó már évek óta vad és féktelen hajszát folytat: olyan volt, mint egy daliás, javakorabeli gavallér, aki nem veti meg az élet örömeit, de akit tapasztalatai megtanítottak arra, hogy mindazt, amit tud, óvatos elővigyázatossággal váltsa fel a mindennapok aprópénzére.

Gyakran magával vitte unokáit is, egy ötéves kisfiút s egy négyéves kislányt, akikkel beült fagylaltozni a Gerbeaud-ba, a gondos nagypapa szeretetével s a világfi könnyedségével. Népszerűsége ekkor már olyan nagy volt, hogy az autóbuszsofőr két megálló között lefékezett, ha meglátta, hogy közeledik.

Rákosi Mátyás, amikor tudomást szerzett e fiatalos és hetyke sétákról a belvárosi utcákon, toporzékolva verte az asztalt.

– Majd mi megmutatjuk – üvöltötte –, hogy ez a Nagy Imre se fog sokáig sétálgatni a Váci utcán!

Váratlan vendég

Az apró, túlzsúfolt szerkesztőségi szobában ismerős és mégis örökké kiszámíthatatlan csengéssel megszólalt a telefon.

A szerkesztő felemelte a kagylót, bemondta nevét és várt.

– Pártközpont – hangzott a vonal túlsó végéről. – Azt akarjuk megkérdezni: elkezdték-e már nyomni a lapot?

– Még nem – mondta a szerkesztő, és nyelt egy nagyot. – Egy óra múlva kezdik...

– Akkor várjanak vele az elvtársak – folytatta az előbbi hang erélyesen. – Pártutasítás.

– Miért? Miről van szó? – kérdezte a szerkesztő idegesen. Nem szerette a hirtelen intézkedéseket.

– A központi vezetőség hamarosan fontos nyilatkozatot tesz közzé...

– Milyen ügyben?

– Azt majd a nyilatkozatból meglátják... – A kagylót letették.

1956. július 18-a volt, délelőtt fél tizenegy körül. A szobában, ahol egyébként három-négy ember is nehezen fért meg, vagy tízen szorongtak. Még három hét sem telt el a Petőfi-kör hajnalba nyúló, tüneményes vitája óta, s talán egy hét sem, hogy a vita két szónokát, Déry Tibort és Tardos Tibort kizárták a kommunista pártból.

Azok, akik a népszerű hetilap főszerkesztőjének szobájában ezen a napon, amint jóformán minden délelőtt, összegyűltek, írók és újságírók voltak, „jobboldalinak” bélyegzett, a Petőfi-körben szorgalmasan munkálkodó kommunisták, akiknek tulajdonképpen a világon semmi keresnivalójuk nem volt itt, azért jöttek ide, hogy beszélgessenek, kicseréljék legfrissebb értesüléseiket, találgassák, hogy ezek után még mi történhet; összedugták a fejüket, kesernyésen vagy felszabadultabban tréfálkoztak a nyári hőhullámban befülledt, füstös

lyukban egyszerűen azért, mert így együtt jobban és biztonságosabban érezték magukat, mintha otthon vagy a szigorú megfigyelés alatt álló Hungária kávéházban üldögéltek volna.

Amikor a szerkesztő kissé megütődve letette a kagylót, egymásra néztek. Mit jelenthet ez? Mi az a fontos nyilatkozat? Miért kell a lap nyomását leállítani? Már megint mire készül Borzas?

Még öt hónap sem választotta el őket a XX. kongresszustól, a nagy fellélegzéstől, a megsokasodott reményektől – és megint félniök kellett. E néhány hónap alatt nemcsak az derült ki, hogy Sztálin és Rákosi erkölcsileg halott, hanem az is, hogy Moszkva a valódi hullát megtaposta ugyan, de az élő-halotthoz továbbra is ragaszkodik. Április 4-én, Magyarország felszabadulásának évfordulóján Hruscsov és Bulganyin Rákosinak nevére címzett üdvözlő táviratot küldött – s bár a beavatottak tudni vélték, hogy ez a távirat a magyar pártvezér telefonsürgetésére született meg, s a szövegelemzőknek feltűnt, hogy az üdvözlő szavak Rákosit a „,munkásmozgalom veteránjának” nevezik, s ez célzásnak is értelmezhető: elvégre a veteránok sorsa a nyugdíj – az aktus mégis Rákosi pozícióját volt hivatott erősíteni s Borzas élt is a lehetőséggel. Szerte Budapesten, az üzemekben, hivatalokban röpgyűlések tízezreit hívatta össze, hogy a távirat szövegét felolvassa. Nem sokkal utóbb a szovjet párt egyik titkára, Szuszlov érkezett meg Magyarországra, csak úgy magánemberként, mint aki a szabadságát tölti a Balaton mellett, de igaz bolsevik módjára még üdülése idején is üzemeket, termelőszövetkezeteket látogat, többnyire Rákosi kíséretében, nyílván abból a célból, hogy az újságok feltűnő helyen közölhessék kettejük barátságosan egymásra mosolygó fényképeit. A szándék itt is átlátszó volt: Moszkva nemhogy leváltásra készül, de úgy tűnik, meg is akarja erősíteni Rákési ingatag hadállásait. Az írók, újságírók, művészek, akik annak idején Erdős Péter letartóztatásának időzítéséből azt a nyilvánvaló következtetést vonták le, hogy Rákosi sem ismeri pontosan Moszkva intencióit, most ezekből a jelekből azt kezdték kiolvasni, hogy a XX.

kongresszus orosz szövegét nem lehet olyan egyszerűen lefordítani magyarra, mint ahogyan ezt ők gondolták. De mert eszük és vérük egyszerre lázadt, s mert semmi kedvük nem volt tovább tűrni magukon „Sztálin legjobb magyar tanítványának” uralmát, folytatták a támadásokat, s a feszültség növekedésével a kettősség is növekedett: Rákosi Moszkva támogatásában bízva igyekezett szembekerülni az írókkal, s az írók a XX. kongresszusra hivatkozva igyekeztek megbuktatni Rákosit.

A küzdelem a Petőfi-körben érte el tetőfokát. Most bizonyosra vették, hogy az iménti telefonhívás a körrel kapcsolatos intézkedés előszele volt. Déry és Tardos „kiűzetése” a pártból csak az első lépés lehetett; a párthatározat, amely a Petőfi-kört megbélyegezte, már nem egyszerűen „jobboldali elhajlásról” beszélt, hanem „frakciós szervezkedésről”, ellenséges csoportosulásról, amely Nagy Imre körül tömörült. Csak nem az öreget és legközelebbi barátait akarják bántani? A kánikulában is lúdbőrzött a hátuk.

Most tehát azért kellett rettegniök, amire szívük mélyén talán a legbüszkébbek voltak. A Petőfi-kör, ez a furcsa alakulat, amelynek szerkezetét, szervezetét, körvonalait jóformán meg sem lehetett határozni, májusban kezdte el működését, nemcsak teljesen legálisan, hanem egyenesen a párt ifjúsági szövetségének, a DISZ-nek a védnöksége alatt. A Petőfi-kör sok kiváló kommunista vagy volt kommunista intellektuel támogatását élvezte; többek között Mérei Ferencnek, a pszichológia professzorának támogatását. Ez a kiváló tudós, az illegális párt régi harcosa, 1945 után pedig az új köznevelési rendszer megalkotója volt, de a párt csakhamar „hidegre tette” a demokratikus nevelés e szószólóját: 1948-ban, a Rajk-ügy idején kizárták a pártból s eltiltották a közszerepléstől. Most ismét csatasorba állt: tudását, tapasztalatát a fiatalok rendelkezésére bocsátotta. A kör eredeti célkitűzése az volt, hogy a szovjet párt XX. kongresszusának tapasztalatait vitákban, megbeszélésekben alkalmazzák a magyar szellemi élet különböző

területeire. Egyesek fent a pártvezetésben szinte szelepnek is szánták: lehetőségnek, ami sem túl nagy, sem túl fontos, ahol az emberek elmondhatják gondolataikat, s ezzel a XX. kongresszus meglehetősen kellemetlen és kényelmetlen eszméi mintegy „ifjúsági szinten” megemésztődnek és lassacskán – talán-talán – le is kerülnek majd a napirendről.

Igen, lehetséges, hogy a DISZ-ben dolgozó pártbürokratáknak és a pártközpontban dolgozó főnökeiknek ez volt az eredeti elképzelésük. Az viszont tény, hogy a Petőfi-kör vezetőinek, Tánczos Gábornak, Nagy Balázsnak, Jónás Pálnak egészen más gondolataik voltak. Ezek a lelkes és tehetséges, lobogó hitű fiatalemberek – akiknek nagy része népi kollégiumokból indult pályájára, s akinek jelentős része aztán a nacionalizmus vagy a titoizmus vádjával megjárta Rákosi börtöneit – komolyan vették azt is, ami a XX. kongresszuson szóba került, elsősorban a Sztálinizmus leleplezését és azt a hruscsovi tételt, hogy minden országnak joga van a saját útján eljutni a szocializmushoz, de még komolyabban vették mindazt, ami ebből a kör munkájára vonatkozhatott: hogy a magyar szellemi élet minden ágát meg kell tisztítani a rátelepedett salaktól, és szabad fórumon, szabad vitákban ki kell alakítani azokat a „sajátos formákat és módszereket”, amelyek a legalkalmasabbak arra, hogy a szocialista eszméket most már önként és őszintén, nem pedig parancsszóra meggyökereztessék az országban.

Lelkes hívei, tanítványai vagy barátai voltak Nagy Imrének; felvették a kapcsolatot az öreggel és a fellázadt írókkal: segítséget, támogatást, ötleteket kértek tőlük.

A viták sorát a közgazdászok ankétja nyitotta meg; a napirenden az új ötéves terv szerepelt. Az eredmény meghökkentő volt: az ország legelismertebb szakemberei, köztük a legnevesebb párt-közgazdászok elmondották, hogy az új ötéves terv éppolyan irreális, ostoba, a nemzet érdekeit, az ország lehetőségeit tekintetbe nem vevő, mint

elbukott elődje volt. – Annak idején – mondták a szakértők – felhívtuk a vezetők figyelmét a terv hibáira, de „lekispolgároztak, lekishitűztek” bennünket; utólag aztán önkritikát gyakoroltak azok, akik akkor nem hittek nekünk. Most újra, előre megmondjuk: ez a terv úgy rossz, ahogy van. Szeretnénk, ha nem megint utólag, sok milliárd forint eltékozlása után kerülne sor önkritikára.

A történészek vitájára a párt már erősítést küldött: eljött Andics Erzsébet, a központi vezetőség kulturális osztályának vezetője, a történelemtudomány egyetemi tanára. A fiatal tudósok sorra olvasták a fejére a hamisításokat, amelyeket a hivatalos történetírás és ő maga a magyar történelem és a párt történetének tanítása során elkövetett. Nem kellett messzire menni példákért: a szovjet pártlap, a *Pravda* e hetekben „rehabilitálta” Kun Bélát; az 1919-es magyarországi proletárdiktatúra vezetőjét, akit Sztálin mint „trockista ügynököt” kivégeztetett, s akiről a magyar párttörténet is csak mint a párt és a munkásosztály elvetemült ellenségéről emlékezett meg. Kun Béla nevét – mondták a fiatal történészek – eddig alig volt szabad kiejteni az országban. Mindenki tudta, hogy 1919-ben ő volt a vezető – most függetlenül attól, hogy milyen vezető volt –, s nekünk mégis azt kellett tanulnunk és tanítanunk, hogy az akkori proletárdiktatúra legnagyobb alakja Rákosi Mátyás volt, aki a valóságban a kereskedelmi népbiztos helyettesének igen szerény szerepét töltötte be. Andics hebegett: elismeri, voltak hibák. – „Mik voltak?” „Miért voltak?” „A saját felelősségéről beszéljen!” – A türelmetlen fiatalok jóformán beléfojtották a szót.

Ezután a népi kollégisták következtek, akiknek mozgalmát 1948-ban betiltották, mint „titoista” szervezkedést. Egykori tagjaik azóta is magukon viselték a bélyeget; bárhol helyezkedtek is el, bárhova mentek, követte őket a mindentudó káderlap: népi kollégista volt, tehát gyanús. Most felszabadultan énekelték régi mozgalmi dalaikat és hangos szóval követelték: vonják vissza végre hivatalosan is az egykori párthatározatot, s alakítsák

meg újra ezt a népszerű, hasznos, hagyományos mozgalmat.

Négy-öt nappal később a filozófusok gyűltek össze. Vitájuk elsősorban Lukács György rehabilitációja körül forgott. A felszólalók ízekre szedték azokat a téziseket (vagy inkább – vádakat), amelyekkel annak idején Révai József ezt a kiváló marxista filozófust elnémította. Felállt az ankéton Lukács egyik régebbi tanítványa, egy bizonyos Szigeti József nevű filozófusnövendék és elmondotta: ő annak idején Révai kritikája nyomán megtagadta a mestert, de most szégyenkezve bocsánatot kér tőle, mert belátja, hogy a vita során minden kérdésben Lukácsnak volt igaza. Az öreg mester, aki hosszú pártmúltja során megszokta, hogy mindig csak őt bírálják és kényszerítsék önbírálatra, s aki az elmúlt esztendők során – ismerve a hatalom természetét – nem is igen kívánt részt venni az írók megmozdulásában, inkább csak a háttérből figyelve azt, most ragyogó arccal ült a felmagasztosulás-számba menő tapsviharban, alig akarta elhinni, hogy ilyesmi is történhet, hogy még életében győzhessen az ő igazsága. A szeme láthatóan bepárásodott – lehet, hogy a szivarfüsttől. Hiszen Lukács György most is szivarozott...

A legdrámaibb a régi kommunista pártmunkások és a fiatal értelmiség találkozója volt. Az eredeti terv szerint arról lett volna szó, hogy a párt régi katonái elmeséljék élményeiket, küzdelmeiket a mai ifjúságnak. A bökkenő csak az volt, hogy a párt régi katonáit, a Horthy-korszak illegális kommunistáinak jelentős részét – jobb esetben teljesen félreállította Rákosi, rosszabb esetben évekre lecsukatta. Az illegális kommunisták egész sora nem a Horthy-korszak bűneiről, hanem a Rákosi-korszak aljasságairól beszélt. A kerék teljes fordulata végéhez közeledett. Felállt Rajk László özvegye, a sovány, csontos, szikár Rajk Júlia, és fakó, száraz hangon a következőket mondotta: „Elvtársak, megrendülten állok előttetek, ötévnyi börtön és megaláztatás után. Hadd mondjam meg nektek: ami a börtönt illeti, Horthy börtöneiben jobbak voltak a viszonyok még a kommunisták számára is, mint

Rákosi börtöneiben. Nekem nemcsak a férjemet ölték meg, de apró gyermekemet is elrabolták tőlem; éveken át egyetlen levelet nem kaphattam, egyetlen hír sem jutott el hozzám, még arról sem: mi van a kisfiammal. Ezek a bűnözők nemcsak Rajk Lászlót gyilkolták meg, hanem minden érzést és becsületet megtiportak ebben az országban. Gyilkosokat nem lehet megbírálni; gyilkosokat meg kell büntetni. Én nem nyugszom meg addig, amíg azok, akik tönkretették az országot, a pártot, az emberek ezreit pusztították el és millióit boldogtalanságba taszították, el nem nyerik büntetésüket. Elvtársak, segítsetek engem ebben a harcomban!”

Nem kétséges, ha bárki más dörögte volna el ezt a halálos ítéletet, Rákosiék azonnal letartóztatták volna; de az egyszerűen lehetetlen volt, hogy Rajk László özvegyét másodszor is börtönrácsok mögé helyezzék. Borzas kutyaszorítóba került.

A Petőfi-kör pedig tovább folytatta tanácskozásait. Ekkor került sor a legnagyszerűbb, a valóban történelmi ankétra: június 27-ének éjszakájára, az úgynevezett „sajtóvitára”.

Ekkorra már a mozgalomról tudott az egész ország. Az egyes ankétok hallgatósága úgy nőtt-növekedett, mint a hógörgeteg; a közgazdászok vitáján talán háromszázan lehettek, a filozófusokén vagy ezren, a pártmunkásokén talán ezerötszázan.

A „sajtóvitának” – hatezer résztvevője volt. A Néphadsereg Központi Tiszti Házában rendezték meg, egy jókora kétemeletes épületben, a Váci utcában. A kezdést este hét órára hirdették, de délután négykor már nem lehetett bejutni az épületbe. Nemcsak a nagyterem volt zsúfolásig tele, de a folyosók, az udvarok, sőt a legfélreesőbb helyek is. Végül is a rendezőség kapkodva hangszórókat szereltetett az utcára, hogy a zúgolódó, kint rekedt tömeget megnyugtassa. A hallgatóság nagy része egyetemi hallgatókból, munkásokból, tisztviselőkből, szabadfoglalkozású értelmiségiekből állt. De eljött igen sok pártfunkcionárius és néhány külföldi – jugoszláv, svájci, angol – újságíró is.

A vita kilenc órán át tartott egyhuzamban. Odakünn eleredt az eső; de az udvaron nem mozdult senki. A termekbe és a folyosókra beszorult a hőség. De innen sem mozdult el senki. Ezek az emberek tizenegy esztendőn át – s ez is a rendszer természetéhez tartozott – megszámlálhatatlan kötelező értekezleten, ankéton, taggyűlésen, szemináriumon, megbeszélésen, *Szabad Nép* félórán, kisaktíván és nagyaktíván, házgyűlésen és békegyűlésen vettek részt, ahol unalomig csépelt frázisokkal tömték a fejüket, – most legalább olyasmit hallottak, amit hallani akartak, ott, ahová önként jöttek el.

Írók, újságírók, tudósok beszéltek. Tulajdonképpen olyan volt ez, mint az írószövetség vagy a *Szabad Nép* nagy taggyűléseinek párja, folytatása. Igen, a Petőfi-körnek az volt a jelentősége, hogy ami immár két esztendeje szűk kis termekben folyt, kétszáz vagy legfeljebb háromszáz ember előtt – az most „kikerült a tömegek közé". Később a vádak során elhangzott az is, hogy itt „pártszerűtlenül kivitték az utcára" a belső pártproblémákat; amennyire furcsa, hogy egy kommunista párt fél az utcától, annyira igaz volt maga a vád: valóban az utcára, azaz a nép közé kerültek azok a gondolatok, amelyek eddig is ott forrtak a népben, de kimondani őket csak egy-két szűk pártgyűlésen lehetett.

Itt most aztán kimondták őket.

S mennyi mindent mondtak ki!

Déry Tibor, aki nyakkendő nélkül, kihajtott ingben állt az emelvényen, ezt mondta: – „Nálunk 1948-ban indult meg és a legutóbbi hetekig tartott a nagy elhomályosítási folyamat. Tart részben még ma is, remélem, közeli vége előtt állunk. Nem szívesen élek politikai szakkifejezésekkel, a közérthetőség kedvéért mondom: irodalmunknak Sztálini korszaka volt ez... Bízom abban, hogy a mostani vezetőktől meg fogunk szabadulni; csak attól tartok, hogy a sánta versenyparipák után sánta szamarak következnek...

Ha a párt megváltoztatja álláspontját és akár többször is egymás után, akkor a központi vezetőségi tagoknak, a többi párthivatalnokoknak és egyszerű párttagoknak sokkal fokozottabb mértékben kötelességük, hogy képviseljék és megvédjék a párt mindenkori álláspontját. Még akkor is, ha történetesen nem értenek vele egyet. Mi következik ebből? Elvtársak! T. Barátaim! Nem veszik észre, hogy itt valami személyen kívüli, valamilyen szerkezetbeli hiba akadt a kezeim közé?... Meg kell keresni szocialista rendszerünkben azokat a hibákat, amelyeknek következményeképp nemcsak a vezetés él rosszul hatalmával, hanem mi magunk sem tudunk egymással bánni azzal az emberséggel, amelyet egymástól megérdemlünk. Szerkezetbeli hibákról van itt szó, amelyek szükségtelenül megnyirbálják az egyén jogait és feleslegesen növelik terheit... Nem szeretem a szónoki fordulatokat, és nem ilyesféle hatásra pályázom, amikor azt mondom, hogy bízom az ifjúságban. Arra kérem a fiatalokat, a magyar ifjúságot, ne feledkezzék meg elődjéről, a márciusi ifjúságról, 48-as ifjúságnap szoktuk nevezni azt. Szeretném, elvtársak, ha volna egy 56-os ifjúságunk is, amely a nemzetnek segítségére lenne a jövő meghódításában.”[148]

Tardos Tibor, a fiatal író-újságíró, aki a *Szabad Nép* lázadó taggyűlésén a választási hamisításokat tette szóvá, most ezeket mondotta:

„Milyen egyszerűen történt 108 évvel ezelőtt a magyar sajtószabadság kiküzdése. Vasvári és Petőfi ott tébláboltak Heckenasték. nyomdája előtt és Heckenast bácsi jó hangosan azt mondta: »Nem tehetem, nem lehet kinyomatni, cenzúra van.« Ám odasúgta ifjú ostromlóinak: »Foglaljanak le egy sajtót...« Petőfiék arkangyal arca szélesre húzódott és így szóltak fennhangon: »A nép nevében ezt a sajtót lefoglalom!« És rátették kezüket egy régi-régi fekete, olajos, avult gépre. És Magyarországon kézrátevéssel, mint Patagóniában a gyógyulás, megtermett a sajtószabadság. A Petőfi-szobrok évek óta kérdően ránk tekintenek és szigorúan és

[148] Idézet a vita gyorsírásos jegyzőkönyvéből.

gyűlölettel. Nekem úgy rémlik, hogy épp a sajtó szabadságát kérik számon tőlünk... Olyan munkás, paraszt és értelmiségi, aki ezen a »csatlós« Magyarországon vissza akarná állítani a Horthy-féle Magyarországot, tapasztalatom szerint nem sok van, legalábbis én nem sok ilyennel találkoztam. Annál több azonban az olyan, aki a dogmatikus vezetést, a bürokratizmust, az informálatlanságot és a sötétbentartást népünktől és eszményeinktől idegen gyakorlatnak tartja. Ebben viszont neki van igaza és a vezetésnek meg kell csinálnia erre nézve a maga fordulatát, elveinek tanulságos és mély önelemzését és gyakorlatának félreérthetetlen, nem fokozatos és elmosódó, hanem azonnali és strukturális megváltozását.” [149]

Jánossy Lajos professzor, a Magyar Atomenergia Bizottság elnöke, aki a háború alatt a dublini Trinity College tanára volt, ezt mondotta: „Mikor nemrégiben Moszkvában tárgyaltunk szovjet kollégáinkkal, kiderült, hogy ők lényegesen többet tudnak a magyarországi uránium lelőhelyekről, mint amennyit mi tudunk; mi jóformán semmit sem tudtunk, és ők voltak olyan szívesek néhány adatot megadni...”

Fekete Sándor, egy fiatal újságíró, a *Szabad Nép* munkatársa, aki egyenesen a repülőtérről érkezett meg: Moszkvában járt, ahol a Hruscsov-Tito-találkozásról tudósította a pártlapot, ezeket mondotta: – „Az én tapasztalatom az, hogy se Moszkvától, se Belgrádtól ne várjuk, hogy a mi problémáinkat megoldják. A mi problémáinkat nekünk, itt, Budapesten kell megoldanunk...”

Méray Tibor ezeket mondotta: „Két féligazság nem egyenlő a teljes igazsággal. Mi a teljes igazságot akarjuk. De igazság csak ott van, ahol szabadság van. Ezért mi mindenekelőtt szabadságot követelünk...”[150]

A vitában részt vett a párt központi vezetőségének három tagja: Nógrádi Sándor, aki akkoriban az agitprop osztályt vezette, Horváth

[149] Idézet a vita gyorsírásos jegyzőkönyvéből.
[150] Idézet a vita gyorsírásos jegyzőkönyvéből.

Márton, a *Szabad Nép* főszerkesztője és Vas Zoltán, aki tizenhat évet töltött Rákosival együtt börtönben, s ekkortájt a külkereskedelmi miniszter helyettese volt. Mind a hárman hosszasan beszéltek, de nem volt sikerük. Ezek az emberek noha a szívük mélyén gyűlölték Rákosit, most – a pártegység és a pártfegyelem nevében – mégis védőjéül szegődtek. Bizonyos önkritikai hangok közepette mégiscsak mentegették a csődöt mondott mechanizmust és a kopasz diktátort. De a tömeg türelmetlen volt; a közbeszólások özöne vonta felelősségre a felszólalókat s a pártvezetést, amelyet védelmeztek.[151]

Amikor Vas Zoltán arról beszélt, hogy Rákosi leváltása alapjában véve egy régi munkásmozgalmi harcos tragédiája lenne, azonnal kész volt a válasz:

– Inkább egy ember, mint egy nemzet tragédiája!

Hajnali fél háromra járt az idő, amikor egy szemüveges, hegyes orrú, negyven év körüli férfi emelkedett szólásra – a vita zárószónoka. Ezt a férfit Losonczy Gézának hívták, s egyike volt a rendszer legtehetségesebb, legkülönösebb és legtragikusabb sorsú alakjainak.

Magyar-francia szakos tanárnak készült, s a párizsi Sorbonne-on tanult a harmincas évek

---

[151] A vita jegyzőkönyve alapján idézünk egy részt a hangulat érzékeltetésére Nógrádi Sándor felszólalásából: „Én, aki, ha megengedik az elvtársak, kivéve az ilyen szélsőséges hangot, mint amit Déry elvtárs sok tekintetben és Tardos elvtárs... (Nagy zaj.) Türelem, elvtársak! Engedelmet kérek, én nagyon örülök a tapsoknak, nagyon örülök a szidásnak. Türelem, elvtársak, én meg fogom azt is magyarázni, hogy miben... (Zaj: – Halljuk! Halljuk!) azt, hogy kicsendül belőlük, hogy új márciusra van szükség, új forradalomra... (Úgy van! Úgy van!) Türelem, elvtársak! Az én véleményem az, hogy a mi pártunk, a mi kommunista pártunk együtt a tagsággal, együtt a néppel, éppen azért mert együtt magukkal, felismertük azokat a tragikus tévedéseket, súlyos hibákat, amelyeket a párt elkövetett, ki fogja tudni javítani (Nagy zaj.)... a mi tragédiánk is, de ha megengedik, az Önök nevében is nyilatkozom (Közbeszólás: Nem!) az, hogy sok tekintetben a mi tragédiánk is, hogy így gondolkoztunk, ahogy gondolkoztunk...”

derekán. Ez a református papfiú, ez az akkor alig húszéves siheder már tagja volt az illegális magyar kommunista pártnak, és véghezvitte a legvakmerőbb pártfeladatok egyikét: ő csempészte haza Párizsból Révai Józsefnek Prágában és Moszkvában írt könyvét, a Marxizmus, népiesség, magyarság c. munkát.[152]

1945-ben, amikor a könyv legálisan is megjelenhetett, Révai József nem mulasztotta el, hogy háláját és köszönetét fejezze ki ennek a bátor, párthű egykori diáknak. Losonczy Géza szédületes gyorsasággal emelkedett az ország legismertebb vezetői közé. A párt és személy szerint Révai egyik kedvence volt. A pártvezetésnek kapóra jött ez a debreceni kálvinista, ez az okos, művelt, jó megjelenésű, tehetséges publicista, kitűnő szónok, aki a tetejében egyik alapítója volt a Márciusi Frontnak. Beválasztották a központi vezetőségbe, helyettes főszerkesztője lett a *Szabad Nép*nek, főszerkesztője a párt hetilapjának, a *Tovább!*-nak, tagja a magyar békeküldöttségnek a párizsi béketárgyalásokon, vezérszónoka wroczlavi értelmiségi világkongresszuson és legfiatalabb résztvevője annak a magyar kormányküldöttségnek, amely 1948-ban látogatást tett Sztálinnál; aztán miniszterelnökségi államtitkár lett, majd később Révai oldalán, a népművelési miniszter első helyettese.

Ekkortájt már nehéz volt ráismerni az egykori szerény és félszeg párizsi diákra. Modora fölényessé vált, cikkei üresen kongókká, beszédeiben sűrűsödött a frázis, és ritkult az igazság. Tekintélyes volt, túlságosan is tekintélyes. Sohasem foglalkozott azelőtt zenével és valójában nem is értett hozzá, mégis egyszercsak a *Szabad Nép* hasábjain lepedőnagyságú cikk jelent meg az ő aláírásával Bartók Béláról. A cikk, amely a Zsdanov-féle Sosztakovics és Prokofjev elleni pártkritika magyar változata volt, azt igyekezett bebizonyítani, hogy

---

[152] A könyv nem sokkal később meg is jelent Budapesten, Kállai Gyula neve alatt, aki akkoriban Losonczyval együtt az illegális kommunista párt megbízottjaként a „Népszava" szerkesztőségében dolgozott.

Bartók nagy tehetség volt ugyan, de nem „a mi példaképünk, a mi utunk”, zenéjében túlsúlyban vannak a dekadens és formalista elemek, s a budapesti Operaház nagyon rosszul teszi, ha nem ritkítja meg műsorában a Bartók-előadásokat.

A budapesti Operaház megritkította műsorában a Bartók-előadásokat. Az előkelő budai villa lakója ekkor már birtokában volt minden titoknak; legalábbis ezt hitte magáról.

Aztán hirtelen sűrűsödni kezdett körülötte a levegő: egyik napról a másikra letartóztatták apósát, Haraszti Sándort, az egyik legrégibb és legismertebb kommunista szerkesztőt, a Magyar-Jugoszláv társaság főtitkárát. Rebesgetni kezdték, hogy Losonczy nem „egészen tiszta”. Nincs ugyan ellene konkrét vád, de túlságosan jó barátságban volt Rajk Lászlóval és még néhány más lebukottal. Először csak miniszterhelyettesi tisztségéről váltották le, aztán Kádár Jánossal, Kállai Gyulával, Donáth Ferenccel, Újhelyi Szilárddal és más nem moszkovita kommunista vezetővel együtt 1951 elején letartóztatták. Ez volt a Rajk-ügy második felvonása, már sokkal kevésbé látványos, mint az első, a vádlottak egyszerre csak eltűntek, a sajtó egyetlen szót sem szólt róluk, nem volt vádirat és nyilvános tárgyalás, és ha bármelyiket közülük egy kevéssé értesült vidéki kolléga fél évvel utóbb még telefonon felhívta a hivatalában, akkor a titkárnő szürkén és színtelenül csak annyit mondott: „Az elvtárs betegszabadságon van, visszatérése bizonytalan.”

Losonczy Géza négy év múlva jött vissza. De akkor már senki sem ismert rá, sem a régi diáktársak, sem a „dicsőséggel teli” évek elvtársai. A kínzások, a magánzárkák, a vég nélküli vallatások senkit nem viseltek meg annyira, mint őt. Pedig az utolsó börtönéveket már nem is a cellájában, hanem rabkórházban töltette: tüdeje szétroncsolódott, elméje elborult.[153]

---

[153] 1954 augusztusában bekéretett a szobájába Horváth Márton, a *Szabad Nép* szerkesztőbizottságának vezetője.

– Informálni szeretnélek – mondotta –, Losonczy kijött a börtönből, a párt amnesztiát adott neki és még más letartóztatottaknak is. (Ekkor még csak „amnesztiáról” volt

Aztán mégis meggyógyult: hosszú hónapokig tartó szanatóriumi kezelés után. Az a Losonczy Géza, aki 1955 nyarától megint kezdett részt venni a közéletben, új ember volt. Szerény és csendes, megértő és nyugodt, felszabadult és vidám. Nem fogadott el semmiféle magasabb pozíciót a hatalmon lévőktől, megvetette azokat, akik őt börtönbe vetették. Nagy Imre legközvetlenebb baráti köréhez tartozott, s egyik előkészítője volt a memorandumnak.

Mikor a Petőfi-kör történelmi éjszakáján felállt, az emberek holtfáradtak voltak már, az idegek elmondhatatlanul kimerültek, és ő olyan halkan kezdett beszélni, hogy az első sorokban ülők is alig értették. Megviselt volt és zaklatott, hat év után első nyilvános fellépésére készült. Eleinte türelmetlen kis mozgolódás fogadta; amit mondott, nem volt túlságosan érdekes, összehasonlító statisztikai adatokat sorolt fel a Horthy-rendszer és a Rákosi-rendszer sajtóviszonyairól, úgy leplezve le az utóbbit, hogy közben az előbbit se dicsérje. Voltak, akik arra gondoltak, ideje lenne már végre

---

szó, nem „rehabilitációról”.) Nézd – fűzte tovább kényelmetlenül – azt is meg akarom mondani neked, hogy Losonczy, szegény, nehezen viselte a börtönéveket és hát hogy is mondjam, egy kicsit megzavarodott... Mármost az orvosoknak az a véleménye, hogy jó volna, ha elvinnék őt egy-két régi helyre, ahol azelőtt dolgozott, talán ez segíthet.

Az egész dolog iszonyatosan megdöbbentett; csak hallgattam.

– Szóval – feszengett tovább Horváth – az a helyzet, hogy körülbelül egy fél óra múlva ide fogják őt hozni a felesége meg a fivére azért hogy velem találkozzék. Mi a véleményed, helyes volna, ha egyik munkatársunkat leküldenénk elé a kapuba, hogy ott várja?

– Feltétlenül – mondtam.

Megállapodtunk, ki legyen az: a szerkesztőség egyik régi tagja.

– Téged nem hívlak be a beszélgetésre – mondta Horváth – mert talán jobb, ha csak egy emberrel találkozik. De mindenesetre azt akartam, hogy tudj erről, úgy is mint régi barátja, úgy is mint a szerkesztőbizottság tagja.

Nem tudom, hogyan zajlott le a beszélgetés. De azt utóbb Losonczy felesége elmesélte nekem, hogy a találkozásról lejövet, Géza megállt az utcán és csak annyit mondott: „Úgyis tudom, hogy színház az egész, most így akarnak belőlem vallomást kiszedni.” (M. T.)

hazamenni, mások azt kiáltották feléje: „Hangosabban! Gyorsabban!” – és ő mindjobban felmelegedett, lámpalázát és elfogultságát legyűrve. Megkövette a magyar művészi életet és elsősorban a magyar zenészeket a Bartók emléke ellen vétő cikkért. Aztán az ország helyzetéről szólt. Nem részletekről, mert azt elmondották előtte mások, hanem arról az erkölcsi képtelenségről, ami a berendezkedést jellemzi; arról, hogy azok rehabilitálnak, akik börtönbe vetettek, azok beszélnek szocialista törvényességről, akik ártatlan embereket gyilkoltak meg.

Lehetetlen, jelentette ki, hogy Nagy Imre ellen nap mint nap hangozzanak el a durvábbnál durvább vádak, s ennek a jó magyarnak és régi kommunistának ne adassék meg a védekezés lehetősége.

Abban a pillanatban, amikor Nagy Imre neve elhangzott, ezrek és ezrek emelkedtek fel a helyükről:

– Éljen Nagy! Éljen Nagy!

És aztán megint csak hosszú percekig:

– Vissza a pártba! Vissza a pártba!

Mert különös módon ez a tömeg, a Petőfi-kör tömege nem azt követelte, hogy a párt szűnjék meg, tűnjön el a magyar közéletből, hanem azt, hogy Nagy Imre kerüljön a vezetés élére, s egy megújult párt hozza helyre azt, amit a régi elrontott. Volt-e ebben reális lehetőség, megújulhat-e egyáltalán a kommunista párt? – ez más kérdés volt; akik itt voltak és akiket három nappal később a központi vezetőség határozata „pártellenes, reakciós, ellenforradalmi” gyülekezetnek bélyegzett, igen nagy számmal még hittek ebben.

Odakint már világosodott. Június 28-a, hajnali fél négy volt.

Alig néhány órával később, ugyanezen a napon, többszáz kilométernyire innen, a lengyelországi Poznanban megkezdődött a lengyel munkások felkelése.

Rákosinak, bármennyire is furcsa, kapóra jött a poznani ügy. A konstrukciós perek gyakorlott mestere szinte pillanatok alatt készen volt legújabb konstrukciójával: Poznan és a Petőfi-kör – egy közös, nagy nemzetközi akció láncszemei, s az akció mögött az imperialisták állnak.

Egy sebtiben összeráncigált központi vezetőségi ülésen határozatot hajszolt keresztül, amellyel betiltotta a Petőfi-kört, vádat emelt a felszólalók, név szerint Déry és Tardos ellen, s rajtuk túlmenően az egész szervezkedésért – nem titkolt összefüggésben a nemzetközi imperializmus aknamunkájával – Nagy Imrét és barátait tette felelőssé.

Ezért tűnt logikusnak a *Béke és Szabadság* szerkesztőjének szobájában szorongó írók és újságírók számára az, hogy a hatalmáért, pozíciójáért küzdő diktátor nem fog megelégedni két író kizárásával, s hogy további – ki tudja milyen? – lépésre készül. Ezért futott végig a hideg a hátukon, amikor a titokzatos bejelentés elhangzott: a központi vezetőség valamire készül. A „legexponáltabbak” közülük – immár hányadszor az elmúlt két év során? – megint csak arra gondoltak: úgy látszik, most kerül sor a letartóztatásukra.

Másfél-két óra telt el ebben a feszült várakozásban.

Egyik cigarettáról a másikra gyújtottak, egyik feketét itták a másik után. Volt, aki vicceket mesélt, volt, aki a noteszét vizsgálta és egy-két feljegyzést tépett ki belőle. Valaki felhívta Nagy Imre lakását; az öreg otthon volt. Úgy látszik, még nem kezdődött meg a „felgöngyölítés”? Mindenesetre figyelmeztették Imre bácsit, hogy „valami készül”. Az öreg megköszönte, s nem szólt semmit. Ő immár több mint egy éve élt ebben az idegállapotban, sohasem tudhatta, mikor jönnek érte.

Dél felé újra csengett a telefon a szerkesztő íróasztalán.

Az előbbi hang beszélt nyugodtan, szenvtelenül.

Egy kommünikét olvasott fel, amely – mint mondotta – feltétlenül közlendő a lap következő számában. A kommüniké így szólt:

„A központi vezetőség megállapítva Rákosi Mátyás elvtárs érdemeit a magyar és nemzetközi munkásmozgalomban, a magyar nép jobb jövőjéért, a szocialista Magyarországért vívott harcban...saját kérelme alapján felmenti őt a politikai bizottsági tagsága és a központi vezetőség első titkári tiszte alól."[154]

A kis szobában pillanatokig csend volt. Az emberek nem akartak hinni fülüknek. Túl szép volt...Túl szép volt ahhoz, hogy igaz lehessen...

Borzas megbukott! Rákosi – nincs többé!

Aztán felszakadt az öröm, a hangtalan s a hangos nevetés, az elmondhatatlan jókedv, a majdnem könnyeket fakasztó öröm. Poharak kerültek elő, s valahonnan egy üveg kecskeméti barack. Ittak. Nevettek és ittak. Hát lehetséges ez? Hát győztek volna?

Az örömet – ez az igazság – még az sem homályosította el, hogy Rákosi utódjának Gerőt nevezték ki. Tudták azt, hogy Gerő sem jobb, mint Rákosi. De tudták azt is, hogy Rákosi mindenkinél rosszabb. A lényeg most a bukás volt. A legfőbb tartóoszlop kidőlt. A második talán már könnyebb lesz.

Csak azt nem tudták még, hogyan történhetett mindez ilyen gyorsan és váratlanul, hiszen XX. kongresszus ide vagy oda, ez a vén bitang már annyi vihart átvészelt, már annyiszor felkapaszkodott a lejtőn – s a legutóbbi hetekben úgy látszott, mintha megerősödött volna a pozíciója. Mi történt most, hogy mégis a mélybe zuhant?

Nem telt bele huszonnégy óra és ezt is megtudták. Volt Nagy Imre körének a központi vezetőségben egy állandó és pontos informátora: Pongrácz Kálmán, Budapest polgármestere. Ő volt

---

[154] *Szabad Nép*, 1956. július 19.

az, aki most sugárzó arccal és teli szájjal mesélte el Rákosi bukásának hiteles történetét.

A kopasz diktátor valóban arra készült, hogy folytassa a Petőfi-kör és a Nagy Imre-ellenes hajszát. Olyan tervet dolgozott ki, ami valóban méltó volt hozzá. Összeállított egy listát írókról, újságírókról, diákvezetőkről, katonatisztekről, akiket egyetlen éjszaka le akart tartóztatni. A listán – négyszáz név szerepelt.

A javaslatát, minthogy most már a „kollektív vezetés” volt divatban, a politikai bizottság elé terjesztette. A bizottság meghökkent; nem a letartóztatástól riadtak meg – csináltak ők ennél már különbet is –, hanem attól: hogyan lehet ezt összehangolni az új pártvonallal, a „szocialista törvényességgel”, a XX. kongresszus nemes eszméivel? Azt tanácsolták Rákosinak, hogy ne döntsenek azonnal, hanem tárgyalják meg még egyszer, részletesen a dolgot.

Ezek után a politikai bizottság egyik tagja, Kovács István, a budapesti titkár, ez a számító és sötétlelkű karrierista sietve felhívta a szovjet nagykövetséget és informálta a követet arról, hogy mire készül Rákosi.

A szovjet nagykövet azonnal telefonált Moszkvába.

Miközben a politikai bizottság másodszor kezdte el tárgyalni a „nagy tervet”, az egyik Budapest melletti szovjet katonai repülőtéren leszállt egy orosz gép, s anélkül, hogy erről a magyar pártvezetést egyetlen szóval is értesítették volna, a gép utasa autóba ült és az Akadémia utcai pártközpont felé hajtatott.

Az utas Anasztáz Mikojan, a Szovjetunió minisztertanácsának első elnökhelyettese volt.

A kaput őrző és elképedt államvédelmi katona tőle aligha kért igazolványt és aligha kérdezte meg: van-e nála fegyver?

Mikojan egyenest az „istenek tanácsának” ülésére ment. Meg kell jegyezni, hogy az ő

jelenlétében már legfeljebb csak „félistenek tanácsáról” lehetett itt szó.

Éppen Rákosi beszélt. S éppen arról, hogy a négyszázas letartóztatást igenis, foganatosítani kell.

Mikor a váratlan vendég belépett, Borzasnak a torkán akadt a szó. De Mikojan nyájasan rászólt, hogy folytassa csak ott, ahol abbahagyta, és vegye úgy, mintha ő ott sem volna. S hogy jelentéktelenségét még jobban hangsúlyozza, szerényen leült az asztal végében.

Rákosi folytatta. Nem tetszett neki a hirtelen vizit, de hát mit tehetett mást? Arról beszélt, hogy a párt nem tűrheti tovább az ellenséges agitációt, a pártnak erőt kell mutatnia, mert máskülönben még jobban megnő az ellenség szarva.

Befejezte. Kínos és keserves szünet következett. Senki sem akart szólni, minthogy senki sem tudta: miért jött a nagyorrú örmény. Letartóztatni vagy nem letartóztatni?

Végül is Mikojannak kellett megtörnie a csendet. Épp olyan szerényen, mint ahogy jött, csak egyetlen kérdést tett fel: – Tulajdonképpen mi is a véleménye Rákosi elvtársnak a Petőfi-körről?

Rákosi homlokát kiverte a verejték, miközben elismételte, hogy a Petőfi-kör szervezett, pártellenes, ellenséges megmozdulás.

– Érdekes – mondta halkan Mikojan –, mi Moszkvában olyan információt kaptunk, hogy a kör ülésén percekig ütemesen éljenezték a pártot. Igaz-e?

– Igaz – felete halványan Rákosi –, de meg kell jegyeznem...

– Mindenesetre furcsa pártellenes szervezkedés az – szakította félbe Mikojan –, ahol ütemesen éltetik a pártot...

Ennyit mondott és semmivel sem többet. De ez éppen elég volt.

Gerő kért szót. Ez az öreg Komintern-róka már világosan látta, hogy Rákosi elveszett. S ő, aki

tizenegy év óta mindenben és mindvégig a leghűségesebben támogatta, akinek most sem lett volna a legkisebb skrupulusa sem, ha a tömeg-letartóztatást végre kellett volna hajtani, egyetlen másodperc alatt köpönyeget fordított. Tulajdonképpen egy életen át várt arra, hogy ő legyen az első ember a pártban, s most úgy érezte, hogy elérkezett az ő ideje. Keményen és „bátran” szembefordult Rákosi tervével, és bolsevik kérlelhetetlenséggel megbírálta eddigi főnökét, amiért nem alkalmazta megfelelően a XX. kongresszus nagyszerű útmutatásait a magyar viszonyokra.

A többiek következtek. Az egyetlen és nagyon buta Mekis József kivételével valamennyien – csodálatosképpen – Gerővel értettek egyet. Rákosi, a nép bölcs atyja, az ország és a párt szeretett vezére magára maradt. Még legjobb hívei, a saját emberei is, azok is, akikből valóban ő csinált valakit, azonnal cserbenhagyták, mihelyt megérezték, hogy az oroszok már nem állnak mögötte.

Mikojannak ezek után nem maradt hátra más feladata, mint hogy összegezze a vita tanulságait. Dehogy akart ő a „testvérpárt belügyeibe” beavatkozni; mindössze azon testvéri véleményét közölte, hogy minekutána úgy látszik, a politikai bizottság nagy többsége nem ért egyet Rákosi elvtárssal, jó volna, ha Rákosi elvtárs levonná ennek az esetnek a következményeit, és lemondana a párt első titkári tisztségéről.

Rákosi halottsápadt volt. Nem akarta elhinni, hogy ez lehetséges. Remegő szájszéllel figyelmeztette Mikojant: nem tudják, mit cselekszenek, ennek beláthatatlan következményei lesznek a pártra és az országra nézve.

Mikojan azt felelte: legyen csak egészen nyugodt, a párt továbbra is jó kezekben lesz.

Rákosi még mindig nem akart engedni. Az utolsó szalmaszálba kapaszkodott bele: hátha Mikojan csak a saját nevében intézkedik. Átment a szobijába, és felhívta telefonon Hruscsovot.

– A pártnak szüksége van rám – mondta a szovjet főnöknek. – Ha én elmegyek, minden összeomlik...

– Csak semmi aggodalom – felelte neki kedélyesen Nyikita Szergejevics. – A moszkvai Politbüro úgy látja, hogy jobb lesz, ha szépen eltávozik...

Betelt a sorsa. Tovább már nem volt apelláta. S ráadásul másnap, a gyorsan összehívott központi vezetőség ülésén; Mikojan jelenlétében, a jó öreg bolsevik hagyományok értelmében – még el kellett mondania saját önkritikáját.

Hamuszürke arccal állt ott, legodaadóbb hívei, leghűségesebb tanítványai, legalázatosabb szolgái körében, akik közül itt sem mert senki a védelmére kelni, és monoton gépiességgel olvasta fel az előre elkészített búcsúbeszédet:

Tisztelt Központi Vezetőség!

Legyen szabad e kérésemhez néhány kiegészítést fűzni. Ami egészségi állapotomat illeti, két év óta hipertóniában szenvedek, vérnyomásom emelkedik, s néhány nappal ezelőtt az orvosok a politikai bizottsághoz jelentést küldtek, melyből egy mondatot idézek: „Rákosi elvtárs jelen egészségi állapotát semmiképpen sem tartjuk megfelelőnek, s ezért a legsürgősebb beavatkozást kérjük állapota romlásának feltétlen megakadályozása céljából.”

Az elvtársak az utóbbi két évben gyakran tették szóvá, hogy nem járok már annyit az üzemekbe, a tömegek közé, mint régente. S igazuk volt. Csak azt nem tudták, hogy ennek egészségem romlása az oka. Egészségi állapotom kezdett munkám minőségére és mennyiségére is kihatni, ami ilyen fontos munkakörben csak károkat okozhat a pártnak. Ennyit egészségemről.

Ami azokat a hibákat illeti, melyeket a személyi kultusz és a szocialista törvényesség megsértése terén elkövettem, 1953 júniusában a központi vezetőség ülésén – és azóta is – ismételten elismertem s velük kapcsolatban – a nyilvánosság előtt is – önkritikát gyakoroltam. A Szovjetunió

Kommunista Pártja XX. kongresszusának munkája és Hruscsov elvtárs beszámolója után világossá vált számomra, hogy e hibák súlya és kihatása nagyobb, mint ahogy hittem, s a kár is, amely e hibák következtében pártunkat érte, sokkal komolyabb, mint ahogy ezt azelőtt gondoltam. E hibák megnehezítették pártunk munkáját; csökkentették a párt és a pépi demokrácia vonzóerejét és akadályozták a pártélet lenini normáinak, a kollektív vezetésnek, az építő bírálatnak és önbírálatnak, a párt és állami életdemokratizmusának, a széles dolgozó tömegek kezdeményező és alkotó erejének kibontakozását. Végül, e hibák igen széles támadási felületet nyújtottak az ellenségnek. Összességükben e hibák, melyeket a pártmunka legfontosabb posztján elkövettem, súlyos károkat okoztak egész szocialista fejlődésünknek.

E hibák kijavításában nekem kellett élen járnom. Ha a rehabilitáció vontatottan, időnként megszakításokkal haladt, a személyi kultusz felszámolása terén tavaly bizonyos visszaesés állott be; a kritika és önkritika, a kollektív vezetés lassan fejlődött, a szektás, dogmatikus nézetek és módszerek ellen nem folyt elég határozott harc, úgy mindebben kétségtelenül engem, a párt első titkárát terhel komoly felelősség.

Több mint négy évtizede; hogy a szocialista mozgalom aktív katonája vagyok. Ott voltam pártunk első lépéseinél, részt vettem a magyar kommün harcaiban, a Horthy-terror elleni nehéz küzdelmekben. A hosszú börtönévek után megélhettem, hogy a hatalmas Szovjetunió felszabadította hazánkat, s ott lehettem az első sorokban, amikor a magyar kommunisták szívós, kemény harcok közepette győzelemre vitték hazánkban a szocializmus nagy ügyét. Biztos vagyok benne, hogy pártunk, dolgozó népünkre támaszkodva; most is egységesen, a XX. kongresszus szellemében minden nehézséget és ellenséget leküzdve, s a harcokban megerősödve halad tovább a

demokratizmus, a szocialista építés jobb jövőbe vivő útján![155]

Egyetlen szót sem hitt el abból, amit mondott. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy – bár valóban betegeskedett – még hosszú évekig vezethetné a pártot. És még szilárdabban hitte, hogy mindazt, amit tett, jól tette, s hogy Hruscsov követ el végzetes hibát azzal, hogy őt leváltja. Ennek ellenére elmondta legbensőbb meggyőződésének legteljesebb ellentétét. Ezt nevezik kommunista pártszerűségnek.

A központi vezetőség egyhangúlag felmentette őt, és egyhangúlag megválasztotta utódjául Gerőt. Ezen kívül beválasztották a politikai bizottságba Kiss Károlyt, a központi ellenőrzőbizottság elnökét, a súlyosan beteg Révai Józsefet, aki az utóbbi időben – amellett, hogy dühödten szidalmazta Nagy Imrét és az írókat – Rákosival is szembefordult, mert az volt a véleménye, hogy „az atya” késlelteti a börtönből szabadultak rehabilitációját, valamint Marosán Györgyöt és Kádár Jánost. Mindez biztosíték kívánt lenni arra, hogy noha Gerő, a régi gárda tagja lesz az első titkár, mégsem térnek vissza a régi idők, elsősorban pedig a törvénytelenségek.

Mikojan aznap tovább is utazott Budapestről külön repülőgépén Jugoszláviába. Brioni szigetén Tito marsallal találkozott. Vitte neki ajándékba a Rajk-per megtervezőjének, a jugoszláv-ellenes kampány egyik főszervezőjének, Rákosi Mátyásnak a fejét. Mindebből világossá vált, hogy Borzas bukásának legfőbb oka mégsem a Petőfi-kör volt, nem az írók lázadása és nem is a négyszázas lista – habár mindez hozzájárult a bukáshoz – a döntő mégis a szovjet pártvezetés erőfeszítése volt Tito teljes megnyerése érdekében. A marsall már régóta szorgalmazta Moszkvában Rákosi leváltását; eddig vonakodtak, alkudoztak vele – most – hirtelen eladták neki a „veteránt”. A „négyszázas lista” legfeljebb kapóra jött; a főszerepet a nemzetközi árucsere forgalom játszotta. Volt ebben sok megalázó is Magyarország számára, de hát mindegy:

[155] *Szabad Nép,* 1956. július 19.

jóval nagyobb volt az öröm annál, semhogy ez az üröm elviselhető ne lett volna.

Rákosi Mátyás, a magyar nép atyja és vezére, az első magyar hazafi, a párt tanítómestere nagyjából Mikojannal egy időben repülőgépre szállt. A gép orra Moszkva felé fordult. Annyi időt sem adtak neki, hogy összecsomagoljon. Tizenegy évig élet-halál ura volt; most úgy távozott, mint egy kirúgott cseléd.

A felesége néhány hét múlva még egyszer visszajött – egy-két értékesebb szőnyegért, képért, no meg az ezüst evőeszközökért...

Tetemrehívás

Szeszélyes nyár jött, forró robbanásokkal, hirtelen zivatarokkal, vakító villámlásokkal és figyelmeztető mennydörgésekkel. Rákosi bukása után az ország mégis fellélegzett.

A nemzetközi feszültség érezhető enyhülésével egyidejűen az újságok hasábjairól eltűntek a szokott jelzők a „rothadt imperializmusról”, a „fasizmus amerikai segédcsapatairól”, a kapitalizmus általános válságáról, a sajtó egyszerre tárgyilagosabb és józanabb lett. Lassan és állandó huzavona közepette, de mégiscsak megindultak Nagy Imrével a tárgyalások, méghozzá nemcsak magyar, hanem szovjet oldalról is; a budapesti szovjet nagykövet többször találkozott vele a kibontakozás problémáit megbeszélendő. Az új első titkár, Gerő Ernő, aki tisztában volt azzal, hogy fejét nem övezi a dicsőség babérja, s funkcióba lépésekor nem áradt feléje országos lelkesedés, csaknem láthatatlanná vált, mintha nem is létezett volna. A hivatalban maradt élősdiek – gazdájuk bukásának láttakor – óvatosan és zavarodottan háttérbe vonultak. Jobbnak látták, ha eltűnnek a nyilvánosság színe elől, s irodájuk falai mögül figyelik az eseményeket. Ezek a „hivatásos forradalmárok” egy tapasztalt opportunista taktikai érzékével szimatolták a levegőt: merről és főként – merre fúj a szél. Ez a taktikai visszavonulás azonban ekkor már együtt járt a pártapparátus bomlásával, széthullásával. A régi rákosista funkcionáriusok nagyjában-egészében paralizálódtak: az új légkörben alig-alig mertek megszólalni, s ha szóltak is, óvatosan, nagy körültekintéssel, az új nyelvet próbálgatva, ízlésük és akaratuk ellenére. De akár akarták, akár nem, akár tetszett nekik, akár nem – meg kellett érteniök, hogy hatalmuk hanyatlófélben van. Rendszerük valójában itt mondott csődöt, törvényszerűen, szükségképpen és végleg abban a pillanatban, amikor többet nem vehették igénybe a minden kérdésre egyértelműen megfelelő terrorszervezetet, az ávót; tulajdonképpen nem voltak egyebek vicsorgó, de fogatlan oroszlánok gyülekezeténél.

Ami – számukra – ennél is nagyobb baj volt: az ávón belül is a válság, a törés, a széthullás jelei mutatkoztak. Pártgyűléseken, értekezleteken egyre erőteljesebben bontakozott ki a politikai perekben részt nem vett, a kiáltó bűnöktől mentes tisztek felháborodott mozgalma. Ezek a tisztek nem akarták vállalni, hogy rájuk tapadjon a mások ontotta vér. Maguk is követelték azoknak a felelősségre vonását, akik a perekben, a tisztogatásokban, a letartóztatásokban felelősek voltak: A nyugtalanság napról napra nőtt.

A pártban, az államapparátusban, az ávóban erjedő bomlás sok mindent felszínre hozott. Kiderült egyebek közt az is, hogy a magukat hűséges párttagoknak és meggyőződéses kommunistáknak vallók tele vannak kiábrándultsággal, cinizmussal, gyűlölettel és megvetéssel a mindenható párt irányában. Legjobb példa erre az írószövetség új párttitkárának, a régi illegális kommunista újságírónak, Máté Györgynek az esete. Máté azok közé a kommunisták közé tartozott, akik két évtizede a leghalálosabb pártfegyelemmel, szisszenés és pisszenés nélkül hajtották végre a határozatokat, majd azok ellenkezőjét.

Főként szatirikus és ironikus képessége tette ismertté a *Szabad Nép*ben: a háborút követő első években meglehetősen ügyes és éles apró karcolatokat írt a pártélet visszásságairól, Görbe Tükör címen: de a párt e kis tűszúrásokat is megelégelte egy idő után. A sorozatot leállították s Máténak értésére adták, hogy helyesebb, ha a „negatívumok” után végre foglalkozik a „pozitívumokkal” is. Máté a kevésből is sokat értett, szatirikus hajlandósága ezután csak magánérintkezésekben nyilvánult meg, elég mérsékelten. Egyébként mindig gondosan ügyelt arra, hogy pártszerű legyen, megfontolt, óvatos, méltóságteljes. Régi illegális párttaghoz méltóan éveken keresztül reszketett a letartóztatástól is.

Hanem ezen a nyáron kibújt belőle a „rossz szellem”. Már nem volt megfontolt és óvatos: a kiszáradt tő újból hajtani kezdett, az évek óta

elfojtott gúnyolódás pezsegve tört elő: ő volt a legélesebb s gyakran a legszellemesebb támadó; aki nyilaival nem kímélte a legszentebbet, a pártot sem. Tőle eredtek ennek a korszaknak legvéresebb és legszatirikusabb viccei, tréfái, telve tulajdon kiábrándultságának keserűségével.[156] Miközben a szövetség taggyűlésein még mindig éberen vigyázott a „párt tekintélyére”, alig volt e tekintély aláásásának buzgóbb és sikeresebb sztahanovistája – mint maga a párttitkár.

---

[156] Tőle származik a korszak egyik legjellemzőbb s egyben legbrutálisabb paródiája, amelyet persze sohasem írt le, de irodalmi és művészeti körökben hónapokon át szájról szájra járt: Illés Béla „felszólalása” az írószövetség taggyűlésén a XX. kongresszus után. A „felszólalás” – Máté interpretációjában így hangzott:

– Elvtársak! A harmincas évek elején ülök moszkvai lakásomban, az Arbaton. Estefelé megszólal a telefon és azt mondja: „Illés elvtárs, ne menjen el hazulról, nemsokára keresni fogják.” Valóban, még éjfél előtt ismét cseng a telefon, és egy jól ismert, kedves, mély zengésű hang azt mondja: „Kedves Bela Samuvovics, most olvastam el regénytrilógiáját, az *Ég a Tisza* című könyvet, és meg kell önnek mondanom kemény, nyílt, bolsevik őszinteséggel, hogy ennél nagyobb remekművet sem az orosz, sem a szovjet, sem a világirodalomban nem találtam.” Azt válaszoltam: „Kedves Lev Davidovics (Trockij), köszönöm ezt a nyílt bátor, kegyetlen bolsevik bírálatot.” Azt mondja ekkor Lev Davidovics: „Kedves Bela Samuvovics, autót küldök önért, kérem azonnal jöjjön hozzám a Kremlbe.” Mire én: „Lev Davidovics, igen sajnálom, nem mehetek, mert Sztálinnak ezek a gaz pribékjei – így mondtam, elvtársak, pribékjei – állandóan nyomomban vannak.” Azt mondja Lev Davidovics: „Ne törődjék semmivel, Bela Samuvovics, biztosíthatom önt, hogy ön mögött áll az egész párt, a szovjet hatalom, a GPU és a párton belüli ellenzék. Kérem, menjen át a Vörös Téren, ugorfék be a Moszkva folyóba, ússzon felfelé háromszáz métert, ott talál egy nyílást, abba dugja bele a nyelvét és akkor megkapja a további utasításokat.” Kérem, elvtársak rólam általában azt szokták mondani, hogy gyáva ember vagyok, de képzeljék el, mekkora bátorság kellett ehhez: végigmentem a Vörös Téren, beugrottam a teljesen befagyott Moszkva folyóba, hatalmas karcsapásokkal úsztam felfelé háromszáz métert, ott megtaláltam a nyílást, beledugtam a nyelvem, majd utána teljesen belemásztam. Elvtársak! Csak most, több mint húsz esztendő után derült ki, hogy ez a nyílás nem Lev Davidovics, hanem Joszif Visszarionovics segge volt...

Ezen a nyáron a nyugati és a déli határszélen lebontották a drótakadályt és felszedték az aknazárat. Úgy tűnt, mintha lassan bár, de egyre biztosabban felemelkednék a vasfüggöny.

Néhány újságíró megjárta Jugoszláviát; az országot, amelynek vezetőiről éveken át csak mint „az imperializmus orgyilkos bérenceiről, a láncos kutyákról" lehetett írni és beszélni.[157] Amikor visszajöttek, rokonszenvvel írtak a déli szomszédról, amely éveken át bátran szembeszegült Sztálinnal és a Sztálinizmussal; de bebizonyosodott az is, hogy valóban nem egyéb, mint az egypárti diktatúrának mérsékeltebb formája, a felszínen különböző jelszavakkal, néhány – valóban eltérő – újfajta intézménnyel (például munkástanácsok), de lényegében ugyanazokkal a szervekkel és ráadásul már a Szovjetunióban is elítélt személyi kultusszal. A beszámoló újságírók nemcsak azt mondták el, hogy Tito képe minden vendéglőben és eszpresszóban ott lóg – ami még a két ember közötti különbséget ismerve és elismerve sem tetszett azoknak, akik éveken át minden pillanatban és minden falon Borzas arcképével néztek szembe –, hanem azt is, milyenek a munkások, parasztok, intellektuelek megélhetési viszonyai, s ezek a viszonyok igen sok tekintetben (s részben érthető okok miatt) rosszabbak, mint a gazdaságilag tönkretett Magyarországon. Kiderült, hogy a szólás-, a sajtó- és a véleményszabadság ezen a nyáron jóval kisebb már Jugoszláviában, mint odahaza, hogy a jugoszláv sajtó, a jugoszláv írók sokkal kevesebbet írnak – vagy írhatnak – meg hazájuk problémáiról, mint a magyarok: vagyis, hogy az elmúlt hónapok harcainak eredményeképp Magyarország a demokratikus fejlődésben Jugoszlávia elé ugrott. A baráti hangon és érzelmeken ez a felfedezés mit sem változtatott; a tapasztalat azonban csak még jobban megerősítette az írókat és újságírókat, hogy – ami a szabadságjogokat illeti – számukra is, a magyar nép számára is rossz lenne megrekedni a korábban

[157] A katonai lőgyakorlatokon például éveken át céltábla helyett Tito-fejeket használtak. Most visszakerültek a régi körcéltáblák.

támaszként és érvként használt jugoszláv fejlődési viszonyoknál, s hogyha tovább akarnak jutni, az egyetlen mód megkeresni azokat az utakat-lehetőségeket, amelyek a Sztálinista zsarnokságból, az ország viszonyait, fejlettségi fokát, adottságait, hagyományait, hangulatát figyelembe véve, demokratikusabb módon erjesztik a szocialista fejlődést.

Az aknazár felszedésével egyidejűleg megindultak a társas és egyéni kirándulások, a legközelebbi és legjobban elérhető „nyugati” fővárosba, Bécsbe. A semlegesség levegőjében ez az évekig halott város gyors virágzásnak indult: megváltozott az atmoszférája. Kirakatai, utcái, forgalma, szabadsága mély benyomást gyakorolt azokra a főként írókból, művészekből összeverődő csoportokra, amelyek ezekben az időkben vonatokon, autón, de főként nagy dunai társashajókon ellátogattak az osztrák fővárosba. Bécs és Budapest amúgy is régi vetélytársak voltak; az Osztrák-Magyar Monarchia történetileg is egybefűzte ezt az alkatilag is sok tekintetben egymáshoz közelálló két várost. A látogatók keserűen figyelték most meg a „szocialista” Budapest lemaradását a „kapitalista” Béccsel szemben. A Kaertnerstrasse és a Graben zsúfoltsága, az autók tömege, az évek óta ismeretlen áruk s a Magyarországon szinte szimbólum számba menő nylonholmik, az óriási választék olyan gazdagságot mutattak, mely alapjában véve tette kétségessé a szovjet típusú szocializmus „felsőbbrendűségét”.[158]

De itt nemcsak az derült ki, hogy ebben az országban a narancsszörpöt narancsból gyártják (nem úgy, mint Magyarországon, ahol kátrányból állították elő), nemcsak az, hogy a cipőpasztától itt fényes lesz a cipő (nem úgy, mint Magyarországon,

[158] Akkoriban járt ez a vicc Budapesten:

Két magyar találkozik a Kahlenberg egyik luxusvendéglőjében. Az egyik furán fintorogva szimatolgat a levegőben. A másik megkérdezi, mit szagolgat?

– Nem érzed – mondja az első – milyen büdös van?

– Nem... Miért?

– Rothad a kapitalizmus.

ahol tönkretette a bőrt), nemcsak az, hogy itt a rendőr elsősorban a közlekedés rendjére vigyáz (nem úgy, mint Magyarországon, ahol főként a politikai megbízhatóságra), hanem az is, hogy a kapitalistákon kívül a munkások is jobban és szabadabban élnek, mint ott, ahol állítólag a proletariátus van uralmon. A két rendszer összehasonlításából szenvedélyes indulatok keletkeztek, gyakran, könnyen észrevehetően igazságtalanok is. Elvégre az osztrák munkások mindig is jobban éltek a magyaroknál, életszínvonaluk századok óta magasabb volt, amit számon lehetett kérni, hogy az utolsó évtized alatt nem csökkent, hanem nőtt a különbség.

Mindenesetre a tények megmásíthatatlan szintjére emelkedett az az egyszerű megállapítás (s ezt nem lehetett semmiféle propagandával elhomályosítani, ezt csupán terrorral lehetett ideig-óráig letagadni), hogy Magyarország „rongyos rokonná" vált Európában az elmúlt évtizedben, hogy az agyonállamosított gazdasági rendszer az első összehasonlítás alkalmával megbukott a vizsgán.

Amikor Budapestre visszaérkeztek a bécsi hajók, dühös és tettre kész utasokat hoztak magukkal, akik fintorogva néztek körül a rosszul világított pesti utcán, a rossz kávéval szolgáló eszpresszókban, a piszkos pályaudvarokon, és mindent rossznak és sötétnek láttak.

Holott nem volt mindenben igazuk. Ha csak például a magyar színházkultúrát, a magyar filmgyártást és a klasszikusokat roppant olcsón piacra dobó magyar könyvkiadást nézzük – az országnak nem volt szégyenkezni valója nyugati szomszédjával szemben sem.

De az „optika" érthető volt: egy lényegében tönkretett ország lakosai nem lehettek „objektívek". Magyarország elmaradottsága nemcsak azért fájt nekik, mert Bécsben narancsot, banánt és jó kávét lehetett kapni, hanem ezerszer inkább azért, mert arra gondoltak, hogy egy szabad és semleges Magyarországnak milyen lehetőségei lennének, ha

az ország életében Ausztriához hasonló alkalom adódnék.

Ez a nyár egyébként az írók nyara volt. Rákosi bukása mintha mindenben őket igazolta volna – mindenesetre teljesen kihúzta a talajt a nagyhangú pártfunkcionáriusok, a Vasas Székházbeli „lincselők”, a fenyegetőzők és a terroristák lába alól. Augusztusban és szeptemberben heteken át egymás után hívták be a pártközpontba azokat az írókat és újságírókat, akik alig fél évvel ezelőtt a legszigorúbb pártbüntetéseket kapták, és heteken át a letartóztatás közelében éltek, és ünnepélyes formák között közölték velük, hogy bár követtek el formahibákat – a lényeget tekintve nekik volt igazuk, a párt elismeri ezt és eltörli büntetésüket.[159] Az újságíró-szövetségbor rehabilitációs bizottság alakult, amely már nemcsak a megsértett kommunistáknak, hanem a sokszor éveken át kenyerüktől is megfosztott, úgynevezett „polgári” újságíróknak az ügyét is megvizsgálta, s erkölcsi: és anyagi elégtételt állapított meg.

Ami az „apparatcsikokat” a legjobban meglepte, az az volt, hogy a megkövetett írók egyáltalán nem voltak elragadtatva a szép bocsánatkérésektől. Nemcsak azért, mert – mint hangsúlyozták – Nagy Imre, valamint a Petőfi-köri felszólalása miatt kizárt Déry Tibor és Tardos Tibor ügye még nem rendeződött, s addig fabatkát sem ér a többiek pártbüntetésének eltörlése, amíg őket nem rehabilitálják, hanem azért sem, mert – mondották – sokkal többről van szó, mint egyes emberek és egyes

---

[159] A pártközpont folyosóján – közvetlenül a KEB „bocsánatkérése” után – véletlenül összetalálkoztam Kiss Károllyal, az ellenőrzőbizottság elnökével, a büntetések „kiosztójával”. Nyájas volt, kedves és előzékeny: – Higgye el nekem – mondta –, mi már akkor tudtuk; hogy maguknak ebben igazuk van, emlékszik, a KEB előtt nem is igen vitatkoztunk.

– De hát akkor miért csinálták?

Merengve nézett a levegőbe, és nagyokat sóhajtozott.

– Rákosi... – mondta –, mindennek ő volt az oka. Meg kell érteniök, hogy mi akkor nem tehettünk másként. De a fő az; hogy megszabadultunk tőle. Többet ilyesmi nem fog előfordulni... (A. T.)

igazságtalanságok jóvátételéről: az ország dolgát kell mindenekelőtt rendbehozni. Így történt meg azután, hogy a *Szabad Nép* eltávolított lázadói közül egyetlenegy sem volt hajlandó visszamenni a pártlaphoz vagy elfogadni felajánlott új állásokat addig, amíg a Sztálinizmus megrögzött képviselőitől meg nem tisztítják a szerkesztőséget. Így történt, hogy a megbüntetett írók egymás után jelentették ki, hogy teljesen érdektelen számukra a „rehabilitáció”, amíg Dérynek és Tardosnak nem szolgáltatnak elégtételt. Végül is a pártbüntetések eltörlése ugyanúgy zajlott le, mint a kiosztásuk: az érdekeltek megkérdezése nélkül, mintegy akaratuk ellenére.

Az írók számára ekkor már a tetszetős gesztusoknál sokkal fontosabbak voltak a tettek. Azt, hogy a „káderlapjakon” ott van a „szigorú megrovás”, igen jól el tudták viselni; ami valójában izgatta őket az volt, hogy végre-valahára elmondhassák mindazt, ami évek óta immár beléjük szorult, hogy publikálhassák mindazt, ami íróasztaluk fiókjában lapult, hogy őszintén és szabadon beszélhessenek. Nem a személyek: a gondolatok és a művek „rehabilitálása” volt a legfontosabb.

Igen sok történt ezen a téren is. Azok a követelések, melyeket annak idején a memorandum, ez a megátkozott dokumentum szegezett a központi vezetőség mellének, most jóformán kivétel nélkül megvalósultak. Az Operaház – hatalmas sikerrel – bemutatta Bartók *Csodálatos Mandarin*ját. Megjelentek Nagy László és Benjámin László verskötetei. A Nemzeti Színház újra műsorra tűzte *Az ember tragédiájá*t, bemutatta Németh László *Galilei*jét, és már folytak Háy Gyula *Varró Gáspár*jának a próbái is. A könyvesboltok kirakataiban feltűnt Déry Tibor remekműve, a *Niki*. A József Attila Színház bemutatta egy fiatal és tehetséges drámaíró, Gáli József *Szabadsághegy* című színművét, amely az „új osztály” életének megrázó leleplezése volt. A Gyarmat utcai filmgyárban vakmerő szatírák és éles társadalomrajzok forgatókönyvei gyűltek halomra,

olyan ütemben, amilyet tíz év óta még nem látott a magyar filmművészet.

A szegedi egyetemen áhítatos fiatalok hallgatták az ország egyik legnagyobb szellemének, Bibó Istvánnak, a tudós szociológusnak előadásait a magyar társadalom útjáról, fejlődéséről, a demokráciáról és a szocializmusról. Ezt a kiváló tudóst az írás és a publikálás lehetőségeitől tíz éven át fosztotta meg a rendszer, mert bírálni merte – nem sokkal a háború befejezte után, a koalíciós időszak kezdetein – a kommunista párt taktikáját és stratégiáját, felhívta a figyelmet a diktatúra készülő veszélyeire, és nem utolsósorban szembe mert szállni – Révai Józseffel a kommunista párt és a demokrácia viszonyát illetően.

Az újságok hasábjain egymás után jelentek meg a bátor és szókimondó írások. Az *Irodalmi Újság* példányszáma 8-10 ezerről 30 ezerre szökött. Elfogyott volna belőle kétszer ennyi is, de a pártbürokrácia a papírhiányra való hivatkozással nem volt hajlandó több papírt kiutalni. Így aztán az 1 forintos újságot város- és országszerte 25 – 30 forintért, feketén árusították, s nemegyszer az utcai újságosbódék előtt nyilvános verekedésekre került sor: ki kapjon belőle és ki nem. Egész sor újságárus csak „kapcsoltan” volt hajlandó eladni akkor, ha a vevő *Szabad Nép*et vagy valami más unalmas pártkiadványt is hajlandó volt vásárolni. Egyes cikkeket, verseket kimásoltak a lapból, ezek gépírásban terjedtek. De az írók hetilapja mellé felzárkózott a Béketanács lapja, a *Béke és Szabadság*, a Non Györgytől[160] megszabadult népművelési minisztérium lapja, a *Művelt Nép* s egy újonnan megindított lap, a *Hétfői Hírek* is, amelyben a Rajk-ügy miatt egy esztendővel ezelőtt kizárt Gimes Miklós most elsőnek követelte nyilvánosan Rákosi Mátyás és Farkas Mihály felelősségre vonását.

---

[160] Non Györgyöt végül is leváltották, pontosabban: felfelé buktatták. A buta miniszterhelyettesből – Magyarország legfőbb államügyésze lett. Talán az képesítette erre, hogy a joghoz éppúgy nem értett, mint a kultúrához.

A szókimondás nyara volt ez: az évek óta felgyülemlett gondok és gondolatok, a bajok és vágyak, a vádak és a remények kimondásának virágzó korszaka. Egyszerű dolgok mondattak ki, de Magyarországon mindeddig a legegyszerűbb igazságok voltak a leginkább kimondhatatlanok. A börtönből szabadult költő kimondotta, hogy – a börtönből szabadult. [161] A fiatal újságíró kimondotta, hogy a „Sztálini iparosítási program, mindeddig koncepciónk alapja, számunkra végképp használhatatlanná vált, akárhogy is alakítjuk, alkalmazgatjuk a magyar viszonyokra”.[162] A publicista kimondotta: „Gondoljuk végig az elmúlt intézkedéseket abban a tudatban, hogy minden-minden a gyermekszemek előtt játszódik. A korszak nem volt gyermekeknek való.[163] Egy fiatal kritikus

---

[161]

Nessun maggior dolor...

DANTE

ZSUZSÁNAK A TÖMLÖCBŐL

Cellám falán akasztófákat látok
s hatvanhat napja nem nézek eget
de búval, bajjal, múlttal és jövővel
nem gondolok félannyit, mint veled.
Csak most veszem ki; milyen óriás vagy,
nem győz le bennem félelem halál,
és látlak itt is, vaksi muslicák közt,
ahogy rovom sétámat fel s alá
s e verset mondom, melybók mint a láva
tör fel szerelmünk árja, ritmusa
és közben édes barackmagként számban
édes nevedet forgatom, Zsuzsa.

Mit Dante szólt a vesztett boldogságról:
úgy mint ma, más nem érte azt talán.
Jak hány gyönyört hagytunk megkóstolatlan
szerelmünk alig terült asztalán.
Most egyedül vagy, bántanak miattam,
ha sírsz, meghallom s együtt könnyezünk.
Szeretsz-e még és jut eszedbe néha,
kit elmulasztottunk, a gyermekünk?
Jaj, hányszor látom! Szemén egy szemernyi
arany cikázik, keze lágy moha.
Nem lesz-e késő majd, ha hazaérek,
halványan, mint holtnak hitt katona?

[162] Varga Domokos, *Irodalmi Újság*, 1956. október 20.
[163] Pálóczi-Horváth György, *Irodalmi Újság*, 1956. július 22.

odafordult az ország népművelési miniszteréhez, Darvas Józsefhez, és így szólt: „Hát mondd meg végre, hány per, mennyi vér, micsoda gyász, hány zokogó paraszt, hány zaklatott agy, kifakult szem, orvcselekedet, harsogó képmutatás, baj, bolondulás, meddig, szádig érő epesár kellett volna ahhoz, hogy ízleld már a keserűséget és kiöklendd magadból a tisztulás igéit?”[164] Egy fiatal író elmondotta, hogy az embereket gonoszul becsapták, azt ígérték nekik, hogy a tengerben limonádé van, és az emberek „otthon meglötyögtetik a kannát, kis sós víz tapad a peremére, néhány tengeri moszat és semmi más. Fásultan néztek egymásra. A kannát kimossák és kútvizet isznak, mint eddig. De jókedvük nincsen.[165]

Az írók kimondták, hogy nincs kétféle, úgynevezett „szocialista” és „burzsoá” igazság, csak igazság és hazugság van, és ez az egész elmélet csak „a törvénytelenségek, az erőszak akart vagy akaratlan fedezésére” szolgált.[166] És Háy Gyula mondta ki legtömörebben és legvilágosabban, hogy ezek után, igenis, a teljes igazságul és a teljes szabadságot követetik. [167]

„Nos, essünk túl az ijedtségen: igenis az irodalom teljes szabadságára gondolunk. Értve ezen a legteljesebb, legkorlátozatlanabb szabadságot, amely társadalomban élő emberek között lehetséges. Más szóval: az irodalomnak semmi se legyen tilos, amit a társadalom törvényei egyébként nem tiltanak. Tehát ne szabadjon az írónak a művében gyilkosságra, gyújtogatásra, rablásra, lopásra, a népi demokrácia megdöntésére, egyes réteget: vagy foglalkozási ágak elleni atrocitásokra, faji diszkriminációra, bürokratikus kiskirálykodásra stb. bujtogatni, ne szabadjon rágalmazni, sőt ne szabadjon vétení bizonyos;, a törvénykönyvben le nem fektetett, de nyilvánvalóan a túlnyomó többségtől elfogadott erkölcsi normák ellen se.”

---

[164] Lukácsy Sándor, *Irodalmi Újság*, 1956. október 6.
[165] Tardos Tibor, *Irodalmi Újság*, 1956. június 16.
[166] Keszi Imre, *Irodalmi Újság*, 1956. május 12.
[167] Háy Gyula, *Irodalmi Újság*, 1956. szeptember 8.

„Viszont az írónak is, mint bárki másnak minden korlátozás nélkül szabad legyen megmondani az igazságot; kritizálni akárkit és akármit; szomorkodni; szerelmesnek lenni; a halálra gondolni; nem mérlegelni, hogy művében egyensúlyban van-e a fény és árnyék; hinni Isten mindenhatóságában; Istent tagadni; kételkedni bizonyos tervszámok helyességében; nem marxista módon gondolkodni; marxista módon gondolkodni akkor is, ha az így születő gondolat még nem szerepelt a kötelező erővel megállapított igazságok közt; alacsonynak találni olyan emberek életszínvonalát is, akik fizetésének, emelése még nincs tervbe véve; igazságtalanságnak találni, amit hivatalosan még igazságnak mondanak; szeretni egyes vezetőket; dilemmákból olyan becsületes kiutat ajánlani, melyet politikai és gazdasági vezetőink irreálisnak tartanak (még akkor is, ha utóbb kiderül, hogy az írói elképzelés valóban irreális volt); bajokat ábrázolni anélkül, hogy a megoldás receptjét mellékelnék; csúfnak találni a műemléknek nyilvánított New York palotát, tekintet nélkül arra, hogy már ráköltötték a milliókat; észrevenni, hogy pusztul a város, mert nincs pénz a házak tatarozására; elítélni némely vezető ember életmódját, beszédmodorát, munkastílusát; az emberiességért síkra szállni ott is, ahol kevésbé érzékeny lelkek nem vesznek észre embertelenséget; szeretni Sztálinvárost; nem szeretni Sztálinvárost; szokatlan írói stílust alkalmazni; szembehelyezkedni az arisztotelészi dramaturgiával; ragaszkodni az arisztotelészi dramaturgiához; rossznak találni olyan írásokat, amelyeket tekintélyes emberek példamutatónak ítéltek, és viszont; szóhoz juttatni bizonyos irodalmi ítéleteket; fütyülni bizonyos irodalmi ítéletekre stb. stb. stb. Ki tagadhatja, hogy ebből sok minden nem régen még szigorúan, szankcióktól terhesen tilos volt – legalábbis gyakorlatilag – és ma is inkább megtűrt dolog, s nem egyszerűen, kereken és minden más megengedett dologgal egyértelműen: szabad… Ez az a szabadság, amelyhez nekünk, íróknak tűzön-vízen á t ragaszkodnunk kell.”

Egy héttel később, szeptember 17-én, a Magyar Írók Szövetsége közgyűlésén mindaz, amiről Háy írt, gyakorlatilag valósággá vált; a közgyűlés a nemzeti egység és a demokratikus szabadság jegyében zajlott le, ország-világ előtt bizonyítva az irodalom harcainak kézzelfogható eredményeit.

Ez a közgyűlés megtisztította az utat az irodalmi fejlődés előtt. A vezetőségválasztás teljesen titkosan és demokratikusan folyt le, ahogy még alig folyt választás ebben az országban. A hivatalosan beterjesztett listára, a résztvevők jelölése alapján, újabb jelölteket vettek fel; a szavazás eredménye világosan mutatta a helyzetet.

A vezetésből kibuktatták azokat, akik mindvégig hithűen kitartottak a szocialista-rákosista dogmatizmus mellett, akik az utolsó percig támogatták Rákosi kísérleteit az irodalom szabad fejlődésének megakadályozására, akik nevükkel és munkájukkal mindvégig fedezték a bűnök sorozatát: kibukott Darvas József, a közutálatnak örvendő volt íróminiszter, Illés Béla, Gergely Sándor, Sándor Kálmán, Urbán Ernő.[168] Helyükbe bekerültek azok az írók, akiket egy évtizeden keresztül mellőzött a hivatalos irodalompolitika: a börtönből nem régen szabadult Ignotus Pál, Tamási Áron, Németh László, Fodor József, Kassák Lajos stb. Mellettük beválasztották az idősebb és fiatalabb kommunista írógenerációnak azon tagjait, akik az utóbbi évek küzdelmében szembefordultak múltjukkal, és bebizonyították akaratukat és képességüket egy megújult irodalomban való részvételre: Háy Gyulát, Déry Tibort, Zelk Zoltánt, Benjámin Lászlót, Kuczka Pétert, Sarkadi Imrét stb.

---

[168] Urbán Ernő, az *Uborkafa* írója, aki Nagy Imre leváltásakor hirtelen régi barátja ellen fordult, megtagadta őt s tiltakozott az ellen a „vád” ellen, hogy valamikor is közelebbi barátságot tartott volna fenn vele. Fordulatán senki sem csodálkozott túlságosan. Amikor Déryt „csapta agyon” Révai, akkor Révai mellé állt, amikor Nagy Imre volt hatalmon, fennhangon dicsekedett barátságukkal s azzal, hogy ő volt az első író, aki írásaiban szóvá tette az országban uralkodó állapotokat; amikor Nagy Imre megbukott, Urbán vette a kalapját és elköszönt, Rákosi megint biztosabbnak látszott.

A választás világosan mutatta a helyzetet: a kommunista írók három csoportjának, a moszkovitáknak, a régieknek és az újaknak fejlődését, magatartását illetően is.

A volt moszkoviták, Háy és Lukács kivételével, megmaradtak a régi pozíciókban. Nem változtak, nem tudtak már megváltozni.

Az idősebb kommunista íróknál már differenciáltabb, bonyolultabb volt a helyzet. Többen közülük nem tudtak szakítani saját múltjukkal; ingadoztak és hezitáltak, s ha szívük mélyén az újhoz húztak is, a régi horthysta világ visszatérésétől való félelem, a pártfegyelem torz fintorrá vált értelmetlensége megakadályozta őket abban, hogy teljes mellel álljanak az irodalmi mozgalom mellé. A többség azonban, minden ingadozása ellenére, végül mégis az irodalom nemzeti egységét, az irodalom szabadságának ügyét választotta. Ennek a csoportnak legjobbjai, Déry Tibor, Zelk Zoltán és mások, alapjában véve az irodalmi mozgalom vezetőivé, filozófusaivá és művészeivé váltak; nevükkel fémjelezték a mozgalom színvonalát, politikai törekvéseinek becsületességét, erkölcsi igazságát.

A fiatalok, jóformán kivétel nélkül, lelkesedésük és erkölcsi felháborodásuk viharával a megújulás mellett foglaltak állást. Elsősorban Déry Tibor köré tömörülve, kimondatlanul is őt tekintve a megmozdulás legkiemelkedőbb íróegyéniségének, ők adták a lendületet, az optimizmust és az energiát. Hogy képviselőik most titkos választáson a vezetőségbe kerültek, ez eddigi harcuk elismerése volt.

A közgyűlés másik meglepetése – ha ugyan ezek után még lehet meglepetésről beszélni – az volt, hogy nyílt szavazással megbuktatta a szocialista realizmust mint az egyedül lehetséges és egyedül üdvözítő irodalmi irányzatot.

Ez a szenvedélyes, különös mozgalom, melynek inspirátorai és harcosai jórészt azok közül kerültek ki, akik éveken át maguk is foglárok voltak egy

irodalmi börtönben, ezekben a napokban érte el fejlődésének csúcspontjait. Támadásokkal és átmeneti visszavonulásokkal, konoksággal és félelmek közepette, mégiscsak elérte – ha ideig-óráig ugyan – azt a célt, amit lobogójára tűzött: a gondolat, a szólás szabadságát. Ugyanakkor teljesen természetes, hogy ez az új, friss, szépséges fellendülés sem volt mentes hibáktól, botlásoktól, gyengeségektől. Vezetői és résztvevői nemcsak írók voltak, hanem mindenek előtt és elsősorban emberek, tévedésekkel, fogyatékosságokkal, jellembeli gyengeségekkel, politikai tájékozatlanságokkal. Hibáiknak és eredményeiknek egyik legfőbb forrása talán éppen ugyanaz volt: írók voltak és nem politikusok. Nem tudták – szerencséjükre és szerencsétlenségükre –, hogy az a morális kényszer, amely őket rakétánál sebesebben lökte előre pályájukon, nem lehet sem alapja, sem anyaga immorális politikának. A teljes igazság kivívásának sodrában nemegyszer megfeledkeztek a reálpolitika következményeiről, és azáltal, hogy nem néztek sem jobbra, sem balra – mindkét oldal szemében követtek el hibákat. A tisztító viharban szinte eltűntek előlük a napi politika fondorlatai és szempontjai: egy abszolútum nevében szerettek volna országot vezetni és népet irányítani. Igazuk volt mindabban, amit mondtak, s abban is, ahogyan mondták: ha tévedtek, tévedésük abból fakadt, hogy igazságvágyukban és lelkesedésükben függetlenítették magukat az ország és a nemzetközi politika hatalmi, katonai erőviszonyaitól.

Mindemellett érthető emberi hibák is közbejátszottak. Azok, akik éveken át (ha szándékukon és akaratukon kívül is) maguk is a hazugság szószólói és hirdetői voltak, mostani pozíciójukat, teljes joggal, végre-valahára igaznak vélték. Nem is lett volna ezzel semmi baj, ha éppen – a múltra való visszahatásként – nem jelentkezett „volna néha a személyes ambíció is. Hosszú esztendők után most vette körül először őket igazi népszerűség. A hatalom adta álnépszerűség után jó volt megfürödni az országosan áradó szeretetben és egyetértésben; jó volt érezni, hogy most végre

visszhangja és hatása van írásaiknak; hogy az emberek tisztelettel és respektussal ejtik ki már azt a szót is, hogy „író”; hogy élvonalában vannak egy nemzeti szabadság- és reformmozgalomnak, mely magával ragadja az országot, és felfrissíti az áporodott levegőt. Mindez így volt igaz: a nép megbecsüléssel övezte íróit, akik kimondták végre azt, amit ők éveken keresztül gondolni is alig mertek. Soha nem volt ily szoros kapcsolat író és olvasó között, a szerkesztőségekbe egymás után érkeztek a helyeslő, örömmel és buzdítással teli levelek, amelyek új problémákat tártak fel, s arra kérték az írókat, hogy azokkal is foglalkozzanak; szobájuk kilincsét egyik kézből a másikba adták a látogatók, mert megbíztak bennük, hittek nekik. Az is igaz, hogy a Hivatal előtt sem volt soha ilyen tekintélyük. Ha a sajtóban szóvá tették ezt vagy azt a hibát, az elintézés nem késett 48 órát sem; úgy tűnt, nem jó dolog packázni azokkal, akiknek hatalom – a toll egyre nagyobb szabadsága – van a kezükben. Aligha csoda ezek után, hogy az írók kissé az ország gazdáinak érezték magukat, s a népszerűség csodavizében megfürödve újabb és újabb sikerekre törekedtek. Elsősorban azokról van szó, akik mindeddig nem nagyon, vagy csak ingadozva vettek részt a mozgalomban, s most hirtelen bátrabbak lettek a bátraknál. Sietni kellett: behozni a hónapok, esetleg az évek lemaradását. Az a Szabó Pál például, aki valamikor a népi írók csoportjához tartozott, de éveken át pontosan ugyanúgy szolgálta ki Rákosiékat, mint a kommunista írók, s kis „fenntartásai” nemhogy gyengítették volna, hanem inkább erősítették pozícióját, hosszú habozás után most eldöntötte, kihez álljon. Nagyot kellett mondania, nagy volt a hátrány! Már nem volt elég az országban uralkodó állapotok leleplezése, hiszen ezt a kommunista fiatalok is csinálták, már ennél is több kellett, kihívás kellett, olyan írás, amely hivalkodva, mellet feszítve mondja: én még többet merek, sokkal többet! Nagy cikket írt hát azokról a magyar hadifoglyokról, akik még mindig a Szovjetunióban vannak. Hogy egyáltalán voltak-e ilyenek, azt nem lehetett pontosan tudni – valószínűleg voltak, bár megközelítően sem annyian, mint a németek és a

japánok. Szabó Pálnak igaza is volt abban, hogy embertelenség volt fogságban tartani őket. De tizenöt évvel a háború befejezése után világos volt, hogy most, ebben a helyzetben és ilyen súllyal megpendíteni ezt a kérdést, aligha egyéb hatásvadászatnál. Elvégre még a szovjet-magyar viszonyban is voltak ennél sokkalta fontosabb és sokkalta fájóbb problémák.

A legsajnálatosabb tény azonban az volt, hogy a mozgalom lényegében – negatív előjelű volt, nem született meg az a pozitív program, amelyért a küzdelemnek folynia kellett volna. Egy ilyesfajta átfogó program kidolgozásához idő is, lehetőség is szükségeltetett, s mindaddig, amíg a fő probléma az volt, hogyan távolítsák el az útból a fejlődést még mindig gátló erőket, erre kellett az erőket összpontosítani. A mozgalom felkészült a múlt ellen, de még nem készült fel a jövőre.

Persze a helyzet nem volt egyszerű, a szabadság ügye nem állt olyan jól, mint akár csak az *Irodalmi Újság* hasábjairól látszhatott.

A nyár, az ősz tulajdonképpen a legkülönbözőbb ellentmondások jegyében telt el.

A felszínen a félelem helyébe – a vidám felszabadultság lépett, a cselekvés izgalma. A XX. kongresszus küszöbén letartóztatott Erdős Péter kiszabadult a börtönből, s helyébe Farkas Mihály, Farkas Vladimír és több magasrangú államvédelmi tiszt került. Már Haraszti Sándortól sem kellett tartani, az öreg most már torkaszakadtából kiabálhatta az utcán, a villamoson vagy az autóbuszon barátai, ismerősei felé: „Hogy van a barátod, az a vén, kopasz gyilkos? Még mindig nem

akasztották fel?”[169] Nem látszott elképzelhetetlennek, hogy Rákosi bíróság elé kerül.

De aki a helyzetet alaposabban ismerte, s nem csak a felszínes jelek alapján ítélte meg, az tudta, hogy a dolog korántsem olyan bíztató, mint amilyennek tűnik. Az apparátus, beleértve a legfelsőbb szervét, a politikai bizottságul – ha hátrább vonulva is –, ahol csak lehetett:, szabotálta a fejlődést, minden alkalmat megragadott, hogy lassítson, visszahúzzon. Ereje már nem volt elég ahhoz, hogy mindazt, ami történik, megakadályozza, de hogy dolgát legalább olyan vontatottan és olyan kényszeredetten csinálja, ahogy csak lehet, ez legfőbb szándékává vált.

Az írók, akik egyfelől most már viszonylagosan szabadon – bár taktikusan –, de azt írhatták, amit akartak, politikai síkon állandóan beleütköztek a szabotáló apparátusba, amely nem akarta rendezni Nagy Imre ügyét, amelyik hónapokon át elhúzta Déry, Tardos és a Petőfi-kör rehabilitálását.[170] Jellemző a párthivatalnokokra az az értekezlet,

---

[169] Az öreg újságíró, Losonczy Géza apósa, aki négy esztendőt ült Rákosi börtönében s ebből két évet a siralomházban, egyike volt a korszak legismertebb és legközkedveltebb figuráinak. Mióta a börtönből kijött, megőszülten és összetörten (hatvan fölött járt már), egy pillanatra sem tett lakatot a szájára, gyűlöletét és megvetését a leghangosabban nyilvánította, s megkért mindenkit, hogy ha Borzassal találkozik, köpje le – helyette. Régi kommunista volt, aki jól ismerte Rákosit és viselt dolgait de – nemcsak az újakat, a régieket is, még a Horthy börtönök idejéből. Dőlt belőle a történet és anekdota, amelyeknek egyetlen célpontja volt, a kopasz diktátor. Máskülönben ügyes taktikus volt. Nagy Imre egyik legközelebbi barátja és tanácsadója csak egyet nem tudott megtagadni magától azt hogy úton-útfélen ne szidja, gyalázza a Borzast, akiről egyedül többet tudott, mint mások együttvéve. Nem érdekelte, hogy Rákosi minderről csakhamar értesült, ellenkezőleg, ez tüzelte. Amikor behívatták a pártközpontba és feszengve kérték, hogy ha már ez a véleménye, legalább ne ordítsák a nyílt utcán, fényes nappal megvonta a vállát és kijelentette, hogy ha nem tetszik, váltsák le – Rákosit – mert amit ő mond, az színtiszta igazság.

[170] Nagy Imrét végül is 1956. október 13-án, tehát mindössze 10) nappal a forradalom kitörése előtt vették csak vissza a pártba. Déry és Tardos visszavételét véglegesen elszabotálták.

amelyik augusztusban zajlott le a központban. A megbeszélést Kádár János vezette – aki, nemrégiben került vissza a politikai bizottságba –, s azon a nagyobb lapok szerkesztői, főszerkesztői vettek részt. Kádár élesen kifakadt a sajtóban tapasztalható „pártellenes” nézetek ellen és hozzátette: „Az írók azt hiszik, hogy a júliusi változást (Rákosi bukását) ők csinálták. Hát vegyék végre tudomásul, hogy ezt a változást a párt központi vezetősége csinálta, az egyszerű tagok, a munkások, a parasztok. Az írók olyanok, mint a légy, amelyik rászáll a kocsirúdra és azt hiszi, ő húzza a kocsit!” A gúnyos megjegyzésben megtalálható az apparátus halálos félelme mindentől, amit nem ő csinál, s mindattól, amit az írók csinálnak. Kádárnak és társainak nem a változás volt fontos, hanem az, hogy a változás érdemét másoktól megtagadja. Ha az írókat az effajta törpelelkűség nem is nagyon érdekelte már, annál jobban izgatta őket az országos politikában megmutatkozó huzavona; amikor őket kellett elítélni, Nagy Imrét kellett kiközösíteni, „szét kellett zúzni a jobboldali elhajlást”, akkor ment minden gyorsan, vidáman, zökkenésmentesen, akár a karikacsapás. Most, amikor felelősségre kellett vonni azokat., akik az országot tönkretették, egyszerre kiderült, hogy „nehéz megvonni a határvonalat a jó és a rossz funkcionáriusok között”, hogy az írók „nyilvános boszorkányüldözést” követelnek, hogy hajszát akarnak a „funkcionáriusok egész gárdája ellen”. Azok, akik Nagy Imre kirekesztésétől sem féltették a „pártegységet”, most – ugyanezzel a jelszóval – azokat védték, akik a legfőbb felelősök voltak. Az apparátus kétszínűsége világosan kiderült abból, hogy egyfelől meghunyászkodva bocsánatot kért a megbüntetett íróktól, – aztán néhány nap múlva cikket közöltetett a *Szabad Nép*ben, mely hírül adta az olvasóknak, hogy a pártbüntetéseket eltörölték, mert az írók, korábbi hibáik miatt, önkritikát gyakoroltak! Az írókat, akik sem ezelőtt, sem ezután nem gyakoroltak önkritikát, mindebből legkevésbé sem a saját tekintélyük érdekelte az elég jól állt ebben az időben – s különben is, az, hogy a cikk a *Szabad Nép*ben jelent meg, már önmagában elegendő volt ahhoz, hogy senki se higgye el; ami az

írókat – és nemcsak az írókat – aggasztotta, az volt, hogy az ország veszetése továbbra is a leghitványabb figurák kezében maradt, semmi biztosíték nincs arra, hogy a múlt bűnei és hibái nem ismétlődnek meg hamarosan.

Ez az aggodalom ott fészkelt minden becsületes ember lelkében akkor is, amikor a rendszer egyik legtragikusabb és legképtelenebb aktusára, Rajk László és három kivégzett társa ünnepélyes újraeltemetésére került sor.

A Rajk-temetés ügye már a nyár folyamán napirendre került, de sem Gerő, sem Hegedűs András, az akkori miniszterelnök nem akart hallani a dologról. Rajk özvegye azonban fáradhatatlanul támadott, azt akarta, ha már ártatlanul végeznék ki férjét, legalább kapja meg, ami jár neki, a hivatalos rehabilitáció után a hivatalos főhajtást, az ünnepélyes temetést. Az volt a terve, hogy a parlament előtt ravatalozzák fel az isten tudja milyen gödrökből előkotort néhány csontot, s menet járja be az egész várost.

Gerőék tiltakoztak, tiltakoztak, amíg erejükből futotta. Végül – hosszú hónapok huzavonája után – megegyezés jött létre: Rajk Lászlót és társait a párt és a kormány halottaiként temetik el a Kerepesi temetőben.

A temetést október 6-ára tűzték ki, mintegy ezzel is szimbolizálni kívánva az ártatlanul kivégzettek nemzeti mártíriumát.

Hideg, esős, szeles őszi nap volt.

Az ezüst kandeláberekben meggyúlva, elcsavarodva lobogtak a lángok.

Koszorúk erdeje feküdt a ravatal lábánál.

Rajk koporsója mellett, fekete gyászban, reggel óta ott állt dideregve Rajk Júlia kisfiával, Lacival.

A díszőrséget ötpercenként váltották.

Az őrségben régi barátok, életben lévő volt munkatársak, írók, művészek álltak nemzetiszínű karszalaggal karjukon.

Csend volt, hideg, fenyegető, kemény csend.

Áradt a tömeg.

Végeláthatatlanul, szűnni nem akaró áradással.

Jöttek az üzemek munkásai, a hivatalok dolgozói, a diákok, a magánosok, a megbántottak és a meggyötörtek.

Ott állt, gyászkarszalaggal karján, Nagy Imre.

De ami a legszörnyűbb volt, ott álltak a díszőrségben maguk a hóhérok is, most igazságot szolgáltattak annak, akit ők végeztettek ki.

Zuhogott az eső.

S ekkor odalépett a ravatal elé egy öreg, kopaszodó, szemüveges férfi, és sápadtan, gyenge hangon beszélni kezdett. Münnich Ferenc volt, a régi kommunista, akit szintén félreállított Rákosi és klikkje.

Rajkról szólott.

„Neki nem adatott meg a nagyszerű halál, a hősök halála, őt a személyi kultusz mocsarából napfényre kúszott szadista bűnözők pusztították el. A személyi kultusz mocsarában termett a történelemhamisítás, a karrierizmus, a hagyományok megvetése és a törvénytiprás… Azok, akiknek nevében fájdalommal búcsúztatom Rajk Lászlót, harcolni akarnak azért, hogy országunkban megingathatatlanul erős legyen a szocialista demokrácia, a szocialista humanizmus, a törvényesség… Azt akarjuk, hogy soha többé ne legyenek Rajk-perek…”

A tömeg hallgatott.

A Kossuth-mauzóleum háta mögött az ávó készenlétben állt.

Münnich után egy alacsony, rossz járású, fekete ember lépett az emelvényre: Apró Antal, Rákosi egyik leghűségesebb embere, a politikai bizottság „örökös” tagja, aki annak idején megszavazta Rajk halálos ítéletét, aztán megszavazta ennek az

ellenkezőjét; aki annak idején hűséget esküdött Nagy Imrének, aztán hozzájárult bukásához...

„A párt, a kormány – mondotta – mélyen elítéli a történteket... Elvtársaink sírja előtt, valamennyi magyar kommunista nevében megfogadjuk, hogy tanulva a múlt hibáiból, mindent megteszünk, hogy soha többé olyan szörnyűségek elő ne forduljanak, mint amilyeneknek drága elvtársaink áldozatul estek... Sokakban felmerült a kérdés, vajon mi a biztosíték arra, hogy hasonló törvénytelenségek, törvénysértések a jövőben nem fordulnak elő? Ez jogos kérdés... A biztosíték erre a párt, a biztosíték mi vagyunk, mert megvan bennünk a képesség és szilárd elhatározás, hogy tanuljunk a múlt hibáiból...”

Senki sem hitt neki. Senki sem hitt ígéreteiknek, bizonykodásaiknak. Szász Béla, az író, aki Rajk Lászlótól börtöntársai és barátai nevében vett búcsút, a bizalom e teljes hiányát vágta arcukba:

„Amikor százezrek haladnak el a koporsó előtt – mondotta Szász Béla – **nemcsak utolsó tiszteletüket róják le az áldozatok előtt, de kifejezik szenvedélyes vágyukat, megrendíthetetlen akaratukat, hogy eltemessenek egy egész korszakot**.”

*

Valóban egy korszak temetése volt ez; shakespeare-i dráma, csakis a III. Richardhoz hasonlítható.

Késő délután a városban kisebb tüntetések voltak. A rendőrség közbelépett, és a tüntetők szétszéledtek.

De a lángot már nem lehetett kioltani. A temetés ünnepélyes formaságai ahelyett, hogy feledtették volna, emlékeztették a népet arra, hogy alapjában semmi sem változott és semmi sem fog változni mindaddig, amíg a baj gyökereit ki nem irtják – addig, amíg a rendszer felépítésének ellentmondásait meg nem oldják.

Ekkor már mindenki tudta, hogy e gyökerek nem magyar talajba fogódzkodnak, hanem a szovjet mocsárban nyúlnak szerteszét, s hogy az ellentmondásokra mindaddig nem lehet megoldani, amíg Magyarország szovjet megszállás alatt van, amíg az ország politikailag és katonailag ellenőrzött gyarmata egy imperialista nagyhatalomnak, a Szovjetuniónak. Mindenki tudta ezt, de éppen e legfontosabbat nem lehetett még kimondani, a megerősödő szabadságmozgalom ellenére.

És ez volt az, amit a magyar nép mindenképpen ki akart már fejezni azért, hogy olyan terrorcselekmények, mint a Rajk-per, soha többé ne történhessenek meg, hogy az ország megszabadulhasson gerinctelen uraitól, hogy a „szocialista demokrácia” ezerszer lejáratott jelszava az ország életének valóságos alapjává váljon, hogy ne csak az irodalom, de a nép is szabad legyen és független.

Ezek voltak ama régen vágyott változások, melyeket a magyar nép ki akart fejezni, véghez akart vinni.

Jöjj el, szabadság!

Október 23-ának reggelén egyetemi diákok plakátokat szögeztek ki a házfalakra, a budapesti körutak fáira. E plakátok a diákok követeléseit foglalták össze 14 pontban. Ezek közül a legfontosabbak voltak: új magyar kormány megalakítása Nagy Imrével az élén; valamennyi szovjet katonai egység visszavonása Magyarországról; Rákosi Mátyás és Farkas Mihály bíróság elé állítása; a magyar gazdasági élet átszervezése, valamint a magyar-szovjet gazdasági kapcsolatok felülvizsgálása; teljes vélemény-, szólás- és sajtószabadság; a régi magyar Kossuth-címer visszaállítása a használatban lévő szovjet utánzat helyébe.

*

Délután három órakor a fiatalok a dunaparti Petőfi-szoborhoz vonultak. Itt Sinkovics Imre, a Nemzeti Színház fiatal tagja elszavalta a *Nemzeti dal*t. Az írószövetség nevében Déry Tibor szólt az egybegyűltekhez.

A tüntető tömeg ezután Bem tábornok szobrához vonult, hogy kifejezze testvéri együttérzését Lengyelország felkelő diákjaival és munkásaival, akik Gomulkát hatalomra segítették. Az írószövetség nevében Veres Péter beszélt.

Sem Déry, sem Veres beszéde nem hatott már túlságosan a forradalmi tömegre. Nem lévén mikrofon, hangjukat nehézvolt hallani – de ami ennél is fontosabb, a vezetés ekkor már kicsúszott kezükből; a vezetést ekkor már a diákok, munkások és katonák vették át.

Nem sokkal este nyolc óra után a parlament előtt százezrek gyülekeztek, hogy meghallgassák Nagy Imre beszédét.

Körülbelül ugyanebben az időben a Rádió előtt eldördültek az első lövések.

A forradalmi tömeg először a *Szabad Nép* székházát ostromolta meg, betört a párt lapjának

szerkesztőségi helyiségeibe. Révai József az épületben tartózkodott. Elborult dühében csak azt ordította szüntelenül: „Lőni... lőni...”

Két fiatal újságíró, Gimes Miklós és Lőcsei Pál mentette meg a tömeg haragjától. A magatehetetlen Révait egy hátsó ajtón csempészték ki volt munkatársai.

Jóval éjfél előtt sokezernyi tüntető vonult a városligeti Sztálin-szoborhoz. Előbb acéldrótot vetettek a fémóriás nyakába, de amikor kiderült, hogy nem tudják ledönteni, hegesztőpisztolyokkal a térdénél vágták el. Az óriás, arccal előre, lezuhant a földre. A vörös márvány talapzaton csupán két hatalmas bronzcsizma maradt.

JATE KIADÓ, SZEGED

Felelős kiadó: Dr. Bodnár László

Felelős szerkesztő: Dr. Fejér Dénes

Szedte: JATE Kalmár László
Kibernetikai ,Laboratórium

X-4045 lézer nyomtatón

Vezető: Dr. Makay Árpád

Készítette: Petőfi Nyomda, Kecskemét (89. 910019)

Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

A Kiadói Főigazgatóság 16079 számú engedélyével

ISBN 963 385 009 6